

**ИСТОРИЈА ГРАДИШКЕ/БОСАНСКЕ
ГРАДИШКЕ И ЊЕНЕ ОКОЛИНЕ**

**THE HISTORY OF GRADIŠKA/BOSANSKA
GRADIŠKA AND ITS SURROUNDINGS**

Научноистраживачки пројекат

**ИСТОРИЈА ГРАДИШКЕ/БОСАНСКЕ
ГРАДИШКЕ И ЊЕНЕ ОКОЛИНЕ**

Резимеи зборника радова

Research Project

**THE HISTORY OF GRADIŠKA/BOSANSKA
GRADIŠKA AND ITS SURROUNDINGS**

Summaries of Collected Papers

Уредник   *Editor*

Раде Михаљчић   Rade Mihaljčić

Редакциони одбор   *Editorial Board*

Небојша Иваштанин   Nebojša Ivaštanin
Танасије Гаковић   Tanasije Gaković
Гојко Шербула   Gojko Šerbula
Милан Ђурђевић   Milan Đurđević
Гојко Вујановић   Gojko Vujanović
Хикмет Хаџиалагић   Hikmet Hadžialagić
Звонко Вонић   Zvonko Vonić

Рецензенти   *Reviewed by*

Васо Чубриловић   Vaso Čubrilović
Сима М. Ћирковић   Sima M. Ćirković
Борислав Јовановић   Borislav Jovanović
Кемал Хреља   Kemal Hrelja
Снежана Ферјанчић   Snežana Ferjančić

Ликовни уредник   *Designed and Illustrated by*

Борислав Прпош   Borislav Prpoš

На корицама: *On covers:*

Борислав Прпош,   Borislav Prpoš
СПОМЕНИК СЛОБОДИ,   MONUMENT TO FREEDOM,
фотографија   Photograph

Бајо Кривокапић • Ранко Цвијић
Боривој Човић • Иво Бојановски
Нада Милетић • Пејо Тошковић
Јелена Мргић • Милан Ђурђевић
Енес Пелидија • Галиб Шљиво
Ђорђе Микић • Милан Вукмановић
Душан Лукач • Рајко Кузмановић

Bajo Krivokapić • Ranko Cvijić
Borivoj Čović • Ivo Bojanovski
Nada Miletić • Pejo Ćošković
Jelena Mrgić • Milan Đurđević
Enes Pelidija • Galib Šljivo
Đorđe Mikić • Milan Vukmanović
Dušan Lukač • Rajko Kuzmanović

Научноистраживачки пројекат

Research Project

**ИСТОРИЈА ГРАДИШКЕ/
БОСАНСКЕ ГРАДИШКЕ
И ЊЕНЕ ОКОЛИНЕ**
(ОД НАЈСТАРИЈИХ ВРЕМЕНА ДО 1985.)

**THE HISTORY OF GRADIŠKA/
BOSANSKA GRADIŠKA
AND ITS SURROUNDINGS**
(FROM THE EARLIEST TIMES TO 1985)

Резимеи зборника радова

Summaries of Collected Papers

Градишка / Gradiška
2018

Напомена о изговору имена

Српски фонетски правопис је задржан

Note on the Pronunciation of Names

Serbian phonetic spellings have been retained:

C, c – *ts*, as in *pets*

Č, č – *ch*, as in *chilly*

Ć, ć – *tj*, close to *ch*, but softer, as in *tube*

Đž, đž – *j*, as in *joke*

Ђ, ђ – *dj*, close to *dž*, but softer as in *during*

Ј, ј – *y*, as in *yard*

Њ, њ – *ny*, as in *canyon*

Љ, љ – *li*, as in *pavilion*

Ѓ, ѣ – *sh*, as in *ship*

Ž, ž – *zh*, as *s* in *pleasure*

САДРЖАЈ

CONTENTS

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ	7	INTRODUCTORY REMARKS
ПРЕДГОВОР	9	FOREWORD
Др Бајо Кривокапић РЕГИОНАЛНО-ГЕОГРАФСКЕ ОДЛИКЕ ПОД- РУЧЈА ОПШТИНЕ БОСАНСКА ГРАДИШКА	13	Dr. Bajo Krivokapić REGIONAL GEOGRAPHIC FEATURES OF THE MUNICIPALITY OF BOSANSKA GRADIŠKA
Др Ранко Цвијић ГЕОЛОШКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ И ПОТЕН- ЦИЈАЛ ГЕОЛОШКИХ РЕСУРСА ТЕРИТОРИЈЕ ОПШТИНЕ ГРАДИШКА	25	Dr. Ranko Cvijić THE GEOLOGICAL FEATURES AND THE POTEN- TIAL OF GEOLOGICAL RESOURCES IN THE RE- GION OF THE MUNICIPALITY OF GRADIŠKA
Др Боривој Човић ПРАИСТОРИЈСКО ДОБА	33	Dr. Borivoj Čović THE PREHISTORIC AGE
Др Иво Бојановски БОСАНСКА ГРАДИШКА И ЛИЈЕВЧЕ ПОЉЕ У АНТИЦИ	43	Dr. Ivo Bojanovski BOSANSKA GRADIŠKA AND LIJEVČE POLJE IN THE CLASSICAL PERIOD
Др Нада Милетић БОСАНСКА ГРАДИШКА И ОКОЛИНА У РАНОМ СРЕДЊЕМ ВИЈЕКУ	55	Dr. Nada Miletić BOSANSKA GRADIŠKA AND ITS SURROUNDINGS IN THE EARLY MIDDLE AGES
Др Пејо Ђошковић БОСАНСКА ГРАДИШКА ОД XII ДО XIV ВИЈЕКА	61	Dr. Pejo Ćošković BOSANSKA GRADIŠKA FROM THE TWELFTH TO THE FOURTEENTH CENTURY
Др Јелена Мргић БОСАНСКА ГРАДИШКА И ОКОЛИНА ОД ПОЛОВИНЕ XIV ВИЈЕКА ДО ПАДА ПОД ТУРСКУ ВЛАСТ	69	Dr. Jelena Mrgić BOSANSKA GRADIŠKA AND ITS SURROUNDINGS FROM THE MIDDLE OF THE FOURTEENTH CEN- TURY UNTIL THE TURKISH CONQUEST
Др Милан Ђурђевић ПОДРУЧЈЕ ГРАДИШКЕ У СВЈЕТЛУ АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА	73	Dr. Milan Đurđević THE AREA OF GRADIŠKA IN THE LIGHT OF AR- CHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS
Др Енес Пелидија БОСАНСКА ГРАДИШКА И ЊЕНА ОКОЛИНА ОД 1535. ДО КРАЈА 18. ВИЈЕКА	81	Dr. Enes Pelidija BOSANSKA GRADIŠKA AND ITS SURROUNDINGS FROM 1535 TO THE END OF THE EIGHTEENTH CENTURY

Др Галиб Шљиво БОСАНСКА ГРАДИШКА 1788 – 1878.	91	Dr. Galib Šljivo BOSANSKA GRADIŠKA FROM 1788 TO 1878
Др Ђорђе Микић БОСАНСКА ГРАДИШКА 1878–1918.	109	Dr. Đorđe Mikić BOSANSKA GRADIŠKA FROM 1878 TO 1918
Др Милан Вукмановић ДРУШТВО И ПРИВРЕДА СРЕЗА БОСАНСКА ГРАДИШКА ОД 1918 ДО 1941.	133	Dr. Milan Vukmanović THE SOCIAL AND ECONOMIC FEATURES OF THE DISTRICT OF BOSANSKA GRADIŠKA FROM 1918 TO 1941
Др Ђорђе Микић ПОЛИТИЧКИ, ПРОСВЈЕТНИ И КУЛТУРНИ РАЗ- ВОЈ СРЕЗА БОСАНСКА ГРАДИШКА ОД 1918. ДО 1941.	145	Dr. Đorđe Mikić THE POLITICAL, EDUCATIONAL AND CULTURAL DEVELOPMENT OF THE DISTRICT OF BOSANS- KA GRADIŠKA FROM 1918 TO 1941
Др Душко Лукач БОСАНСКОГРАДИШКИ СРЕЗ ОД 1941. ДО 1945.	161	Dr. Duško Lukač THE DISTRICT OF BOSANSKA GRADIŠKA AND ITS SURROUNDINGS IN THE SECOND WORLD WAR
Др Рајко Кузмановић НОВА ВЛАСТ И ДРУШТВЕНЕ ДЈЕЛАТНОСТИ У СОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ ИЗГРАДЊИ	229	Dr. Rajko Kuzmanović THE NEW GOVERNMENT AND SOCIAL ACTIVI- TIES AT THE TIME OF THE SOCIALIST RECON- STRUCTION
Др Бајо Кривокапић ПРИВРЕДА ОПШТИНЕ БОСАНСКА ГРАДИШКА	271	Dr. Bajo Krivokapić THE ECONOMY OF THE MUNICIPALITY OF BOSANSKA GRADIŠKA
АБЕЦЕДНИ ПОПИС МАЊЕ ПОЗНАТИХ РИЈЕЧИ	285	GLOSSARY

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Издање књиге „Историја Босанске Градишке и њене околине“ на енглеском језику представља резиме далеко опширнијег Пројекта који је под истим насловом објављен на српском језику 2008. године.

Идеја о Пројекту рођена је у годинама обнове и изградње босанскоградишког краја после Другог свјетског рата. Она је произашла из самосвијести историјског бића људи овог поднебља које се, стицајем околности, скоро увијек налазило на магистралним токовима балканских и европских историјских збивања.

Идеја о Пројекту нераскидиво је везана за двојицу истакнутих југословенских и српских историчара поријеклом из босанскоградишког краја: академика Васу Чубриловића и академика Раду Михаљчића.

Распадом бивше Југославије крајем двадесетог вијека обустављена је започета реализација Пројекта. Но, начелник општине Градишка, господин Никола Крагуљ, уврстио је 2005. године овај Пројекат у ред капиталних општинских инвестиција, захваљујући чему је та књига угледала свјетлост дана. Његова идеја била је и да се резиме основног Пројекта преведе на енглески језик.

Велику захвалност за превод књиге на енглески језик општина Градишка дугује академику, проф. др Светозару Кољевићу.

Напомињемо да саставни дио интегралног Пројекта чини и сепарат, штампан као засебна књига, са списком 2.115 погинулих партизанских бораца и 13.952 цивилних жртава фашистичког терора и усташког геноцида са подручја босанскоградишког краја. Међу цивилним жртвама су имена и 5.058 дјеце, млађе од 14 година.

Литература и други извори које су аутори користили дата је у основном тексту књиге штампане на српском језику.

INTRODUCTORY REMARKS

The publication of the book *History of Bosanska Gradiška and Its Surroundings* in English represents a summary of the much more elaborate work which was published in Serbian in 2008.

This work was the result of a research project which was carried out in the years of the reconstruction and major undertakings in the building of the area of Bosanska Gradiška after the Second World War. It is also an expression of the historical self-awareness of the people living in this region, which has been, since time immemorial, on the major routes of Balkan and European history.

The idea of this research undertaking was connected from the beginning with two outstanding Yugoslav and Serbian historians: Academician Vaso Čubrilović and Academician Rade Mihaљčić, who were both born in the area of Bosanska Gradiška.

After the disintegration of the former Yugoslavia in the last decade of the twentieth century the undertaken project of research into the history of this region came to an end. However, the Mayor of the Municipality of Bosanska Gradiška, Mr. Nikola Kragulj, put this work on the financial priority list of the Municipality and this is how this book has come to see the light of the day. It was his idea to have it translated into English.

The Editorial Board is grateful to Academician Svetozar Koljević for undertaking this task and to Randall A. Major for editing this translation.

We should also like to point out to our readers that the integral part of this research project is the list, published as a separate book, of 2.115 partisan fighters killed in action, and 13.952 civilian victims of the fascist terror and the *ustаше* genocide in the area of Bosanska Gradiška. The list of civilian victims includes the names of 5.058 children less than 14 years old.

The bibliography and other sources are listed in the basic text published in Serbian.

ПРЕДГОВОР КАПИЈА БОСНЕ

Чврст, оцједит и неплављен положај на десној обали Саве био је веома погодан за развитак насеља, поред кога се налазио *брод* (Gradischi brod), или *газ*, односно повољан прелаз преко ријеке. Оно се развијало на раскрсници пловног и копненог пута. Отуда изузетан стратешки значај овог мјеста. Насеље градинског типа на раскрсници путева замијенио је римски *Servitium*, једна од трију римских лука на Сави (Siscia, Servitium, Sirmium). Преко њега стизало се у Подунавље, али Градишка је била и остала отворена капија Босне. Привлачила је трговце и освајаче, било да су долазили они са запада или истока. Овдје су Турци изградили погранично утврђење Бербир. Послије аустроугарске окупације Босне и Херцеговине, ово мјесто се и службено звало *Bosnisch Gradiška* (Berbir).

Средином XIX вијека овим крајевима путовали су фра Иван Фрањо (Франо) Јукић и Иван Кукуљевић-Сакцински. Фрањо Јукић свједочи о беспштедном уништавању шума. Он је преко Шимића, Мичија и Турјака путовао до Градишке рубним предјелима Лијевча поља за које каже да је „преплеменита“ шумом покривена равница. „Једна гора од шест сати (хода) раширила се је у даљину, којој ријетко је видјети друго дрво већ сами храст у небо гране ширећи“. Јукић је с тугом гледао како мре наша шума. Устало је „мало и велико“ да је утамани. Храст је сјечен за лађе и бродове. Долазили су трговци чак из Француске и Енглеске. Храстовина се превозила и преко Саве и у Славонији продавала као огрјев. Чобани су сјекли храст беспосличећи, и засијецали га из обијести, да се осуши. Сјеча је узимала такав мах да је Јукић изразио бојазан како ово неће трајати задуго. Десетак година касније ове крајеве обишао је познати сакупљач старина Иван Кукуљевић-Сакцински. Пошто је прешао Саву код Градишке упустио се у напорно путовање са кирицијом Омером, чија дрвена кола „комадић

FOREWORD THE GATE TO BOSNIA

The hard, porous and non-flooded ground on the right bank of the River Sava was very convenient for the development of a settlement, with a near-by ford offering an easy crossing of the river. The settlement developed at the crossroads of land and water traffic routes and this explains the exceptional strategic importance of this place. The settlement of the fortress type at this major crossroads was replaced by the Roman *Servitium*, one of the three Roman harbors on the river Sava (Siscia, Servitium, Sirmium). It was on the way to the Danube region, but Gradiška was and has remained an open gate to Bosnia. It attracted merchants and invaders, and they came both from the west and from the east. It was here that the Turks built their frontier stronghold Berbir. At the time of the Austro-Hungarian occupation, this place was officially called *Bosnisch Gradiška* (Berbir).

In the middle of the nineteenth century Fra Ivan Franjo (Frano) Jukić and Ivan Kukuljević-Sakcinski traveled throughout this region. Franjo Jukić witnessed and testified to the merciless deforestation of this area. He traveled via Šimići, Mičije and Turjak to Gradiška – along the edges of Lijeve Polje, which formed a plain covered, as he put it, with “unimaginably noble” forests. “One forest, about a six hour walk, spread far into the distance, which seldom offered the view of any other tree except oak, its branches reaching for the sky.” It was with great sorrow that Jukić watched the dying of our forests. “Adults and kids” rose to their feet to destroy them. Oak was cut for the building of boats and ships. Merchants came from far away, from France and England. Oak wood was transported across the River Sava and in Slavonia it was sold as fuel. The idling shepherds cut oak trees, or made deep cuts into them, just for the fun of it, to watch the withering of trees. The deforestation took place on such a large scale that Jukić was afraid that it could not last for a long time. About a decade later, Ivan Kukuljević-Sakcinski, a well-known collector of antiquities, visited this area. After crossing the River Sava, he came to Gradiška, and indulged in

гвожђа никад видила нису“. Сакцински је наилазио на пусте шуме, ту и тамо посјечена дрва, мало кућа, претежно необрађена поља, мочваре и ливаде покривене грмљем и шикаром.

Вијековима је трајао процес унутрашње колонизације, односно крчење шума због проширења обрадиве, култивисане земље. Називи многих мјеста у саставу општине Градишка говоре о настајању насеља крчењем.

Започела у XIX вијеку, непланска и беспоштедна голосјеча довела је Лијевче, а добрим дијелом и Поткозарје до површина са оскудном, често другоразредном шумском вегетацијом. Голосјеча шума мијењала је животну средину. На њену промјену указује пресушивање врела, претварање рјечица у потоке, видно смањење питке воде. Некада су Врбашка и Јурковица имале довољно воде за изграђени канал широк 25, а дуг 160 м, који је с јужне стране затварао Сервицијум. Канал је служио као склониште за шајке, као лука за римску ријечну флоту. Данас је Јурковица осјетно смањила водоток. Она није изгубила име на извору. Њен водоток се скратио, а ушће помјерено у изграђени канал. Са садашњим малим дотоком воде не би ни стигла до некадашњег увира.

Сваки цјеловити преглед открива непроучене или недовољно обрађене дијелове теме. На то упорно указују аутори ове монографије, посебно археолози и медијевисти. Природно, најоскуднија су сазнања о најстаријој прошлости. Овдје постоје осјетне или, још горе, потпуно бјелине. Превасходно и једнострано усмјерена на бронзано и гвоздено доба и налазишта у Доњој Долини, запостављена су истраживања палеолитског и мезолитског периода, иако су били повољни услови за опстанак ловаца и сакупљача плодова. Далеко већу пажњу заслужује истраживање Сервицијума, утврђене базе и значајне луке савске флоте. Римљани су на Сави основали три ријечне флоте (Siscium, Servitium и Sirmium), а није познато када је Сервицијум „постао матична лука ове флотиле, јер се овдје није никад истраживало него само рушило“. Непотпуно је и блиједо познавање Лијевча у античко доба. Приликом преоравања или градње уништено је доста античких објеката, или су они послужили као погодан грађевински материјал. Очекује се темељнија обрада случајних налаза античких старина.

a tiresome journey with his hired coachman Omer in a wooden cart “which had never seen the smallest bit of iron in its lifetime”. Sakcinski came across devastated woods with an occasional log here and there, a few houses, predominantly uncultivated land, marshes and meadows covered with bushes and shrubs.

The process of the so-called “interior colonization”, the cutting of forests for the purpose of extending arable and cultivated land, went on for centuries. The names of many settlements in the municipality of Gradiška testify to the fact they were established by clearing forests.

The unplanned and merciless forest clearing turned Lijevče Polje, and partly Potkozarje, the foothills of Mountain Kozara, into an area with meager forests and second-class wood. The deforestation also changed the environment. The change is reflected in the drying up of wells, in the reduction of rivulets to brooks, in the visible shortage of drinking water. In the earlier times the rivers of Vrbaška and Jurkovicica had enough water for the supply of a canal 25 m wide and 160 m long, which was built for the protection of Servitium on its southern side. The canal offered a shelter for boats and was also used as a harbor for the Roman river fleet. But today the water current of the River Jurkovicica is considerably smaller. It has not diminished at its source, its bed is shorter, because its course has been changed so that it runs into the canal. But with its present water current it could hardly reach its former mouth.

Any overall survey of the history of this region reveals insufficient or insufficiently researched aspects of this subject. The authors of this monograph, particularly the archaeologists and the medievalists, often make this point. Of course, the evidence is most scanty in regard to the earliest times. There are some blank spots, or, even worse, blank chapters in this story. The research has been primarily and one-sidedly centered on the Bronze and Iron Ages, on the findings in Donja Dolina, whereas the Paleolithic and Mesolithic periods were neglected, even if the local conditions were favorable for subsistence of hunters and fruit collectors. Much greater attention should have been paid to the investigation of Servitium, which had been a fortified base and an important harbor of the Sava river fleet. The Romans founded three river fleets on the Sava (Siscium, Servitium and Sirmium), but “it is not known when Ser-

Уз један глагољски натпис, пронађен на локалитету Манастириште у Горњим Кијевцима, наша сазнања о раном средњем вијеку ослањају се на археолошке остатке. На територији општине Градишка откривен је сразмјерно велики број *градишта* од којих би се већи дио могао убројати у групу вишеслојних налазишта. То су праисторијска *градишта*, дограђена и настањена у ранословенском периоду. Међутим, за доба сеобе народа нема ни налазишта, ни случајних налаза. У ријетким фрагментима словенске керамике једва се наслућују трагови насељавања Словена.

Ни за доба развијеног феудализма нема довољно изворне грађе. Зато се локална историја често губи у општим збивањима држава које су управљале Градишком и околином. Отуда и толики несразмјер у обиму текста који је посвећен праисторији, античком добу, раном и позном средњем вијеку, у односу на период од XVI до XX вијека. Природно, највише мјеста дато је Другом свјетском рату – добу најтрагичнијих збивања у прошлости српског народа.

Др Раде Михаљчић

vitium became the home harbor of this fleet, because people in this area have always been committed to destruction rather than investigation". Our knowledge of Lijevče Polje in the classical period is also incomplete and pale. Owing to plowing and building activities many structures dating from the classical period were destroyed, or used as building material. It can be expected that the haphazard findings from the classical period will be more seriously studied and described.

With the exception of one Glagolitic inscription, found in the locality of Manastirište in Gornji Kijevci, our insights into the early Middle Ages are based on archaeological remnants. In the territory of the municipality of Gradiška a comparatively large number of traces of the former settlements was discovered, most of which could be classed among multi-layer findings. They are traces of prehistoric settlements, rebuilt and re-inhabited in the early Slav period. However, there are no traces, or even haphazard findings, dating from the times of the Great Migrations. It is only in the rare fragments of Slavic ceramics that we can vaguely discern some traces of the coming of the Slav settlers to this region.

The authentic data and original source materials for the consideration of the age of the developed feudalism are also scarce. This explains why local history is often blurred by the descriptions of the general movements of history in the states which had ruled Gradiška and its surroundings at this time. It also explains the disproportion of the shorter texts dealing with prehistory, the classical period, the early and late Middle Ages, and the longer texts dealing with the period from the sixteenth to the twentieth centuries. Of course, the period of the Second World War was most extensively investigated as the time of the greatest tragedies in Serbian history.

Dr. Rade Mihaljčić

Др Бајо Кривокапић

РЕГИОНАЛНО-ГЕОГРАФСКЕ ОДЛИКЕ ПОДРУЧЈА ОПШТИНЕ БОСАНСКА ГРАДИШКА

1. ПОЛОЖАЈ

Подручје општине Градишка се налази од 44° 57' до 45° 14' сјеверне географске ширине и од 16° 55' до 17° 28' источне географске ширине од Гринича.

Укупна површина подручја износи 762 км².

На топографски најважнијем мјесту овог дијела Посавине, са прелазом преко ријеке Саве, развило се насеље Градишка као гравитационо жариште и саобраћајно чвориште. Удаљеност пристаништа на Сави у Босанској Градишци (римског *Servitiuma*), до Сремске Митровице (*Sirmiuma*), износи 344 км, а до Сиска (*Siscie*) – 103 км. Ова природно предиспонирана окосница за пловидбу давала је импулсе за насељавање у непосредној околини.

Атрактивност макроеографског положаја овог подручја појачана је отвореношћу према југу долином Врбаса и даље према Јадранском приморју. Посебан значај има друмска комуникација која спаја Градишку са Ауто-путем Београд-Загреб.

2. РЕЉЕФ, ГЕОЛОШКЕ И ХИДРОГЕОЛОШКЕ ОСОБИНЕ ПОДРУЧЈА

Најистакнутији дио рељефа општине Градишка чине на југозападу врхови Козаре изнад 800 м. Од највећих висова према сјевероистоку, брдско-планински рељеф опада, прелазећи постепено у брежуљкасте узвисине.

У периоду високог водостаја ријеке Саве и Врбаса и прилива површинских вода, сувишне подземне воде неопходно је одстрањивати коришћењем уређаја на црпним станицама. Постоје такве четири станице. Ублажавању поплава и издизању нивоа подземних вода доприноси мрежа изграђених канала за одводњавање.

Dr. Bajo Krivokapić

REGIONAL GEOGRAPHIC FEATURES OF THE MUNICIPALITY OF BOSANSKA GRADIŠKA

I POSITION

The municipality of Bosanska Gradiška is situated between 44° 57' and 45° 14' north latitude and between 16° 55' and 17° 28' east longitude.

The municipality covers a territory of 762 km².

The settlement of Bosanska Gradiška was established at the most important topographical point of this part of the Sava valley, at the crossing of the River Sava, which became the gravitational focus and the road junction of this region. The distance from the Sava harbor of Bosanska Gradiška (*Servitium*) to Sremska Mitrovica (*Sirmium*) is 344 km, and to Sisak (*Siscia*) – 103 km. This was a natural framework for river transport and it instigated the settling in its immediate vicinity.

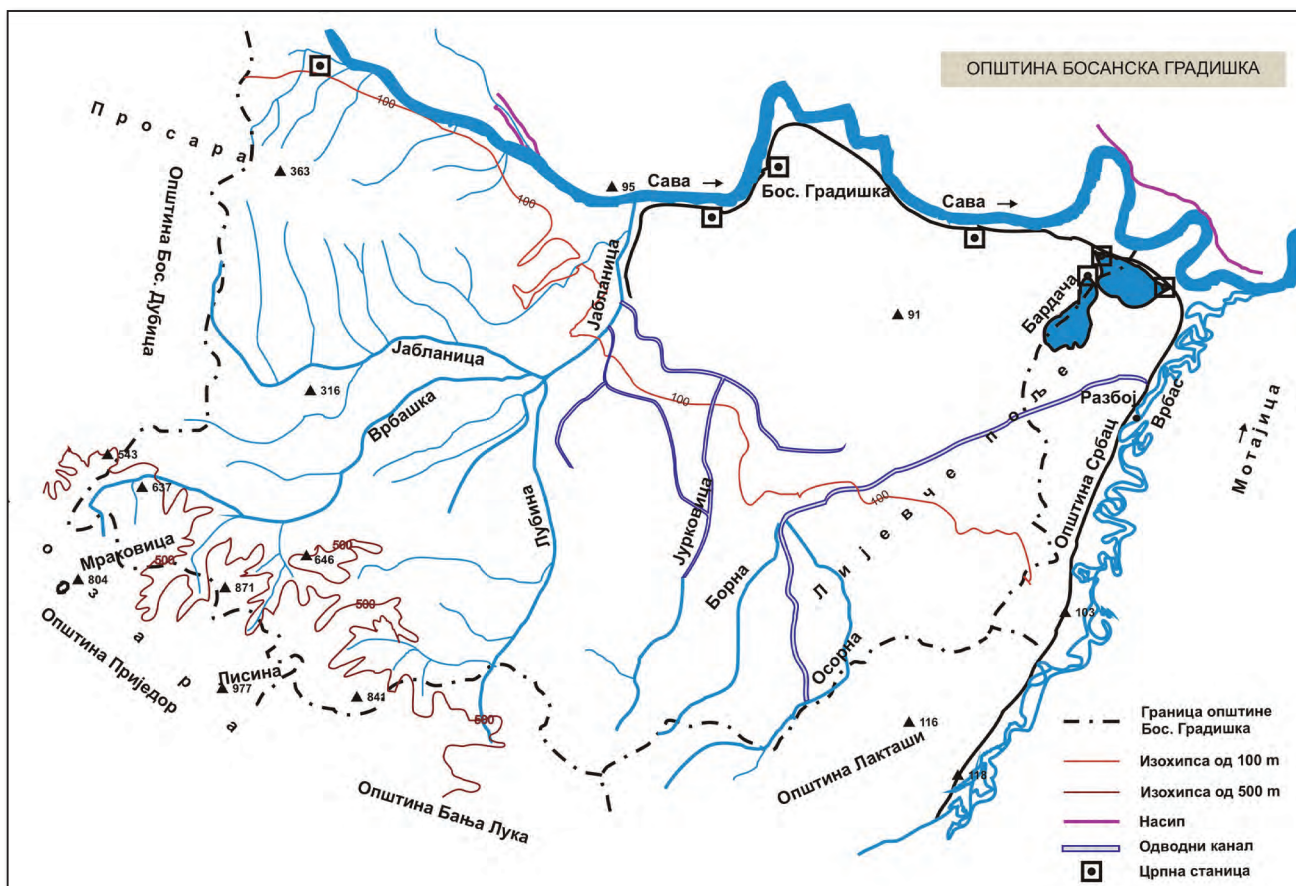
This region has an added macro-geographical attraction due to the fact that it opens up to the south along the valley of the River Vrbas and further on to the Adriatic Sea. The road to the main interstate highway from Belgrade to Zagreb is of outstanding importance today.

II THE TOPOGRAPHY, THE GEOLOGICAL AND HYDRO-GEOLOGICAL FEATURES OF THIS REGION

The southwestern peaks of Mountain Kozara, 800 or more meters above sea level, are the most prominent part of the topography of the municipality of Bosanska Gradiška. From the highest northeastern peaks the ground slowly drops down to hilly country in the southwest.

At the time of high water level of the rivers Sava and Vrbas and of the influx of rainfall, the surplus of the underground waters has to be pumped out by appropriate machinery at the pumping stations. There are four such stations. The effects of flooding

Топографско-хидрографска карта

Topographic-hydrographic map

Експлоатација обилатих и квалитетних подземних вода за урбане сврхе Градишке отпочела је тек 1958. године. Отада се експлоатише 7,5 л воде/сек. на једном локалитету. Касније су изграђена још три бунара чија се вода користи за водоопскрбу. Тренутно су задовољне потребе за питком водом, бар што се тиче урбаног центра, а планира се отварање нових црпилишта. Изузетно је значајна експлоатација подземне воде за наводњавање у пољопривреди.

3. КЛИМА И ХИДРОЛОШКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ САВЕ И ВРБАСА

Подручје општине Градишка је са сјевера широко отворено континенталним климатским утицајима, а са југозапада је рељефно изоловано обронцима планина Козаре и Мотајице.

are mitigated and the level of the underground waters is regulated by a network of drain pipes.

The exploitation of abundant and high-quality water for urban purposes began in Bosanska Gradiška as late as 1958. From that time 7.5 liters of water per second have been pumped out at one locality. Three more wells were constructed later for water exploitation. At this moment the supplies of drinking water satisfy the demand, at least the demand of the urban center of the town. New pumping localities for drinking water are planned. The exploitation of underground waters for irrigation in agriculture is exceptionally important.

III THE CLIMATE AND THE HYDROLOGICAL FEATURES OF THE RIVERS SAVA AND VRBAS

The region of the municipality of Bosanska Gradiška is widely open in the north for the influence of the continental climate, and it is isolated

Подручје Градишке има умјерено континенталну климу. Подаци о просјечној годишњој висини падавина и температура показују да постоје оптимални услови за пољопривреду.

За постизање оптималних приноса на њивама, ливадама и пашњацима са плитким и осредње дубоким тлом, које нема довољно дубок физиолошки активан профил, потребно је наводњавање током више мјесеци за вријеме сушних година, а на површинама са глиновитим тлом и оним захваћеним инудацијама подземних вода, неопходно је одводњавање у годинама са сувишним падавинама.

Сава има мање уравнотеженији водостај током године од Врбаса, а повећан у прољећном и јесењем дијелу године. Повећани водостај Саве у том периоду условљава поплаве. У критичним периодима подвирне воде Саве врше притисак на издизање подземних вода у залеђу изграђених насипа, па је неопходно вјештачким путем снижавати повећани ниво воде помоћу црпних станица.

Нерегулисане подземне воде и заштита од поплава представљале су велики проблем. То је један од основних разлога који је отежавао и успоравао развој урбаног дијела Градишке у првим поратним годинама. Слична је ситуација била и у дијелу општине уз лијеву обалу ријеке Врбаса.

4. ТЛО

Тло представља растресити покривач на површини и битан услов за развој биљног покривача, а истовремено и највеће природно богатство којим подручје општине Градишка располаже.

На подручју општине Градишка има 27 разних врста тла.

У ширем простору равничарског дијела Градишке су долинска смеђа и сивосмеђа глејна тла. Ова земљишта су дубока и са повољним механичким својствима. Близина подземне воде повољно утиче на културе у сушном периоду, а неповољно у оном са превеликом влагом.

Ближе Сави су минерално-мочварна тла, која заузимају релативно велике површине. Подложне су честим поплавама због свог ниског географског положаја.

by the hillsides of Mountain Kozara and Mountain Motajica from the southwest.

The region of Bosanska Gradiška has a moderate continental climate. The data about the average annual precipitation and temperature show that the region offers optimal conditions for the development of agriculture.

However, the optimal results in arable fields, meadows and pastures with shallow and mid-deep soil, which is not physiologically sufficiently active, require irrigation for many months in the drought years, whereas the areas with clayish soil, or with soil exposed to flooding of the underground waters, require draining in the years with high rainfall.

The water level of the River Sava is less balanced throughout the year than that of the Vrbas, and it tends to be considerably higher in the spring and autumn. The higher water levels of the Sava result in flooding. In the most critical periods the underground springs of the Sava cause the rising of the underground waters behind the embankments, so that it becomes necessary to lower the level of the underground waters by pumping it out at the pumping stations.

Unregulated underground waters and the protection from flooding caused problems which were difficult to solve. They were the main reason why the development of the urban part of Bosanska Gradiška was slowed down in the first years after the Second World War. The situation was similar in some of the municipalities on the left bank of the River Vrbas.

IV THE SOIL

The soil is the loose covering of the surface and it is essential for the development of plant covering, and at the same time it is also the greatest asset of the municipality of Bosanska Gradiška.

In the region of the municipality of Bosanska Gradiška there are twenty-seven different kinds of soil.

In the wider area of the plains in the municipality the soil consists of brown and gray-brown valley gley. This layer is deep and it has favorable mechanical characteristics. The vicinity of the underground waters is favorable for the plants in drought periods, but unfavorable in the periods with surplus rainfall.

У долинама притока Саве велике површине заузимају долинска подзоласта псеудоглејна земљишта. Ова земљишта имају релативно неповољан водни режим, па се морају дренирати, јер имају често плитак физиолошки активан профил са неповољним физичким и хемијским својствима.

У брежуљкастом и брдско-планинском простору преовладавају плитка смеђа земљишта, која су на подовима и терасама релативно повољна за воћарство, а у већим висинама за узгој шуме. На обешумљеним и нагнутим теренима ова су тла ерозијом разривена, па су подложна негативној даљој еволуцији.

Са гледишта пољопривредних наука и употребне вриједности тла се дијеле на осам бонитетских класа. Земљишта I – IV класе су прикладна за култивисање, а она од V – VIII нису.

Издвојене су четири основне категорије земљишта за пољопривреду. Она покривају 66,6% укупне површине општине (2/3), а остатак отпада на тла погодна за узгој шуме (1/3).

Према процјени категорисаног пољопривредног земљишта II категорији припада 55,6% површине. То су најквалитетнија алувијална и делувијална земљишта равничарског дијела општине.

Удио III категорије у укупно категорисаном пољопривредном земљишту износи око 20,5% (1/5 категорисаних површина). Захвата претежно валовита и бреговита земљишта на прелазу у равничарски дио општине. Ова тла је неопходно користити само за интензивну пољопривредну производњу.

Четврта категорија земљишта учествује у укупно категорисаној пољопривредној површини око 4,5%. То су алувијална, карбонатна и пјесковита земљишта уз Саву, а затим минерално-мочварна, оглејна карбонатна и бескарбонатна.

Земљиштима V до VIII категорије припада 19,4% (око 1/5). Нису прикладна за интензиван узгој култура. Површине ових земљишта су претежно под шумама или ливадама. Данас се само дјелимично користе за обраду као оранице.

Mineral marshy soil prevails in relatively large areas in the vicinity of the River Sava. These areas are often exposed to flooding because their geographic position is so low.

In the valleys of the tributaries of the River Sava barren, grayish-white pseudo-gley soil prevails. The water regime of this soil produces undesirable effects. The soil has to be drained, because its physiological properties are often active only in a shallow layer, and they are marked by unfavorable physical and chemical characteristics.

Shallow brown soil prevails in the hilly and mountain regions. At the lower levels and terraces the ground is suitable for fruit growing, and at the higher levels for the raising of forests. Where the terrain is steep and deforested, it is cracked by erosion and liable to further deterioration.

Scientists distinguish eight different categories of soil from the point of view of quality and suitability for exploitation. The first four categories (I–IV) are suitable for cultivation, and the rest (V–VIII) are not.

The first four categories of agricultural soil cover 66.6% (two thirds) of the total land of the municipality, and the rest (one third) is suitable for the raising of forests.

According to the estimates of the quality of the agricultural land, the soil of the second category covers about 55.6% of the whole area. This is the best alluvial and diluvial soil of the plains in the municipality.

The soil of the third category covers about 20.5% of the area (one fifth of the categorized ground). It extends mainly in the rolling and hilly country between mountains and plains. This ground should be used only for intensive agricultural production.

The soil of the fourth category covers about 4.5% of the categorized ground. It is mainly alluvial, carbonate and sandy, partly gley soil near the River Sava, or the mineral, marshy, carbonate, or non-carbonate, soil.

The soil in the range from the fifth to the eighth category covers about 19.4% (about one fifth) of the ground. It is not suitable for agriculture. The ground with such soil consists largely of forests and meadows. Such ground is only partly used for the purpose of arable land today.

5. БИЉНИ СВИЈЕТ

Природну вегетацију општине Градишка изнад водопоплавног подручја чини биљна заједница храста китњака и обичног граба (*Querceto-Carpinetum Croaticum*). У већим висинама планина Козаре и Просаре су мјешовите шуме храста, букве и јеле, рјеђе букве и храста.

У водополавном подручју је биљна заједница храста лужњака (*Querceto-Genestetum elatae*).

На подручју општине доминирају три групе травњака: брдски, низијски и мочварни.

На ораничним површинама су три коровске заједнице: пољске дјетелине трескавице (*Trifolium arvense Sceleratus annus*), вучје стопе (*Aristolochia clementis*) и заједница шибасте жутенице (*Chondrilla juncea*).

У укупним катастарским површинама оранице учествују са 29.530 ха или са 49,7%. Воћњаци захватају 2.129 ха. Винограда је свега око 10 ха. Ливаде заузимају 7.234 ха. Пашњаци 3.536 ха. Катастарска површина под шумама је 6.849 ха. Неплодног земљишта је 5,8%. Дио врло квалитетног земљишта заузет је грађевинским објектима.

6. СТАНОВНИШТВО

Између првог (1948) и посљедњег (1981) пописа становништва број становника се повећао на подручју општине за 23%, урбаног центра за 161%, а број становника руралне околине за 6%.

V PLANTS

The natural vegetation of the municipality of Bosanska Gradiška consists of the plant community of the common oaks (*Querceto*) and ordinary hornbeams (*Carpinetum Croaticum*). Mixed forests of oaks, beeches and firs, more rarely of beeches and oaks, are to be found at the higher levels of Mountain Kozara and Mountain Prosara.

The plant community of the English oak (*Querceto Genesticum elatae*) is predominant in the terrain susceptible to flooding.

Three types of meadows are predominant in the municipality: the mountain, the plain and the marshy meadows.

In the arable land three types of weeds predominate: meadow clover (*Trifolium arvense Sceleratus annus*), birthwort (*Aristolochia clementis*) and gum succory (*Chondrilla juncea*).

The arable land covers 29,530 hectares, or 49.7% of the total cadastral ground. Orchards cover 2,129 hectares. The vineyards cover only ten hectares. The meadows cover 7,234 hectares, the pastures 3,536 hectares, forests 6,849 hectares. Barren land covers 5.8% of the total cadastral ground. High quality soil is also partly covered by buildings.

VI POPULATION

Between the first (1948) and the last (1981) census, the number of inhabitants increased in the municipality of Bosanska Gradiška by 23%: in the urban center by 161%, and in the neighboring rural areas by 6%.

Кретање укупног броја становника од 1948. до 1981. године (1948. = 100)

The Record of the Total Number of Inhabitants from 1948 to 1981 (1948: 100%)

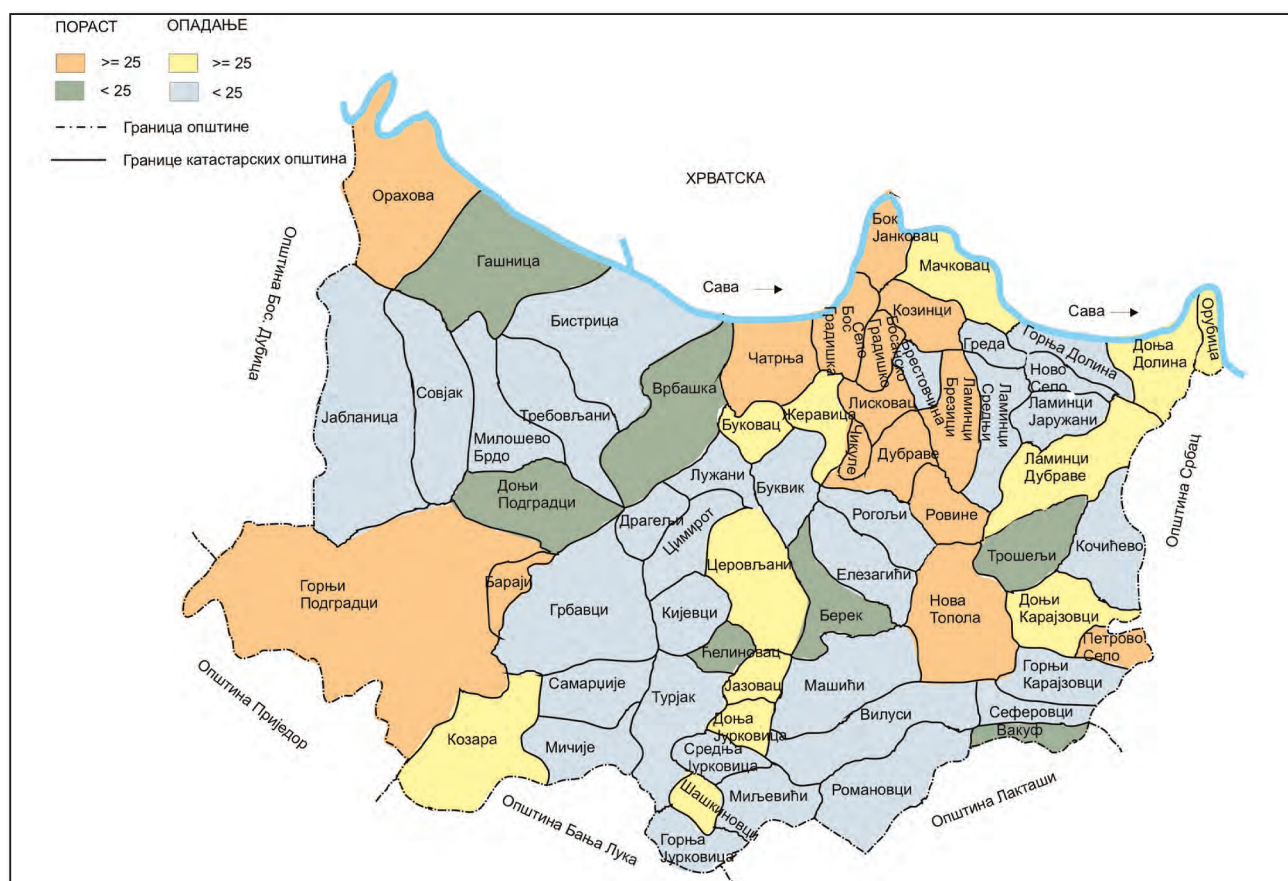
Година/ Year	Укупно/ Total		Градишка/ Gradiška		Остала насеља/ Other Settlements	
	Број/ Number	%	Број/ Number	%	Број /Number	%
1948.	47.317	100	5.154	100	42.163	100
1953.	49.490	105	5.348	104	44.144	105
1961.	50.134	106	6.363	123	43.771	104
1971.	53.581	113	9.585	186	43.996	104
1981.	58.095	123	13.475	261	44.620	106

У току 33 године послеријатног развоја дошло је до јаке концентрације становништва у Градишци као урбаном средишту. Број становника се у градском средишту повећао за 2,61 пут, док је број становника у околици незнатно порастао (6%). До наглог пораста становништва у урбаном центру долази послје 1961. године. Град је имао највећу стопу пораста становништва између 1961. и 1971. године (4%), а општина као цјелина од 1971. до 1981. године (0,8%). Аграрна околина лагано је повећала број становника када је дошло до дисперзије секундарних и терцијарних дјелатности у околици.

Број становника у току 33 године послеријатног развоја опадао је у рубним дијеловима брдско-планинског простора општине и поплавама угроженим подручјима, а растао у градском и приградским насељима уз важније комуникације.

The concentration of the population in Bosanska Gradiška as an urban center sharply increased in the course of the thirty-three years of postwar development. The number of inhabitants in the urban center was 2.61 times higher, whereas the number of the inhabitants in the vicinity rose by only 6%. Rapid increase of population in the urban center starts after 1961. The town had the highest percentage of increase between 1961 and 1971 (4%), and the entire municipality from 1971 to 1981 (0.8%). The number of the inhabitants in the agrarian surroundings slowly rose, when the secondary and the tertiary economic activities were dispersed.

In the course of the thirty-three years of postwar development the number of inhabitants decreased in the bordering hilly and mountain regions of the municipality, as well as in the regions susceptible to flooding, but it rose in the urban and suburban settlements placed along major routes of communication.

Кретање укупног броја становника од 1948. до 1981. године по катастарским општинама, у %

Movement of total number of population since 1948 to 1981 per cadastrar municipalities, in %

У међупописном периоду од 1961. до 1971. укупан природан прираштај општине износио је 6.510, а од 1971. до 1981. године 4.942 становника.

Природни прираштај у посљедњој деценији се смањило у односу на претпосљедњу за 24,1%, а исељени дио (негативан миграциони салдо) чак за 86%.

У периоду од 1953. до 1981. године стопа наталитета у општини се смањила од 30,6% на 15,6%, стопа морталитета од 10,4% на 6,7% и стопа природног прираштаја од 20,3% на 8,9%.

Поређење са стопама у региону показује да је стопа наталитета у општини била мања за 1,2%, стопа природног прираштаја за 2,0%, а стопа морталитета већа за 0,8% него у региону.

Од укупно 58.095 становника општине Градишка 1981. године, њих 4.196 је било на привременом раду у иностранству, што износи 7,2%.

Удио младог становништва смањен је од 54,6% 1948. године на 33,0% 1981. године, удио зрелог доба (20 – 59) повећан је од 41,4% на 56,0%, и удио старог становништва – од 4,0% на 10,8%. Очигледно је да становништво општине Градишка стари. Подаци посљедњег пописа становништва (1981) показују да још доминира категорија радно-способног становништва зреле доби.

У укупној популацији удио жена се смањило од 52,0% (1948) на 50,6% (1981).

Поремећаји полне структуре се запажају код свих старосних скупина, што је условљено, зависно од старости, неуједначеном природном репродукцијом полова, неједнаком емиграцијом мушког и женског становништва и посљедицама рата.

Чињенице потврђују сељење млађих жена из села у град и указују на њихову еманципацију. Показало се да жене остварују равноправнију улогу у друштву у условима урбане средине.

Поређење броја становника основношколског узраста (7 – 14 година) са евидентираним бројем ученика основне школе (1981) показује да је обухватност генерације основним школовањем потпуна.

Обухватност средњошколског контингента (15 – 19 година) средњошколским образовањем износила је 51,7%, а у БиХ 55,9%. Разли-

In the inter-census period from 1961 to 1971 the total natural increase of the population of the municipality was 6,510, and from 1971 to 1981 it was 4,942.

During the last decade the natural increase of the population went down by 24.1%, as compared to the preceding decade, and the number of inhabitants who emigrated (the so-called negative migration balance) went down by 86%.

From 1953 to 1981 the birth rate in the municipality decreased from 30.6% to 15.6%, the death rate from 10.4% to 6.7% and the natural increase of the population from 20.3% to 8.9%.

The comparison with the corresponding rates in the wider region shows that the birth rate was lower by 1.2% in the municipality, the rate of the natural increase of the population lower by 2.0%, and the death rate higher by 0.8%.

Out of the total of 58,095 inhabitants of the municipality of Gradiška 4,196 persons (or 7.2%) were temporarily employed abroad.

The percentage of the young people decreased from 54.6% in 1948 to 33.0% in 1981, the percentage of middle-aged people (20–59) increased from 41.4% to 56.0%, and the percentage of old people increased from 4.0% to 10.8%. On the average the population of the municipality is obviously getting older. The data of the last census (1981) show that the category of middle-aged people, capable of work, is predominant.

The percentage of the female population decreased from 52.0% (1948) to 50.6% (1981).

The changes in sex structure are noticeable in all the age categories, due to varying natural reproduction, the difference in the rate of the male and female emigration and the consequences of war.

The data confirm the emigration of young women from villages to towns and suggest a higher level of their emancipation. As a rule women attain more social equality in urban than in village surroundings.

The comparison of the number of children (age 7–14) with the registered number of pupils in primary schools (1981) shows that practically all the children in this category get a primary school education.

About 51.7% of the boys and girls in the category of 15–19 years of age get a high-school ed-

ке у обухватности школовањем запажају се и код високошколског узраста (20 – 24 године), тако да је обухватност школовањем овог контингента износила у општини 8,8% и Републици 15,5% (скоро душло више).

education, as compared with 55.9% in Bosnia and Herzegovina as a whole. A similar difference is noticeable in the category of university education (age 20–24), 8.8% percent in the municipality of Bosanska Gradiška as compared with 15.5% (almost twice as many) in the Republic.

*Достигнути ниво образовања становништва у односу на БиХ
Образовна структура становништва у 1981. години у %*

*The Level of Education in the Municipality as Compared to Bosnia and Herzegovina
The Educational Structure of the Population in Percentage in 1981*

Степен образовања/ <i>Degree of Education</i>	Општина Градишка/ <i>Gradiška</i>			БиХ / <i>Bosnia and Herzegovina</i>		
	Укупно/ <i>Total</i>	М/ <i>Male</i>	Ж/ <i>Female</i>	Укупно/ <i>Total</i>	М/ <i>Male</i>	Ж / <i>Female</i>
Становништво од 15 и више година/ <i>Fifteen Years and Over</i>	100,0	48,8	51,2	100,0	49,2	50,8
Без школске спреме/ <i>No Education</i>	24,8	6,4	18,4	22,8	5,6	16,6
Непотпуна основна школа/ <i>Incomplete Primary School</i>	30,2	15,9	14,3	27,2	12,6	14,6
Завршена основна школа/ <i>Primary School</i>	23,3	12,5	10,8	24,2	13,5	10,7
Завршена средња школа/ <i>High School</i>	18,6	11,9	6,7	21,7	14,5	7,2
Завршена виша и висока школа/ <i>University or College</i>	2,7	1,8	0,9	4,3	2,8	1,5

Податак о образовној структури непосредно иза рата даје попис становништва из 1948. године. Удио становништва без школске спреме тада је био 71,7% (М – 29,4%, Ж – 42,3%), са основном школом 29,5% (М – 17,0%, Ж – 8,9%), са средњом школом (нижом и вишом) 2,4% (М – 1,5%, Ж – 0,9%) и вишом и високом школом 0,1% (М – 0,1%, Ж – 0,0%).

The census of 1948 contains data about the educational structure of population immediately after the war: 71.7% of the population had no education (male 29.4%; female 42.3%); 29.5% had primary school education (M – 17.0%; F – 8.9%); 2.4% had high-school or middle school education (M – 1.5%; F – 0.9%); 0.1% had university or college education (M – 0.1%; F – 0.0%).

Индекс пораста квалификационе структуре становништва од 1961. до 1971. године (1961.=100)

The Index of the Growth of Educational Qualifications from 1961 to 1971 (1961 = 100)

Квалификација/Qualification	Општина Градишка/ <i>The Municipality of Gradiška</i>			БиХ/ Bosnia and Herzegovina		
	Укупно/ Total	М/ Male	Ж/ Female	Укупно/ Total	М/ Male	Ж/ Female
Без школске спреме/ <i>No education</i>	82	78	85	86	81	89
1 разред осн. школе/ <i>One Grade (Primary Education)</i>	120	111	134	132	115	161
Основна школа/ <i>Primary Education</i>	413	391	442	315	315	314
Школа за КВ и ВКВ/ <i>Qualified/ Highly Qualified Workers' School</i>	269	275	253	185	181	200
Гимназија/ <i>Gymnasium</i>	213	187	264	260	236	298
Средње стручне школе/ <i>Specialized High Schools</i>	329	282	408	261	239	346
Виша школа/ <i>College</i>	719	737	670	285	251	447
Факултет и висока школа/ <i>University or Faculty</i>	343	350	218	233	234	228

На основу података запажамо да је током седме деценије експанзија скоро свих облика образовања била већа у општини него у БиХ (осим гимназијског).

This index shows that in the 1960s the expansion of all the forms of education (with the exception of the *gymnasium*) was bigger in the municipality of Bosanska Gradiška than in the Republic Bosnia and Herzegovina.

7. НАЦИОНАЛНА СТРУКТУРА

Најпотпуније податке о националној структури даје посљедњи попис становништва (1981).

По величини удјела у националној структури долазе до изражаја Срби (56,50%), Муслимани (22,42%), Хрвати (6,10%), и остали (14,98 %).

У скупину „остали“ спадају и они који су се определијели као Југословени.

VII NATIONALITIES

The last census (1981) gives complete data about the national structure in the municipality of Bosanska Gradiška.

The percentage of different nationalities is as follows: 56.50% Serbs, 22.42% Muslims, 6.10% Croats and 14.98% others.

The group “others” includes also those who declared themselves as “Yugoslavs”.

Развој националне структуре становништва према пописима од 1948. до 1981. године у %
The Changes in National Structure of the Population (in Percentage) according to Censuses from 1948 to 1981

Година/ Year	Укупно/ Total	Хрвати/ Croats	Муслимани/ Muslims	Срби/ Serbs	Остали/ Others
1948 (срез)/ (district)	100,0	10,73	15,83	71,3	2,14
1961	100,0	8,87	14,67	69,57	6,69
1971	100,0	8,24	23,68	65,39	2,69
1981	100,0	6,10	22,42	56,50	14,98

У односу на републичку, у општинској структури се запажа релативно веће учешће Срба и Југословена.

It had been noticed relatively higher percentage of Serbs and Yugoslavs in municipal structure than in the Republic.

8. ПРОЦЕС УРБАНИЗАЦИЈЕ И ДЕАГРАРИЗАЦИЈЕ

Између свих насеља по степену урбанизације предњачи градско насеље Градишка. У њој, као урбаном средишту општине, ради 99% активних становника у непољопривредним дјелатностима, у односу на укупно активно становништво насеља (1981), или 41% у односу на укупно становништво општине.

У насељу Градишка број становника се повећао од 1948. до 1981. године за 2,6 пута, а број активних непољопривредних становника само од 1953. до 1981. године 4,2 пута. Градски центар је у том раздобљу добијао у просјеку годишње по 156 активних становника запослених у непољопривредним дјелатностима.

Процес урбанизације општинског центра најбрже је текао током седме деценије XX вијека.

9. ОКОЛИНА ГРАДИШКЕ

У околини градског центра и у просторним оквирима општине, број становника у насељима се повећао од 1948. до 1981. године незнатно, свега за 6%. То значи да је процес деагризације временски текао паралелно са процесом урбанизације у насељу Градишка.

Трансфер активног пољопривредног становништва из пољопривреде је био већи у

VIII THE RISE OF THE URBAN AND THE DECLINE OF THE AGRARIAN SOCIETY

The process of urbanization is most clearly noticeable in the town of Gradiška. The town is the urban center of the municipality and 99% of the employed inhabitants of Bosanska Gradiška, or 41% of the total employed population in the non-agrarian sector of the municipality, worked in Bosanska Gradiška.

In the town of Gradiška the number of inhabitants went up 2.6 times from 1948 to 1981, and the number of the inhabitants employed in the non-agrarian sector went up 4.2 times from 1953 to 1981. On an average every year 156 persons got new jobs in the non-agrarian sector in the center of the town at this time.

The process of urbanization of the municipality center was most intense in the 1960s.

IX THE VICINITY OF GRADIŠKA

Within the municipality of Gradiška, in the vicinity of the town, the rise of the number of inhabitants from 1948 to 1981 was negligible – only 6%. This means that the process of the decline of the agrarian society ran parallel with the process of the urbanization of the town of Gradiška.

In the course of the twenty-eight years of this process the number of the active agrarian

току 28 година развоја од прилива активних становника у непољопривредне дјелатности за 44%. Околина Градишке није могла апсорбовати све раднике у непољопривредним дјелатностима који су били ослобођени из пољопривреде процесом деаграризације. Процес деаграризације у околини урбаног центра брже је текао од процеса урбанизације, што је имало за посљедицу да се вишак становништва из пољопривреде одлива у непољопривредне дјелатности.

workers who looked for jobs in the non-agrarian sector was about 44% higher than the number of newly employed in this sector. The neighborhood of Gradiška could not absorb in its non-agrarian sector all the workers who lost their jobs in the agrarian sector because of the decline of the agrarian economy. The decline of the agrarian economy ran faster than the process of the urbanization. This resulted in the movement of the workers from the agrarian economy into the non-agrarian sector.

Др Ранко Цвијић

ГЕОЛОШКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ И ПОТЕНЦИЈАЛ ГЕОЛОШКИХ РЕСУРСА ТЕРИТОРИЈЕ ОПШТИНЕ ГРАДИШКА

(РЕЗИМЕ)

Геолошка историја терена општине Градишка започела је у *тријасу*. Тада је на југу настала Динарска карбонатна платформа, а сјеверно од ње почело је отварање једног дубокоморског басена, који у то вријеме није имао океанско дно. На сјеверној падини поменуте карбонатне платформе, а према том басену, одвијала се седиментација серије рожнаца и радиоларита са прослојцима глинаца. Веома карактеристични за те услове таложења су били повремени шокови карбонатног материјала поријеклом са ивице карбонатне платформе. Њихово присуство у силицитској серији то јасно документује. Ова седиментација се одвијала у дубинама већим од 2.000 метара.

У *јури* сјеверни дубоки басен је потпуно отворен и у њему је формирано право океанско дно. То значи да је дно басена било састављено од различитих вулканита испод којих је била, прво, зона магмата са дајковима, па комплекс габроида и, коначно испод њих, серпентинити и перидотити. Тако су успостављене три седиментационе средине. Јужно је била карбонатна платформа, у средини њена падина са седиментацијом рожнаца и радиоларита, а на сјеверу дубоки океански ров. У рову се одвијало хаотично одлагање олистостронског материјала разног поријекла у глиновитом и алевролитском матриксу. Ове последње творевине, тектонском прерадом претворене су у меланж познат под називом дијабаз – рожначка формација.

У *горњој јури*, за вријеме веома јаким младокимбријских покрета, дошло је до интен-

Dr. Ranko Cvijić

GEOLOGICAL FEATURES AND POTENTIAL OF GEOLOGICAL RESOURCES IN THE REGION OF THE MUNICIPALITY OF GRADIŠKA

(ABSTRACT)

The geological history of the Gradiška municipality terrain originates in the Triassic. At that time, the Dinaric carbonated platform was created to the south and north of it, and the deep sea basin was initiated, which, at the time, did not have an ocean's bottom. The sedimentation of the series of chert and radiolarite with slate parting was performed at the north sloping side of the said carbonated platform, and towards the mentioned basin. The occasional shocks in the carbonated material originating at the rims of the carbonated platform were very characteristic for those conditions of sedimentation at the time. Their presence in the silicitic series documents this clearly. The said sedimentation took place at the depths greater than 2,000 meters.

In the Jurassic, the north deep basin was completely open, and the real ocean bottom was created. That means that the bottom of the basin was composed of the various types of volcanic rocks, and below them, first there was the zone of igneous rocks with dykes, then the complex of gabbroids, and finally, below all those, there were serpentinites and peridotites. Thus, the three sedimentation environments were created. The carbonated platform was towards the south, its sloping, with the sedimentation of chert and radiolarite, was in the middle, and the deep ocean trench in the north. In the trench, the chaotic disposal of material various in origin was performed into the clay and siltstone matrix. Those latter creations were turned into the *mélange* known as diabase-chert formation through the tectonic processing.

In the Upper Jurassic (Malm), during the very intensive and strong young cymbrion movements, there occurred the intense, but incomplete, closing of the north ocean basin, and that was under the in-

живног али непотпуног затварања сјеверног океанског басена и то под утицајем снажних латералних притисака са сјевера. Они су проузроковали набирања и велика навлачења силицита са падине дијабаз – рожначке формације, са знатним јужно вергентним тектонским транспортом. У току тих покрета, силицити су навучени преко сјеверног обода карбонатне платформе а дијабаз – рожначка формација је, исто тако, у виду простране навлаке прекрила Пискавичке рожнаце. На тај начин је почело успостављање фундаменталне структуре терена Козаре а и ширег подручја сјеверне Босне. У исто вријеме новонастали пакет структура је издигнут и претворен у копно које је постојало све до *горње креде*.

Кроз *креду* сјеверно од већ формираних терена Козаре заостао је још увијек отворен сјеверни дио океанског басена. У њему је на југу постојао дубоки ров, у средини вулкански лук, а на сјеверу залучени басен. У овом посљедњем настали су дубокоморски сјајни шкриљци, који се данас налазе у систему Просаре. У маргиналом вулканском луку одвијала се емисија дијабаз и кварцпорфира, а у рову је, прво, настао горњокредни офиолитски меланж сјеверне Козаре а потом турбидити.

У вријеме нешто закашњелих ларамијских покрета у *палеоцену* затворен је дефинитивно и сјеверни остатак басена. Скраћивањем простора цијели океански басен је интерно имбрикован према југу, а у цјелини обдукован преко већ постојећих консолидованих структура јужне Козаре. Тако је настала навлака сјеверне Козаре и навлака Просаре. У ширем сјевернодинарском простору, међутим, дошло је у исто вријеме на правцу југ – југозапад до обнављања навлачења цијелог козарачког пакета навлака и то по доњој површини Пискавичке навлаке.

При крају *палеоцена* и почетком *еоцена* са знатним дијелом будућих унутрашњих Динарида толико је терен спуштен да је претворен у један, релативно простран, али разуђен басен. У почетку то је било плитко море са карбонатном седиментацијом. Из тог времена су остали кречњаци препуни фосила, међу којима су нарочито биле важне алге, које показују да дубина мора није била већа од неколико десетина

fluence of powerful lateral pressure from the north. This caused the folds and great overlaps of silicites coming from the slope of the diabase-chert formation, along with the significant south-vergent tectonic transport. During the said movement, the silicites were overthrust over the north rim of the carbonated platform, and the diabase-chert formation covered the Piskavica chert in the form of a broad overlap cover, in the same way. Thus, the establishment of the fundamental structure of the Kozara terrain initiated, as well as that of the northern Bosnia wider area. At the same time, the newly created package of structures was elevated and turned into land which existed ever through the Upper Cretaceous period.

Throughout the Cretaceous period, the still open north part of the ocean bottom was left over towards the north of the already formed terrains of Kozara, A deep trench existed in the south of it; the volcanic arch existed in its middle, and the arched basin in its north. In the latter, the deep sea shiny shale were created, which nowadays belong to the Prosara system. In the marginal volcanic arch, the emission of diabase and quartz-porphry took place; and in the trench there were first created the Upper Cretaceous ophiolitic mélange of north Kozara, and then the turbidity.

During the period of somewhat late lamirian motions in the Paleocene, the rest of the basin in the north was definitely closed. With the shortening of the space, the whole of the ocean basin was internally imbricated towards the south, and overall obducted over the already existing consolidated structures of south Kozara. The north Kozara and Prosara overlap covers were created in this way. However, in the wider north Dinaric area, at the same time and in the direction south – south west, there occurred the renewal of overlap-faulting overthrust of the whole Kozara package of overlaps, and it went along the lower surface of the Piskavica overlaps.

By the end of the Pliocene, and at the beginning of the Eocene, along with the significant part of the future inner Dinarids, the terrain was lowered to such an extent that it was turned into a relatively spacious basin. At first, it was a shallow sea with carbonated sedimentation. There is limestone abundant with fossil residues left over from that time, and among the fossils the most important ones were the algae indicating the depth of the sea not being greater than several dozens of meters.

метара. Овај басен се поступно продубљавао и већ око средине *еоцена* он је имао особине једног не јако дубоког, турбидитног басена. Тада је у њему настао „еоценски флиш“, састављен од секвенца Та-б и ријетко Та-ц типа. Ови услови су опстали све до краја *средњег еоцена* и прекинути су илирским компресионим покретима, када су еоценске флишне творевине интензивно убране у метарске и декаметарске наборе са б-осама, правца ЗСЗ-ИЈИ. Тада је ово подручје опет претворено у копно.

Велика разламања, спуштања и издизања у неколико екстензионих фаза током *олигоцене* и почетком *миоцена* представљају увод у неотектонске покрете, који су захватили и ове терене. Тада је почело издизање Козаре. У *доњем миоцену*, формирали су се већи језерски басени у сјеверном и јужном подручју планине.

Даља спуштања ширег сјеверног подручја и издизање трупа Козаре у *средњем миоцену* су претворили ову планину у обалу на јужној периферији Панонског басена. Палеогеографски услови су били прави морски и то сублиторални.

Развитак овог подручја довео је до даљег постепеног издизања Козаре и плитководне седиментације у перипанонским заливима и полуиздвојеним басенима. При томе, морска вода је постепено ослађивана. За вријеме *доњег сармата* је била бракична седиментација, а у *панону* и *понту* каспибракична, да би у *плиоцену* постала потпуно слатководна. То је вријеме када се седиментација већ обављала у полуиздвојеним језерским басенима и у мочварама па се зато у понтијским седиментима налазе и угљеви. Језерска и мочварна седиментација по периферији Козаре су имале знатну улогу и у *плеистоцену*.

Током *квартара* Козара је све више постепено постаја планина каква је и сада. На то су углавном утицали њено постепено издизање и ерозивни рад текућих вода.

Крајем плиоцена формирана је депресија Лијевча поља. Таложење наслага у јазерско – барским условима настављено је и током *плеистоцена*, а на суженим просторима и до данас. Неотектонским покретима током *плеистоцена* гдје је и вршено даље издизање Козаре и Просаре, имамо ерозијом стварање делувилалних и пролувијалних наслага. Тако је током *плио-*

This basin deepened in time, and around the Mid Eocene it had the features of a not very deep turbidite basin. At that time, the “Eocene flysch” was created which was composed of the Ta-b type sequences, and rarely of the Ta-c type ones. These conditions maintained ever through the end of the Mid Eocene and they were interrupted by the Illyric compressive motions, when the Eocene flysch creations were intensively folded into meter- and decameter-folds with δ -axes, oriented in the WNW-ESE direction. Then, this area was turned into the land once again.

The great faulting, lowering, and elevation throughout the several extension stages, taking place during the Oligocene and at the beginning of the Miocene, represent the introduction to the Neotectonic movements that affected those terrains, as well. At that time, the elevation of Kozara began. In the Lower / Upper Miocene the lake basins in the north and south region of the mountain were created.

The further lowering of the north region wider area and the elevation of the Kozara trunk in the Mid Miocene turned this mountain into a coast on the south periphery of the Panonian basin. The paleographic surroundings were trully the marine ones, and that is the sublitoral.

The development of this region led to the further gradual elevation of Kozara and the shallow water sedimentation in the peripanonian bays (gulfs) and semi-separated basins. At this, the marine water was gradually turned into the fresh water. During the period of the Lower Sarmat the sedimentation was brackish, and during the Panonian and Pont it was Caspian brackish, and in the Pliocene it became completely freshwater. That was the time when the sedimentation had already been performed in the semi-secluded lake basins and in swamps, and that was the reason why there were coals found in the Pont sediments. The lake and swamp sedimentation along the periphery of Kozara also had a significant role in the Pleistocene.

During the Quaternary period, Kozara gradually turned more and more into the mountain that it is now. Its gradual elevation and the erosive effects of the water streams had mostly influenced this.

By the end of the Pliocene, the depression of the Lijevče Polje (Lijevče Valley) was formed. The sedimentation in the lake-swamp conditions continued during the Pleistocene, and in the narrowed

квартара у данашњој долини Јабланице, вршено таложење језерских наслага које су каснијим обликовањем попримиле облик терасе.

За вријеме *горњег плеистоцена и холоцена*, средишњи и јужни дијелови депресије Лијевча поља благо се издижу, због чега се формира прва и друга ријечна тераса Врбаса, у чије седименте је Врбас касније усјекао своје корито.

У подручју сјеверног дијела Лијевча поља, барски седименти се формирају од *средњег и горњег плиоцена*. На суженом подручју поставља се седиментација барског типа до данас. У *холоцену* се формирају алувијони Саве и Врбаса, а такође и алувијално – поплавни седименти мртваја. Ти процеси се и данас одвијају.

Према томе подручје општине Градишка састављено је од двије групе геолошких јединица и то од *мезотојских и палеогених* формација које изграђују планински масив Козаре и *млађих неогених* творевина развијених на периферији и у подножју планине.

Најстарије стијене територије општине Градишка издвојене су на јужним дијеловима и то су кречњаци, доломитични кречњаци и доломити који се јављају као олистолити у *јурском меланжу*. Поред њих значајно распрострањење имају *тријаски и јурски* силицити који су представљени серијом рожнаца и радиоларита у којима се налазе прослојци *пелитских* стијена и појединачни слојеви кречњака.

Јурска дијабаз-рожначка формација обухвата јужне терене општине, састоји се од матрикса и олистолитских блокова различитог састава и димензија. Матрикс је представљен црним, пјесковитим и силицоидним глинцима, зеленкастим граувакама, плочастим рожнацима сиве, црне и црвенкасте боје, који су значајно тектонски деформисани. Олистолитски блокови имају различит састав и поријекло, гдје се прије свега истичу магматски, затим метаморфни и седиментни блокови стијена. Од седиментних нарочито упадљиво је присуство *тријаских* кречњака, плочастих рожнаца и ријеђе бречоконгломерата. Од магматских и метаморфних стијена разликујемо перидиотите, серпентините и амфиболите, затим габрове, долерите, дијабазе и спилите, гдје ове групе стијене потичу из горњих дијелова омотача и вулканског и вулканогено-седиментног слоја *јурског* океанског дна.

parts, it has continued even to the present day. The deluvial and proluvial sediments were created by erosion within the neotectonic motions during the Pleistocene, the time when further elevations of Kozara and Prosara were performed. Thus, during the Plio-Quaternary, in the contemporary valley of the Jablanica, the sedimentation of the lake sediments took place, which subsequently acquired the form of a terrace through the later shaping.

During the Upper Pleistocene and Holocene, the central and southern parts of the Lijevče valley slightly elevated, causing the formation of the first and the second river terraces of the Vrbas, i.e. the sediments into which the Vrbas later cut in its bed.

In the north part of the Lijevče valley, the marsh sediments were formed from the Mid and Upper Pliocene on. At the narrowed part, the sedimentation of the bar type continues until today. The alluvions of the Sava and Vrbas were formed in the Holocene, as well as the alluvial-flooding sediments of the mires. Those processes continue nowadays.

Therefore, the area of the municipality of Gradiška consists of the two groups of geological units, i.e. of the Mesozoic and Paleogene formations that build up the mountain massive of Kozara, and of the younger neogene creations developed on the periphery and at the foot of the mountain.

The oldest rocks at the territory of the municipality of Gradiška are singled out in the south parts, and those are limestone, dolomitic limestone and dolomite that appear as olistolites in the Jurassic *mélange*. Besides those, the Triassic and Jurassic silicates are also significantly spread, and they are represented by the series of chert and radiolarites which contain parting interlayers of pelite rocks and singlelayers of limestone.

The Jurassic diabase-chert formation includes the southern terrains of the municipality, and it consists of the matrix and olistolitic blocks, varying in composition and dimensions. The matrix is represented by the black, sandy, and silicoid slates (green graywacke, plate chert, grey, black and reddish chert), which are significantly tectonically deformed. The olistolitic blocks vary in composition and origin, and among them the most conspicuous are the magmatic, and then the metamorphous and sedimented rocky blocks. As for the sedimented ones, the presence of the Triassic limestone, plate cherts, and rarely the breccias-conglomerates, are

Кредне формације представљене су горњокредним кластитима састављеним од бреча, конгломерата и пјешчара; горњокредним офиолитским меланжом гдје је матрикс алевритски до пјешчарски и шкриљав, а олистолити разних димензија и састава од пјешчара, рожнаца, дијабаза, серпентинисаних перидотита и амфиболита; затим горњокредног комплекса Просаре састављеног од аргилошиста и метапјешчара, кварц-пјешчарско-хлоритско-карбонатних шкриљаца и аргилита и гнајсева и микашиста.

Палеогене формације леже трансгресивно преко офиолитског меланжа и представљене су дисконтинуираном зоном банковитих и масивних кречњака; регистроване су у дијелу Просаре појаве кварцпорфира и гранитпорфира; и на крају формација „Козарачког флиша”-са упадљиво турбидитним особинама.

Неогене формације леже трансгресивно и дискордантно преко старијих творевина, а састављене су хетерогене серије језерских творевина: слабо везаних конгломерата, пјешчара и пјесковитих глина; у неколико изданаčkih зона констатовани су баденски кречњаци, лапорци, и кластити преко којих леже доњосарматски кластити, а преко ових су развијени панонски кластити. *Неоген* на овом подручју завршава се развојем понтијских кластита са угљем.

Квартарна периода почиње таложењем глиновито-пјесковито-шљунковитог материјала на граници *плиоцена* и *квартара*, гдје се развијају пролувијалне наслаге, наслаге ријечних тераса и холоценско-алувијалне наслаге као барски седименти, седименти плавних подручја и алувијона.

Предочене, историја стварања терена и геолошка грађа општине указују да на овом подручју има навлака, набора и расједа. Показало се да се на овом терену јасно могу издвојити старије и млађе структуре. Прве су настале до средине *палеоцена*, а друге послије тога. У првима основне структуре су навлаке, а у другим расједи, а набори су настали и уз једне и уз друге и по томе се разликују. Тако се територија општине Градишка налази између унутрашњих Динарида на југу и Вардарске зоне на сјеверу као тектонских јединица вишег

especially conspicuous. With the magmatic and metamorphous rocks, there can be differentiated the following: peridotite, serpentinite and amphibolite, then, gabbro, dolerites, diabase and spilite, with the note that this group of rocks originated in the upper parts of the layer and volcanic and volcanogene-sedimented layer of the Jurassic ocean bottom .

The Cretaceous formations are represented by the Upper Cretaceous clastites composed of the breccias, conglomerates, and sandstone; by the Upper Cretaceous ophiolitic mélange with the matrix being to sand-stony and shaly, and olistolites various in dimensions and composition, going from the sandstone, to chert, diabase, serpentized peridotites and amphibolites; and then, by the Upper Cretaceous complex of Prosara composed of the, quartz-sandstone-chlorite-carbonated slates and argillites, and gneiss and micaschist.

The Paleogene formations lie transgressively over the ophiolitic mélange, and they are represented by a discontinued zone of the limestone that is massive and stratified in thick beds. The appearances of the quartz-porphury and granite-porphury are also registered in a part of Prosara. And, finally, the formation of the “Kozara flysch” with conspicuously turbidite features was registered.

The Neogene formations lie transgressively and discordantly over the older creations, and they are composed of the heterogeneous series of the lake creations: the poorly bound conglomerates, sandstone, and sandy clays; the baden limestone, and clastites were stated in the several exposure outcrop zones, over which the clastites lay, and over the latter, the panonian clastites were developed. The Neogene in this region ends with the development of the pontian clastites with coal.

The Quaternary period begins with the sedimentation of the clayish-sandy-gravel-like materials at the border of the Pliocene and Quaternary, where there occurred the development of the proluvial sediments, the sediments of the river terraces, the Holocene-alluvial sediments, as marsh sediments, the sediment of the flooding areas, and alluvions.

The stated history of this terrain creation and the geological structure of the municipality all indicate that there are some overlaps, folds, and faults in this area. It has been proven that there can clearly be separated the older and younger structures in this region. The former were created by the middle of the

реда. Тако Унутрашњим Динаридима припада тектонска јединица сјевероисточне Козаре, а Вардарској зони структурна јединице Просаре, басени Поткозарја, Ножичка и депресија Лијевча поља. На основу тога произлазе и савремене сеизмичке карактеристике и активности, који су у непосредној вези са тектонским збивањима у блиској прошлости геолошке историје.

Узимајући у обзир геолошке, тектонске и друге карактеристике могуће је прогнозира-ти постојање корисних минералних сировина на основу оцјењивања перспективности територије. Ти потенцијали су недовољно истражени ресурси. До сада на подручју општине регистроване су појаве сљедећих минералних сировина: шљунак и пијесак, технички-грађевински камен (дијабаз, кератофир, лајтовачки кречњаци, тријаски кречњаци), украсни камен, бентонити, каолин, керамичке глине, полиметалично орудњење (бакар, жива, олово, цинк, сребро и др.), нуклеарне сировине, нафта и гас, угаљ и др. У експлоатацији се налазе шљунак и пијесак, технички-грађевински камен (дијабаз) и украсни камен (мермер).

ВАЖАН ЕЛЕМЕНТ ПРИРОДНОГ НАСЉЕЂА

У долини Црне ријеке, једне од изворних кракова Врбашке ријеке у сјеверној Козари, откривене су веома занимљиве стијене. Изданци тих стијена налазе се на мјесту гдје у Црну ријеку утиче, са десне стране, поток Крвавац, затим у самом том потоку, као и у рејону Црне ријеке нешто низводније од наведеног ушћа.

У поменутих изданцима, и у ширем подручју, налазе се вулканске стијене базичног састава познате у науци под називом **базалти**, стари око 80 милиона година. Те стијене су се излиле на дубоком океанском дну у вријеме *горње креде*.

У вулканским стијенама налазе се мјестимично искидана, заливена лавама, а често и изломљена, тијела црвених гвожђевитих кречњака који имају форму „јастучастих лава“. Ова тијела обично нису већа од неколико метара, али су упадљива због своје црвене боје. Кречњаци су слојевити, ламинирани, чисти су, или садрже мању количину силикопјесковите

Paleocene, and the latter some time after that. In the former, the main structures are overlaps, and in the latter, the faults. The folds were created along both overlaps and faults, and they are differentiated by it. Hence, the territory of the municipality of Gradiška is located between the inner Dinarids in the south, and the Vardar zone in the north, being the tectonic units of the higher order. Thus, the tectonic unit of the northeast Kozara belongs to the inner Dinarids, and the structural unit of Prosara, the basins of Potkozarje, and the depressions of Nožice and Lijevče valleys belong to the Vardar zone. Based on this, the contemporary seismic features and activities are produced, which are in the direct connection with the tectonic activities in the near past of the geological history.

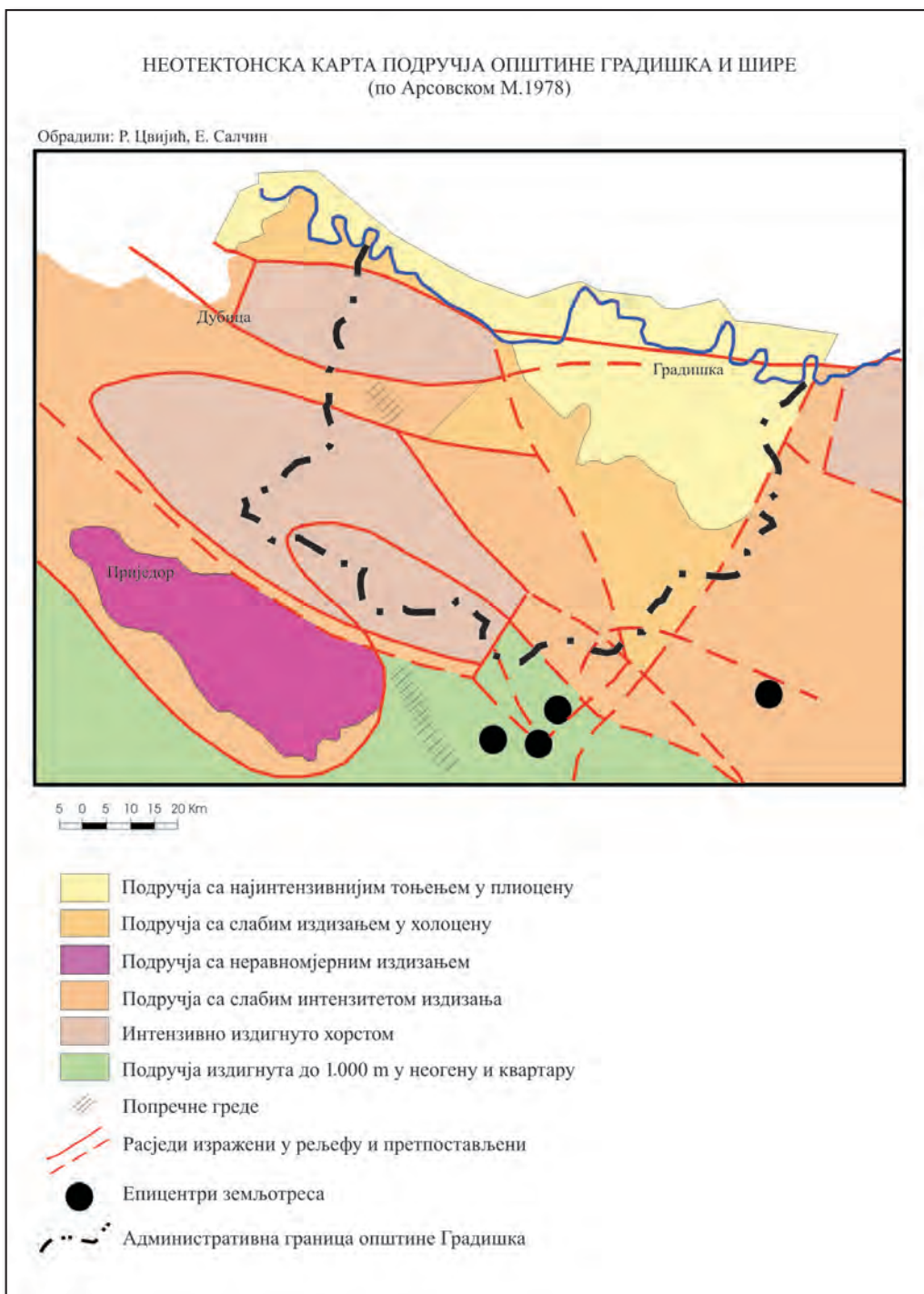
Considering the geological, tectonic, and other features, it is possible to project the existence of the useful mineral raw material on the grounds of estimating the perspectives of the territory. Those potentials represent not sufficiently researched resources. At the territory of the municipality there have been registered appearances of the following mineral raw material: gravel and sand, technical constructive stone (diabase, keratophyre, lajtovac limestone, Triassic limestone, decorative stone, bentonite, caoline, ceramic clays, polymetallic mineralization (copper, quicksilver, lead, zinc, silver, and other), nuclear raw material, crude oil and gas, coal, and other. The gravel and sand, technical-constructive stone diabase and decorative stone marble are currently being exploited.

IMPORTANT ELEMENT OF THE NATURAL HERITAGE

Some very interesting rocks were discovered in the valley of the Crna Rijeka, being one of the springing arms of the Vrbaška river in the north Kozara. The outcrops of those rocks are found in the place where the stream Krvavac flows into the Crna Rijeka from the right side, and then, they were also found in the very stream itself, and in the region somewhat further downstream from the mouth.

The volcanic rocks of the basal composition known under the scientific name of basalts, aged about 80 million years were found in the said outcrops, and in their wider area. Those rocks were poured out onto the deep ocean bottom in the period of the Upper Cretaceous.

*Неотектонска карта подручја општине Градишка и шире
(по Арсовском М. 1978)*

*Neotectonics map of the area of municipality Gradiška and wider
(according to Arsovski M. 1978)*

компоненте. У њима се налазе љуштурице микрофосилних и сличних морских организама, који доказују кредну старост ових слојева.

Ова локалност, и ове стијене, представљају сигуран доказ да су на простору данашње Козаре прије 80 милиона година постојали океански услови. То је, за сада, прво и једино такво мјесто у јужној Европи, и због тога му се посвећује особита пажња у науци, а заслужује, такође, да се обезбиједи и заштити као веома значајан елемент геонаслеђа које је откривено на подручју општине Градишка. Ову изузетно значајну геолокацију, која је научно верификована, посјетиле су до сада десетине свјетских експерата из разних научних области које се баве историјом настанка Земљине коре.

In the volcanic rocks that have the form of a “pillow-like lava”, there are the bodies of the red ferrous limestone, partially broken, poured over with lava, and often broken. Those bodies are usually not larger than several meters, but they are conspicuous due to their red colour. The limestone is stratified, laminar, pure or containing a smaller amount of silico-sandy component. They contain the small shells of the microfossil and similar marine organisms, what proves the Cretaceous age of those strata (layers).

That location itself and those rocks represent the solid proof that the ocean conditions and surroundings existed in the area of what is now Kozara 80 million years ago. This is the first and only place of the kind so far in the South Europe, and hence the attention of such a great extent being paid to it in the science circles. It also deserves to be secured and protected as a very important element of the natural heritage discovered on the area of the municipality of Gradiška. This extremely significant geolocation, scientifically verified, had been visited by dozens of world experts from various scientific areas dealing with the history of the formation of Earth's crust.

Др Боривој Човић

ПРАИСТОРИЈСКО ДОБА

Подручје данашње општине Босанска Градишка припада југозападној граничној зони средњег Подунавља. Омеђено је вишеструко значајним водотоком ријеке Саве. Претежно је равничарско, што је у неким периодима праисторије представљало предност, а у другим отежавало живот усљед поплава, великих површина прекривеним мочварама и сл. Испресијецано је коритима мањих ријека и потока чији горњи токови воде у брежуљкасте и брдвите терене на обронцима Просаре и Козаре. У комуникацијском смислу ослоњено је првенствено на долину Саве, што је у току праисторијског доба условило трајну повезаност са средњоподунавским, а дјелимично и са источноалпским простором.

Мада се не може рећи да *истраживању* праисторијских налазишта на подручју данашње општине Босанска Градишка није посвећивано довољно пажње, истина је и то да су та истраживања била дуго времена прилично једнострано усмјерена на бронзано и гвоздено доба, а посебно на комплекс налазишта у Доњој Долини.

Налазишта *палеолитског и мезолитског* доба нису до сада откривена на нашем подручју, мада су услови за опстанак ловаца и скупљача плодова у појединим дужим раздобљима тог великог временског интервала и у овим крајевима били повољни. За нас су најинтересантнија налазишта из непосредног сусједства: Брдашце и Мало Блашко у Лакташима, те Пећине-Козарица у Клашницама, на крајњим југозападним обронцима Козаре, гдје је констатовано више станица средњег и млађег палеолита. То су добре основе за претпоставку да је и подручје Босанске Градишке било повремено насељавано током средњег, а нарочито млађег палеолита. При томе су брежуљкасти терени око горњих токова Јаблани-

Dr. Borivoj Čović

THE PREHISTORIC AGE

The territory of the present-day municipality of Bosanska Gradiška is situated in the border-zone of the mid-Danube area. One of its very important boundaries is the River Sava. The ground is mostly flat, which was an advantage in some prehistoric periods, but sometimes it made life difficult due to flooding and marshes stretching over large areas. It is intersected by the beds of small rivers and brooks with their upper courses leading to hilly country along the slopes of the mountains of Prosara and Kozara. The valley of the River Sava has always provided the main means of communication for this area, so that in the prehistoric age it was primarily connected with the mid-Danube and also partly with the eastern Alpine region.

It cannot be claimed that the territory of the present-day municipality of Bosanska Gradiška has not been sufficiently investigated, but it is true that the investigation has centered for a long time exclusively on the Bronze and the Iron Age. It has primarily dealt with the complex of archaeological sites in Donja Dolina (Lower Valley).

Sites of the paleolithic and mesolithic eras have not yet been discovered on this territory, even if the conditions for the existence of hunters and fruit-gatherers must have been favorable here for long intervals during this huge period of time. In our opinion the most significant sites in our immediate vicinity are: Brdašce and Malo Blaško in Laktaši, and the Caves of Kozarica in Klašnice, along the extreme southwestern slopes of Mountain Kozara, where several sites of the mid- and early paleolithic periods were found. These sites provide sufficient grounds for the assumption that the territory of the present-day municipality of Bosanska Gradiška had been periodically inhabited during the mid-, and especially, early Paleolithic age. Considering that the rolling countryside along the upper courses of the Jablanica, the Vrbaška, the Jurkovića, the Borna and other rivers and rivulets offered auspicious conditions for the development

це, Врбашке, Јурковице, Борне и других ријека и рјечица пружили добре могућности за подизање привремених или трајних боравишта палеолитских ловаца, па их тамо треба и тражити.

Тек је 1988. откривено неолитско насеље у Ламинцима, прво налазиште тог периода у западном дијелу сјеверне Босне. По свој прилици, ради се о насељу из средњег неолита, вјероватно из IV миленијума пр. н. е.

Географски посматрано, подручје Босанске Градишке могло би у раном енеолиту припадати ареалу распрострања касне сопотске културе. За сада је овај период документован само бакарном сјекиром нађеном на подручју Доње Долине, те површинским прикупљеним уломцима енеолитске керамике из Ламинаца.

Почетком II миленијума пр.н.е. завршава се и у овом крају енеолитско, а почиње *бронзано* доба које ће затим трајати више од хиљаду година, до око 800. г. пр.н.е. кад отпочиње гвоздено доба у ужем смислу. У току тог доста дуготрајног процеса појавила се у сјеверној Босни културна група Барице – Гређани. Истраживања извршена касније у Славонији и на подручју Босанске Градишке омогућила су да се та културна група у основним контурама дефинише. Она је проширена у знатним дијеловима Славоније и сјеверне Босне. Насеља су јој отвореног типа, смјештена у равници, без фортификација од трајног материјала. Како је културни слој релативно танак, може се претпоставити да су и насеља била релативно кратког трајања, можда током живота двију до трију генерација, што би указивало на нешто покретнији начин живота и можда на преминацију сточарске компоненте у њиховој привреди. О организацији насеља и облицима кућа не зна се још довољно, али се може рећи да су им грађевине биле надземне, с носивом конструкцијом од вертикалних дрвених ступаца и греда и са зидовима од облица и лијепа, доста немарно изведена и скромно опремљена огњишта и пећи. Још су се употребљавала и оруђа од глачаног камена и кремена, вјероватно усљед недовољне снабдјевености бронзом. Карактеристичан је начин сахрањивања. Мртве су редовно спаљивали, а пепео је полаган на земљу или у плитку јаму и поклапан земљаном

of temporary or lasting settlements for paleolithic hunters, these areas should be investigated.

It was only in 1988 that the neolithic settlement in Laminci was discovered. It was the first one from that age in the western part of northern Bosnia. It is probably a mid-Neolithic settlement, from the fourth millennium B.C.

In strict geographical terms, the region of Bosanska Gradiška might have belonged to the area of the spreading of the late Sopot culture in the early phase of the Aeneolithic age. The only evidence to go by now for this dating is a copper axe found in the area of Donja Dolina, and the pieces of ceramics found on the ground surface in Laminci.

The beginning of the second millennium B.C. marks the end of the aeneolithic and the beginning of the Bronze Age, which lasted for more than one thousand years, until about 800 B.C., which marks in the narrower sense the beginning of the Iron Age. It was in the course of this long process that the cultural group Barice-Gređani appeared in northern Bosnia. Later investigations in Slavonia and in the region of Bosanska Gradiška made it possible to define the basic outlines of this cultural group. It was widespread in considerable parts in Slavonia and in northern Bosnia. Its settlements were of the open type, situated in plains, without fortifications of lasting material. As the cultural layers are comparatively thin, it can be assumed that the settlements were of comparatively short duration, perhaps, for two or three generations. This would suggest a fairly mobile way of life, and perhaps the predominance of cattle breeding in their economy. Little is known about the organization of these settlements and the forms of their houses, but it can be assumed that buildings were above ground, supported by the construction of vertical wooden pillars and beams, with walls made of round logs and mortar-like material, rather carelessly put together and modestly supplied by hearths and stoves. Tools of polished stone and flint were still in use, probably due to the insufficient availability of bronze. They also had a distinct mode of burying their dead. The bodies of the deceased were customarily cremated, their ashes put on the ground or in a shallow pit and covered by an earthen dish. Sometimes additional things like ornaments or earthenware were put near the ashes, or by the remnants of burnt bones, but in

здјелом. Уз пепео, односно остатке спаљених костију, понекад су стављани прилози (накит, земљане посуде), али су много чешћи гробови без прилога. Старије некрополе имале су облик веће земљане хумке (тумула) у коју су упокавани гробови (по неколико десетина), а млађе припадају типу тзв. равних гробаља, с густо поређаним гробовима описаног типа, упоканим у плиће јаме.

Времену живота и развоја групе Барице – Гређани припада и кратки бронзани мач типа *Ара*, нађен у Доњој Долини, а, можда, и нешто старији бодез и сјекира из истог локалитета.

Култура поља са урнама у дравско-савском међурјечју доживјела је свој највиши процват, али и територијалну експанзију која је захватила и сјеверну Босну. Старије културне групе, како у Славонији тако и у сјеверној Босни (Вировитица, Барице – Гређани), биле су апсорбоване. На подручју Босанске Градишке тај се процес одражава најприје у преузимању појединих елемената културе поља са урнама, што је видљиво у типологији млађих налазишта групе Барице – Гређани, а затим ишчезавањем те групе и појавом насеља с чистим карактеристикама културе поља са урнама, као и садржајем оставе из Мачковца, с типичним облицима оружја, оруђа и накита старије фазе те културе.

Број становника је у овом периоду значајно порастао па не треба сумњати да је осам до сада евидентираних локалитета (у Цимиrotима, Доњој Долини, Кијевцима, Ламинцима, Турјаку и Врбашкој) само дио од знатно већег броја насеља која су током овог периода постојала на подручју општине Босанска Градишка. Карактеристично је да су од наведених само два утврђена насеља градинског типа (Главица у Цимиrotима и Вис у Кијевцима), док је отворених насеља, смјештених у равници три пута више. О самој организацији насеља зна се мало, јер су досадашња ископавања на простору тзв. *Старијег насеља* у Доњој Долини и на Главици у Цимиrotима била мањег обима. Захваљујући темељној студији о Доњој Долини, може се рећи да је привреда у ово доба била знатно развијенија него у претходном раздобљу (у раном и средњем бронзаном добу). Поред традиционалног сточарства и земљорадње, као

most graves no additional things were found. The older necropolises had the form of large earthen burial mounds (*tumuli*), with several dozen graves dug into them, and the younger necropolises belong to the type of the so-called level cemeteries, with graves (as described above) in dense rows, one next to the other, mainly dug as shallow pits.

The short bronze sword of the *Ara-nie* type, found in Donja Dolina, and, perhaps the somewhat older dagger and the axe from the same locality are attributed to the time of the cultural development of the Barice-Gređani group.

The culture characterized by the burial urns in flat fields flourished in the region between the rivers Drava and Sava, and it also expanded to northern Bosnia. This culture absorbed the older cultural groups in Slavonia (Virovitica) and in northern Bosnia (Barice-Gređani). In the Bosanska Gradiška region this process was reflected at first by the incorporation of some specific elements from the culture characterized by burial urns in fields. This can be seen in the typology of the younger settlements of the Barice-Gređani group, and, later, in the disappearance of the features of this group, which were replaced by the clear features of the culture of burial urns in fields. This can be also seen in the content of the Mačkovac site with typical forms of arms, tools and ornaments characteristic of the older phase of this culture.

There was a significant increase in the number of inhabitants in this period, so that it cannot be doubted that the eight localities, which have been discovered (in Cimiroti, Donja Dolina, Kijevci, Laminci, Turjak and Vrbaška) are only a part of a considerably larger number of settlements in the region of the municipality of Bosanska Gradiška. It is characteristic that only two of these are fort-type settlements (Glavica in Cimiroti and Vis in Kijevci), whereas the open-type settlements, situated on plains, are three times as numerous. Little is known about the organization of these settlements, because the excavations in the area of the *Older Settlement* in Donja Dolina and those of Glavica in Cimiroti were not extensive. A detailed study of Donja Dolina shows considerable economic development as compared to the previous period (in the early and mid-Bronze Age). Apart from traditional cattle breeding and agriculture, hunting and fishing, bronze metallurgy was also

и лова и риболова, сада је важна грана и металургија бронзе. Бројни калупи за изливање сјекира, чекића, мачева, копаља, накита и сл. нађени у Доњој Долини, сврставају *Старије насеље* у ред значајнијих љеваоница свог доба у западном дијелу средњег Подунавља. Размјена добара с ближим и удаљенијим крајевима, такође, добро је документована.

Што се тиче духовне културе, релативно оскудна документација информисе нас углавном о неким аспектима религије. У култу мртвих и даље доминира спаљивање, али се за разлику од праксе у групи Барице – Гређани, изгорјене кости сахрањују у урнама, обично поклопљеним здјелом или каменом плочом, и то у тзв. равним некрополама (Дубраве, Коса у Турјаку). Ријетко кад се у гробове стављају и прилози (бронзани накит, земљане посуде). Налази из Доње Долине пружили су податке и о важности сунчевог култа у њиховој религији, као и о жртвовању воденим божанствима. Примијењена умјетност нашла је свој медиј у ситној бронзаној пластици (представе водених птица које играју важну улогу у симболици соларног култа), у изради накита од бронзе и у керамици.

Границу између бронзаног и *гвозденог* доба обично постављамо око 800. г. То је доба најснажнијег развоја аутохтоне културе у сјеверозападној Босни, са подручјем Босанске Градишке и Доњом Долином као најважнијим насељем. С тог подручја евидентирано је 12 налазишта гвозденог доба. Од тога су три градинска насеља: Главича у Цимиrotима (горњи слој), Градина у Требовљанима и Вис у Кијевцима, шест равничарских насеља: Босанска Градишка, Градина у Береку, Градина и Манастириште у Кијевцима, Градина у Доњој Долини (горњи слојеви насеља) и Лисичји Бријег у Ламинцима, једно сојеничко насеље: Градина у Доњој Долини (доњи слојеви насеља), једна велика дуготрајна некропола: Доња Долина („на гредама“), те једно мање гробље из млађег гвозденог доба: Ламинци.

Становници старијег насеља у Доњој Долини, смјештеног на издуженој греди уз обалу Саве, око 700. г. пр. н. е. то насеље су напустили и подигли насеље сојеничког типа на локалитету који данас носи назив „Градина“. Разлог

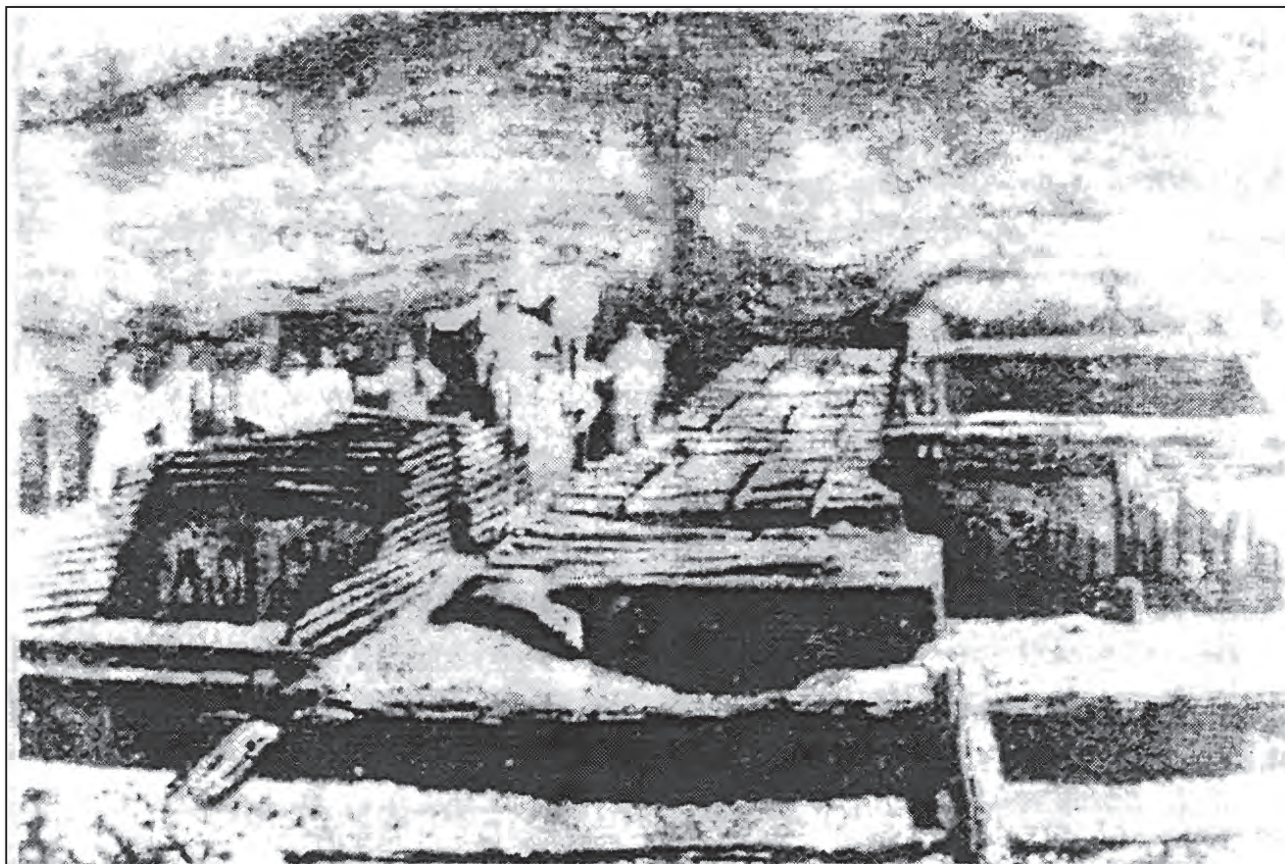
an important branch of the economy. Numerous moulds for casting axes, hammers, swords, spears, ornaments etc., found in Donja Dolina, show that the *Older Settlement* was a major foundry in the western part of the mid-Danube area at this time. The exchange of goods with the immediate vicinity and distant areas has also been well documented.

There is comparatively scarce evidence regarding the spiritual culture, and it mainly gives information about some aspects of religious life. In the cult of the dead burning was still predominant, but unlike the practice in the group of Barice-Gređani, the burnt bones were buried in urns, usually placed under dishes or stone plates, in the so-called level necropolises (Dubrave, Kosa in Turjak). It is only seldom that additional things (like bronze ornaments or earthen dishes) were put in the graves. The site of Donja Dolina also gives evidence of the importance of the sun cult in their religion, and of the sacrifices to the water gods. The applied arts mainly found their expression in small bronze objects (representing water birds which play an important part in the symbolism of the sun cult) and also in the ornaments of bronze and ceramics.

The dividing line between the Bronze and the Iron Age is usually placed at about 800 B. C. It is the time of the strongest development of the autochthonous culture in northwestern Bosnia, including the region of Bosanska Gradiška and Donja Dolina as the most important settlement. In this area the remnants of the Iron Age have been found in twelve localities. Three of them are fort-type settlements: Glavica in Cimiroti (in the upper layer), Gradina in Trebovljani and Vis in Kijevci; six are plain settlements: Bosanska Gradiška, Gradina in Berek, Gradina and Manastirište in Kijevci, Gradina in Donja Dolina (in the lower layers) and Lisičiji Brijeg (The Fox's Hill) in Laminci; one is a pile dwelling: Gradina in Donja Dolina (in the lower layers of the settlement); one is a big long lasting necropolis: Donja Dolina («on the beams»); and one is a small cemetery from the early Iron Age: Laminci.

The inhabitants of the older settlement in Donja Dolina – situated along a large rock on the bank of the River Sava – left their settlement about 700 B.C. and put up a pile dwelling in the locality which is now called Gradina. The reason for this

Сојеничко насеље у Доњој Долини код Градишке. Радови из 1901. године.

Pile dwelling in Donja Dolina near Gradiška. Works from 1901

за ту промјену могле су бити честе поплаве које су онемогућиле живот у Старијем насељу. Дрвене куће, дводјелне или тродјелне, често с тријемовима, биле су подигнуте на платформама од дрвених греда и облица, подигнутим на великом броју јаких храстових пилона. Куће су међусобно биле спојене мостовима. Између редова кућа били су ископани канали који су одводили атмосферске и поплавне воде у корито Саве. Простор уз обалу служио је као пристаниште за рибарске и транспортне чамце, а вјероватно и као трг. У цјелини, то ново насеље показује висок степен организованости и развијену стамбену културу. Као насеље сојеничког типа, та агломерација је постојала око два вијека, да би касније постала стандардно равничарско насеље с редовима кућа и комуникацијама између њих, трасираним управно на ток Саве.

Археолошки налази из насеља на Градини у Доњој Долини показују да се ради о раслоје-

movement might have been frequent floods, which made life impossible in the *Older Settlement*. Wooden houses, divided into two or three separate parts, often with porches, were built on platforms made of wooden beams and logs, and stood on many strong oak pylons. The houses were connected with bridges. Channels were dug along the rows of houses and they took both regular precipitation and flood waters into the bed of the River Sava. The area adjoining the bank of the river was used as a pier for fishing and transport boats, and probably also as the main square. On the whole, this new settlement offers evidence of a highly developed and organized dwelling culture. As such, it existed for about two centuries as a pile dwelling and it later became a standard plain settlement with rows of houses and lines of communication among them, leading vertically to the banks of the river Sava.

The archaeological evidence from the settlement of Gradina in Donja Dolina shows that

Чамац из Доње Долине

A boat from Donja Dolina

ном друштву у којем се богатством и угледом истиче слој ратника и чланова њихових породица. Разноврсна производња керамике, гвозденог и бронзаног оружја и оруђа, накита и других предмета, упућују на претпоставку да

it was inhabited by a stratified society in which the class of warriors, together with the members of their families, was particularly distinguished by riches and high reputation. The variety of the production of ceramics, iron and bronze tools, or-

Бронзани накит са Градине у Доњој Долини

Bronze jewellery from Gradina in Donja Dolina

су и различите занатлије (лончари, ливци, ковачи, кујунџије), такође, могли представљати засебан друштвени слој, а врло је вјероватно да су се неки од становника овог насеља бавили и трговином као главним занимањем. Привреда је била разграната. Поред земљорадње (више врста житарица и махуњача), сточарства (свиње, говеда, овце, козе, коњи), лова и риболова (добро документованог костима јелена, срне, дивље свиње, дивљег говечета, као и остима, удицама, пловцима и теговима

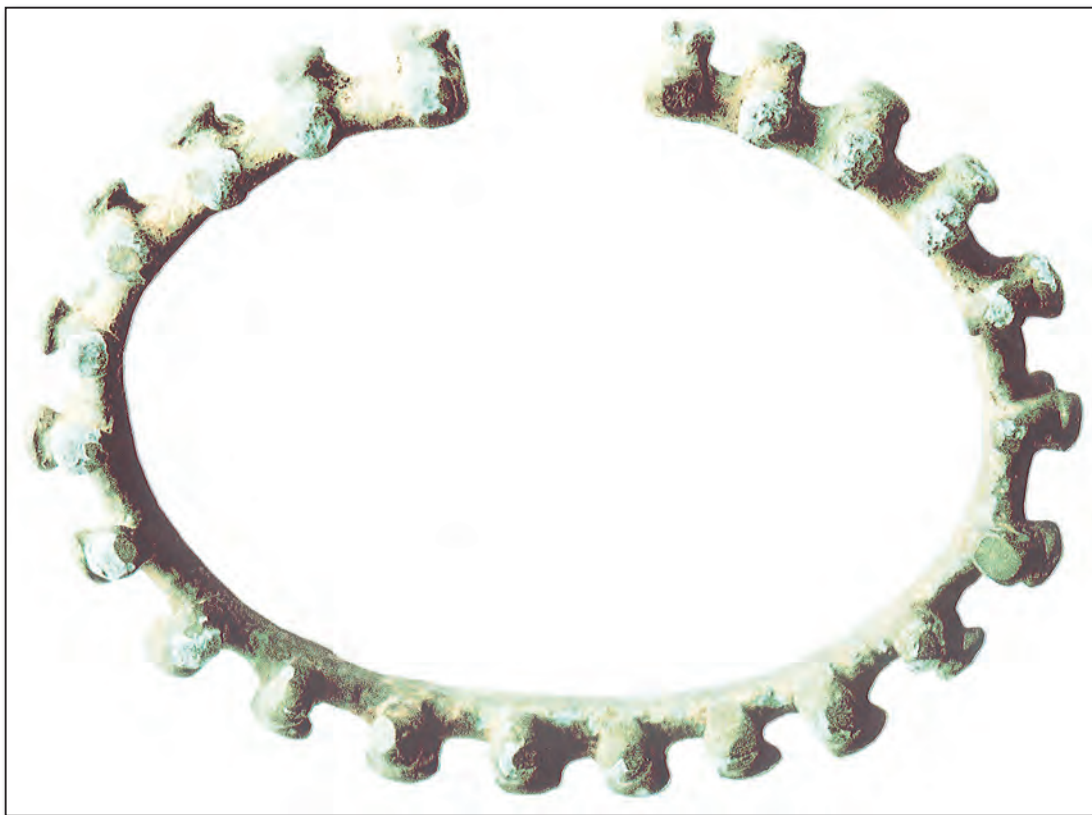
naments and other things suggests that different craftsmen (potters, smelters, blacksmiths, goldsmiths) might have formed a separate class, and it is very probable that trade was the main occupation of some of the inhabitants. Production was diverse. Apart from agriculture (different cereals and legumes), cattle breeding (pigs, cows, oxen, sheep, goats, horses), hunting and fishing (with reliable evidence of the hides of deer, roes, wild boars, wild bulls, and also harpoons, fishhooks, floats, weights for nets), trade was an important

за мреже), важна привредна грана била је и трговина. Правци и досег те трговине могу се добро пратити анализом импорта (израђених од бронзе, гвожђа, стакла, јантара и керамике) од југоисточних Алпа, до Гласинца и Македоније. Основни предмети извоза могли су бити пољопривредни производи, а прије свега гвожђе. У томе је пресудну улогу имао одличан географски положај Доње Долине, на тако важној комуникацији као што је долина Саве и гвожђем богато залеђе. Радило се углавном о натуралној размјени у којој је Доњој Долини припадала улога посредника, тек у посљедњим стољећима пр.н.е. у оптицај улази и новац (келтске и римске републиканске емисије).

Што се тиче духовне културе, она се развија даље на основама створених у касно бронзано доба. Сунчев култ је и даље важан дио религијског система који се постепено обогаћује. То још више долази до изражаја у култу мртвих. Уз мртве у гробове се ставља одјећа, накит, оруђе, посуде за јело и пиће. Одређени обреди

branch of economy. The routes and scope of trade can be reliably traced by the analysis of imported goods (the products of bronze, iron, glass, amber, ceramics) from the southeastern Alps to Glasinac and Macedonia. The main export goods may have been agricultural products, and, above all, iron. This was primarily due to the excellent geographical position of Donja Dolina, situated along important lines of communication in the valley of the River Sava, with its hinterland rich in iron. It was predominantly a barter economy in which Donja Dolina was only an intermediary; and it was only in the last centuries preceding the beginning of the Common Era that money began to be used in this trade (Celtic or Roman Republican currency).

As regards the spiritual culture, it continued to develop along the lines provided in the late Bronze Age. The sun cult remained an important part of the religious system, which was gradually enriched. This was also reflected in the cult of the dead. Together with the dead bodies clothes, ornaments, tools and eating and drinking utensils were

Келтска наруквица из Доње Долине

Celtic bracelet from Donja Dolina

се обављају на гробљу и након сахране, што показује да је однос између живих чланова заједнице и њихових мртвих сродника и предака дубљи и да се изражава различитим вањским манифестацијама. Умјетност је и даље ограничена на обликовање и украшавање предмета свакодневне употребе и у тим оквирима показује понекад високе занатске домете, али значајнијих оригиналних остварења је, ипак, мало.

Становници сјеверне Босне у гвоздено доба вјероватно су припадали великој породици панонских племена, те би по томе подручје Босанске Градишке припадало панонским Осеријатима. Њихови јужни сусједи били би Мезеји, док је дио Поуња, око Бихаћа, у то доба припадао Јаподима. Источни сусједи Осеријата били су Бреуци. Велики пожар, који се запажа у одговарајућем слоју насеља у Доњој Долини, могао би бити у вези с освајачким походом Келта. Насеље у Доњој Долини било је након тог пожара обновљено и живјело је све до учвршћења римске власти у овим крајевима, почетком н.е. У том раздобљу (од краја 4. до краја 1. в. пр.н.е.) запажају се доста изразити келтски утицаји, како у Доњој Долини, тако и у некрополи у Ламинцима која показује изразито келтски карактер.

put in the graves. Some rituals took place in the cemetery after the burial; this shows that the relationship between the living and the dead members of the family was deeper and that it was expressed by exterior manifestations. Arts were still limited to the making and decorating of objects for everyday use; within this framework they show high craftsmanship, but in this domain there are few original achievements of some importance.

In the Iron Age the inhabitants of northern Bosnia probably belonged to the large family of Pannonian tribes, and in this sense the region of Bosanska Gradiška would have been a part of the Pannonian *Oseriates*. Their southern neighbors would have been the *Maezaei*, whereas the part of the valley of the River Una, near the town of Bihać, belonged to the *Japodes (Lapodes)* at this time. The eastern neighbours of the *Oseriates* were the *Breuci*. The great fire, which was noticed in the corresponding layers of the settlement in Donja Dolina, might have been connected with the invasion of the Celts. The settlement in Donja Dolina was restored after the fire and inhabited until the consolidation of the Roman power in the first decades A.D. At the time from the end of the fourth century B.C. until the end of the first century A.D. Celtic influences are noticeable, not only in Donja Dolina, but also in the necropolis in Laminci, with its remarkably Celtic features.

Др Иво Бојановски

БОСАНСКА ГРАДИШКА И ЛИЈЕВЧЕ ПОЉЕ У АНТИЦИ

Свој значај у прошлости и садашњости Босанска Градишка дугује чврстом и неплављеном положају на прелазу (у ствари, периодичном газу) преко ријеке Саве, на мјесту преко којег је од најстаријих времена водио значајан стратегијски и трговачки пут у Подунавље. На том се положају (101 м н. в.) развило домаће панонско насеље још у почецима металног доба због контроле самог прелаза. Управо је тај фактор дао обиљежје насељу готово све до наших дана. То насеље градинског типа замијенило је у римско доба јаче утврђено склониште римске војне флоте на Сави, које нам је из оновремених извора познато под именом *Servitium*.

Насеље је и послје Римљана, који су се овдје задржали пуна четири вијека, сачувало свој одбрамбени и саобраћајни значај, пролазећи кроз разне мијене и с новим словенским именом Градишка. Спомине се тек у касном средњем вијеку, тако 1463. г. *parato punte in Gradischi brod*. И Турци који су Лијевче поље заузели у зиму и прољеће 1558. године, валоризовали су положај Градишке као кључни у војном погледу и на њему касније изградили пограничну тврђаву Бербир.

Када су 1878. године у Босну и Херцеговину ушле аустроугарске трупе, турско утврђење на Бербиру је порушено. Службени назив мјеста био је тада „*Bosnisch Gradiška (Berbir)*“, а данас га, за разлику од Старе Градишке на лијевој обали Саве (96 м н. в.), називамо Босанска Градишка.

Око турске тврђаве Бербир развило се и мање градско насеље, чији нам се план сачувао на аустроугарској војној карти (Р. 1 : 75000) из 1880. године. Цијело је насеље, заједно с утврђењем Бербир, које је лежало на самој (вишој) обали Саве (101 м), било с јужне стра-

Dr. Ivo Bojanovski

BOSANSKA GRADIŠKA AND LIJEVČE POLJE IN THE CLASSICAL PERIOD

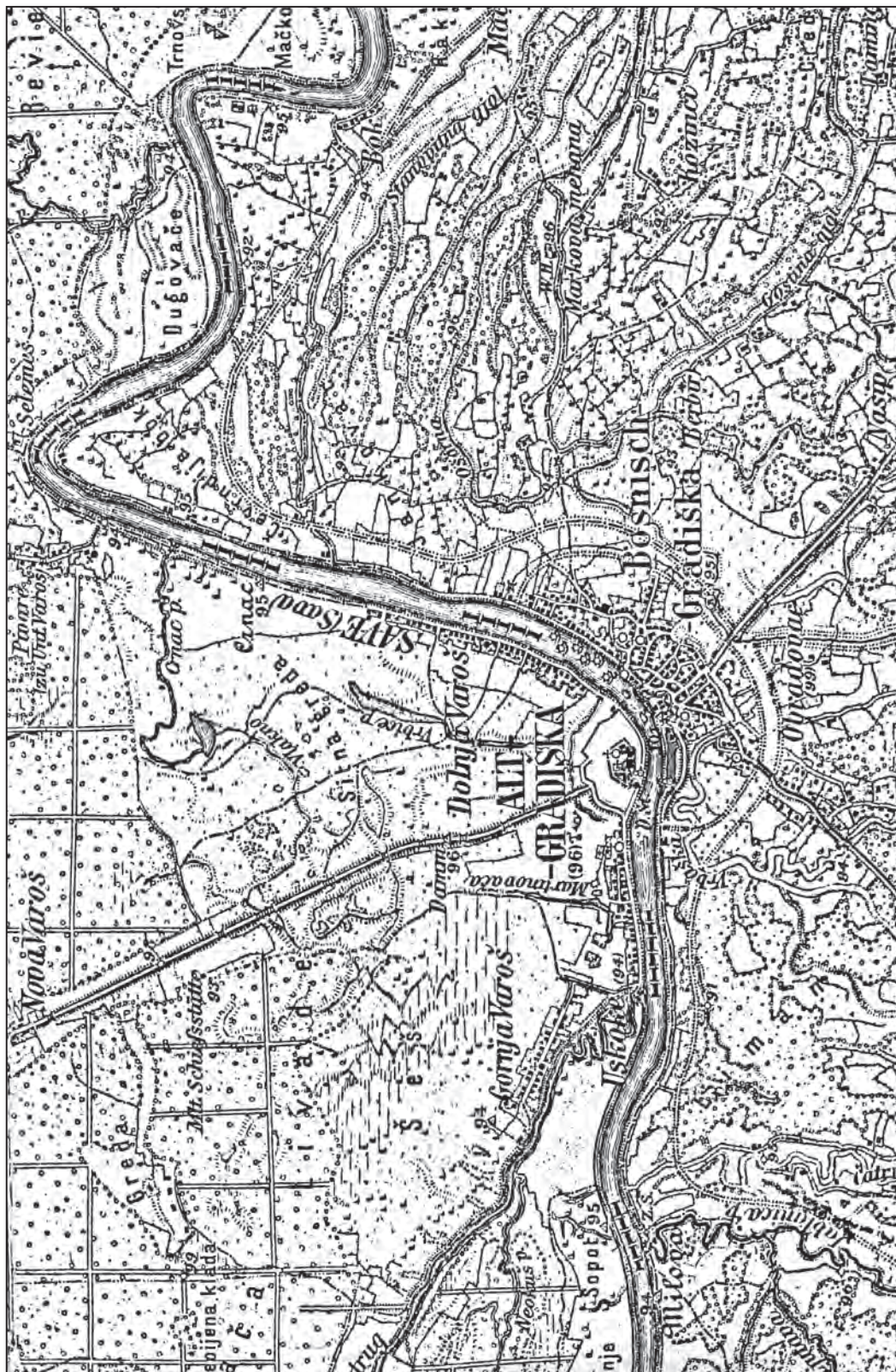
The importance of Bosanska Gradiška in the past and the present has been due to the fact that it is situated on stable, unflooded ground at the crossing of the River Sava. The crossing was, in fact, periodically a ford and, from ancient times, it has marked an important point, strategically and commercially, on the line of communication leading to the Danube valley. A local Pannonian settlement was established here (101 m above sea level) at the beginning of the metallic age to control the crossing and this has remained the main feature of this settlement almost to the present day. The initial fort-type settlement was later replaced by a much more strongly fortified shelter for the Roman fleet on the River Sava, known in its contemporary sources under the name of *Servitium*.

After the departure of the Romans, who remained here for as long as four centuries, the settlement kept its defensive features and traffic importance. It changed in many different ways under its new Slavonic name of Gradiška. It is not mentioned again until the late Middle Ages, specifically in 1463 as *parato punte in Gradischi brod*. The Turks who occupied Lijevče Polje in the winter and spring in 1558 recognised the key military importance of the position of Gradiška and later built the frontier fortress *Berbir* at this location.

When the Austro-Hungarian armies entered Bosnia and Herzegovina in 1878, the fortress of Berbir was destroyed. The official name of this place then changed to „*Bosnisch Gradiška (Berbir)*“, and today we call it *Bosanska Gradiška*, as distinguished from Stara Gradiška on the left bank of the River Sava (96 m above sea level).

A small urban settlement developed around the fortress Berbir and its layout has been preserved on a Austro-Hungarian military map (scale: 1:75000) from 1880. The whole settlement, together with the fortress Berbir, spread out along

План Босанске Градишке из 1880. године (специјална карта 1:75000 з. 25 кол. XVI), допуњен 1909.

Map of Bosanska Gradiška from 1880 (special map 1:75000 z.25 col. XVI) amended 1909

не заштићено широким јарком, што се лијепо види и на споменутој карти (плану), а водом су га снабдијевале рјечице Врбашка и Јурковица. Тај се јарак (*fossa*) и данас, након великих мелиорација, види као депресија, која је по свој прилици вјештачки прокоп из ближе и даље прошлости. Није утврђено када је настао, да ли у средњем вијеку, или у турско доба, али с обзиром на улогу Сервицијума, можда, и у римско доба, као склониште за шајке војне флоте која је била стационирана у Сервицијуму.

На широј територији око Босанске Градишке мање је трагова античког градитељства, највише због угрожености терена од вода: Бербир у самој Градишци, Манастириште у Цимиrotима (Горњи Кијевци), Црквина у Горњим Подградцима, и у Ламинцима Дубравама, Сеферовцима (Градина) и на Градини у Доњој Долини, познатом насељу из протоисторијске фазе. Слабијих трагова насељености било је још у Врбашкој, Гашници и Требовљанима. Све су то објекти на којима су нађени материјали, техника и структуре античког градитељства (обрађени камен, опека и цријеп, кречни малтер). То не мора значити да таквих насеља није било и више, али су у току времена пропала, а материјал разнесен, или су била изграђена од лаганог (домаћег) материјала, дрвета, ћерпича, сламе и сл., како се у Панонији дуго градило. На ширем подручју Босанске Градишке, осим у Бербиру, откривени су и остаци мањих утврђења у Миљевићима и на Цинтору у Ламинцима Сређанима.

Значење Сервицијума и његовог подручја није само у његовом чврстом и доминантном положају на прелазу преко Саве (*in vado*), него и у томе што је од најстаријих времена на тим ширинама био погодан улазак у дубину Босне. У ствари, то су била „врата Босне“, отворена трговцима, али и освајачима. Овамо су врло рано стигли и грчки трговци, путујући ријечним долинама (Дунава, Мораве, Саве и другим). Њихову робу (и не само грчку) налазимо још у VII в. пр. н. е. у Доњој Долини, великом сојеничком насељу на Сави. То се велико насеље у напону снаге простирало на неких 40 ha. Захваљујући своме погодном положају, великој и пловној ријеци, на раскршћу важних путева, Доња Долина се развила у један од највећих трговинских и занатских центара сјеверозападног

the high bank of the River Sava (101m). On its southern side it was protected by a wide ditch, which can be clearly seen on the mentioned map. The rivulets Vrbaška and Jurkovica provided the water supply. This ditch (*fossa*) can be seen even today as a depression, after large-scale land reclamation works were carried out. It is in all probability an artificial trench dating from the near or distant past. The time of its origin has not been established: it may have been dug in the Middle Ages, or during the Turkish period, or even in the Roman times, considering the role of Servitium as a shelter for the boats of the Roman river fleet.

In the region of Bosanska Gradiška the recorded remnants of classical buildings are not many, mostly because the area was constantly threatened by flooding. But some were traced in the following localities: the Berbir Fortress in Gradiška itself, the Manastirište in Cimiroti (Gornji Kijevci), Crkвина in Gornji Podgradci and in Laminci Dubrave, Gradina in Seferovci, Gradina in Donja Dolina, a well-known settlement from the proto-historical phase. Minor traces of settlements were also found in Vrbaška, Gašnica and Trebovljani. In all these localities some classical traces have been established: in the material, technique and structure of building (in the treatment of stone blocks, baked bricks, tiles, and lime mortar). This does not necessarily imply that such settlements were not more numerous, but they must have disappeared in the course of time because the materials were removed, or because they were made of perishable, local material (i.e. wood, unbaked brick, straw, etc.), which had been used in Pannonia for a very long time. In the region of Bosanska Gradiška, apart from Berbir, the remnants of smaller fortifications were discovered in Miljevići and on Cintor in Laminci Sređani.

The significance of Servitium and its area is not only due to its stable and dominant position on the crossing of the River Sava (*in vado*), but also to the fact that they provided, from ancient times, a convenient entrance deeper into Bosnia. In fact, they provided »The Gate to Bosnia«, open for traders but also for invaders. The Greek merchants appeared here in very early times, travelling along the river valleys of the Danube, the Morava, the Sava, and other waterways. Their goods (not only of Greek origin) reached Donja Dolina, the big pile dwelling on the bank of the River Sava, as early as

Балкана. Цвјетно доба ове панонске Венеције свога времена, удаљене од Босанске Градишке само девет и по километара низводно, пада у старије гвоздено доба,

Ти најранији трговачки додири грчких трговаца и морнара с народима Подунавља нашли су одјека и у грчким митолошким причама о путовању Аргонаута Дунавом (грч. Истрос) и Савом на божанском броду Арго. Била су то пјеснички обрађена легендарна казивања, у ствари њихов одјек о древним путовањима грчких трговаца у подунавске и посавске крајеве још у VII в. старе ере, па и нешто раније. У пјесничкој верзији био је то трговачки пут, поистовјећен с токовима Дунава и Саве.

О духовној и материјалној култури становништва Босанске посавине више података дала су археолошка ископавања, у првом реду она у Доњој Долини. Сјеверна Босна је у етничком и културном смислу кроз цијело материјално доба припадала сјеверозападној Панонији. Непрекинути културни развој десне Паноније може се по археолошком материјалу пратити током пуних дванаест вијекова, све до млађег бронзаног доба, до римске окупације. Читав металодобни развој заснивао се на елементима тзв. „културе жарних поља“ (КЖП), у којем су кроз дуго раздобље доминантне некрополе (гробља) спаљених покојника у урнама, или у гробовима покривеним урнама.

У то су се вријеме из панонске етничке масе већ била издвојила поједина племена којима су Римљани дали статус пегринских жупа (*civitates peregrinae*), зависних о римској војној управи. Била су то редом низ Саву и с обје стране Саве, племена: *Colapiani*, *Oseriates*, *Breuci*, *Cornacates* и *Amantini*. Осеријате (*Oseriates*) савремена наука смјешта управо у Лијевче поље, сјеверно од Лакташа.

Прве вијести о земљи, која ће касније бити названа Панонијом, доноси Херодот у V в. п. н. е. Одређеније су тек вијести римских аутора. За њих је Панонија слабо насељена, хладна и мочварна, тмурна и негостољубива земља. Била је шумовита и жировна. Покривале су је шуме али и оранице, ливаде и пашњаци. На многим је мјестима била мочварна, па су већ Римљани изводили велике мелиорације. Није утврђено да ли су Римљани вршили регулацију у Лијев-

the seventh century B.C. In its heyday the settlement covered up to forty hectares. Due to its convenient position on a big waterway and important crossroads, Donja Dolina developed into one of the biggest commercial and craft centers in the northwestern Balkans. The flourishing of this Pannonian Venice of its time, only 9.5 km downstream from Bosanska Gradiška, can be dated to the early Iron Age.

The earliest commercial contacts of Greek merchants and sailors with the inhabitants of the Danube valley were reflected in Greek mythological stories about the journey of the Argonauts in their divine boat Argo along the rivers Danube (Istros) and Sava. They were poetic, legendary descriptions, in fact echoes of the ancient travels of Greek merchants along the valleys of the Danube and the Sava. These travels took place as early as the 7th century B. C., and perhaps even earlier. In its poetic version this was a commercial route, identified with the courses of the Danube and the Sava.

The archaeological excavations, particularly in Donja Dolina, supplied more data about the spiritual and material culture of the inhabitants of the Bosnian side of the River Sava. In the ethical and cultural sense northern Bosnia was a part of northwestern Pannonia throughout this time. Continuous cultural development of this area can be traced in the archaeological material throughout twelve centuries, up to the early Bronze Age and the Roman occupation. The whole development in the Metal Age was based on the elements of the so-called »culture of cemeteries with burying urns«. During this period the necropolises (cemeteries) with the cremated bodies of the deceased in urns, or in graves covered with such urns, predominated for a long time.

At this time some tribes from the Pannonian ethnic corpus were separately identified and given the status of peregrine parishes (*civitates peregrinae*), dependent on Roman military administration. They were the following tribes (going downstream along both banks of the River Sava): the *Colapiani*, the *Oseriates*, the *Breuci*, the *Cornacates* and the *Amantini*. Modern scholarship places the *Oseriates* in Lijevo Polje, north of the town of Laktaši.

The first references to the country which later became Pannonia were to be found in Herodotus in the fifth century B.C. The references of the Ro-

чу пољу (Врбас, Врбашка, Јурковица и др.), али вјероватно јесу. Водни јарак од ушћа Врбашке до Јурковице, широк 25 а дуг 160 м, који је Сервицијум затварао с југа, очигледно није природни лиман Саве него дио фортификација на Бербиру, а могао је служити и као идеално склониште за римску флоту (шајке).

Сеоске куће и штале биле су грађене од меког материјала, од ћерпича, плетера, блата и дрва, а покривене сламом од зоби и ражи. Камен, опеку, кречни малтер, технике и структуре увели су тек Римљани, првенствено у градовима и на посједима (*villae rusticae*). Циглане су биле војне, градске или царске на великим царским посједима, али већ од краја I в. н.е., и приватне. Циглане с Лијевча поља, у Барловцима и Рамићима, такође, и друге, најчешће су на посједима. Куће су биле (обично) једносратне, грађене од тврдог (римског) материјала: зидови су од камена, ријетко од цигле, покривене су цријепом, често с текућом водом (у градовима и на посједима, најчешће), с уређајима за централно (етажно) загријавање и купање. Те су тековине градске културе постале приступачне и домаћем свијету у доба Севера (поч. III в. н. е.). То је уједно био и период највећег процвата Паноније. Вода се до већих агломерација доводила гравитационим каналима, понекад и с већих удаљености; на вилама са сусједног обзиданог врела, а на селима помоћу дрвених, керамичких или оловних цијеви, или се вадила из бунара. Водоводне цијеви су и код нас чести налази, али, колико је познато, досад на градишком подручју нису откопане. Сасвим је вјероватно и нормално да је Сервицијум као војни центар имао водовод.

До царева Веспасијана (69 – 79) и његових синова Римљани су основали на Сави за заштиту границе и за надзор кретања побијеђених Панона три ријечне флоте (*Siscia*, *Servitium* и *Sirmium*). Једна је била стационирана у Сервицијуму у којем је било и сједиште њеног префекта. Не зна се када је *Servitium* постао матична лука ове флотиле, јер се овдје није никад истраживало него само рушило.

Засад нема података да би се уз гарнизон на Бербиру развило и цивилно насеље. Сусједна Доња Долина можда је била и центар слободне племенске жупе Осеријата, али је ово

man authors were more specific. For them Pannonia was a sparsely inhabited, cold, marshy, gloomy and inhospitable land. It abounded in forests and acorns. It was covered by woods, but also by plowed fields, meadows and pastures. The marshes were so extensive that even the Romans carried out large-scale land reclamation works. It has not been proven that the Romans regulated the courses of rivers in Lijevče Polje (the Vrbaš, the Vrbaška, the Jurkovića and others), but it is probable that they did. The ditch connecting the estuary of the River Vrbaška with the River Jurkovića, 25 meters wide and 160 meters long, protected Servitium from the south. Obviously, this body of water was not just a natural liman (coastal lake) at the estuary, but provided a part of the fortification for the Berbir fortress and might have served as an ideal shelter for the river boats of the Roman fleet.

Village houses and stables were built using soft materials such as unbaked bricks, wattle, mud and wood, and they were covered with oats or rye straw. Stone blocks, baked bricks and lime mortar techniques and structures were introduced by the Romans, primarily in towns and on large estates (*villae rusticae*). Brick plants belonged to the military, civic or imperial administration and the imperial plants were built on large imperial estates, but from the end of the first century A.D. they were also privately owned. The brick plants in the fields of Barlovci and Ramići, as well as some others, were situated on large estates. The typical one-story houses on such estates were built of firm or hard (Roman) material; the walls were made of stone, seldom of baked bricks, the roofs were covered with tiles. They often had running water (predominantly in towns and on the large estates) as well as central heating and bathrooms. Such conveniences of urban culture were accessible even to the local people at the time of Severus at the beginning of the third century A.D. This was also the heyday of Pannonia. Bigger settlements were supplied with water by gravitational channels, sometimes from far away; residential villas were supplied from the nearest, walled-in water springs; the villages were supplied from their own wells or by wooden, ceramic or leaden pipes. Roman water pipes were often found in the land of former Yugoslavia, but none have been dug out in the region of Bosanska Gradiška. However, it is quite probable that Servitium as a military stronghold had its own plumbing.

насеље у борбама с Римљанима уништено или сведено на незнатно (насеље).

На Бербиру је суперпонирано неколико грађевинских фаза које су једна другу слиједиле и поништавале. Међу њима је управо римска једна од краћих, дуга свега четири до пет вијекова.

Познавање римске (античке) прошлости Лијевча поља и даље је доста блиједо и непотпуно, јер није било систематских истраживања с ископавањима. Доста је античких објеката који су били грађени од камена и опека уништено приликом обраде и преоравања земљишта, а материјал из старих објеката уграђен у нове зграде и остале градње. Сви подаци о античким објектима су случајни налази, најчешће недовољно обрађени.

Најзначајније римско насеље у присавском дијелу поља био је *Servitium*. Била је то утврђена база и склониште савске флотиле. У античким изворима се спомиње као путна станица (*mansio*) у којој су се укрштали итинерерски путеви који су долазили из Салоне, Сисције и Сирмијума. Сервицијум се наводи као сједиште префекта 1. панонске флоте. С мањом промјеном имена *Serbition* спомиње га још у II в. н. е. учени географ Птоломеј. Исти коријен, с латинским суфиксом – *Serbitium* има анонимни географ из Равене из VI вијека, што би указивало на коријен *серб*-овог топонима. Постојање Сервицијума може се, дакле, по изворима пратити од II до VI в. н. е. пуних пет вијекова. Но, нема сумње да су га Римљани држали још од самог почетка I в. н. е.

У науци се дуго расправљало о локацији *Servitiuma* (коријен *Serb*-(itium) би више вукао на *Срб*-ац). Превладала је локација у Босанску Градишку – Бербир, због доста релативних случајних налаза у Бербиру, па су отпале идентификације са Старом Градишком и Српцем.

Континуитет насељености Бербира и у римско доба потврдио је римски материјал прикупљен површински и у сондама које су 1955. биле ископане због испитивања тла за градњу школе и болнице.

Од римског грађевинског материјала нађене су: велике подне опеке, притесани камен и комадићи кровног цријепа, док зидова у сондама није било; млински жрвањ, комадићи

By the time of the rule of Vespasian (69–79) and his sons, the Romans had established three river fleets (*Siscia*, *Servitium* and *Sirmium*) for the control of the frontier and of the movement of the conquered Pannonians. One was stationed at *Servitium*, which was also the seat of its prefect. It is not known when *Servitium* became the harbor of this fleet, because people in this area have always been committed to destruction rather than investigation.

There is no evidence that a civil settlement developed in the vicinity of the garrison in *Berbir* Fortress. The neighboring *Donja Dolina* might have been the center of a free tribal parish of the *Oseriates*, but in the course of the struggle with the Roman forces this settlement was destroyed or reduced to negligible size.

The site of *Berbir* shows several building phases in its superimposed layers, each following and replacing the preceding one. The shortest among them is the Roman phase, lasting only four or five centuries.

Our knowledge of the Roman past of *Lijevče Polje* is scarce and incomplete, because there have been no systematic investigations and excavations. Many of the Roman buildings, which were made of stone blocks and baked bricks, were destroyed by tillage and plowing, and the material of the earlier buildings was often used for new houses and other structures. All the data about the Roman buildings are sporadic and haphazard, and most have been insufficiently analyzed.

The most important Roman settlement in the valley of the River Sava was *Servitium*. It was a fortified base and the shelter for the Sava fleet. In Roman sources it is mentioned as a traveling station (*mansio*), the crossroads of the routes from *Salona*, *Siscia* and *Sirmium*. *Servitium* is mentioned as the seat of the prefect of the First Pannonian fleet. It is mentioned, with a negligible change in its name, as *Serbition* in the second century B.C. by the learned geographer *Ptolomey*. An anonymous geographer from *Ravena* refers to it as *Serbitium* in the sixth century A.D., using the word with the same root and only adding the Latin suffix, so that we could assume that the root of this toponym is *Serb*-. This means that the existence of *Servitium* can be traced in different sources for fully five centuries. However, there is no doubt that the Romans held it from the very beginning of the first century A.D.

керамике од судова и од једне стаклене посуде, земљана лампица и касноантичка фибула (копча) и др. Бројни нумизматички налази, њих 58 примјерака само с Бербира (чувају се у Земаљском музеју у Сарајеву) покривају вријеме од I до IV в., од цара Аугуста до Аркадија.

Већу музеолошку вриједност имају два налаза са Бербира:

1. Висока и витка (по *Patschu schlanke*) амфора са кратким грлом и дугом ногом, без печата, свјетлијег тона земље, нађена приликом планирања турске тврђаве. Добро је сачувана, с незнатним оштећењем ноге. Изложена је на изложби античке археологије у Земаљском музеју.

Амфора нађена на Бербиру прије 1904. године, сада у Земаљском музеју у Сарајеву.
(Фото: Миодраг Радовановић)

Amphora found on Berbir before 1904, now in the National Museum in Sarajevo
(Photo: Miodrag Radovanović)

2. Римски војнички шлем, пронађен на обали Саве под самим Бербиром (М. Ђурђе-

The exact location of Servitium has been disputed by various scholars, (because the root *Serb-iti-um* suggests probably *Srb-ac*). But the location of Bosanska Gradiška–Berbir prevailed, because of many accidental finds in Berbir, so that the locations of Stara Gradiška and Srbac were ruled out.

Berbir was continuously inhabited during the Roman times as is proved by the Roman materials collected on the surface and dug out in 1955 during the preliminary investigation of the ground for the building of a school and a hospital.

The following items of Roman building materials were found: large baked-brick floor plates, chiseled stone blocks and pieces of roof tiles; a millstone, ceramic pieces of vessels and of a glass bowl, a small earthen lamp and a late Roman buckle, etc., whereas no remnants of walls were found in the trial excavations. Numerous numismatic pieces, fifty-eight samples from the Fortress Berbir alone (now stored in the National Museum in Sarajevo) cover the time from the first to the fourth century, from Emperor Augustus to Arcadius.

Two pieces from the site of Berbir are of considerable museological value:

1. A tall and slender ("*schlanke*", according to Patschu) amphora with a short neck and a long leg, without stamp, the color of a lighter tone of earth, found during the leveling of the Turkish fortress. It is well preserved, with a negligibly damaged leg. It is exhibited in the section of Classical Archaeology in the National Museum.

2. A Roman military helmet, found on the bank of the River Sava right under Berbir (М. Ђурђевић 1988), stored in the collection of the Native Museum in Bosanska Gradiška. It has an inscription (graphite) on the lower inner side protecting the neck.

In the wider area of the present municipality of Bosanska Gradiška several Roman sites of minor importance have been recorded.

In Gornji Podgradci and Tendžerići, on the Crkvina locality (in literature sometimes referred to under the toponym Njiva) the remnants of a Roman building were found. It was made of cut, chiseled stone blocks, covered with Roman tiles. It seems that it was a rustic villa. Roman bricks were also found in »Marija's Fort«, only some hundred meters from Crkvina. It is probable that these bricks were brought to medieval »Marija's Fort«

вић 1988), који се чува у збирци Завичајног музеја у Босанској Градишци. Садржи натпис (графит) с доње стране вратобрана.

У ширем подручју данашње општине Босанска Градишка евидентирано је још неколико римских налазишта мањег значаја.

У Горњим Подградцима, и Тенџерићима, на Црквини (у литератури се јавља и топоним Њива), леже остаци римског објекта, грађеног од тесаног, односно притесаног камена, покривеног римским цријепом. Чини се да је у питању једна рустична вила. Римске цигле су нађене и на „Маријин граду“, свега стотинак метара од Црквине. Вјероватно је и ова опека донесена на средњовјековни „Маријин град“ (Врбашки град, Орбаз, *Wrbaz*, Врбаз) са Црквине у Тенџерићима.

Из Доњих Подградаца потиче римски надгробни споменик, који је *Potamilia Proba* поставила брату Урсиону и сестри Сирмији, те мајци Хигинији.

Сличан објект онеме у Горњим Подградцима налазио се и у Цимиротима (по неким, у Горњим Кијевцима), на старом путу из Турјака у Врбашку, гдје се уз десну обалу Лубине налазила нека римска недефинисана грађевина. Ту се на потезу њива Манастириште – Карановац, на уздигнутом платоу ораница, налазе зарасли у шикару средњовјековни објекти (темељи цркве), али и знатније количине римске опеке и остаци архитектуре, наводно и табла с натписом. С овог локалитета потиче и одломак глагољског натписа обле глагољице, а потиче из неке цркве на Манастиришту.

*Римски војнички шлем с Бербира, пронађен на обали Саве
(Фото: М. Ђурђевић)*

*Winter military helmet from Berbir, found on the river Sava bank
(Photo: M. Đurđević)*

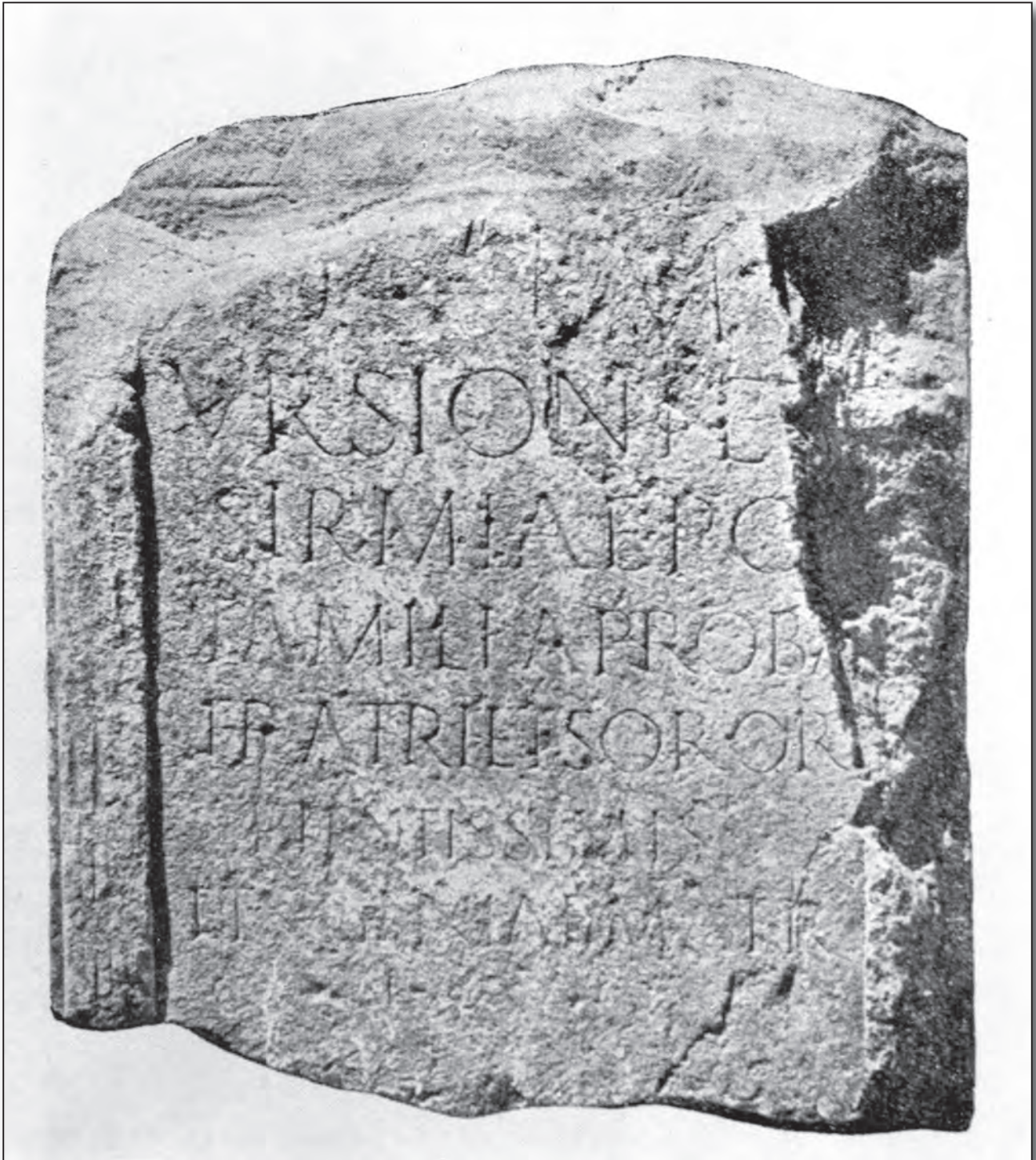
(Vrbaški Fort, Orbaz, Wrbaz, Vrbaz) from Crkvina in Tendžerići.

In Donji Podgradci a Roman tombstone was found, erected by *Potamilia Proba*, dedicated to her brother Ursion, her sister Sirmia and her mother Higinia.

A building similar to the one in Gornji Podgradci stood in Cimiroti (some think it was in Gornji Kijevci), on the old route from Turjak to Vrbaška, where a Roman building of unknown purpose also used to stand on the right bank of the River Lubina. Along the line from the field Mанастириште to Karanovac, on an elevated plowed field, there is a medieval structure (church foundation), overgrown in bushes, together with a considerable amount of Roman bricks and architectural remnants, and what appears to be a plate with an inscription. A fragment of an inscription in rounded Glagolitic, originating from a church in Mанастириште, was also found in this locality.

In Miljevići, on the southwestern slopes of Mountain Kozara, with a view of Lijevče Polje, on

*Римски надгробни споменик с натписом, из Доњих Подградаца
(Земаљски музеј Сарајево, инв. бр. 206 – натписи)*

*Roman tombstone with inscription, from Donji Podgradci
(National Museum Sarajevo, inv. No. 206 – inscriptions)*

У Миљевићима, на сјевероисточним обронцима Козаре с погледом на Лијевче поље, на Миљевачкој коси, уз пут на падини брда Градина, лежи на локалитету Бријег римски грађевински материјал (камен, опека), мања римска утврђења за надгледање тог краја. Слична мања утврђења су нађена и у јужном дијелу поља, у Бакинцима, Шушњарима и Буковици, све на подручју Лакташа; на Градини у Хрваћанима (општина Прњавор) и, вјероватно, на Лисичјем бријегу – Цинтору у Ламинцима Срећанима.

У Гашници, на самој Сави узводно од Босанске Градишке, коришћен је и у римско доба каменолом, функционално везан због транспорта за Саву и пут који је водио поред Саве (*Siscia – Sirmium*).

За саобраћајницу Сисак – Сремска Митровица (*Siscia – Sirmium*) преко Просаре функционално је повезан миљоказ из Јабланице који је био постављен 219. године у част цара Елагабала, када је цар путовао Панонијом. Сада се чува у Заводу за заштиту споменика културе у Бањалуци.

Тај пут се појављује и у Требовљанима на више мјеста (код „грчке цркве“, код куће О. Зрнића и на Црквишту, код некадашње цркве њемачке колоније). Ту се наилази на дијелове римске цигле.

И у Врбашкој нађено је нешто римске керамике на локалитету Бабића кула, те један римски новчић, доста оштећен, сада у Завичајном музеју у Босанској Градишци. На „Бабића кули“ виде се, у ствари, двије рушевине, од којих је једна очигледно турска, док би друга могла бити и римска, или средњовјековна.

У источном дијелу Лијевча поља такође су позната нека римска насеља. У Сеферовцима, јужно од Ламинаца, на њиви Градина, налазе се остаци објекта који је био грађен од камена и римске опеке у кречном малтеру који су мјештани одавно користили за нове градње.

У Ламинцима Срећанима било је неко предримско насеље на ораници Иваштани, које је постојало и у римско доба, што потврђује латенска керамика с разгранутим ободом и наглашеним раменима. На сусједном Лисичјем бријегу – Цинтору, који је од Иваштана одвојен Црквеном јаругом, стајала је и једна римска

the Miljevići hillside, on one side of the road, there is the locality called Roman Hill with Roman building materials (stone blocks, bricks), which are the remnants of small fortifications for the supervision of this area. Similar small fortifications were found in the southern parts of the field, in Bakinci, Šušnjari and Bukovica, all of them in the region of Laktaši; and near the Fort in Hrváčani (in the municipality of Prnjavor) and, probably, on Lisičiji Brijeg – Cintor in Laminci Sređani.

In Gašnica, on the River Sava upstream from Bosanska Gradška, there was a quarry in the Roman times, depending for transport on the River Sava and the road along the river (*Siscia – Sirmium*).

The milestone in Jablanica on the road *Siscia – Sirmium*, leading across Mountain Prosara, was placed there in 219 A.D. in honor of Emperor Elagabalus, when he traveled in Pannonia. It is stored in the Institute for the Protection of Cultural Monuments in Banja Luka.

Parts of this road can be seen in Trebovljani in several places: next to the “Greek Church”, next to the house of O. Zrnić and in Crkvište, in the vicinity of the Church of German settlers. Fragments of what appear to be Roman bricks can also be seen there.

A certain amount of Roman ceramics, and a small, rather damaged Roman coin (now stored in the Native Museum in Bosanska Gradiška), were found in the locality of Babić Tower. There are two ruins of Babić Tower, one of them obviously from the Turkish times, and the other possibly of Roman or medieval origin.

Some Roman settlements were also found in the eastern part of Lijevče Polje. In Seferovci, south of Laminci, in the field Gradina, there are remnants of a structure, which was built from stone blocks and Roman bricks in lime mortar, which were used by the local inhabitants for their new structures for a long time.

In Laminci Sređani there was a pre-Roman settlement on the plowed field Ivaštani, with clear evidence of latinate ceramics with dispersed outlines and emphasized shoulders. It survived into the Roman times. On the neighboring Lisičiji Brijeg (Fox’s Hill) – in Cintor, separated from Ivaštani by Crkvena ditch, there used to stand a Roman building (probably a fortress) by the road, which led to Donja Dolina. Lisičiji Brijeg is a complex archaeological site

грађевина (вјероватно утврђење) покрај пута који је водио у Доњу Долину. Лисичји бријег је комплексно археолошко налазиште с налазима из латена, антике и средњег вијека.

У Ламинцима Дубравама истражено је једно гробље спаљених покојника, сахрањених у урнама. Ова некропола је била активна и у римско доба. Уз покојнике је био приложен накит и оружје, које припада средњем и касном латену и римском добу. Ламинци су због оцједитијег терена били континуирано насељени од бронзаног доба (око 1200 г. ст. е.), што потврђују насеља у Борковићима (Брезици Ламинци).

Најзначајније насеље у посљедњих хиљаду година старе ере била је Доња Долина, која је настрадала у борбама с Римљанима. По неким налазима са Градине у Доњој Долини може се закључити да је овдје и у римско доба тињао живот. У Горњој Долини запажен је пут који својом конструкцијом одговара римском. Пут је водио према Ламинцима. Из Доње Долине потиче и царски новац Галијена (253 – 268) и Грацијана (367 – 383).

Слаби трагови римског насеља су у Бајинцима (Србац), које лежи уз лијеву обалу Врбаса. Насеље је потврђено новчићима цара Клаудија II (268 – 270) и накитом (бронзани прстен, стаклена перла). Из Бајинаца је познато девет новчића.

Из Мокрица, село Жеравице, око два километра јужније од Босанске Градишке, потиче заједнички налаз с око двије хиљаде новчића, претежно царева Валентијана I и брата му, Валенса. Чини се да се негдје код Мокрица налазило раскршће двију великих комуникација, оне са запада (Сисција – Сирмијум) и оне с југа (Салона – Сервицијум).

Изградња путева у освојеним земљама је без сумње цивилизацијски потхват Рима. Оба магистрална пута која су пролазила преко Лијевча поља била су слично изграђена: на тврду планирану подлогу набачен је ријечни пијесак дебљине око 30 цм, што се најбоље види на дијелу пута преко Просаре. Магистрални пут Siscia – Sirmium, у ствари, само дио пута Аквилеја – Цариград, на подручју Босанске Градишке ушао је у Јабланицу, у којој је нађен и миљоказ цара Елагабала. Даље је настављао

with latinate, classical and medieval remnants.

In Laminci Dubrave a cemetery, where the cremated bodies of the deceased were buried in urns, was investigated. This necropolis was active in Roman times. Ornaments and tools, dating from the late latinate and the Roman times, were laid down together with the dead. Due to the natural drainage of the terrain Laminci was continually inhabited from the Bronze Age (ca 1,200 B.C.), as proved by the settlements in Borkovići (Brezici Laminci).

The most important settlement in the last millennium B.C. was Donja Dolina, which was severely damaged in the struggle with the Romans. On the basis of the evidence from Gradina in Donja Dolina, we can assume that there were still sporadic sparks of life here during the Roman times. In Gornja Dolina there is a road, which corresponds in its construction to the roads of the Roman times. This road led to Laminci. The imperial coins of Galianus (253–268 A.D.) and Grazianus (367–383 A.D.) were found in Donja Dolina.

There are some sparse traces of a Roman settlement in Bajinci (Srbac), which is situated on the left bank of the River Vrbas. The existence of this settlement is proven by the coins of Emperor Claudius II (268–270 A.D.) and by some ornaments (a bronze ring, a glass pearl). Nine coins were found in Bajinci.

In Mokrice, in the village of Žeravice, about two kilometers south of Bosanska Gradiška, about two thousand small coins were found together, mostly with images of the Emperors Valentinian I and his brother Valens. It seems that a major crossroads of the communications from the west (Siscia–Sirmium) and from the south (Salona–Servitium) was situated in the vicinity of Mokrice.

The building of roads in the conquered countries was undoubtedly an achievement of Roman civilization. Both main roads in Lijevče Polje were similarly built: a layer of river sand (about 30 cm thick) was put on the hard level base, which can be best seen on the part of the road across Mountain Prosara. The main road Siscia–Sirmium was in fact a part of the road from Aquilea to Constantinople; it reached the region of Bosanska Gradiška in Jablanica, where the milestone of Emperor Elagabalus was found. It continued through Hadžino Selo, Sovjak, Miloševo Brdo, Trebovljani and Vrbaška, and further on, following the flow of the Jablanica above its

кроз Хаџино Село, Совјак, Милошево Брдо, Требовљане и Врбашку, пратећи ток Јабланице изнад њене лијеве обале. По разореном ријечном шљунку може се пратити све до раскршћа у мјесту Врбашка, па и даље. У самој Градишци је био прелаз преко Саве у дубину Паноније (мост није потврђен). Пут Siscia – Sirmium се настављао преко терцијалне завале Лијевча поља, али му се на плавном терену изгубио траг. На Цаганграду (Цагани) у Српцу откопани су остаци неког објекта затрпаног наносом са брежуљака Србац и Свињар, преко 2,5 м, можда склониште одјељења *classis I Pannonica*, чији је префект имао сједиште у Сервицијуму. Но, пожељна су нова истраживања.

Оба магистрална пута су Сервицијум повезивала са цијелим античким свијетом и била плодносна не само римском Сервицијуму, него и словенској Градишци кроз многа столећа, док их није уништило вријеме и људски фактор.

left bank. In Gradiška there was the river crossing across the Sava leading deeper into Pannonia (there is no evidence of a bridge). The road Siscia–Sirmium went on across the tertiary valley in Lijevče Polje, but no traces of it could be detected on the frequently flooded terrain. On Cagangrad (Cagani) in Srbac the remnants of a building were found, they were covered by 2.5 m thick deposits from the hills Srbac and Svinjar. The building might have been a shelter for the prefect of the First Section (*classis I Pannonica*), whose seat was in Servitium. But further investigations are necessary.

Two main roads connected Servitium with the entire Roman world and were beneficial not only to the Roman Servitium, but also to the Slavonic Gradiška for many centuries, until time and the human factor destroyed them.

Др Нада Милетић

БОСАНСКА ГРАДИШКА И ОКОЛИНА У РАНОМ СРЕДЊЕМ ВИЈЕКУ

Сасвим оскудни историјски подаци о догађањима на овом подручју у току раног средњег вијека упућују нас на закључке и претпоставке у оквиру општепознатих историјских збивања и на, такође, не тако богату за сада познату археолошку грађу. У бурним догађањима у току сеобе народа, овај крај, смјештен у граничном појасу између провинције Паноније и провинције Далмације, подијељен и границом између провинције Савије (*Pannonia Superior*) и Паноније Сирмиенсис (*Inferior*), у времену од 493. до 540. године нашао се у склопу источнотоготског краљевства, под водством, најприје, *Teodorika Velikog*, а затим *Athalaraha*, *Theodahada* и *Vitiges*. Међу бројним упадима аваро-словенских хорди у предјеле јужно од Саве, нарочито након пада Сирмијума 582. године, савремени византијски извори забиљежили су снажни, рушилачки продор 597. године дуж магистралног пута Сервицијум (Босанска Градишка) – Салона, који је резултирао освајањем Салоне око 610. године, чији је пад означио историјску прекретницу. Период дефинитивне стабилизације Словена обиљежен је и формирањем првих друштвенополитичких цјелина, по систему жупа, са зачецима ранофеудалних односа, као и недовољно јасним, краткотрајним смјењивањем врховних власти, да би у првим деценијама X вијека овај крај чинио дио територије означене као „ничија земља“. Касније, подручје Босанске Градишке припадало је двјема жупама формираним током XI и XII вијека, жупи Дубици и жупи Врбас.

Археолошки остаци из периода сеобе народа нису до сада откривени ни у каквом облику, ни као налазишта, ни као случајни налази. Најстарије остатке представљају тек трагови словенског насељавања, наслућени у ријетким

Dr. Nada Miletić

BOSANSKA GRADIŠKA AND ITS SURROUNDINGS IN THE EARLY MIDDLE AGES

Due to the scarcity of historical evidence about this region in the early Middle Ages, our assumptions and conclusions must depend on our general knowledge of history and on the available archaeological evidence, which is not very extensive. During the stormy history at the time of the Great Migrations, this region, situated along the border zone of the Province of Pannonia and the Province of Dalmatia, was also divided by the borders between the Sava Pannonia (*Pannonia Superior*) and the Sirmienses Pannonia (*Pannonia Inferior*). From 493 to 540 the region became a part of the Eastern Gothic Kingdom, at first under the rule of *Teodoric the Great*, followed by *Athalaric*, *Theodahad* and *Witiges*. Among the many invasions of Avarian and Slavonic hordes into the area south of the River Sava, particularly after the fall of Sirmium in 582, contemporary Byzantine sources noted a destructive break-through in 597 along the main road from Servitium (Bosanska Gradiška) to Salona, which resulted in the fall of Salona, around 610, thus marking an important historical turning point. The period of definitive stabilization of the Slavs was characterized by the formation of the first socio-political communities, on the basis of a system of parishes, with the embryonic features of early feudal relationships, marked by unclear, but frequent depositions of supreme rulers. In the first decades of the 10th century this region became part of the territory marked as »no man's land«. The region of Bosanska Gradiška later came to belong partly to the parish of Dubica and partly to the parish of Vrbas, which were formed in the course of the 11th and the 12th centuries.

No archaeological remnants from the period of the Great Migrations have yet been discovered, neither as sites nor as accidental finds. The oldest remnants are just the traces of the first Slav set-

фрагментима словенске керамике на праисторијским локалитетима, на појединим градинама или у оквиру пространог сојеничког насеља у Доњој Долини, заправо у његовом сегменту у Горњој Долини.

Најизразитије и најзначајније остатке представљају насеља типа тзв. *градишта*, датирана у временски распон IX до XIII вијека, специфична за равничарске, мочварне предјеле, познате у многим словенским земљама, а у сјеверозападној Босни откривена у већем броју тек у посљедњих неколико деценија. То су земљана утврђења кружног облика, опасана и заштићена рововима (шанцима) са водом и са једним или два насипа, различитих димензија, поријеклом свакако из некадашње сјеверне постојбине. Како истраживања на

тlers, found in rare fragments of Slav ceramics in prehistoric localities, in the ruins of ancient settlements or within the large pile dwelling in Donja Dolina, in fact in its segment in Gornja Dolina.

The most conspicuous and the most important remnants are the ruins of the settlements of the so-called *fort-type* ("*gradište*"), dated between the 9th and the 13th centuries, characteristic of plain and marshy areas, common to many Slav regions, and discovered in northern Bosnia in large numbers only during the last few decades. They are fortified earthen settlements, round in shape, encircled and protected by trenches with water and one or two ramparts varying in size, and originating from the earlier Slav northern homeland. Due to the fact that there were no investigations of these localities, their inner construction (ram-

Село Ламинци Дубраве – локалитет Збјег

Village Laminci Dubrave – locality Zbjeg

овим локалитетима нису вршена, њихова унутрашња конструкција (бедеми и палисаде) за сада остаје непозната. Овај основни облик разрађен је у више варијаната с обзиром на опсег утврђења и број насипа. Релативно велики број градишта откривених на подручју Босанске Градишке може се сврстати у групу вишеслојних налазишта, поријеклом већ у праисторијским периодима и поново употријебљеним и дограђеним, и у групу градишта насталих у ранословенском периоду. У прву групу спадају градине (назив карактеристичан за праисторијска утврђења касног бронзаног и раног гвозденог доба) у Совјаку, Бистрици, Турјаку (засеоци Самарџије и Шмитрани), Јабланици (заселак Котуреви), Требовљанима и Береку, или Варошанка у Цимиrotима, са утврђењима

parts and palisades) is still unknown. The basic pattern of these settlements is varied depending on their size and the number of ramparts. A comparatively large number of these forts can be classified among the many-layer sites (originating from prehistoric times, and later rebuilt and reused), but some of them date from the early Slavonic period. The forts in the first group are called "gradine", which is a specific term for the prehistoric forts of the late Bronze and the early Iron Age, and they are to be found in Sovjak, Bistrica, Turjak (in the hamlets Samardžije and Šmitrani), in Jablanica (hamlet Koturevi), in Trebovljani and Berek, Varošanka in Cimiroti, with the fortifications protected by one rampart, with the exception of the fort Gradina in Jablanica, which has two ramparts. The forts of the second group

Село Кочићево (некадашњи Јунузовци) – накит са археолошког локалитета Тучић

Village Kočićevo (former Junuzovci) – jewellery from archaeological locality Tučić

ма заштићеним једним насипом, осим Градине у Јабланици која има два насипа. Другу групу чине Паланка у Врбашкој, Берек у Рогољима, Баћин и Збјег у Ламинцима (засеоци Сређани и Дубраве), Градина у Сеферовцима и Хумке у Петровом Селу, међу којима су Баћин и Градина заштићени са два насипа, док је Збјег конструисан само од моћног насипа. Примјетно је да је релативно често употријебљен топоним Берек, једном за назив локалитета, други пут за назив села, и трећи пут за назив потока, чему би требало посветити дужну пажњу. Врло је вјероватно да ће будућа истраживања у овом крају открити нова насеља овог типа, као што је сасвим сигурно да су током дугог времена, па и у најновије доба (Рогољи), многа и уништена.

На самом почетку овог вијека, 1904. године, случајно је откривена и уништена ранословенска некропола на локалитету Тучић у Кочићеву (некадашњи Јунузовци), са које је у Земаљски музеј доспио један дио гробних налаза, углавном бронзаног накита и једно гвоздено копље. Торквес, наушнице, огрлице од дводјелних привјесака и лунула, наруквица са змијским главама и прстење типолошки припадају бјелобрдској културној групи са датацијом у X до XI вијек, док је једноставно копље франачког поријекла датирано у IX вијек. Однос некадашње некрополе на Тучићу и утврђења Збјег у блиском сусједству тек треба испитивати.

Гвоздено копље франачког поријекла са локалитета у Кочићеву (некадашњи Јунузовци)

Iron spear of Frankish origin from locality in Kočićevo (former Junuzovci)

У сасвим ријетке појединачне случајне налазе спада гвоздена стрелица у виду „ластиног репа“ са тордираним тулцем из Гашнице, која својим изузетним димензијама (17,5 цм) представља најмаркантнији примјерак овог типа стрелице, широко распрострањеног и датираниог у широки временски распон од VII до XIV вијека. Други налаз, такође случајан, откривен у секундарној употреби у Требовљанима, по-

are Palanka in Vrbaška, Berek in Rogolji, Baćin and Zbjeg in Laminci (in the hamlets Sređani and Dubrave), Fort Gradina in Seferovci and Fort Humke in Petrovo Selo. Among these the forts Baćin (in Laminci) and Gradina (in Seferovci) are protected by two ramparts, whereas Zbijeg is protected by one big rampart. It should be noticed that the term Berek is used as the denomination of a site, a village and a brook, and this should be given due attention. It is quite probable that future investigations will discover new settlements of this type in this region, as it is quite certain that many of them were destroyed, some, like Rogolji, in the most recent times.

At the very beginning of the twentieth century, in 1904, an early Slavonic necropolis was accidentally discovered and destroyed in the locality of Tučić in Kočićevo (earlier Junuzovci), but some of its cemetery finds, mainly bronze ornaments and an iron spear, found their way to the National Museum in Sarajevo. An ornamented ring-shaped braided-wire necklace (*torques*), ear-rings, necklaces with double pendants and a lunula, a bracelet with snake heads, and rings belong to the cultural group of Belo Brdo and date from the tenth and the eleventh centuries, whereas a simple spear of Frankish origin dates from the ninth century. The relationship between the old necropolis in Tučić and the nearby fort of Zbjeg remains to be investigated.

The iron »swallow-tailed« arrow with a torqued (spiral-shaped) quiver from Gašnica is one of the very rare accidental finds. Its exceptional size (17.5 cm) makes it the most remarkable specimen of its kind. It was widely distributed and dated in the large time range from the seventh to the fourteenth century. Another accidental find, later discovered while being used for a secondary pur-

ријеклом вјероватно са Градине, представља група гвоздених стрелица-сулица, истовјетног облика, карактеристичних за период касног средњег вијека, али познат и са неколико градишта ван овог подручја, са свакако старијом датацијом.

Најмлађи налаз, изузетно значајан, представља табла са глагољским натписом, откривена 1958. године на локалитету Манастириште – Карановац у Горњим Кијевцима, међу остацима архитектонског комплекса, вјероватно сакралног карактера, и некрополе са стећцима. Натпис је дешифрован као Радену, и према најновијој анализи датиран у XII вијек.

pose in Trebovljani, originating in all probability from Gradina, is represented by a group of spear-shaped iron arrows, identical in shape, characteristic of the late Middle Ages, but also found in several forts outside this region and dated to the earlier times.

The most recent and important find from the early Middle Ages is a plate with a Glagolitic inscription, discovered in 1958 in the locality Manastirište–Karanovac in Gornji Kijevci, among the remnants of an architectonic complex, probably secular in character, and a necropolis with medieval Bosnian tombstones (“*stećaks*”). The inscription has been deciphered as »Radenu« and according to a recent analysis dates to the twelfth century.

Др Пејо Ђошковић

БОСАНСКА ГРАДИШКА ОД XII ДО XIV ВИЈЕКА

Данас се на релативно кратком простору налазе чак три мјеста у чијем се имену сачувао спомен на средњовјековно насеље из 1295. Већ сама та чињеница упућује на потребу утврђивања које од тих мјеста има дужу прошлост, односно које је од њих непосредни баштиник истоименог средњовјековног насеља. Нимало није случајно што се за једно од њих усталио назив Стара Градишка, која се налази на лијевој обали Саве а надомак ње је Нова Градишка, док је на супротној страни ријеке Босанска Градишка, данас већа и познатија од других двију, што свакако није довољно за тврдњу да је баш она одржала континуитет с истоименим насељем из 1295.

Данашње подручје босанскоградишке општине смјештено је у сјеверном дијелу средњовјековне врбаске жупаније, а омеђено је са сјевера ријеком Савом, на истоку Врбасом, док се осталим својим дијелом наслања на територију данашње босанскодубичке општине на западу, те приједорске, бањалучке и лакташке дуж јужне граничне линије. На том простору данас се налазе села: Орахова, Гашница, Бистрица, Совјак, Јабланица, Милошево Брдо, Требовљани, Врбашка, Горњи и Доњи Подградци, Чатрња, Жеравица, Лисковац, Дубрава, Чикеле, Буковац, Лужани, Буквик, Рогољи, Ровине, Елезагићи, Берек, Церовљани, Цимиrotи, Драгељи, Грбавци, Бараји, Кијевци, Челиновац, Самарције, Козара Село, Мичије, Турјак, Јазовац, Доња Јурковица, Средња Јурковица, Горња Јурковица, Шашкиновци, Миљевићи, Романовци, Машићи, Вилуси, Нова Топола, Сеферовци, Вакуф, Горњи Карајзовци, Доњи Карајзовци, Петрово Село, Кочићево, Трошелеји, Ламинци Дубрава, Ламинци Јаружани, Ламинци Сређани, Ламинци Брезици, Доња Долина, Горња Долина, Ново Село, Брестовчина, Козинци, Мачко-

Dr. Pejo Ćošković

BOSANSKA GRADIŠKA FROM THE TWELFTH TO THE FOURTEENTH CENTURY

There are as many as three localities today in the vicinity of a medieval settlement from 1295. This is why it is necessary to establish which of the three localities has a longer past, i.e. which is the successor of the medieval settlement with the same name. It cannot be just a coincidence that one of them, on the left bank of the River Sava, came to be called Stara Gradiška (Old Gradiška). Nova Gradiška (New Gradiška) is in its vicinity, whereas Bosanska Gradiška is on the opposite bank and today it is bigger and better known than the other two. But this is certainly insufficient evidence for the claim that it is the successor of the settlement with the same name mentioned in 1295.

The municipality of Bosanska Gradiška is situated in the northern part of the medieval Vrbas District, its northern boundary is the River Sava, and the eastern the River Vrbas. The rest of its territory borders on the municipality of Bosanska Dubica in the west, and on the municipalities of Prijedor, Banja Luka and Laktaši in the south. Today the following villages are to be found on its territory: Orahova, Gašnica, Bistrica, Sovjak, Jablanica, Miloševo Brdo, Trebovljani, Vrbaška, Gornji Podgradci, Donji Podgradci, Čatrnja, Žeravica, Liskovac, Dubrave, Čikule, Bukovac, Lužani, Bukvik, Rogolji, Rovine, Elezagići, Berek, Cerovljani, Cimiroti, Dragelji, Grbavci, Baraji, Kijevci, Čelinovac, Samardžije, Kozara Selo, Mičije, Jazovac, Donja Jurkovića, Srednja Jurkovića, Gornja Jurkovića, Šaškinovci, Miljevići, Romanovci, Mašići, Vilusi, Nova Topola, Seferovci, Vakuf, Gornji Karajzovci, Donji Karajzovci, Petrovo Selo, Kočićevo, Trošeljci, Laminci Dubrave, Laminci Jaruzani, Laminci Sredani, Laminci Brezici, Donja Dolina, Gornja Dolina, Novo Selo, Brestovčina, Kozinci, Mačkovac, Bok Jankovac and, of course, the town of Bosanska Gradiška. With the exception of Turjak and Jab-

вац, Бок Јанковац и наравно, сам град Босанска Градишка. С изузетком Турјака и Јабланице, ниједно друго село се поименице не помиње у изворима да је постојало од краја XI вијека до 1527. и нису у свом имену сачувала успомену на насеља из којих су се развила или у чијој су непосредној близини настала. Додуше, село Врбашка у свом имену неодољиво подсјећа на средњовјековни град сличног имена, Врбас, односно Врбаски Град, док Доњи и Горњи Подградци несумњиво чувају успомену на свој настанак и упућују да је у близини некад морао постојати неки град под којим се несумњиво у давнини почело развијати насеље као подграђе, односно *suburbium* средњовјековних латинских исправа.

О врло раној насељености територије данашње босанскоградишке општине свједочи археолошки материјал пронађен на локалитетима у селима Козинци, Мачковац, Доња Долина, Кладари, Кочићево, Дубраве, Берек, Миљевићи, Ламинци, Турјак, Горњи Кијевци, Драгељи, Горњи Подградци, Доњи Подградци, Врбашка, Требовљани и на подручју саме Босанске Градишке. У неким од наведених мјеста налазе се и средњовјековни локалитети као, на примјер, у Ламинцима, Кочићеву, Береку, Кијевцима, Турјаку, Горњим Подградцима, Врбашкој и на подручју самог града.

У току XII вијека дубички жупан био је једини представник угарске краљевске власти на читавом простору између ријека Уне и Врбаса, те је под његовом управом било и подручје данашње босанскоградишке општине.

Средином XII вијека Босна је у тијесној вези с Угарском, па њен бан Борић 1154. судјелује у угарско-византијском рату око Браничева, како о томе изричито пише византијски историчар Јован Кинам. Борба за превласт на Балкану између двију зараћених страна потрајала је и у току наредних година, а војне операције јужно од Саве и Дунава вођене су с промјењивом ратном срећом, уз напомену да је тадашњи византијски цар Манојло Комнин на крају, ипак, успио постићи значајан успјех 1166. године освајањем дијелова Хрватске, Далмације, Срема и Босне.

Сигурно је да су и поданици угарског краља на простору између Саве, Уне и Врбаса, такође

lanica no other village is mentioned in contemporary sources as extant from the eleventh century to 1527, and in their names none preserved the memory of the settlement from which they developed. It is admittedly true that the name of the village Vrbaška is strongly reminiscent of the medieval town called Vrbas, or Vrbas Grad, whereas Gornji and Donji Podgradci keep the memory of their origin by suggesting that they must have come into being in the vicinity of a town where they began to develop as its suburb, i. e. suburbium of the medieval Latin documents.

The territory of the municipality of Bosanska Gradiška was inhabited in the very early times and this is witnessed by the archaeological material found in the localities of the villages Kozinci, Mačkovac, Donja Dolina, Kladari, Kočićevo, Dubrave, Berek, Miljevići, Laminci, Turjak, Gornji Kijevci, Dragelji, Gornji Podgradci, Donji Podgradci, Vrbaška, Trebovljani and in the town of Bosanska Gradiška itself. In some of these villages medieval archaeological sites were found, for instance, in Laminci, Kočićevo, Berek, Kijevci, Turjak, Gornji Podgradci, Vrbaška and Bosanska Gradiška itself.

In the course of the twelfth century the Prefect of the Dubica was the only representative of the Hungarian royal authority in the whole region between the rivers Una and Vrbas, so that the territory of the municipality of Bosanska Gradiška was under his administration.

In the middle of the twelfth century Bosnia was closely connected with Hungary, so that the Bosnian Ban took part in the battle between Hungary and Byzantium for Braničevo, as explicitly recorded by the Byzantine historian Jovan Kinam. The fight for the rule of the Balkans continued in the course of the following years, and the military operations south of the rivers Sava and Danube went on with changing fortunes, but in the end the Byzantine Emperor Manuel Comnenus achieved considerable success in 1166 by conquering parts of Croatia, Dalmatia, Srem and Bosnia.

There is no doubt that the subjects of the Hungarian king in the area bordering on the rivers Sava, Una and Vrbas, who served as soldiers, took part in the triumphs and defeats of Hungary's Balkan politics. In 1180 Kulin Ban became the ruler of Bosnia and he began to expand the extent of his power to neighbouring regions.

служећи у војсци, најнепосредније судјеловали у успјесима и поразима угарске балканске политике. У току 1180. у Босни је дошао на пријестоље Кулин бан, који је почео проширивати границе своје власти на сусједне области.

Када је босански бан Кулин запосјео Доње Краје, припојио их је својој држави без већих политичких потреса и заплета у његовим односима с Угарском. Почетком XIII вијека извршена је реорганизација жупанијског система јужно од Саве, тако да је успостављена жупанијска организација у порјечјима Сане и Врбаса. На оном простору Доње Славоније који се налазио између Уне и Врбаса сада су биле формиране жупаније: дубичка, врбаска и санска, које у то вријеме нису припадале Доњим Крајима, него су признавале власт угарског краља.

Историја и топографија врбаске жупаније у свом сјевероисточном дијелу се подудара с територијом данашње босанскоградишке општине. У ствари, може се рећи да је врбаска жупанија (*comitatus seu districtus de Vrbaz*) била у доњем току ријеке Врбас. Сјеверну границу жупаније у основи је представљала Сава, уз напомену да је, неколико мјеста, за која се поуздано зна да су јој тада припадала, било смјештено на другој обали поменуте граничне ријеке. Источну границу је знатно теже детаљније одредити, будући да се врбаска жупанија простирала с обију страна ријеке Врбас. Јужна граница је била врло нестална, можда би се могла повући нешто јужније од данашње Бањалуке, гдје се граничила са жупом Земљаник. На крајњем југозападном дијелу граница врбаске жупаније је избијала на ријеку Моштаницу, гдје су се додиривале три доњославонске жупаније.

Главно насеље бијаше град Врбас (*Orbasz*) који је представљао административно сједиште краљевског жупана. Од других градова на овом подручју, према Талоцију, ваља споменути Бањалуку, Долац (*Dolacky*), Јишек (*Eszek*), Галас (*Galaci*), Кочелац (*Gocselocz*), Ливач (*Levacz*) и Мрачај (*Mrathay*). Претпоставља се да се град Врбас (*Orbasz*), односно Врбаски град (*Orbaszvara*) налазио на мјесту данашњих Горњих Подградаца.

У писаним документима о Градишци обично се говори као о мјесту прелаза преко Саве.

When the Bosnian Kulin Ban occupied Donji Kraji, he annexed this region to his own state without major political turmoil or complications in his relations with Hungary. At the beginning of the thirteenth century the system of parishes south of the River Sava was reorganized and the new system was introduced along the rivers Sana and Vrbas. In the region of Donja Slavonija (Lower Slavonia) between the rivers Una and Vrbas, the parishes of Dubica, Vrbas and Sana were established, which were not a part of Donji Kraji, but recognized the sovereignty of the Hungarian king.

The history and topography of the northeastern part of the parish of Vrbas is identical with that of the present-day territory of the municipality of Bosanska Gradiška. In fact, it could be claimed that the parish of Vrbas (*comitatus seu districtus de Vrbaz*) was situated in the lower course of the River Vrbas. The northern border ran basically along the River Sava, but it should be noted that several localities, which are known to have belonged to it, were situated on the other bank of the Sava. The eastern border is much more difficult to define in detail, due to the fact that the parish of Vrbas was situated on both sides of the River Vrbas. The southern border was very unstable, but it may have run south of Banja Luka, where this parish bordered with the parish of Zemljanik. In its ultimate southwestern part the parish of Vrbas reached the River Moštаница, where three parishes of Donja Slavonija bordered with each other.

The main settlement was the town of Vrbas (*Orbasz*), which was the administrative seat of the royal governor. Among other towns in this region, according to Thalloczy, the following ones should be mentioned: Banja Luka, Dolac (*Dolacky*), Jišek (*Eszek*), Galas (*Galaci*), Kočelac (*Gocselocz*), Livač (*Levacz*) and Mračaj (*Mrathay*). It is assumed that the town of Vrbas (*Orbasz*), or Vrbaski grad (*Orbaszvara*) was situated in the present-day location of Gornji Podgradci.

In the written documents Gradiška is usually referred to as the place of the crossing of the River Sava. The reference to the ford of Gradiška (*Gradischi brod, vadum Zawi fluminis*) does not imply the place on the right bank of the River Sava, but the place on its left bank. On the right bank of the River Sava, where Bosanska Gradiška is situated today, stood the settlement known under the name of Berbir.

Спомињање градишког газа, односно брода (*Gradischi brod, vadum Zawy fluminis*) не подразумева ситуација на десној обали Саве, него мјесто на супротној страни. На десној обали Саве, на мјесту Босанске Градишке, налазило се насеље познато под именом Бербир.

Неки истраживачи су бранили тезу да се ти подаци односе на данашњу Босанску Градишку. Истраживања на том простору, додуше, потврдила су да је поменуто мјесто настало на подручју старог римског насеља за које се сматра да би могло бити Сервицијум.

Подручје данашње босанскоградишке општине у XIII вијеку припадало је Загребачкој бискупији и Калочко-бацкој надбискупији. На простору између Уне и Врбаса био је успостављен дубички архиђаконат с три дистрикта: дубичким, санским и врбаским. У првој половини XIII вијека још увијек нема изворних података о постојању цркава на ширем подручју између Уне и Врбаса и с разлогом би се могло претпоставити да су дубички редовници вршили вјерске обреде и на простору данашње босанскоградишке општине.

Католичку офанзиву у Босни почетком четрдесетих година XIII в. прекинула је провала Татара у Угарску. Оправдана је претпоставка да је подручје данашње босанскоградишке општине остало ван домашаја Татара. Из исправа краља Беле IV, од јануара и јуна 1243, међу достојанственицима се спомиње и извјесни Стјепан, мештар краљевских коњушара у својству врбаског жупана.

У овим крајевима своје земљишне посједе имали су припадници великог рода Бабонића (Благајских).

Исправа Беле IV из 1255, којом краљ ослобађа извјесног *Ugrišu de Tolzconth* и његово племе да више не морају плаћати сајмовину на дубичком сајмишту, а смањује им и плаћање истих дажбина којима и даље подлијежу њихови кметови. То говори о снази краљевске власти у прекосавским крајевима, па у складу с тим и у врбаској жупанији. Бела IV 1258. поконио је цистерцитима Св. Марије из Костајнице земљиште које се налазило у врбаској жупанији на подручју Турјака, између двају потока од којих је један лако идентификовати, будући да се помиње под именом Турјак (*Turia*).

Some scholars claimed that these references in the written documents implied the location of Bosanska Gradiška as we know it today. Admittedly, the exploration of this area confirmed the assumption that the place referred to was built on the territory of an old Roman settlement, which might have been Servitium.

The territory of the municipality of Bosanska Gradiška, as we know it today, belonged to the Bishopric of Zagreb and the Archbishopric of Kaloc-Bačka in the thirteenth century. In the region between the rivers Una and Vrbas the office of the archdeacon was established in Dubica, with its jurisdiction in the parishes of Dubica, Sana and Vrbas. During the first half of the thirteenth century there was no contemporary evidence of churches in the region between the Una and the Vrbas, so that it can be assumed that the priests of Dubica also performed their religious rituals in Bosanska Gradiška.

The Catholic offensive in Bosnia in the 1240s was stopped by the penetration of the Tartars into Hungary. It can be reasonably assumed that the region of the municipality of Bosanska Gradiška, as we know it today, remained outside the reach of the Tartars. In the edicts of Bela IV, dated January and June 1243, among other dignitaries a certain Stjepan, the Prefect of Vrbas, is also mentioned as the master of the royal grooms.

In this area estates were owned by the members of the large clan of the Babonićs (of Blagaj). In one of his edicts, dating 1255, Bela IV released someone called Ugriša de Tolzconth and his tribe from the obligation of paying tax at the fairground in Dubica, and reduced their payment for the taxes which their serfs had to continue to pay. This is an evidence of the royal power in the region across the River Sava, and, in particular, in the parish of Vrbas. In 1258 Bela IV presented to the Cistercians of St. Mary's in Kostajnica a piece of land, situated in the parish of Vrbas near Turjak, between two brooks, one of which can be easily identified because it is mentioned under the name of Turjak (*Turia*).

In the meantime the son of Csak, the Grand Prefect of Nitra, was granted the honour of being the Prefect of Vrbas. The court judge Alexander is mentioned as the representative of the royal power in the parish of Vrbas (1272–1273), his successor, for a short time, was Prince Lovro of Šopronj, followed by Prince Petar in 1275.

У међувремену је част врбаског жупана припала сину њитранског великог жупана *Csaka*. Као представник краљевске власти на подручју тадашње врбаске жупаније помиње се дворски судија Александар (1272 – 1273), кога је накратко наслиједио шопроњски кнез Ловро, а овога кнез Петар 1275. године.

Бабонићи су без већих противљења проширили своју државину на простору између Гвозда и Саве. На том подручју једину озбиљну сметњу њиховом ширењу представљали су Гисинговци, који су и по дубичком мировном уговору задржали доњославонске жупаније Врбас и Сану, одакле их је, најкасније 1285, истиснуо Стјепанов брат Радослав, будући да се у једној својој исправи из наведене године помиње као жупан Глажа, Врбаса и Сана. Успон Бабонића одразио се и на стварање њихових пространих земљишних посједа на широј територији између Саве и Врбаса.

У току осамдесетих година XIII вијека збиле су се крупне промјене и на ширем простору јужно од Саве. Босански бан Пријезда оженио је свог сина Стјепана I Котроманића Јелисаветом, кћерком Стефана Драгутина. Иако је у то вријеме босанска бановина са сјевера осјетно била скучена губитком Усоре и Соли, ипак је њен владар и надаље успио задржати жупу Земљаник на Врбасу, коју је исправом од 8. маја 1287. даровао својој кћери и зету Радославу Бабонићу.

Угарски краљ Андрија III даровао је Радославу Бабонићу у трајно наслеђе Врбас, Глаж, Петрињу, Винодол, Селен, Окић (*Oclich*), Подгорје и Самобор. С тим у вези краљ је одредио младог Гргура, архиђакон Дубице, Врбаса и Сана, да бана Радослава уведе у поменуте посједе.

Између славонског великаша и његовог владара у међувремену је дошло до раздора. Наиме, краљица-мајка Томасина Морсини је 1295. као „*ducissa totius Sclavonie*“ у знак оданости и вјерног служења наградила Тврдислава и Блажа, синове извјесног Грубача из Врбаса, који су се истакли у разним војнама, а нарочито при заузећу на јуриш Врбашке, тврђаве невјерног бана Радослава. Краљица је браћи уступила пола прихода од скеларине која је убирана при прелазу преко Саве у пристаништу званом

The Babonićes expanded their rule, without great opposition, to the region between Mountain Gvozd and the River Sava. The Giesings were the only serious obstacle to their expansion, due to the fact that according to the Peace Treaty of Dubica they kept the Lower Slavonian parishes of Vrbas and Sana in their possession. They were expelled from these areas, in 1285 at the latest, by Stjepan's brother Radoslav; in one of his edicts from the same year he is mentioned as Prefect of Glaž, Vrbas and Sana. The rise of the Babonićes was also marked by the extension of their large estates in the wider region between the rivers Sava and Vrbas.

Major changes took place in the wider area south of the River Sava in the course of the 1280s. Bosnian Ban Prijезда arranged the marriage of his son Stjepan I Kotromanić for Jelisaveta, the daughter of Stefan Dragutin. It is true that at this time the Bosnian Banovina became smaller owing to the loss of Usora and Soli (Tuzla), but its ruler succeeded in keeping the parish of Zemljanik on the River Vrbas, which he gave as a gift to his daughter and his son-in law Radoslav Babonić, as witnessed by his edict dated May 8th, 1287.

The Hungarian king Andrew III gave Radoslav Babonić, as his lasting possessions, the towns of Vrbas, Glaž, Petrinja, Vinodol, Selen, Okić (*Oclich*), Podgorje and Samobor. The King appointed young archdeacon Grgur of Dubica to see to the necessary administrative procedure of introducing Radoslav to these possessions.

In the meantime the Slavonian nobleman and his ruler came into conflict. In 1295 Queen Mother Tomasina Morsini, as „*ducissa totius Sclavonia*«, showed her appreciation of the devotion and faithful service of Tvrdislav and Blaž, the sons of some Grubač from Vrbas, by rewarding them for their outstanding performance in many battles, and particularly when the town of Vrbaška was taken by assault. She entitled them to take one half of the ferry tax for the crossing of the River Sava in the harbor of Alsogradisca. Gradiška (*Alsogradisca*) is mentioned at this time exclusively as the place of the crossing of the River Sava (*portus supra Zavam*), where the tax was collected.

The western regions of present-day Bosnia were under the stronger influence of the Šubićes and the adherents of Naples, whereas Stefan Dra-

Alsogradisca. Градишка (*Alsogradisca*) се у то вријеме искључиво помиње као мјесто прелаза преко ријеке Саве (*portus supra Zawam*), гдје је у то вријеме убирана и одговарајућа такса.

Западне области данашње Босне стајале су у то вријеме под снажнијим утицајем Шубића и приврженика напуљске стране, док је у крајевима источно од Врбаса с претедентским амбицијама отворено наступао Стефан Драгутин, уз кога је пристајао и босански бан Стјепан I Котроманић.

Почетком маја 1314. Бабонићи су се по други пут дијелили. Кнезу Ивану, поред осталих, додијелени су приходи од пореза Глажа и Врбаса. Изгледа да је Иван одабрао град Врбас за једно од својих омиљених сједишта.

Приближно у исто то вријеме догађале су се крупне политичке промјене у сусједној босанској бановини, гдје је у вријеме поменутих заплета у Хрватској и Угарској своју власт учвршћивао бан Стјепан II Котроманић, па су као резултат тих његових настојања босанској држави биле припојене простране области Соли, Усора, Доњи Краји и Хумска земља, које амбициозни бански владар уноси у своју титулацију. Осим тога, треба такође нагласити да се у то вријеме у власти босанског бана Стјепана II нашла и жупа Земљаник, чији је господар био кнез Павао Хрватинић. Остаје, међутим, поближе непознато када су Бабонићи изгубили поменуту жупанију, за коју се поуздано зна да су је као мираз 1287. добили од босанског бана Пријезде.

Враћање Земљаника под власт босанског бана несумњиво представља крупан корак у ширењу Босне у подручју између Уне и Врбаса у области Доњих Краја, у непосредном сусједству доњославонских жупанија Дубице, Врбаса и Сане. Почетком двадесетих година XIV вијека као господар врбаске жупаније, па у складу с тим и подручја данашње босанскоградишке општине, помиње се бан Иван Благајски.

У исправи краља Карла од 29. маја 1330. за магистра Николу из Пожеге, помиње се посјед Градишка. Наводи из ове исправе поуздано свједоче да су тадашња *liberam villam de Gradisca* као и пространи посјед (*possessionem Gradisca vocatam*) с прецизно наведеним границама били на лијевој обали Саве. У при-

гутин openly proclaimed his aspirations to rule the regions east of the Vrbas. He was supported by the Bosnian Ban Stjepan I Kotromanić.

At the beginning of May in 1314 the Babonićes divided their possessions again. Prince Ivan was given, among other things, the revenues from the taxes collected from the towns of Glaž and Vrbas. It seems that Ivan selected the town of Vrbas as one of his favorite places of residence.

At approximately the same time major political changes were taking place in the neighboring state of Bosnia, where Stjepan II Kotromanić was consolidating his power during the previously mentioned political troubles in Croatia and Hungary. As a result of his endeavors the large territories of Soli (Tuzla), Usora, Donji Kraji and Hum were annexed to the Bosnian state, and the ambitious Bosnian ruler listed them in his titles. It should also be pointed out that the parish of Zemljanik became a part of Bosnia during the rule of Ban Stjepan II, at the time when Prince Pavao Hrvatinić was the governor of this parish. However, it is not precisely known when the Babonićes lost this parish, which was given to them as a part of the dowry by Bosnian Ban Prijezda in 1287.

The restoration of the rule of the Bosnian Ban in Zemljanik was undoubtedly a major step in the expansion of Bosnia in the area between the Una and the Vrbas in the region of Donji Kraji, in the immediate neighbourhood of the Lower Slavonian parishes of Dubica, Vrbas and Sana. Ban Ivan Blagajski is mentioned as the ruler of the parish of Vrbas, which included the present-day municipality of Bosanska Gradiška, at the beginning of 1320s.

The estate of Gradiška is mentioned in an edict by King Charles issued on May 29th, 1330 to the magistrate Nikola in Požega. The details of this edict are reliable evidence that what was then the *liberam villam* in Gradisca, together with large properties (*possessionem Gradisca vacatam*), with precisely defined boundaries, was situated on the left bank of the Sava. This is also confirmed by the fact that the estate called Gradiška was situated some distance from the River Sava, none of its parts reaching the river itself. The town of Gradiška had the status of a free royal city, which means that it was not under the authority of the local rulers.

лог таквом мишљењу недвосмислено говори чињеница да је посјед зван Градишка био нешто удаљенији од Саве, будући да ниједним својим дијелом није допирао до поменуте ријеке. Варош Градишка у то вријеме имала је статус слободног краљевског града, што значи да није била у власти локалних династа.

Према попису из 1334. на подручју врбаског дистрикта постојале су жупне цркве Св. Миховила у Војскови, Св. Луке, Св. Мартина *sub castro*, Св. Миховила у Турјаку, Св. Јурја у Бискупцима *de Biscopci*, Св. Ивана Крститеља, Св. Илије *de campo*, Св. Елизабете *de foro*, затим црква *de Raschich*, Св. Јурја у Осику (*de Ozek*) и Св. Николе у Глазу *in metis Wzore*.

Убикација цркве св. Мартина *sub castro* зависила је о одређивању смјештаја града Врбаса. Цркву Св. Мартина треба тражити на подручју данашњих Подградаца и њихове уже околине. Сљедећа жупна црква која се поименице помиње 1334. налазила се у Турјаку, а била је посвећена Св. Миховилу. Међу истраживачима нема сумње о убикацији наведеног мјеста и тамошње цркве, а олакшавајућу околност представља и чињеница да и данас у том крају постоји село истог имена. Црква која се помиње у том попису је *ecclesia sancti Johannis baptiste*, за коју већина истраживача сматра да се налазила на подручју данашњег мјеста Ивањска. Цркву Св. Илије *de campo* требало би потражити на подручју данашњег села Драксенића. Црква Св. Јеисавете *de foro* сматра се да је била у граду Врбасу.

In a list from 1334 the following district churches were listed in the parish of Vrbas: St. Michael's in Vojskova, St. Luke's, St. Martin's sub castro, St. Michael's in Turjak, St. George's in Biskupci (de Biscopci), St. John the Baptist's, St. Elijah's de campo, St. Elizabeth's de foro, the Church de Raschich, St. George's in Osik (Ozek) and St. Nicholas's in Glaz in metis Wzore.

The ubiety of the church of St. Martin's sub castro depends on the location of the town of Vrbas. The Church of St. Martin should be looked for in the region of Podgradci and their immediate surroundings. The next district church, which is mentioned by name in the list of 1334 was situated in Turjak, and was dedicated to St. Michael. There is no doubt among scholars about the location of this town and its church, and their assumption is supported by the fact that nowadays there is a village with this name in the area. Most scholars would agree that the church listed as St. John the Baptist (ecclesia sancti Johannis baptiste) was situated in the region of the present-day town of Ivanjska. The Church of St. Elijah de campo should be looked for in the region of the present-day village of Draksenići. The Church of St. Elizabeth de foro is assumed to have been situated in the town of Vrbas.

Др Јелена Мргић

БОСАНСКА ГРАДИШКА И ОКОЛИНА ОД ПОЛОВИНЕ XIV ВИЈЕКА ДО ПАДА ПОД ТУРСКУ ВЛАСТ

Услед оскудно сачуване изворне грађе, средњовјековну историју Босанске Градишке није могуће детаљније проучавати. Уколико, међутим, посматрамо ово питање у склопу шире околине овог насеља, релативно мало-бројни подаци могу да пруже извјестан увид у изглед средњовјековног крајолика.

Босанска Градишка настала је као дио јединственог насеља на повољном „броду“ – прелазу преко ријеке Саве, који је повезивао подручје сјеверозападне Босне и Славоније. Од краја XIII вијека, када се први пут помиње под именом „Доња Градишка“, вијести о самом насељу се спорадично јављају све до успостављања турске власти 1535. године.

Аграрно залеђе овог насеља представљало је Лијевче поље, равница на лијевој обали Врбаса, низводно од Бањалуге. На том простору је половином XIII вијека формирана Врбашка жупанија као управна јединица Угарског краљевства. Њено сједиште је било у Врбашком Граду, који се налазио недалеко од данашњих Горњих Подградаца, у Поткозарју. У изворима су забиљежена имена више од 30 насеља и посједа, што указује на релативно добру насељеност читавог подручја. Истовремено је створена и католичка црквена организација, тако да се помињу следећа насеља као сједишта католичких парохија (жупа): Врбашки Град, Војска, Турјак, Вилуси, Ивањска, Глаж, Осик, Растић, „Св. Илија у пољу“, и насеље гдје је била црква „Блажене Елизабете на тргу“. Црквене и вјерске прилике су се, временом, промијениле, тако да папски извори од посљедње четвртине XIV вијека говоре о присуству не само католика, већ и босанских јеретика, али и православца. Сигурно је да је присуство православног

Dr. Jelena Mrgić

BOSANSKA GRADIŠKA AND ITS SURROUNDINGS FROM THE MIDDLE OF THE FOURTEENTH CENTURY UNTIL THE TURKISH CONQUEST

Owing to the scarcity of authentic data it is not possible to investigate the medieval history of Bosanska Gradiška in detail. However, if this question is raised within the framework of the wider surroundings of this settlement, the relatively scarce data can give certain insights into this medieval landscape.

Bosanska Gradiška was established as part of the larger settlement on a convenient “ford” – the crossing of the River Sava, which connected the area of northwestern Bosnia with Slavonia. From the end of the thirteenth century, when it was first mentioned under the name of Donja Gradiška, there were sporadic references to it until the Turkish conquest in 1535.

It relied for agricultural products on Lijevče Polje, which was a plain on the left bank of the River Vrbas, downstream from Banja Luka. It was in this area that the parish of Vrbaška was founded in the middle of the thirteenth century as an administrative unit of the Hungarian Kingdom. Its seat was in Vrbaški Grad, which was situated not far from present-day Gornji Podgradci in Potkozarje. There are references to more than thirty settlements and estates in the contemporary sources, and this shows that the whole region was well populated. At the same time the Catholic church organization was established, so that the following settlements are referred to as the seats of Catholic parishes: Vrbaški Grad, Vojska, Vilusi, Ivanjska, Glaž, Osik, Rastić, “St. Elijah in the Field”, and a settlement with the church of “Blessed Elizabeth in the Square”. In the course of time there were changes in religious and ecclesiastical circumstances so that the Vatican sources from the last quarter of the fourteenth century mention the presence not only of Catholics, but also of Bosnian heretics and members of

становништва изискивало оснивање посебне црквене организације и православних храмова, о којима, нажалост, свједоче извори тек из познијег времена.

Крајем XIV вијека, Босанска Градишка и њена околина нашли су се на удару експанзије Босанског краљевства, коју су предводили Хрватинићи, великашка породица из Доњих Краја. Њихови баштински и феудални посједи налазили су се непосредно уз јужне границе угарских жупанија. Резултат освајања великог војводе Хрвоја Вукчића и његовог брата Драгише било је формирање посебне управне јединице – жупе Глаж. Она је захватала најисточнији дио некадашње Врбашке жупаније, обухватајући насеља на простору Лијевча поља. Постојање чак два градска насеља – Глаж и Тетумио, и 30 села свједочи о релативно добро развијеној аграрној производњи, али и трговини и занатству. Као и насеља Врбашке жупаније, и ове насеобине су настале искрчивањем густих храстових и букових шума, о којима свједочи и топонимија. Осим ка југу и Бањалуци, становници овог подручја били су првенствено упућени на Босанску Градишку, као јачем центру транзитне трговине. Антички и средњовјековни пут избјегавао је мочварно земљиште уз обалу Врбаса, те је дијагонално пресијецао поље на линији Бањалука - Босанска Градишка. Други вид транспорта одвијао се ријеком Савом, важном међудржавном саобраћајницом.

Град Глаж се налазио, како је то у новије вријеме утврђено, на простору данашња два села Сређана, непосредно уз 45. паралелу, недалеко од лијеве обале Врбаса, док се за град Тетумио може наслутити да се налазио негдје јужније. У другој половини XV вијека, у изворима се помиње и град Левач, који су чинили тврђава и подграђе – варош, гдје је потом подигнут и фрањевачки самостан са црквом. Његов положај је такође поуздано утврђен – на мјесту данашњих Сређана Ламинаца, на око 8 километара југоисточно од Босанске Градишке и недалеко од обале Саве. Левач је дошао до изражаја тек у периоду након пропасти Босанског краљевства и поновне обнове угарске власти. Он је био један од утврђених градова у систему Јајачке бановине (1463-1527/28), крајишта Угарског краљевства јужно од Саве.

the Orthodox Church. It is beyond doubt that the presence of the Orthodox population required the establishment of a separate ecclesiastical organization, and that the Orthodox places of worship must have existed, but, unfortunately, there are references to them only in later sources.

At the end of the fourteenth century Bosanska Gradiška and its surroundings became a target of the expansion of the Bosnian Kingdom, led by the Hrvatinićs, a noble family from Donji Kraji. Their inherited and feudal estates were situated along the southern borders of Hungarian parishes. As a result of the conquests of Grand Duke Hrvoje Vukčić and his brother Dragiša, the parish of Glaž was established as a new administrative unit. It covered the easternmost part of the former parish of Vrbaška, including settlements in the region of Lijevče Polje. The presence of two towns – Glaž and Tetumio – and thirty villages are evidence of the relatively developed agrarian production, but also of trade and crafts. These settlements – like the settlement of the parish of Vrbaška – were established after the clearing of dense oak and beech forests, and this is reflected in their toponymy. The inhabitants of this region had to rely commercially on Banja Luka in the south, but primarily, in the north, on Bosanska Gradiška as a more developed trade center. The classical and medieval route avoided the marshy ground along the River Vrbas and cut diagonally across the field from Banja Luka to Bosanska Gradiška. The River Sava, as an important international route, provided the means for another form of transport.

It was recently established that the town of Glaž was situated in the area of the two villages of Sređani, in the immediate vicinity of the forty-fifth parallel, not far from the left bank of the Vrbas. It can be assumed that the town of Tetumio was situated a little more to the south. In the second half of the fifteenth century, the contemporary sources refer to the town of Levač, as a fortress with surrounding suburbs, where a Franciscan monastery was built with a church. Its location was also reliably established in the present-day settlement of Sređani Laminci, about eight kilometers southeast of Bosanska Gradiška and not far from the bank of the River Sava. Levač became more noticeable only in the period after the fall of the Bosnian Kingdom and the restoration of Hungarian rule. It was one of the fortified towns in the system of the Bano-

Босанска Градишка и околина у средњем вијеку
Bosanska Gradiška and surroundings in the Middle Ages

Турски одреди су неколико пута спалили град и утврђење, очигледно саграђен од дрвета, али је он изнова обнављан. Након пропасти Јајачке бановине, Турци су убрзо освојили и Градишку (1535), изузетно важну тачку за њихову даљу експанзију према Славонији. Створена је и нова управна јединица – Нахија Лефче (1540), у чијем је саставу била и Градишка. Према обновљеној тврђави Лефче (Левач), читав предио је добио своје име – Лијевче поље, које и данас носи.

vina of Jajce (1463–1527/8), along the Hungarian borderland south of the River Sava. The Turkish military units had the town and the fortress burned down several times, as they were made of wood, but they were rebuilt. After the fall of the Banovina of Jajce, the Turks soon took Gradiška (1535) which became an exceptionally important point for their further expansion to Slavonia. A new administrative unit was established – the *nahiya* (sub-district) of Lefče (1540), which included the town of Gradiška. The rebuilt fortress of Lefče (Levač) gave its name to the whole region of Lijevo Polje, as it is called today.

Др Милан Ђурђевић

ПОДРУЧЈЕ ГРАДИШКЕ У СВЈЕТЛУ АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА

Подручје које данас обухвата општина Градишка у ширем географском смислу припада граничној зони средњег Подунавља. Са сјевера је омеђено ријеком Савом а са истока ријеком Врбас. Са запада овај простор затворен је планином Просаром, јужно се простиру ниски брежуљци сјеверних обронака Козаре. Нешто даље уз Врбас простор затвара планина Мотајица. Највећи дио је алувијална равна испрецијеана бројним мањим и већим ријекама. Такав географски положај омогућио је човјеку да настани ово подручје још у најранија времена.

Dr. Milan Đurđević

THE AREA OF GRADIŠKA IN THE LIGHT OF ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS

In a wider geographical sense the area of the present-day municipality of Gradiška belongs to the broader zone of mid-Danube region. Its northern border is the River Sava and its eastern border is the River Vrbas. On the western side it is enclosed by Mountain Prosara, and on its southern side lie the lower foothills of Mountain Kozara. A little further along the River Vrbas it is enclosed by Mountain Motajica. Most of it is an alluvial plain, intersected by many rivers and rivulets. This geographical position made it possible for people to inhabit this area in the earliest prehistoric times.

Јурковичка пећина

The Cave of Jurkovica

Ово подручје човјек насељава у палеоли-
тикуму (старијем каменом добу). Најстарија
насеља човјека на овом подручју датирају од
60.000 до 10.000 година прије Христа. У најра-
није вријеме човјек насељава сјеверне и источне
брежуљке планина Козаре и Просаре до 200 м
надморске висине. Користи насеља на отворе-
ном или пећине као своје станиште (Јуркович-
ка пећина). Касније, кад се клима побољшала
након међуледених доба, праисторијски човјек
силази у долину ријеке Саве и Врбаса. Око
5.000 године прије Христа оснива своје насеље
на обали пра-ријеке у данашњем селу Ламин-
ци (локалитет Лађина). То је период млађег
каменог доба или неолитикум. Ово доба је кар-
актеристично по стабилизацији климатских
прилика и нешто мирнијим периодом кретања
праисторијског становништа.

This area was inhabited in the Paleolithic (the
early phase of the Stone Age). The first settle-
ments date from 60,000 to 10,000 BC. At first peo-
ple inhabited the northern and eastern foothills of
Mountain Kozara and Mountain Prosara, up to 200
m above sea level. They had their settlements in the
open terrain or used caves as their abodes (such
as the Cave of Jurkovicica). Somewhat later, when
climatic conditions became more favorable after
the inter-glacial age, prehistoric man came down
to the valleys of the rivers Sava and Vrbas. About
5,000 BC he established a settlement on the bank
of the arch-river in what is the village of Laminci
today (the locality of Ladina). This is the period of
the later phase of the Stone Age (Neolithic). The
main features of this age were the stabilization of
climatic conditions and the slowing down of the
movement of the prehistoric population.

Камена сјекира из Вилуса – енеолит

Stone axe from Vilusi - Aeneolithic

Тако ће у скоро истим условима живота
непримјетно настати један посве нов вид
привреде. Јавља се метал као сировина за из-
раду оруђа и оружја. Овај период називамо ме-
тално доба или енеолит. Бројна су налазишта
овог периода, како у равничарском дијелу на-
шег подручја, тако и на брежуљцима Козаре
и Просаре. Употреба бакра у овом периоду у
привреди праисторијског човјека била је огра-
ничена јер је бакар био неподесан због својих

Imperceptibly, in almost the same environ-
ment a completely new aspect of economy came
into being. Metal began to be used as raw material
for tools and arms. This period is called the Metal
Age or the Aeneolithic. There are many archaeo-
logical deposits from this period, both in the val-
leys and on the foothills of Mountain Kozara and
Mountain Prosara. At this time the use of copper
was limited in the economy of the prehistoric man,
because copper was, owing to its main charac-

својстава. Проналазак бронзе (легуре бакра и коситра) развиће металску индустрију тога доба до неслућених размјера. На нашем подручју у то вријеме појавиће се насеља која су била центар привреде и друштвених збивања бронзанодобног човјека. На подручју Ламинца формираће се културна група Барице – Гређани која представља крајњи западни супстрат подунавских културних утицаја на нашем подручју.

Око 800. године на нашем подручју долази до масовне употребе гвожђа. Из овог периода треба споменути Доњу Долину као једно од највећих и најзначајнијих насеља овог доба не само у нашим крајевима, него и у Јужној Европи тога доба. Насеље у Доњој Долини одиграће велику улогу почетком првог вијека послје Христа током римског освајања ових крајева.

Римљани су ове крајеве освојили након 9. године послје Батоновог устанка. Цијелу област су подијелили на двије провинције: Панонију и Далмацију. Подручје Градишке припало је Панонији. Одмах након освајања Римљани праве путеве и војне логоре. На простору данашње Градишке формирају Сервицијум (Servitium) војни логор и сједиште римске флоте. На нашем подручју укрштале су се двије магистралне цесте Римског царства: цеста Салона – Сервицијум (Солин – Градишка) и крак магистралне цесте Сисциа – Сервицијум – Сирмијум (Сисак – Градишка – Митровица). Римски путеви и комуникације одиграће велику улогу у најезди бројних народа са Истока у наше крајеве крајем 4. и 5. вијека. Појава словенских племена присутна је на границама Римског царства још од раније али се велики покрет одиграо почетком 6. вијека. Словенска племена искористиће станишта старосједилаца или ће формирати своја насеља слична насељима из којих су дошли. Тако ће на нашем подручју формирати бројна градишта и посебна насеља данас позната као берек (од старословенске ријечи брег). Најпознатија налазишта из раног периода насељавања Словена су Баћин (Ламинци), Варошанка (Кијевци), Паланка (Врбашка), Берек (Берек) и многа друга.

У касном средњем вијеку (период од 12. до 16. вијека) градишко подручје је у саставу Кнежевине Славоније. Већим дијелом је у Жу-

teristics, inconvenient. The discovery of bronze, the alloy of copper and tin, instigated the development of the metal industry to an unimaginable extent. New settlements appeared in this area and they became the centers of the economy and social development of the Bronze Age man. In the area of Laminci the cultural group of Barice–Leđani was established and it represented the ultimate western substrate of cultural influences in this area.

About 800 BC iron came to be extensively used in this area. Donja Dolina was one of the biggest and most important settlements of this time not only in the region but also in southern Europe. The settlement of Donja Dolina played a major historical role at the beginning of the first century AD, during the Roman conquest of this region.

The Romans conquered this region nine years after Baton's Uprising. They divided the whole region into two provinces: Pannonia and Dalmatia. The area of Gradiška was included in Pannonia. The Romans began to build roads and put up military camps immediately after the conquest. In the area of the present-day Gradiška they established Servitium, a military camp and a harbor for their river fleet. This area was the crossroads of two major routes of the Roman Empire: Salona – Servitium (Thessalonica – Gradiška) and Siscia – Servitium – Sirmium (Sisak – Gradiška – Mitrovica). Roman roads and communications played an important role during the invasions of many different tribes from the east to this region in the course of the fourth and fifth century. The appearance of the Slavic tribes had been noted at the frontiers of the Roman Empire in earlier times, but the massive movement started at the beginning of the sixth century. Slavic tribes used the settlements of the indigenes or built up their own settlements similar to those they had left behind. This was how many fort-type and other settlements were established in this area, some of them known as "berek" (the Old Slavonic form of "breg" – hill). The best-known settlements from this early period of the coming of Slavs are the following: Baćin (Laminci), Varošanka (Kijevci), Palanka (Vrbaška), Berek (Berek) and many others.

In the late Middle Ages (from the twelfth to the sixteenth century) the area of Gradiška was included in the Principality of Slavonia. Most of it was in the Parish of Vrbas, and later in the Parish of

*Кирилични натпис из приправе цркве на локалитету Манастириште
(АЗ/ЈА/ ЛОМНИЦИН ПОП ПИСАХ ПО РОЖЕСТВУ ХРИСТА НА 1000 ЛЕТ НА 300 И 1 ЛЕТ...)*

Cyrillic inscription from parvis church on the locality Manastirište

панији Врбас а касније и у Жупанији Глаж. И у средњем вијеку овај крај је веома насељен. Бројна су сеоска имања и утврђени градови од којих треба споменути Врбашки град, град Глаж, Тетумио и град Ливач по коме је и источни дио нашег подручја назван Лијевче поље. Сам град Градишку Турци су освојили 20. августа 1536. године.

Подручје данашње општине Градишка у средњем вијеку административно је припадало Кнежевини Доњој Славонији, а територијално регији или Жупанији Врбас. Концем 13. вијека помиње се тврђава Врбашка у Врбашкој жупанији – *castrum Wrbascu in comitatu de Orbasz*. Град је смјештен на брду Паветњак (кота 337), које се готово окомито спушта у долину ријеке Врбашка, на њеној лијевој обали. Ту је посљедњи кланац козарачких брда. Почетком деведесетих година прошлог вијека

Глаж. This area was also densely populated in the Middle Ages. There were many farms and fortified towns, such as Vrbaška, Glaž, Tetumio and Livač. It was by analogy with the town of Livač that the eastern part of this area came to be called Lijevče Polje. The Turks conquered the town of Gradiška on August 20th, 1536.

In the Middle Ages the area of the present-day municipality of Gradiška belonged in the administrative sense to the Principality of Lower Slavonia, and its territory was part of the region or Parish of Vrbas. There is a reference at the end of the thirteenth century to the fort of Vrbaška in the Parish of Vrbaška – *castrum Wrbascu in comitatu Orbasz*. The fort is situated on the hill Pavetnjak (peak elevation 337). This hill descends almost vertically into the valley on the left bank of the River Vrbaška. This place is marked by the last gorge formed by the foothills of Mountain Kozara. Systematic

извршено је дјелимично систематско истраживање овог града.

Град је грађен смјелим архитектонским потезима. Зидови су грађени од козарачког камена на начин који је био уобичајен за градиство онога времена. Зидар је уредно озидо само вањско и унутрашње лице, а у простор међу њима испунио смјесом камења и креча. У зиду се познају трагови греда, које су биле као окосница док се малтер не учврсти. Град је у доста рушевном стању. Очуван је само западни зид у дужини од 21 метра и висини од 5 метара.

investigation of this fort was carried out at the beginning of the nineties in the twentieth century.

This fort had been put up by bold strokes of architectural design. Its walls are made of the stone from Mountain Kozara, in the style which was common at that time. The craftsmen put up properly only the outer and the inner layers of the walls, but what was between them was filled up by a mixture of stone blocks and lime. There are traces of beams in the walls, which supported the structure until the mortar fastened. The fort looks now rather like a ruin. Only the western wall has been preserved; it is 21 meters long and 5 meters high.

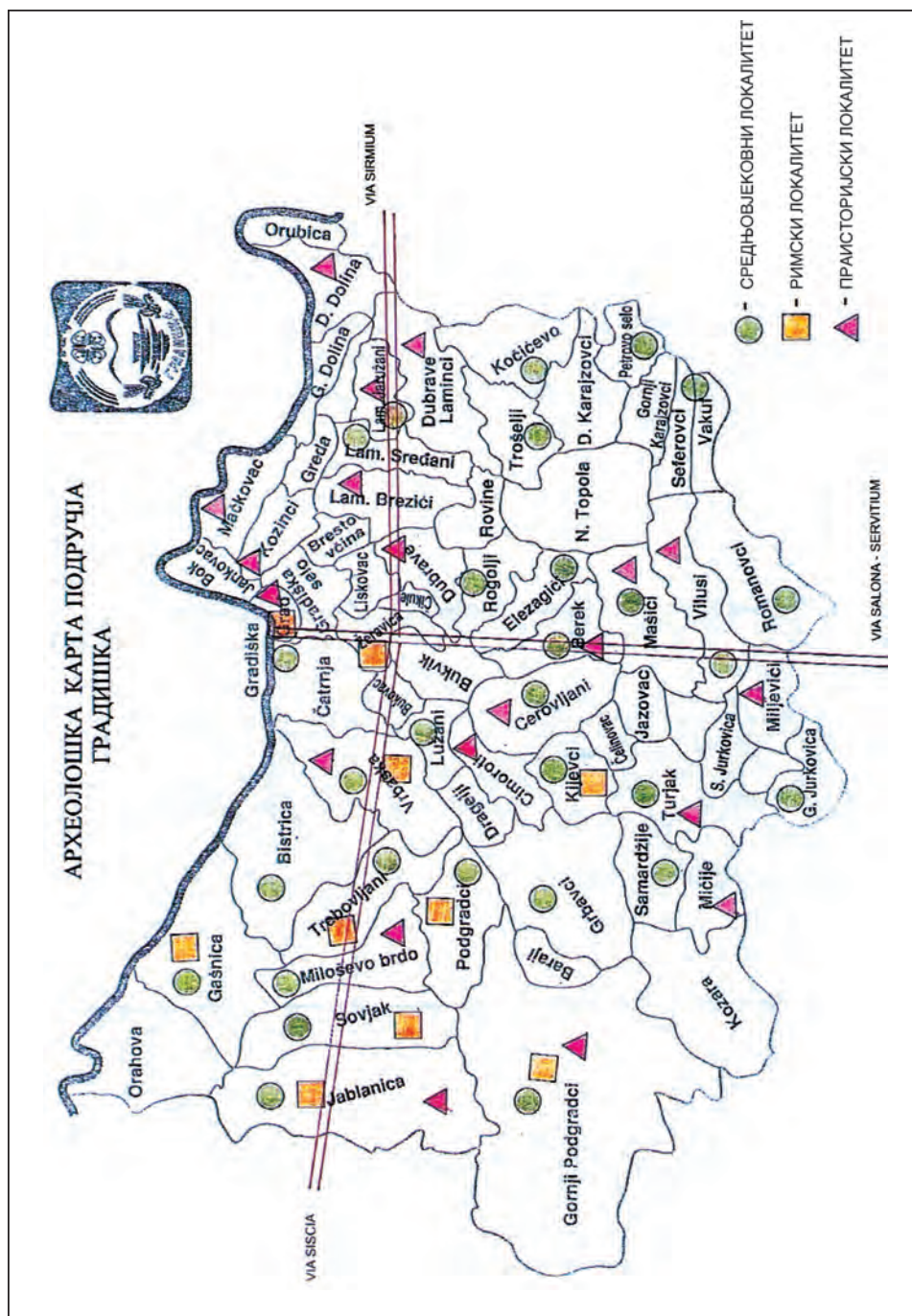
Очувани западни зид Врбашког Града

Preserved west wall of Vrbaški Fort

При врху зида видљиви су четвртасти отвори за дрвене греде које су носиле такође дрвени дио по ком је ходала стража или браниоци града. Према тадашњим утврђеним градовима који су били скучени и тамни, наш град је вио великих димензија. Има неправил-

At the top of the wall there are square openings for beams, which supported a wooden floor on which the sentries or the defenders of the fort must have moved. Compared with forts of its time, which were cramped and dark, this fort was a large building. It is irregularly square in shape, adjusted

Археолошка карта подручја Градишка

Archaeological Map of the Area of Gradiška

○ Medieval Localities   △ Roman Localities   □ Prehistoric Localities

ни четвртасти облик прилагођен самом терену. На свим угловима постојале су куле. Унутар зидина налазила се кула извидница са које се голим оком могло видјети дубоко у Славонију. Господари града дуго времена били су славон-

to the terrain. There is a tower at each of the four corners. Inside the walls there was a watchtower, which offered a good view deep into Slavonia. The fort belonged to the Slavonian noblemen Babonići, later called Blagajski.

ски великаши Бабонићи, касније названи Благајски.

Током дуге историје постојања овог града био је више пута рушен и обнављан, што се може примијетити анализом откопних слојева у пробним сондама унутар града.

У профилу сонде видљива су два слоја изгорјеле и печене земље, што упућује на разарање града.

Испод града господари Врбашке саградиле су цркву већих димензија са полукружном апсидом. Около цркве бројне су гробне конструкције обиљжене каменим плочама без знакова. Како су Бабонићи узели за свог заштитника Св. Ђорђа, претпоставља се да је и ова црква посвећена истом свецу.

Испод града формирано је и подграђе које данас носи назив Подградци.

In the course of its long history this fort was pulled down and restored several times, and this has been established by the analysis of the dug up layers in one of the excavations.

In the profile of this excavation two layers of burnt or baked earth are visible, and this suggests that the fort had been badly damaged.

The masters of Vrbaška built a rather large church with a semicircular apse below the fort. The church is surrounded by graves marked by stone slabs without any markings. As St. George was the patron saint of the Babonić family, it can be assumed that this church was dedicated to the same saint.

A settlement was built below the fort and it is called Podgradci (literally: "under the fort") today.

БОСАНСКА ГРАДИШКА И ЊЕНА ОКОЛИНА ОД 1535. ДО КРАЈА 18. ВИЈЕКА

Истовремено са ступањем на престо султана Сулејмана (1520–1566), када су турски освајачки напади у Европи добили нови замах, за босанског санџака-бега постављен је одважни војсковођа Хусрев-бег (1520–1541). Године 1535. сукобио се са султановим вазалом Стеваном Бериславићем. Титуларни српски деспот и „сремски капетан“ (*capitaneus sirmiensis*) је поражен. Тада је и Градишка потпала под турску власт. У турским документима Градишка је често уписивана под називом Бербир.

У административном погледу Градишка је припала Нахији Лефче, а у судском – Кобашком кадилуку. У попису Босанског санџака из 1563. Нахија Лефче (са Градишком) уписана је као припадајућа Новоселском кадилуку. Нове административне промјене услиједиле су након оснивања Босанског пашалука 1580. Крајем 16. вијека Градишка је припојена Бањалучком кадилуку. Уз прекиде крајем 17. и у 18. вијеку када је била под хабзбуршком управом, административносудска организација остала је непромијењена до краја 18. вијека.

Географски положај условио је војнички значај Градишке. Њена тврђава била је исходиште бројних освајачких акција али и одбрамбени бедем хабзбуршким војнама. Вјероватно је тада већ била формирана Градишка капетанија, прва у Босанском санџаку. Спомиње се већ 1558. Навођење у изворима *капетана Саве* и *капетана Градишке* стварало је у науци недоумице: поједини историчари сматрали су да је Градишка капетанија имала два капетана. Преовлађује становиште да је у питању једна личност, која је у турским документима титулисана као *капетан Саве* а у западним *капетан Градишке*.

BOSANSKA GRADIŠKA AND ITS SURROUNDINGS FROM 1535 TO THE END OF THE EIGHTEENTH CENTURY

When Sultan Suleiman (1520–1566) ascended to the throne, the Turkish attacks in Europe were undertaken with new energy and Husrev-Bey, an enterprising army commander, was appointed to the post of Bosnian Sanjak-Bey (1520–1541). In 1535 he clashed with the Sultan's vassal Stevan Berislavić. The titular Serbian Despot and the Captain of Srem (*capitaneus sirmiensis*) was defeated. It was then that Gradiška came under Turkish rule. In the Turkish documents Gradiška is often referred to as Berbir.

In the administrative sense Gradiška was included into the *Lefče nahiya* (sub-district), while in the judiciary sense it was a part of the *Qadilic* (Judiciary District) of Kobaš. In the register of Bosnian Pashalic in 1563 Gradiška was listed as belonging to the *Qadilic* of Novo Selo. The new administrative changes were introduced after establishing Bosnian Pashalic in 1580, after which Gradiška was included in the *Qadilic* of Banja Luka. Except for a few short periods of time at the end of the seventeenth and the beginning of the eighteenth century, when it came under the Habsburg rule, the administrative and the judiciary system remained unchanged until the end of the eighteenth century.

The geographical position of Gradiška gave it its military importance. Its fortress was the starting point for many attacks with the aim of conquering foreign territory, but it was also a defensive stronghold against the Habsburg incursions. The first Captaincy in the Bosnian *Sanjak* (province; administrative district) was established in Gradiška and there is a reference to it as early as 1558. The reference to the *Captain of Sava* and the *Captain of Gradiška* confused some scholars so that some historians assumed that Gradiška had two captains. But the prevailing view now is that

Сматра се да је у то вријеме територија Градишке капетаније обухватала само тврђаву са околним селима. Посадом у тврђави командовао је диздар. Уживао је приходе са тимара. У тврђави су се налазили мустахфизи, коњаници, азапи, тобџије, а вјероватно и представници других војних родова. Већина њих уживала је тимаре. По роду азапа, лаке пјешадије која је своју службу обављала у пограничним крајевима, прозвано је истоимено село. Погранични положај Градишке условио је да је у њеној тврђави било стационарирано знатно више војника и њихових старјешина у односу на тврђаве сличне величине. Босански санџак-бег Малкоч, средином јула 1560. предложио је Порти значајно повећање контингента азапа, оспособљених да као лака пјешадија ратују дуж граничних мјеста на великим пловним ријекама.

С тим у вези исказала се наглашена потреба обнове утврђења чврстим материјалом, каменом и опеком. Првобитно је градишка тврђава била саграђена од дрвета. Наведено је да је због недовољне пажње њена посада сведена са 600 нефера (војника) на 200. Након завршетка грађевинских радова, тврђава је снабђевена додатним наоружањем, посебно топовима. Ове активности пратило је и незадовољство градишке посаде, због злоупотреба у вези с њиховим ионако slabим и нередовним платама.

У посљедњој деценији 16. вијека до изражаја је дошао значај Градишке као пограничне тврђаве. Намјесник Босанског пашалука, Хасан-паша Предојевић (1591–1593) у августу 1591. неуспјешно је опседао Сисак. Посаде турских шајки на Сави и Уни истицале су се у пљачкашким акцијама. Њихов заповједник резидирао је у Градишци. Са својим људима учествовао је и у турском освајању Бихаћа 1592.

Тврђава у Градишци тада је имала бројну посаду. У нападу Хасан-паше на Сисак, почетком јуна 1593, градишки капетан командовао је јединицама од око хиљаду војника. На почетку Дугог рата (1593–1606) Градишка је располагала великим артиљеријским парком, док је њена ријечна морнарица располагала са 29 шајки. Стратешки положај и близина Бањалу-

one and the same person was referred to – in the Turkish documents as *Captain of Sava* and in the western sources as *Captain of Gradiška*.

It is generally assumed that the territory of the Captaincy of Gradiška comprised only the fortress with the neighboring villages at this time. *Dizdar* was the title of the commander of the fortress garrison. He enjoyed revenues from his *timar* (fief held under conditions of military service). The garrison in the fortress included *mustahfizes* (in charge of the upkeep of the fortress), horsemen, *azaps* (light infantry), gunners and probably representatives of other branches of service. Most of them enjoyed the privilege of *timars*. One of the neighboring villages got its name from the Turkish word denoting the light infantry that was in charge of keeping order along the borders (*azaps*). Due to the border-line position of Gradiška fortress, its garrison had many more soldiers and officers than other fortresses of similar size. In the middle of July 1560 Bosnian Sanjak-Bey Malkoč made the proposal to the Porte to increase the number of *azaps* who would be trained as light infantry to undertake military operations along the borders marked by navigable big rivers.

In this context it was realized that the need for the rebuilding of the fortress was urgent and that it had to be done with hard material, stone blocks and baked bricks. Initially, the fortress of Gradiška was made of wood. According to some sources its garrison did not receive sufficient attention and was reduced from 600 to 200 men. After its rebuilding the fortress received additional armament, especially artillery. During these activities the members of the garrison were dissatisfied because of the mismanaged finances regarding their low and irregular wages.

In the last decade of the sixteenth century Gradiška gained in importance as a border fortress. As the Governor of Bosnian Pashalic, Hasan-pasha Predojević besieged the town of Sisak unsuccessfully (1591–1593) in August 1591. The crews of the Turkish boats on the rivers Sava and Una were noted for their plundering activities. The residence of their commander was in Gradiška. He and his units took part in the conquest of Bihać in 1592.

The fortress in Gradiška had a large garrison at this time. When Hasan-pasha attacked Sisak, at

ке, сједишта пашалука, условили су да је преко Градишке упућивана главнина турске војске и наоружања на ратишта у Угарску. Током цијелог рата у близини Градишке водиле су се борбе зараћених страна. Једна од запаженијих догодила се 1596. у селу Свињару.

Послије потписивања мира у Житви 1606. дошло је до урбаног развоја Градишке. Крајем 16. вијека била је једна од осредње насељених касаба у пашалуку. Одмах после заузимања Градишке, турске власти обратиле су пажњу на насељавање тих крајева. Лијевче је било изражено транзиционо подручје у миграционим кретањима, посебно влашког становништва према западу и према сјеверу. Према попису из 1541. у Лијевчу је било 175 кућа; двадесетак година касније (1563) – 830 кућа. У Градишку су се насељавали чиновници и војници, муслимани. Подигнута је и царска џамија, једна од бројних у Босанском санџаку која је саграђена за владавине Сулејмана Законодавца. У каснијем периоду подигнуто је више исламских сакралних објеката. У првој половини 16. вијека исламизација домаћег хришћанског становништва још није била интензивна. Према попису Босанског санџака из 1604, у Нахији Лефче – поред градишке тврђаве – налазила се махала са 78 кућа и 10 нежењених и повлашћених. За разлику од муслиманских, бројније – 93, уписане хришћанске куће биле су неповлашћене. Значи, почетком 17. вијека Градишка је имала 171 кућу и 10 нежењених и повлашћених становника. Пописом није била обухваћена мјесна посада.

Слично другим насељима, и Градишка је постепено попримала оријентални изглед са свим репрезентативним елементима – тврђава, чаршија, махале, џамије.

У 17. вијеку Градишка тврђава је редовно оправљана, а због повећања посаде, повремено и проширивана. Између 1586. и 1616. број граничара је учетворостручен – са 140 људи разврстаних у 14 ода на 649 војника распоређених у 65 ода. Иако се не може утврдити тачан број тимарлија, може се приближно одредити бројно стање градишке посаде – око 900 људи, са заповједницима. Међу војним родовима, који су сачињавали посаду, доминирали су азапи, док су остатак сачињавали мустахфизи, тоб-

the beginning of June 1593, the Captain of Gradiška commanded units with a total of about one thousand soldiers. At the beginning of the Long War (1593–1606) Gradiška had large artillery units and its river fleet consisted of twenty nine boats. Owing to its strategic position and the vicinity of Banja Luka (as the seat of Bosnian Pashalic), it was via Gradiška that the main Turkish force and armaments were sent to the battlefields in Hungary. At all times during this war, the fighting between the two warring powers went on in the vicinity of Gradiška. One of the major battles took place in the village of Svinjari in 1596.

After the peace treaty was signed in Žitva in 1606, the urban development of Gradiška intensified. At the end of the sixteenth century Gradiška was a town of average population in Bosnian Pashalic. Immediately after the conquest of Gradiška, the Turkish rulers made considerable efforts to settle this area, Lijevče was a transitional region in the migratory movements, particularly of the Vlach population to the west and north. According to the register from 1541, there were 175 houses in Lijevče; twenty years later (1563) – there were 830 houses. Muslim officials and soldiers were settling in Gradiška. An emperor's mosque was built in Gradiška, one of the many in Bosnian Sanjak during the rule of Suleiman the Legislator. Many more Islamic sacral buildings were erected later. In the first half of the sixteenth century the Islamization of the local population was not intense. According to the register of Bosnian Sanjak from 1604 in the Lefče *nahiya* – next to the Fortress of Gradiška – there was a Muslim settlement with 78 houses and 10 houses of the unmarried and privileged inhabitants. Compared to the Muslim houses, the Christian ones were more numerous: 93 Christian houses were registered as unprivileged. This means that at the beginning of the seventeenth century Gradiška had 171 houses and 10 unmarried and privileged inhabitants. The register did not include the garrison in the fortress.

Gradiška, like other settlements, gradually received its Ottoman outlook with all its representative elements – the fortress, the trade center, Muslim quarters, the mosques.

In the seventeenth century the fortress was regularly repaired and occasionally enlarged owing to the growth of its garrison. Between 1586

џије и мартолови. Градишки капетан тада је службено био заповједник првог џемата азапа.

У близини Градишке експлоатисан је рудник гвоздене руде.

И у вријеме крхког мира са Аустријом, из градишке тврђаве иницирани су војни препади на хабзбуршку територију. Посада се и 1643. побунила због нередовних и малих плата. Према добијеним информацијама, само су нефери на име плата од раје узурпирали око 200 000 акчи. И поред изричите забране, посада је од раје из Кобаша наплаћивала филурију. Реаговала је и Порта. Слични су били узроци нове побуне 1654.

За вријеме Кандијског рата (1645-1669) Градишка је била важан центар у који су из других области Царства допремани храна, одећа, обућа и наоружање. Одатле је највећи њихов дио транспортован на ратиште дуж границе пашалука са Далмацијом. У непосредној близини Градишке средином 17. вијека радила је ливница за израду топовске ђулади. О величини производње говори податак да је 1650. у Цариград упућено 10 500 топовских ђулади. Тих година Савом је пловило више транспортних бродова, који су углавном из Београда у Градишку и у супротном правцу превозили оружје, муницију и други ратни материјал, али и животне намирнице. Најчешће су из Београда долазили бродови са храном, која је из градишке луке даље отпремана у унутрашњост ејалета, посебно у Каменград, Стари Мајдан и Ливно, затим у мање паланке и на фронт.

У Градишку је 1660. дошао чувени турски путописац Евлија Челеби. Градишка је тада имала цивилног управника (*hakim-i örf*), војводу којег је постављао бањалучки муселим, градског заповједника (*диздара*), посаду (*неферат*) и тржишног надзорника (*мухтесиб*). Према Евлији, Градишка је била угледно мјесто у рангу кадилука од 150 акчи. Наводи да се од 26 исламских богомоља (*ibadet-hane*) у осам клањала џума. Од џамија је истакао Капетанову, Хаџи Бекирову и Цареву која се налазила у тврђави. Изван града (*kal'a*) налазила се ливница (*ma'den*) топовских ђулади.

У огромној турској војци која је почетком прољећа 1683. под вођством великог везира Кара Мустафа-паше кренула на Беч, налазио се

and 1616 the border guard quadrupled – from 140 men assigned to 14 units to 649 men assigned to 65 units. Even if the number of the military personnel entitled to *timars* cannot be precisely defined, it can be assumed that the fortress garrison was about 900 men, including commanding officers. Most of them were *azaps*, and the rest consisted of *mustahfizes* (those in charge of the upkeep), gunners and *martolozes* (irregular, paid Christian soldiers in Turkish infantry). The Captain of Gradiška was then officially the commander of the first *cemaat* of *azaps* (unit of infantry soldiers praying together).

There was an iron mine in the vicinity of Gradiška.

During the fragile peace with Austria the fortress of Gradiška was the starting point for inroads into the Habsburg territory. The garrison rebelled in 1643 because of its low wages. According to the available evidence it was the *nefers* (ordinary soldiers) who appropriated 200 000 akces (silver coins) for themselves from the *rayah* (the unprivileged local population). In spite of the explicit prohibition, the garrison imposed *filurija* (head tax and cattle-raising tax) on the *rayah* in Kobaš. The Porte reacted. Similar events led to a new rebellion in 1654.

During the Cretan War (1645–1669) Gradiška was an important center to which supplies of food, clothing, footwear and armaments were sent from the other regions of the Ottoman Empire. Most of the supplies were transported further to the battlefields along the borders of the Bosnian Pashalic with Dalmatia. In the immediate vicinity of Gradiška there was a foundry where artillery shells were produced. In 1650 10,500 shells were sent to Constantinople, which illustrates the scale of production. During these years many ships transported armaments, ammunition and other war materials, but also food-stuffs, mostly from Belgrade to Gradiška and the other way around. Most frequently ships from Belgrade brought food-stuff which was then transported from the harbor of Gradiška to the interior of the *eyalet* (province), particularly to Kamengrad, Stari Majdan and Livno, and then sent to the smaller towns and the front line.

The famous Turkish travel writer Evliya Çelebi came to Gradiška in 1660. At the time Gradiška had its *hakim-i örf* (civilian administrator), the *voivoda*

и градишки капетан. Погинуо је августа 1684. приликом аустријског заузимања мјеста Ујваза. Аустријске чете, предвођене маркгрофом Лудвигом Баденским и хрватским баном Ердедијем, у прољеће и љето 1688. загосподариле су над више мјеста Босанског пашалука, а међу њима и Градишком. Тврђава је срушена, док је посада премјештена у травничку тврђаву. Аустријске чете убрзо се повукле послје рушења тврђаве.

Осим обнове тврђаве послје поновног за- посједања, турске власти су се ангажовале и на повратку избјеглог муслиманског становништва. Поход Еугена Савојског 1697. заобишао је Градишку. До краја рата у околини Градишке нису вођене значајније борбе. Одредбама мировног уговора у Сремским Карловцима, јануара 1699, Градишки кадилук и капетанија остали су у саставу Турског царства. Послје великих територијалних губитака турске државе, Босански пашалук је постао гранична, истурена провинција у њеном европском дијелу.

Послје склапања Карловачког мира 1699. Градишка добија значај доминантно одбрамбеног утврђења. Поред саме тврђаве, обновљена је и тврђавска џамија, оштећена за вријеме Бечког рата. Поред ње, подигнута је и џамија у граду, а уз њу и сибјан-мектеб у коме су муслиманска дјеца стицала основно образовање. Богатији мјештани подигли су још двије џамије. Градња нових џамија свједочанство је бројности муслиманског становништва у Градишци. Оно је вјероватно увећано досељавањем избјеглог муслиманског становништва из крајева који су након Бечког рата припали Хабзбуршкој монархији и Млетачкој републици.

Када је избио нови турско-млетачки рат крајем 1714, у Градишку су упућивана војна појачања и додатно наоружање. Ратне операције на тој страни почеле су ступањем Хабзбуршке монархије у рат средином 1716. Предводећи посавске крајишнике, пуковник Максимилијан Петраш је крајем августа 1716. заузео градишку тврђаву. У борби су погинули командант тврђаве, његов замјеник, тројица ага, два барјактара и неколицина турских војника. Преостала посада дислоцирана је у Бањалуку. Заузимање Градишке био је први већи успјех

(military commander) appointed by the *muselim* (the chief executive officer) of Banja Luka, *dizdar* (the commander of the fortress), *nefers* (the common soldiers in the garrison) and the *muhtesib* (trade supervisor). According to Evliya Gradiška was a distinguished settlement and was ranked as a *qadilic* with revenues of 150 akces. He pointed out that in eight out of twenty six Muslim places of worship (*ibadet-hane*), the Friday prayer (*ju-mu'ah*) was observed. He noted in particular the Captain's Mosque, Hadji-Bekir's Mosque and Emperor's Mosque which was in the fortress. Outside the town (*kal'a*) there was a foundry (*ma'den*) producing artillery shells.

In the spring 1683 the Captain of Gradiška joined the enormous Turkish army on its way to Vienna under the command of the Grand Vizier Kara-Mustapha. The Captain was killed in August 1684 during the Austrian conquest of the town of Ujvaz. The Austrian armies, under the command of Ludwig von Baden and the Croatian Ban Erdedi, established their rule in many places in the Bosnian Pashalic, including Gradiška, in the spring and the summer of 1688. The fortress was destroyed and the garrison was moved to the fortress of Travnik. The Austrian armies withdrew soon after the destruction of the fortress.

The Turkish authorities were engaged in the rebuilding of the fortress after it came under their control again and they organized the return of the Muslim population. The campaign of Eugene of Savoy bypassed Gradiška, 1697. Until the end of the war there was no fighting on a larger scale in Gradiška. The peace treaty signed in Sremski Karlovci in January 1699 ruled that the *qadilic* and the captaincy of Gradiška remained within the territory of the Turkish Empire. After major losses of the territories of the Turkish state, the Bosnian Pashalic became a borderland outpost in the Empire's European territory.

After the signing of the peace treaty of in Sremski Karlovci in 1699 Gradiška gained the importance of a predominantly defensive border fortification. The mosque in the fortress, which was damaged during the Viennese War, was also restored. Another mosque was erected in the town and a religious elementary school (*sibyan-mekteb*) was founded so that Muslim children could acquire their primary education. Well-to-do inhab-

хабзбуршке војске у овој рату на простору Босанског пашалука. Знатне територијалне губитке, међу њима и појас јужно од ријеке Саве ширине од 6 до 10 километара са Градишком, Турска је признала међународним уговором у Пожаревцу, 21. јуна 1718.

Нови аустро-турски рат (1737–1739) доноси је и значајне промјене. Порази хабзбуршке војске у бици код Бањалуке почетком августа 1737. био је потпун. Мировним уговором између Турског и Хабзбуршког царства, потписаним у Београду 1739, Градишка је поново потпала под султанову власт. Хабзбуршке трупе повукле су се из мјеста тек 1741.

У бици код Бањалуке погинуо је и градишки капетан Мустафа-бег. На његово мјесто босански намјесник Хеџим оглу Али-паша (1736–1740) поставио је Џина, родоначелника познате градишке капетанске породице Џино Капетановић (Џино Капудан заде).

Поучене ранијим искуствима, турске власти нису одмах у градишку тврђаву вратиле цијелокупну њену посаду. Царском наредбом из 1743. одређен је оџаклук за плате градишких нефера. Новац је обезбијеђен од више врста пореза (*авариз*), сакупљених у Скопљу. Таквом одлуком требало је превазићи раније честе неспоразуме у вези са мјесечним примањима градишке посаде. Због мањих изгледа од избијања новог рата са Аустријом, градишка тврђава, као и друге у пограничним крајевима, била је запуштена. Турске власти 1766. започеле су њено вишегодишње реновирање и доградњу. Радове, процијењене на 15 000 гроша, преузела је да финансира Порта.

Због харања куге 1743. наређено је да се трговинска размјена са хабзбуршком државом смије одвијати само преко скеле код Брода. Скела код Градишке извјесно вријеме била је затворена.

Капетан градишке тврђаве био је један од команданата над 1 200 војника из Босанског пашалука, упућених у рат против Русије (1768–1774). Током шестогодишњег руско-турског рата Градишка је била важно пристаниште одакле је војска, мобилисана у Босанском пашалуку, упућивана на фронт. Људи и роба из градишке луке превожени су на бројним сплавовима.

итants financed the building of two new mosques. The building of the mosques testifies to the increase of Muslim population in Gradiška. The increase was probably due to the arrival of Muslim refugees from the regions, which became part of the Habsburg monarchy and Venetian Republic after the Viennese War.

When a new Ottoman-Venetian war started at the end of 1714, Gradiška received military reinforcements and additional armaments. The warfare started in this area when the Habsburg monarchy entered the war in the middle of 1716. Leading the borderland soldiers from the region of the River Sava Colonel Maximilian Petraš captured the Gradiška fortress. In this battle the commander of the fortress, his deputy, three agas, two flag bearers and several Turkish soldiers lost their lives. The rest of the garrison was moved to Banja Luka. The capture of the fortress was the first major success of the Habsburg army in this war in the area of the Bosnian Pashalic. Considerable loss of territory, including a belt 6–10 kilometers wide south of the River Sava, was recognized by Turkey in the International Treaty signed in Požarevac on June 21, 1718.

The new Austro-Turkish War (1737–1739) brought considerable changes. The defeat of the Habsburg army in the battle near Banja Luka at the beginning of August 1737 was total. On the basis of the peace treaty between the Turkish and the Austrian Empires, signed in Belgrade in 1739, Gradiška came again under the Sultan's rule. The Habsburg military units retreated from Gradiška only in 1741.

In the battle near Banja Luka Mustapha-Bey, the Captain of Gradiška, was killed. Bosnian Governor Hećim oğlu Ali-pasha (1736-1740) appointed Džino in his place and Džino was the founding father of the well-known family of Džino Kapetanović (*Džino Kapudan zade*), which gave many Captains of Gradiška.

Well aware of their earlier experience the Turkish authorities did not return immediately the whole garrison to the fortress. The imperial edict from 1743 regulated *odžakluk* (the sources for the wages) of the *nefers* (ordinary soldiers) of Gradiška fortress. The money was secured from several kinds of taxes (*avariz*) collected in Skopje. This decision was designed to overcome the earli-

И после је завршетка овог рата Градишка је била важна лука у коју су допремане намирнице, војни материјал и разна друга роба. Истовремено, преко ње се извозила роба на сусједне територије. Такође, рађено је на јачању одбрамбеног система ејалета. Током 1780. у градишку луку допремљен је већи број топова и знатне количине муниције и другог ратног материјала. Како би градишка капетанија била међу првима на удару у случају новог аустро-турског рата, планирана је изградња подземног склоништа за неборбено становништво Градишке. Око утврђења је требало ископати хендек (опкоп). Порта се обавезала да ће обезбиједити око половине потребних финансијских средстава.

Практична вриједност поменутих радова дошла је до изражаја у новом аустро-турском рату (1788–1791) у којем су се најинтензивније борбе одвијале у пограничним мјестима. Првих недјеља рата само у Сарајеву је мобилисано 3.000 људи који су послати у Дубицу, Градишку и Бијељину. После првих неколико недјеља без већих војних операција, стање се битно изменило када су Сарајлије, а за њима и други, уз разне изговоре, почели да напуштају погранична утврђења. Осипање посада пограничних турских тврђава искористио је генерал Гидеон Лаудон. Заузевши Дубицу и Нови, у другом налету 1789. запосјео је и Градишку. Трећи пут током 17. и 18. вијека аустријска војска загосподарила је Градишком.

Мировним уговором, потписаним у Свиштову 9. августа 1791, Градишка, Дубица и Нови опет су враћени под султанову власт. Уз разне изговоре, аустријске трупе повучене су из Градишке тек 1797. Да би задржала турску неутралност у тада вођеном рату против Француске, Аустрија је оставила артиљеријско наоружање и објекте које је саградила током осмогодишње владавине у наведеним пограничним крајевима. Стање на граници остало је непромијењено до аустроугарске окупације Босне и Херцеговине 1878.

Осим војног и привредног карактера, Градишка се истицала и културном дјелатношћу. Већином су се њом бавили вјерски службеници по џамијама и мектебима, али и судије (кадије) и неки локални чиновници.

er misunderstandings in connection with the payment of the soldiers' wages in the Gradiška garrison. However, as the chances of a new war with Austria were slim, the fortress of Gradiška, like the other fortifications along the borders, was neglected. In 1766 the Turkish authorities began its slow renovation and expansion which lasted for many years. The Porte undertook to finance the works, estimated at 15,000 Austrian groschen.

Due to the plague of 1743 it was decreed that the exchange of goods with the Habsburg state could be carried out only via the ferry of Brod. The ferry transport in Gradiška closed down.

The Captain of Gradiška fortress was one of the commanders of the army of 1,200 soldiers of the Bosnian Pashalic, sent to wage war against Russia (1768–1774). During the six years of the Russo-Turkish war Gradiška was an important harbor: it was from Gradiška that the armies mobilized in the Bosnian Pashalic were sent to the front line. People and goods were transported from Gradiška harbor by numerous ferries.

After the end of this war Gradiška became an important harbor for the transport of food-stuff, military equipment and other diverse goods. At the same time, goods were exported from Gradiška to the neighboring regions. The defensive system of the *eyalet* (province) was being improved. Numerous guns, considerable amounts of ammunition and other military equipment were delivered to Gradiška port in 1780. Because Gradiška would have been one of the first targets in case of a new Austro-Turkish war, an underground shelter for the civilian population of Gradiška was planned. A trench had to be dug around the fortress. The Porte undertook the obligation to provide about half of the necessary funds.

The practical value of all these undertakings was affirmed in the new Austro-Turkish war (1788–1791). The severest fighting took place along the borderland. During the first weeks of this war 3,000 soldiers were mobilized in Sarajevo alone and they were sent to Dubica, Gradiška and Bijeljina. Several weeks elapsed without major military operations but the situation changed when the soldiers from Sarajevo, followed by others, under different pretexts, began to leave the borderline fortifications. General Gideon Laudon made good use of the crumbling of the garrisons

У првим деценијама турске управе спомиње се Сулејман, син Хусеинов, као учена особа (*хоџа*). Преписивач Мустафа је 1546. на турском језику преписао *Imadu'l-islam*, дјело из догматике о основним начелима ислама, аутора Абдурахмана, сина Јусуфовог. Ово дјело представља најстарији рукопис домаћег преписивача, настао на простору Босне и Херцеговине. Вијести о новом препису потичу из 1621, када је Хусеин, син Бешира, преписао у градишкој тврђави скраћену верзију *Шахнаме* (*Tercüme-i şahname*), коју је 1610. у Бањалуци написао Ибрахим Тахвил.

Из 1630. потиче препис *Tercüme-i kuduri Kitab el-muradiyye fi'l-fikh eş-şerif*, верификоване варијанте Кудуријевог дјела *Muhtasar*. Аутор преписа је Јусуф, син Абдулахов. Ово дјело

in Turkish border fortresses. He captured Dubica and Novi, and in the second thrust in 1789 he also captured Gradiška. It was for the third time in the course of the seventeenth and the eighteenth centuries that the Austrian military imposed its rule over Gradiška.

According to the peace treaty, signed in Svištova on August 9th, 1791, Gradiška, Dubica and Novi were returned to the Sultan's territory. Under different pretexts, the Austrian armies retreated from Gradiška as late as 1797. In order to keep Turkish neutrality during the war against France, Austria left the gunnery and the objects built during the eight years of its rule in the border area. The situation along the borders remained unchanged until the Austrian occupation of Bosnia and Herzegovina in 1878.

Ansicht des türkisch GRADISCHKA von der kais. Festung aus den 21.ten Febr. 1788.

Поглед на турску Градишку са краљевске тврђаве из Старе Градишке, 1788
(Превод са њемачког језика: Моника Прпош)

View on Turkish Gradiška from royal fort in Stara Gradiška, 1788
(Translation from German: Monika Prpoš)

представљало је један од главних уџбеника шеријатског права (*фикх*) у исламским школама од 11. до 20. вијека. На турском језику у градишкој тврђави преписао га је Мухарем, син Хасана. Исти преписивач је 1632. на арапском језику преписао *Основе ислама* (*Asas al-islam*) од непознатог аутора. Посљедњи познати препис, настао у Градишци, потиче из 1776. Сулејман, син хоџе Хусеина, преписао је на турском језику дјело *Imad el-islam*.

Наведена дјела не одражавају право стање преписивачке и културне дјелатности, која је, иначе, недовољно изучена.

Apart from its military and economic undertakings, Gradiška was distinguished by its cultural activities. Such activities were exercised mostly by the Muslim clergy in mosques and teachers in schools, but also by judges (*qadis*) and some local clerks.

During the first decades of the Turkish rule, Suleiman, son of Husein, was mentioned as a learned person (*hodja*). In 1546 Scribe Mustafa made a copy, in Turkish, of *Imadu'l-Islam*, a work dealing with the dogmas and basic principles of Islam, written by Abdurahman, son of Yusuf. This work is the oldest manuscript of a domestic copyist in the area of Bosnia and Hercegovina. There is also a reference to another manuscript in 1621, when Husein, son of Bešir, copied the shortened version of *Shahnama* (*Tercüme-i şahname*) in Gradiška fortress, which was written by Ibrahim Tahvil in Banja Luka in 1610.

There is also a copy of the manuscript *Tercüme-i kuduri Kitab el-muradiyye fi'l-fikh eš-šerif*, from 1630 which is a verified variant of Kuduri's work *Muhtasar*. The copyist is Yusuf, son of Abdulah. This work was one of the main textbooks for Islamic Law (*seriat*) in the Muslim schools from the eleventh to the twentieth century. It was copied in Turkish in Gradiška fortress by Muharem, son of Hasan. The same scribe copied *The Principles of Islam* (*Asas al-Islam*) in Arabic, in 1632, a work written by an unknown author. The last known manuscript, written in Gradiška, dates from 1776. It was a manuscript, in Turkish, of *Imad el-Islam*, copied by Suleiman, son of hodja Husein.

The quoted works do not give a full picture of the copying and cultural activities, which have not been sufficiently investigated.

Др Галиб Шљиво

БОСАНСКА ГРАДИШКА 1788 – 1878.

Припремајући се за рат, у деветој деценији 18. вијека аустријске уходе посебно су осматрале пограничне турске тврђаве, међу њима и Градишку. На основу ових извјештаја, тврђаву на десној обали Саве опкољавао је јарак; њени камени зидови били су високи, а зид према Сави пред рат је био удвојен. Тврђава је имала једну капију на горњој и једну на доњој страни, а обје су са околином биле повезане мостовима. Доња капија се обично називала *Бањалучка*, а горња *Гвоздена (Жалимска) капија*. У унутрашњости тврђаве налазили су се магацин барута, коњушница и затвор. Из једне камене зграде, која се протезала уз бедем према Сави и која је била преуређена у магацин, могла се видјети Стара Градишка. На три мјеста у тврђавским бедемима била су изграђена удубљења за топове, а распоређена су тако да се из њих могао тући цијели крај уз Саву.

Градишко насеље тада су чинили предграђе са око двије стотине кућа и неколико околних села: Чикуле (*Tschikule*) са 17 кућа хришћанских породица; Ламинци са 11 кућа; Елезагићи (*Ekschagitchi*) са 50 кућа, међу којима седам муслиманских породица; Машићи са 20 кућа и једним чардаком који је припадао бањалучком бегу; Вилуси, са 35 кућа; Романоваци са 27 кућа, Маховљани са 17 кућа; Ивањска са 28 кућа, у којој се такође налазио један чардак који је био власништво неког бањалучког аге; Трошељи са 18 кућа; Карајзовци са 21 кућом; Мрчевци са 9 кућа; Петошевци са 8 кућа.

Рат између Аустрије и Турске започео је 9. фебруара 1788. У Градишци је 9. јануара 1788. прочитан султанов ферман о рату са „римским царем“. Султан је тражио да сви његови поданици буду спремни за рат. Пуцњавом из топова дат је знак да се сви муслимани старији од десет година, који су способни да сједе у седлу

Dr. Galib Šljivo

BOSANSKA GRADIŠKA FROM 1788 TO 1878

During the preparations for war in the 1790s Austrian informants paid special attention to Turkish fortresses along the border, including Gradiška. Their reports pointed out that the fortress on the right bank of the Sava was encircled by a trench; its stone walls were high, and just before the war the walls facing the Sava were doubled. The fortress had one gate on its upper side and one on its lower side, and both gates were connected by bridges with their surroundings. The lower gate was usually referred to as the Banja Luka Gate, and the upper one as the Iron (*Žalimska*) Gate. Within the fortress itself there was a storehouse for gunpowder, a horse stable and a prison. From a stone building, running along the rampart facing the River Sava and converted into a storehouse, there was a view of Stara Gradiška. In the ramparts there were three gun-holes for guns and they were arranged so that the entire area along the River Sava could be fired at.

The settlement of Gradiška included a suburb of about two hundred houses and several neighboring villages: Čikule (*Tschikule*) with 17 houses of Christian families; Laminci with 11 houses; Elezagići (*Ekschagitchi*) with 50 houses – seven of them were inhabited by Muslim families; Mašići with 20 houses and a summer house (*čardak*) owned by a bey from Banja Luka; Vilusi with 35 houses; Romanovci with 27 houses; Mahovljani with 17 houses; Ivanjska with 28 houses and also a summer house owned by an aga from Banja Luka; Trošeljci with 18 houses; Karajzovci with 21 houses; Mrčevci with 9 houses; Petoševci with 8 houses.

The Austro-Turkish war began on February 9th, 1788. The Sultan' edict (*firman*) announcing the approaching war against »the Roman Emperor« was publicly read in Gradiška on January 9th, 1788. The Sultan required all his subjects to be prepared for war. Gunfire announced that all male Muslims over ten years of age who are able to sit on horseback and carry a gun were to be immediately mobilized. The

и носе пушку, одмах мобилишу. Забрањено је хришћанском становништву кретање ноћу и одлазак у Стару Градишку. Учестали су свакодневни радови на поправљању бедема. Градској посади стизала су појачања, а знатније јединице биле су улогорене у Ровинама, на сат хода од тврђаве. Утврђен је и друм према Бањалуци. Код Клашница, у мјесту Караула, планирано је постављање шест топова. Међутим, ове припреме обављане су несистематски, с временом на вријеме.

Према једном опису, градишка посада бројала је 800 војника. На бедемима је било 30 топова уперених према Старој Градишци и Доњој Вароши; још два топа постављена су код Жалимске капије и два код Бањалучке. Барут је био ускладиштен у Салихагиној кули. Бунар није био посебно осигуран. Затвор је био оштећен. Тврђава је била опскрбљена великим количинама сијена и сламе, а живежне намирнице су биле смјештене у десет малих амбара. Из овог описа произлази да је тврђава била спремна да одбије напад. И поред тога, капетан је писмено питао султана да ли смије предати тврђаву, образлажући да је не може одбранили снагама којима располаже. Предаја тврђаве није долазила у обзир.

Међутим, Градишка није била у плану напада аустријског главнокомандујућег генерала Лаудона у току 1788. Припреме за наставак рата услиједиле су крајем јануара 1789. Валија је наредио да се из бањалучког краја упути у Градишку 2.000 људи. Међу њима је било и хришћана. Стигла је и арбанашка војска. Хришћанско становништво ослобођено је плаћања џизје. Свакодневно је рађено на побољшању тврђаве.

Аустријска генералкоманда напокон је одлучила да освоји Градишку. Сава је премошћена чамцима. Артиљерија из Старе Градишке избацивала је „хитац за хицем“. Помоћ Градишци није стизала, иако је са разних страна наговјештавана. Предаја тврђаве услиједила је 9. јула 1789. Појавили су се аустријски војници на бедемима кличући: „*Viva Josip i Laudon*“. Лаудон је са свим својим генералима ушао у Градишку 10. јула 1789.

Опсада Градишке трајала је 17 дана. Аустријанци су израчунали своје губитке на 38 мртвих и 118 рањених, док су губици турске

Christian population was forbidden to move during the night and to go to Stara Gradiška. Everyday repairs on the ramparts intensified. The town garrison was reinforced and considerable armed forces were encamped in Rovine, about an hour walk from the fortress. Fortifications were put along the road to Banja Luka. Six guns were planned for Karaula, in the vicinity of Klašnice. However, the preparations were not systematic and they were carried out sporadically.

According to a contemporary document the garrison of Gradiška consisted of 800 soldiers. There were thirty guns in the ramparts aimed at Stara Gradiška and Donja Varoš; two more guns were installed at the Iron Gate and two at the Banja Luka Gate. Gunpowder was stored in Salihaga's tower. No particular safety measures were undertaken for the protection of the well. The fortress prison was damaged. The fortress had large supplies of hay and straw; and food was stored in ten small barns. This description suggests that the fortress was ready to repulse the attack. Nevertheless, the Captain asked the Sultan for permission to surrender the fortress to the enemy, because he could not defend it with the forces at his disposal. The surrender of the fortress was out of the question.

However, General Laudon, the commander-in-chief of the Austrian forces, did not plan to attack Gradiška in 1788. The preparations for the continuation of warfare followed in January 1789. The *vali* (governor of the Province) ordered that 2,000 soldiers should be sent to Gradiška from the area of Banja Luka. There were Christians among them. Some military units of Albanians also arrived. The Christian population was exempted from paying poll tax (*jizya*). The work on the improvements of the fortress was carried out daily.

Austrian headquarters finally made the decision to conquer Gradiška. The River Sava was crossed by boats. The artillery from Stara Gradiška opened steady fire, »one shell following another«. No help was forthcoming to Gradiška, though it was promised from different sides. The surrender of the fortress followed on July 9th, 1789. Austrian soldiers appeared on the ramparts cheering: »*Viva Josip and Laudon*«. Laudon entered Gradiška with all his generals on July 10th, 1789.

The siege of Gradiška lasted for seventeen days. According to the Austrian estimate their casualties were 38 killed and 118 wounded soldiers; the Turkish casualties are unknown. In the fortress considerable quantities of food and military equipment were

стране непознати. У тврђави су затечене знатне количине хране и војне опреме, али недовољне да се издржи дуга опсада. „Ужас пустошења тешко да је био страшнији и у самом Јерусалиму од оног што је било у Бербиру“. Град је одмах очишћен.

Градишка и околина остали су под аустријском управом до 1797. После повлачења аустријске војске у град су се вратили пређашњи становници. Турска је одлучила да ове пограничне тврђаве обнови и снабдије оруђем и муницијом.

Градишка је до 1835. године улазила у састав Бањалучког кадилука. Понекад се у изворима помиње као самосталан кадилук. Подручје Градишке све до 1835. подударало се са истоименом капетанијом. Од краја XVIII вијека до 1836, на њеном челу налазио се Салих-бег. Капетански положај био је наследан. Добијао је званичну улефу од Порте, као и њему потчињени војници, нефери. Капетан је био уживалац десетине на посједима у непосредној околини. Заузврат, био је дужан да организује одбрану тврђаве. Таква подјела задржана је до 1835, када су званично укинуте капетаније, а основани мутеселимлуци.

Почетком 19. вијека у европском дијелу Турске поново су избили немири. Устанак из Србије лако се могао проширити на Босну, а посебно у областима насељеним претежно православним становништвом, као што је Градишка. Босански паша је био дужан да организује походе на српске побуњенике. Салих-бег је преузео обавезу да у својој капетанији прикупи војнике. Граница на Уни и Сави била је затворена, док су све граничне тврђаве снабђевене великом количином намирница. Углавном, војевали су земљопосједници, док су кметови снабдијевали војску намирницама.

Градишка тврђава је спадала у важнија утврђења у Босанском ејалету. Аустријски извјештачи су процјењивали да у Босни има више од 50 тврђава које су биле снажна упришта. Свињама, кукурузом, грађевинским дрветом из градишке капетаније снабђевано је сусједно аустријско становништво. У сјеверним крајевима Босанског ејалета без реда су били засађени трешње, шљиве, јабуке, крушке, ораси, дуње и лешници. Градишка је

found, but insufficient for a long siege. “The horror of devastation could have hardly been more terrible in Jerusalem as compared to what happened in Berbir.” In the town the signs of devastation were immediately removed.

Gradiška and its surroundings remained under Austrian rule until 1797. The retreat of the Austrian army was followed by the return of former inhabitants. Turkey decided to rebuild its border fortresses and supply them with armaments and ammunition.

Gradiška was a part of *Qadilic* (Judiciary District) of Banja Luka until 1835, but it is sometimes referred to as an independent *Qadilic*. Until 1835 the territory of Gradiška was identical with the territory of the Captaincy of the same name. Salih-Bey was the Captain from the end of the eighteenth century until 1836. The Captain's title was hereditary. He received his official wages from the Porte, like the *nefers* (soldiers under his command). The Captain was entitled to one-tenth of the revenue from the estates in the immediate vicinity. His duty, on the other hand, was to organize the defense of the fortress. This arrangement was in force until 1835, when the captaincies were officially abolished and the *mutesellimlik*s (regions under the rule of *mutesellim*, the chief executive officer) were founded.

At the beginning of the nineteenth century the European parts of Turkey became restless again. The Serbian Uprising could have easily spread into Bosnia, particularly to the areas inhabited by Serbian Orthodox population, as was the case in Gradiška. Bosnian Pasha had the duty to organize the campaign against the Serbian rebels. Salih-Bey undertook the obligation to recruit the soldiers in his region. The borders on the Sava and the Una were closed, and the border fortresses received large amounts of food. It was mainly the landlords who joined the campaign, while the serfs supplied the army with food.

The fortress of Gradiška was one of the more important fortifications in Bosnian *eyalet* (province). According to the estimate of Austrian reports there were more than fifty fortified strongholds in Bosnia. The Captaincy of Gradiška provided the neighboring Austrian population with supplies of pigs, maize and wooden building materials. In the northern parts of Bosnian Province there were mixed orchards with cherries, plums, apples, pears, walnuts, quince and hazelnuts. Gradiška was connected with Banja Luka by a good road. It was a time of flourishing trade.

са Бањалуком била повезана добрим друмом. То је било вријеме када је цвјетала трговина. Роба из Турске и Илирских провинција за Венецију, Италију и Француску усмјеравана је према Дубровнику, Сињу и Костајници. Салих-бег је неуспјешно покушавао да се роба умјесто преко Костајнице транспортује преко Старе Градишке.

Учестала узимања од земљорадничког становништва за покриће ратних похода против српских устаника изазвала су незадовољство народа. Власти су у неке крајеве упутиле комисије са задатком да испитују оправданост оптужби за изабљивање. То није било довољно да се стиша роптање народа, нарочито хришћанског. Вођа побуне Јово Јанчић одржавао је везе са српским првацима. Незадовољство је достигло врхунац у јесен 1809. Немири су захватили бањалучки, градишки и дубички крај. Властима је успјело да ухапсе Јована Јанчића, а затим да га погубе. Аустрија и Француска забраниле су да се на њиховој територији устаници снабдијевају оружјем и муницијом, а Аустрија је чак забранила прихват избјеглица. Устанак, који се често назива и *Прва машићка буна*, брзо је угушен. Побједници су се светили побијеђеним – страдало је много недужних људи, док је шездесетак вођа потражило спас у околним шумама.

У вријеме када су односи између Турске и Аустрије учвршћени Бечким конгресом 1814–1815, био је за дуже вријеме осигуран мир на потезу Градишке капетаније. Због некавалитетних радова, валија је готово сваке године наређивао да се тврђаве поново обнављају и попуне залихе муниције и хране. У више наврата обнављана је и градишка тврђава.

У прољеће 1823. побунили су се острожачки капетан Мурат-бег Беширевић и Хасан-ага Пећи. Запријетили су и Бањалуци у којој се налазило више капетана који су стали на валијину страну. Међу њима се налазио и син градишког капетана. Крајишки побуњеници су тражили да се именује ејалетски мутеселим (*Landrichfer*) од домаћих људи, да се укину повећани порези и да се осигурају већа заштита и слобода поданика.

Тек што се стишала бура око крајишке побуне, градишки капетан је позван у Травник

Goods from Turkey and the Illyrian provinces were delivered via Dubrovnik, Sinj and Kostajnica to Venice, Italy and France. Salih-Bey was not successful in his efforts to reroute the delivery of these goods via Stara Gradiška instead of Kostajnica.

Increasingly frequent demands for the agricultural population to finance the campaigns against the Serbian rebels caused dissatisfaction among the people. The authorities sent commissions to examine the complaints of exploitation in some areas. They failed to appease the grumbling of the people, particularly of the Christian population. The leader of the rebellion was Jovo Jančić who was in touch with Serbian leaders. The dissatisfaction reached its climax in the autumn of 1809. Turmoil spread to the regions of Banja Luka, Gradiška and Dubica. The authorities succeeded in arresting Jovan Jančić and he was executed. Austria and France refused to supply the insurgents with armaments and ammunition, and Austria forbid the refugees to enter its territories. The uprising – often called The First Mašić Riot – was quickly crushed. The victors took their vengeance on the defeated – many innocent people suffered, while about sixty leaders survived by escaping to the neighboring woods.

At the time when more stable relations were established between Turkey and Austria at the Congress of Vienna (1814–1815), peace was secured for a longer period in the region of the Gradiška Captaincy. Owing to the poor quality of the works of repair, the *vali* issued orders almost every year for the repair of the fortresses and their additional supplies with ammunition and food. Gradiška fortress was repaired several times.

Murat-Bey Beširević, the Captain of Ostrožac, and Hasan-aga of Peć, rebelled in spring 1823. They threatened Banja Luka, where several captains sided with the *vali*, and the son of the Gradiška Captain was one of them. The rebels from Krajina (a borderland) demanded that a local man be appointed *mutesellim* (the chief executive officer, *Landrichter*) of the *eyalet*, that the tax increase be abolished, and they also advocated greater protection and freedom for the people.

As soon as the storm of Krajina rebellion was over, the Captain of Gradiška was asked to report to Travnik, where he was faced with the accusation of having appropriated the excise tax charged from the barges transporting salt. Moreover, the *mutesellim* of Banja Luka accused Salih-Bey of having illegal-

да се оправда од оптужбе да је више година наплаћивао ђумрук за свој рачун од дереглија са сољу. Уз то, бањалучки мутеселим оптужио је Салих-бега да је бесправно присвојио веће шумске површине. Оптужбе против Салих-бега и његовог сина стално су се умножавале. После спроведене истраге, а и како је Салих-бег био присталица валије, спор је ријешен у његову корист. Ускоро је спор избио и због Салих-бегове узурпације земљишта. Због противљења углавном сиромашних, од Салих-бега Џинића одузета је 31 кућа у селу Врбашка, док су многим другим агама и спахијама одузета имања

Укидање јаничара у Босанском ејалету није се посебно осјетило у Градишци и њеној околини. Градишки капетан је учествовао у побуни босанских капетана на страни Хусеин-бега Градашчевића 1830–1831.

Буна, коју је предводио поп Јовица Илић, избила је 11. марта 1834. Дигло се православно становништво због несносног израбљивања, новчаног глобљења и работа. Побуна је избила у дервентском кадилуку. Власти су одмах упутиле јаке војне одреде који су побуну брзо и крваво угушили. Из већег броја извјештаја аустројских ухода произлазило је да су хришћани, нарочито православци приједорске, козарачке, бањалучке, дервентске и градачачке капетаније, изложени прогону и пљачкању својих господара, који су их сумњичили да одржавају везу са Србијом. Власти су у овим капетанијама намјеравале да разоружају све хришћане. Многе породице пребјегле су на аустројску територију, а то су у неким случајевима учинила цијела села. Валија се ограничио да укине капетански ред и уведе звање мутеселима (1834), што није прошло без отпора. Градишки капетан није добио мутеселимско мјесто, а његова капетанија прикључена је бањалучком мутеселимлуку.

Осим капетана бунили су се и други угледни људи, незадовољни због реформе која је обухватала и укидање спахилука у Турском царству. Султан је 1834. почео укидати тимарски систем. Одредио је да се десетина сакупља у државну касу, а спахије је ослободио обавеза да служе у спахијској коњици. Крајишници су се побунили 1834. и 1835, па је Порта попустила: задржала је тимаре у Босни, а спахије

ly appropriated large wooded areas. Salih-Bey and his son had to face more and more charges. After the investigation, perhaps also owing to Salih-Bey's support of the *vali*, he was acquitted. Soon after this Salih-Bey was accused of having usurped the right of landownership. Due to the opposition of the mainly poor people, thirty-one of Salih-Bey's houses were expropriated in the village of Vrbaška, and many other agas and *spahis* (landlords who were exempt from taxes but had to serve as cavalry in war) were also deprived of their estates.

The abolition of janissaries in the Bosnian *eyalet* did not particularly affect Gradiška and its surroundings. During the rebellion of the Bosnian captains the Captain of Gradiška supported Husein-Bey Gradašević in 1830–1831.

The rebellion led by the priest Jovica Ilić flared up on March 11th, 1834. It was the rebellion of the Orthodox clergy against unbearable exploitation, fines and unpaid forced labor. The rebellion started in the *Qadilic* of Derventa. Strong army forces were immediately sent to the area and the rebellion was quickly and bloodily crushed. The reports of the Austrian informants suggest that Christians, and particularly the Orthodox population of the captaincies of Prijedor, Kozara, Banja Luka and Gradačac, were exposed to persecution and plundering by their masters, who suspected that they were in close touch with Serbia. The authorities intended to disarm all Christians in these captaincies. Many families fled to Austrian territory, and in some cases entire villages did so. In 1834 the *vali* decided only to abolish the title of captain and introduce that of the *mutesellim* (chief executive officer) of the *eyalet*, which met with opposition. The Captain of Gradiška did not get the title of *mutesellim*, and his captaincy was annexed to the *mutesellimluk* of Banja Luka.

It was not only the captains but also other influential people, who were dissatisfied and opposed the reforms, which comprised the abolishment of the system of *spahiluks* (feudal estates of landlords, *spahis*, who were exempt from taxes but had to serve as cavalry in war). In 1834 the Sultan began to abolish the system of *timars* (fiefs held under conditions of regular military service). He ruled that the tax of one-tenth of produce should be allocated to the state funds, and he freed the *spahis* from the obligation of serving as cavalry. This met with rebellions in Krajina in 1834 and 1835, and the Porte made concessions: the system of *timars* remained in Bosnia,

су служиле као резерва. То није био крај немирима у пашалуку. Сељаци, углавном хришћани, често су долазили на савску скелу и молили аустријске власти да им одобре прелазак на аустријску територију. Осјећање опште несигурности појачавало је стално насртање разбојничких банди.

У новембру 1839. султан Абдул Мејид прогласио је *Хатишериф од Гилхане* којим је начелно обнародована једнакост свих поданика. Он је у Босни објављен почетком 1841. тако што је валија наредио свештеницима да народу јавно саопште да се укидају сва глобљења и намети; убудуће ће плаћати само *харач*, *десетину* и *ђумрук*. Укида се *крвнина*, „од дуга и тавнице неће се узимати ерџун; казна затвора неће моћи да се замијени новчаном; из државне хазне (благане) даваће се плата мутеселимима, кадијама и другим службеницима“. Мјесне власти нису марили за спровођење одредби хатишерифа, пошто валија није имао ни новца, ни војне силе да их присили на то. У фебруару, марту и априлу 1841. „учињен је свенародни попис цијеле Босне: писало се име, презиме, година, стас и боја бркова“. Пописивани су само мушкарци.

У првој половини XIX вијека у Босни и Херцеговини непрестано су се смјењивала раздобља побуна и раздобља мира. Бунило се и крајишко муслиманско становништво, као јула 1846. Повод је био захтјев мјештана да се забрани продаја вина и ракије у ракијашници која је била отворена у селу Мала близу Градишке. У мају 1846. побунили су се Крајишници од Бањалуке до Бихаћа због увођења дуплих контрибуција и тридесетак других намета. Градишка је остала на валијиној страни, који је потукао побуњенике на Подрашничком пољу 8. новембра 1846. Кметови су се поново жалили на висину пореских оптерећења. Покушај њиховог регулисања 1848. реално је још више оптеретио кметове. Према једном опису, „...наопако дошао ферман од цара из Стамбола, да спахи не робујемо више, те да свако треће ... спада спахи. И спахи често долазаше, те трећег најбољег вола, трећег најбољег коња, трећиј улчек жита узимаше, и ми тој невољи одољети немогасмо ...“

Тада је почела револуција у аустријским земљама. У свим дијеловима Босанског ејалета

and the *spahis* served as reserves. This was not the end of unrest in Bosnian Pashalic. Peasants, mostly Christians, often came to the ferry-crossing on the River Sava and appealed to the Austrian authorities to give them permission to settle on Austrian territory. The assaults of bands of robbers contributed to the general sense of insecurity.

In November 1839 Sultan Abdul Mejid proclaimed his edict (*The Hatisherif of Gilhana*), which guaranteed in principle the equality of all his subjects. It was at the beginning of 1841 that this edict was publicly announced in Bosnia: the *vali* ordered the priesthood to announce to the public that all the fines and extra taxes were abolished; in future only the state tax, one-tenth of the earnings and custom duties would have to be paid. The blood tax (compensation for a killed relative) was abolished, people in debt or jail would not be charged daily fees (*erdžun*); it would not be possible to convert the punishment of imprisonment to payment; governors, judges and other civil servants would be paid from the state funds«. The local authorities were not keen on putting this edict into effect, as the *vali* had neither the money nor the military power to enforce it. In February, March and April 1841 »an official census of the population of the entire Bosnia was made: the name, the surname, the age, the height and the color of moustaches were registered«. The census included only the male population.

During the first half of the nineteenth century peaceful periods were followed by unrest in Bosnia and Herzegovina. The Muslim population in Krajina also rebelled, for instance, as they did in July 1846. What sparked the rebellion was the demand of local Muslims to prohibit the sale of wine and plum-brandy in a tavern, which was opened in the village of Mala near Gradiška. In May 1846 the inhabitants of Krajina from Banja Luka to Bihać rebelled because of the imposition of double contributions and about thirty other duties. Gradiška supported the *vali*, who defeated the rebels in Podrašničko Polje on the 8th of November 1846. The serfs complained again about high taxation. The efforts to deal with this problem resulted in even higher real taxation for the serfs. According to a contemporary source »unfortunately, the edict came from the Emperor in Istanbul that we should not be the slaves of the *spahis*, that one third ... goes to *spahis*. And the *spahi* often came, taking the third best ox, the third best horse, the third part of wheat, and we could not come to terms with this calamity«.

Then revolution started in some parts of Austria. During 1848 and 1849 all the regions of the Bosnian

1848. и 1849. владало је стање очекиване побуне. „До сад у миру стојећа Босна, сад се јако закувала и бит ће у њој свега и свашта“. И заиста, буна је букнула у Босанској Крајини 6. јула 1849, када су устали земљопосједници да протестују због укидања десетине. Упоредо са побуном, цијели крај од Тешња до Бањалуке био је захваћен колером, а смртно се разболио и сам валија. И у Градишци „је много више Турака поморено него хришћанах, мислим из тог узрока што Турци никаква лекара неће да узимају“. Општа несигурност праћена је пљачкањем. Хаџи Прачо, мудир и ђумрукџија у Градишци, био је такође опљачкан. Сумња је пала на хришћане сусједних села. Казнена експедиција коју је сачињавало 150 Арбанаса, дотјерала је 500 људи у Градишку, гдје су били злостављани, њих 70-80 је оковано, а осморица су убијена последице мучења. Такво стање натјерало је хришћанско становништво да потражи спас у исељавању.

Управо тада је Омер-паша стигао у Босну да би спровео Портине одлуке. У вријеме када је буна у Босанској Крајини пламтјела свом жестином, устаници су заузели и Бањалуку 26. фебруара, а потом и Градишку, 4. марта 1851. Међутим, Омер-паша је угушио побуну и побједоносно ушао у Бањалуку 31. марта 1851, а већ 6. априла кренуо према Бихаћу. У Бањалуци је показивао побуњенике, а то је вјероватно учинио и у Градишци.

Пошто је умирио Босну и Херцеговину, Омер-паша Латас је спровео наредбу Порте о укидању спахија и о новом административном уређењу. Босна је била подијељена на пет санџака: травнички, бањалучки, бихаћки, зворнички и новопазарски, док је Херцеговина издвојена у посебан пашалук. На челу санџака налазио се кајмакам. Градишка је била сједиште кадилука на чијем је челу био мудир. У кадилуку су се осим мудира налазили сандук-емин који се бринуо за скупљање пореза, кадија и шура за грађанске судске послове. Мудир је одговарао кајмакаму. Предсједавао је вијећању шуре.

Порезе су плаћали сви султанови поданици, а државни службеници и војска добијали су плату. Према новинским извјештајима, у Босни су одређени ови намети: *десетина* (плаћали су сви поданици); *вергија* (такође, плаћали су сви

eyalet anticipated rebellion. “Bosnia has been peaceful, but unrest is spreading and anything can happen now.” And, indeed, rebellions flared up in Bosnian Krajina on July 6th, 1849 when landlords protested against the abolition of their right to the revenue of one-tenth of the income of their serfs. At the same time cholera epidemic raged in the entire region from Tešanj to Banja Luka, and the *vali* himself fell terminally ill. In Gradiška “many more Muslims than Christians died, due to the fact, I think, that Muslims refused to ask for doctors’ help”. The general insecurity was followed by looting. Hadji Pračo, *mudir* (the excise and tax controller) in Gradiška, was also robbed. The Christian population from neighboring villages was suspect. The punitive expedition of 150 Albanians imprisoned 500 people and took them to Gradiška, where they were mistreated. Seventy to eighty of them were fettered and eight were killed after torturing. Such state of affairs drove the Christian population to look for salvation by leaving the country.

It was then that Omer-Pasha arrived in Bosnia to put the decisions of the Porte into effect. At the time when the rebellion in Bosnian Krajina was at its height, the rebels took Banja Luka on the 26th of February and then Gradiška on March 4th, 1851. However, Omer-Pasha put out the rebellion and triumphantly entered Banja Luka on March 31st, 1851. As soon as April 6th he moved on to Bihać. In Banja Luka he punished the rebels and probably did so in Gradiška too.

After pacifying Bosnia and Herzegovina, Omer-Pasha Latas put into effect the orders of the Porte about the abolishment of the status of *spahis* and introduced the new administrative organization. Bosnia was divided into five *sanjaks* (provinces) with seats in Travnik, Banja Luka, Bihać, Zvornik and Novi Pazar respectively, whereas Herzegovina became a separate Pashalic. The head of each *sanjak* had the title of *kaymakam* (vice vizier). Gradiška was the seat of the *Qadilic* with the *mudir* as its head-officer. Among the administrators of the *Qadilic* there was the *sanduk-emin* (the head accountant), who took care of tax collecting, the *qadi* (judge). *Šura* (the assembly for civil affairs) was also established. The *mudir* was responsible to the *kaymakam*. *Mudir* presided over the *šura*.

Taxes had to be paid by all the subjects of the Sultan; civil servants and the military personnel received salaries. According to newspaper reports the following taxes had to be paid in Bosnia: one tenth

поданици); *царина* (ђумрук, хармица; плаћана је на робу приликом увоза, а износила је 3-11 посто); *харач* (џизја; плаћали су хришћани мушкарци од 20 до 70 година старости); *посебни намети* (на вино, ракију, превоз преко ријека, хватање пијавица, на дуван и слично) давани су у закуп.

Управо од те (1852) године порези су били узрок општег незадовољства сељака и сиромашног народа, који је једино рјешење налазило у исељавању из Босне. Већ у првој половини 1852. започело је масовно исељавање из Градишког кадилука, па се у Стару Градишку иселило 150 људи из Орахове, Ламинаца, Међеђе и Чатрње. Ове порезе, а посебно десетину и трећину, државна власт је уступала закупцима, који су их толико повећавали да су им земљорадници морали дати готово сав приход, а често и готов новац. Порески обвезници нису иначе имали било какву заштиту суда, војске или високих чиновника. Спроведећи истрагу, градишки мудир је установио да постоји већи број разлога за незадовољство земљорадника и њихово исељавање у аустријске земље, али да им највише невоља задају закупци.

Кад год је долазило до затегнутих односа између Турске и Аустрије, утврђивана је и осигуравана граница на Сави. Тако је било и 1853, када је турска војска ратовала у Црној Гори, али и у раздобљу 1853-56, због Кримског рата. Наређено је да све области, па и бањалучка, организују одбрану границе, с тим што су хришћанска села надзирана, особито ноћу. Међутим, и хришћанско становништво је кришом набављало оружје, па су земљопосједници били обазриви.

Из унутрашњости ејалета упућена су два батаљона у Градишку, а по један у Бањалуку и Бихаћ. Босански диван очекивао је аустријски напад на Босну. У љето 1854. темељитије су обновљене тврђаве у Бањалуци и Градишци. На оправљању градишке тврђаве радило је понекад и по хиљаду људи дневно, а и лично је кајмакам одлазио да надзире рад. С обзиром на то да је Аустрија остала неутрална у Кримском рату, такве мјере су биле излишне.

Завршетком рата, Турска је објавила *Хатумажун* који је прочитан и у Бањалуци. Пред

of the earnings (payable by all subjects); *vergi* (general tax, also payable by all subjects); *đumruk*, *harmica* (customs duty, excise tax; payable on imported goods, 3 % to 11 %); *harač* (head tax), payable by all Christian males 20 to 70 years old); special duties (for wine, plum-brandy, ferry operating, leech collecting, tobacco etc., which were sold as concessions to individuals).

It was exactly from that year (1852) that taxes became the cause of general dissatisfaction among peasants and poor people, for whom the only solution was to emigrate from Bosnia. The first half of 1852 marked the beginning of mass emigration from the *Qadilic* of Gradiška, so that 150 people from Orahova, Laminci, Međeđa and Čatrnja moved to Stara Gradiška. The taxes, particularly one-tenth and one-third of the produce, were sold by the authorities as concessions to individuals, and those who got the concessions increased the payment to such an extent that peasants had to give them all their revenue, and often all their cash as well. Taxpayers had no legal, military or administrative protection. In his investigations *Mudir* established that there were many reasons for the dissatisfaction of the peasants and for their emigration to Austrian territory, but that most of their trouble was caused by those who had tax concessions.

Whenever the relations between Turkey and Austria were strained, the border along the River Sava was fortified in order to be made safer. This was the case in 1853, when Turkish armies were waging war in Montenegro, but also from 1853–1856, because of the Crimean War. Orders were given to all the provinces, including that of Banja Luka, to organize the defense of the borders, and Christian villages were under special surveillance particularly at night. However, the Christian population was buying arms in secret, so that feudal landlords had to be careful.

Two battalions were sent to Gradiška from the interior, and one to Banja Luka and Bihać respectively. The Bosnian *Divan* (Council) expected that Bosnia would be attacked by Austria. The fortresses in Banja Luka and Gradiška were thoroughly repaired in the summer of 1854. In the reparation of Gradiška fortress sometimes as many as one thousand workers were engaged in one day, and the *kaymakam* himself sometimes came to supervise the works. As Austria remained neutral in the Crimean War, such measures were superfluous.

At the end of the war Turkey issued the edict *Hatıhumajun* (*ferman*), which was publicly announced

законом су изједначени сви поданици Царства, без разлике на вјеру, али је бањалучки кајмакам на крају читања додао: „Сад вам је обзнањен *Хатихумајун*. Шта он садржи и како ће се његов садржај спроводити, ви ћете сазнати с временом.“ Постојао је велики отпор изједначавању османских поданика.

Од друге половине XIX вијека трговина преко Градишке била је у успону. Бањалука је послије Сарајева била највеће трговинско мјесто у Босни. Њена утоварно-истоварна станица налазила се у Градишци. Роба је преко Саве превожена скелом. Само у септембру 1856. испоручено је више од 40.000 *метцена* (вагон, мјеров) жита и преко хиљаду комада рогате стоке. Цијене су биле релативно стабилне. На Ускоцима је била аустријска царинарница. Кад је 1852. отворена аустријска конзуларна агенција у Бањалуци, сви трговци из Градишке ту су морали визирати пасош уколико су жељели да путују у аустријске земље по робу, која је обично набављана у Трсту, Бечу, Сиску и Осијеку. Аустроугарска конзуларна агенција у Бањалуци завела је за цијелу 1870. само 157 предмета, а за прво тромјесечје 1872. – већ 271 предмет трговинске природе. Преко Градишке је 1869. увезено 1.389.960 ока камене соли, а 1872. – 3.494.600 ока. Јестиве соли, допремане из Трста, преко Бербира је годишње продавано 35.000–40.000 центи. Бањалучки и градишки трговци 1870. извезли су 20.000 центи зоби, 630.000 метцен кукуруза, 20.000 метцен пшенице, 20.000 метцен ражи.

Од Градишке до Бањалуке није постојала стална поштанска веза, него су власти обично слале своје пошиљке по приватним лицима, а у хитним случајевима је кајмакам слао заптију. Трговци су пошиљке слали по путницима. Друм од Градишке до Бањалуке није био проhodан у зимско доба. У вријеме великих киша био је непроходан од Ровина до Градишке, док је дионица од Ровина до Маглајана била проhodна готово цијеле године. Једно бањалучко друштво трговаца је 1855. подигло пилану у селу Подградци за прераду црногоричног дрвета са планине Козаре. Пошто је пилана била удаљена само 4 сата хода од ријеке Саве, она је снабдијевала даском Банат и Србију, али и славонске столаре.

in Banja Luka. All the people were proclaimed legally equal, regardless of religion, but the *kaymakam* of Banja Luka added his own comment after the proclamation: “You have heard the *Hatihumajun*. What it contains and how it will be put into effect, you will learn in due time.” There was considerable resistance to the equality of all the subjects in the Ottoman Empire.

From the second half of the nineteenth century trade through Gradiška was on the rise. Banja Luka was the second biggest commercial center after Sarajevo. Gradiška was its loading and unloading point. Goods were ferried across the Sava. More than 40,000 carloads (or *metric centners* – one *metric centner* equals 100 kg) of wheat and over one thousand head of horned cattle were delivered only in September 1856. Prices were relatively stable. The Austrian customs house was at Uskoci. When the Austrian Consular Agency was opened in Banja Luka in 1852, all the merchants from Gradiška had to get their visas stamped into their passports there, if they wanted to travel to Austrian regions to purchase goods, which were usually bought in Trieste, Vienna, Sisak and Osijek. During the entire year of 1870 the Austrian Consular Agency registered only 157 files, but as many as 271 commercial files were registered only in the first quarter 1872. 1,389,960 *okes* (*oke*: around 2.8 pounds) of rock salt were imported via Gradiška in 1869, but in 1872 the import rose to 3,494,600 *okes*. Table salt was delivered from Trieste to Berbir and the average yearly sale was between 35,000–40,000 *metric centners*. In 1870 the merchants of Banja Luka and Gradiška exported 20,000 *metric centners* of oats, 630,000 of *metric centners* of maize, 20,000 *metric centners* of rye.

There was no regular postal service between Gradiška and Banja Luka and authorities usually sent their mail by private carrier, and in urgent cases the *kaymakam* would send his guardsman. Merchants sent their mail with travelers. During the periods of heavy rains the road from Gradiška to Banja Luka was impassable from Rovine to Gradiška but the section from Rovine to Maglajani was passable all around the year. A company of merchants from Banja Luka put up a sawmill in the village of Podgradci for the processing of lumber from coniferous forests of Mountain Kozara in 1855. Because the sawmill was only four hours walk from the bank of the River Sava, it supplied lumber to Banat and Serbia, as well as to Slavonian carpenters.

Према једном извјештају, Бањалучки санџак је 1856. имао 152.752 становника и 19.094 куће, а Бербирски кадилук око 2.000 кућа и 16.000 становника. Становништво је говорило српским језиком, иако је службени био турски, који су знали само малобројни. Обрадива земља припадала је земљопосједницима, али су сваки град и веће мјесто такође имали земљишне површине у заједничком власништву. Мада је земљорадња поред сточарства била главно занимање становништва, земља није обрађивана ни марљиво ни зналачки. Пољопривредна оруђа и начин обраде земљишта били су примитивни; примјењиван је углавном трогодишњи плодоред. С обзиром на плодност земљишта и тако мали број становника, постигнути приходи су, ипак, били достатни да задовоље и власнике имања и њихове кметове. Дешавало се да у родним годинама остане и вишак за продају. Полицијску службу обављао је у цијелој кајмакамији само један жандармеријски корпус од отприлике стотину људи (заптије или буљубаше). Често су били терет за становнике, који су их морали и хранити и плаћати. Градишка тврђава била је запуштена, снабђевена је са 6 до 8 веома старих топова. У сједиштима нахија налазиле су се школе за муслиманску дјецу, у којима су се претежно училе вјерске догме и најважније молитве. „Људи се задовољавају усамљеним животом у породичном кругу, а провод на јавним мјестима и задовољства разоноде су потпуно непознати. Муслимани су шкрти на ријечима. Они су гостољубиви, показују самилост према сиротињи, богаљима и лудацима. Ношња муслимана и добростојећих хришћана је живописна и чудновата. Саставни дио одјеће је фино обрађено крзно без кога се не може. Златни гајтани и везови су веома омиљени. Супруге отмених људи се ките с много великих дуката. Насупрот томе, сељачка ношња не може бити скромнија и ружнија. Љети су сељаци огрнути grubим платном и обично иду боси, док зими носе чакшире и капуте од врсте грубе вунене тканине. Уопште, у цијелој земљи се на глави носе црвени фесови, укључујући жене и дјецу.“

Побуном у љето 1858, коју је дописник *Србских новина* описао као борбу „голотине против газда“ биле су захваћене и Посавина и Босанска Крајина, а побуна у бербирском крају

According to a report the *Sanjak* of Banja Luka numbered 152,752 inhabitants and 19,094 houses in 1856, whereas the *Qadilic* of Berbir numbered 2,000 houses and 16,000 inhabitants. The inhabitants spoke Serbian, though the official language was Turkish, which was understood by very few individuals. The arable land belonged to landlords, but every city and town had some of it in common ownership. Even if most inhabitants were engaged in agriculture and cattle breeding, the tillage was simple-minded and the peasants were not hardworking. The agricultural tools and the tillage were primitive; a three-year crop rotation was used. But owing to the fertile land and small number of inhabitants, the income was sufficient to meet the needs both of landlords and their serfs. In fertile years there was even surplus for sale. In the entire *Kaymakamia* (Province) police work was carried out by just one corpus of about one hundred people: policemen (*zaptije*) and officers (*buljubaše*). They were often a burden for the local population who had to give them food and wages. The Gradiška fortress was neglected, it had only six to eight very old guns at its disposal. In the seats of the *nahiyas* (sub-districts) there were schools for Muslim children, in which theology and the main prayers were taught. “People are satisfied with their lonely lives in family circles, whereas the public entertainment and the enjoyment of amusements are completely unknown. Muslims are taciturn. They are hospitable, they show compassion for the poor, the disabled and madmen. The clothes of the well-to-do Muslims and Christians are picturesque and strange. They include invariably finely made fur, because it is a must. Gold cords and embroidery are very popular. The wives of elegant men embellish themselves with large gold ducats. In contrast, the peasants’ clothes could hardly be more plain or ugly. In summer peasants are draped with rough canvas and are usually barefoot, whereas in winter they put on rough woolen trousers and coats. In general, in the entire country the red fezes are standard headgear, including for women and children.”

The rebellion in the summer of 1858, which the reporter for *The Serbian Newspaper* named as the “fighting of paupers against their wealthy masters”, spread to Posavina and Bosanska Krajina, and the rebellion in the Berbir region flared up in Orahova. The rebellion was over when the authorities satisfied the demands of the serfs. The Turkish government tried to end the misery of the serfs – due to high taxation (one-third, one-tenth of the produce, tax for the ex-

јавила се у селу Орахова. Буна се смирила пошто су власти удовољиле неким захтјевима кметова. Невоље кметова због великих наме-та у виду трећине, десетине, војнице и других давања, турска влада је покушала ријешити доношењем *Рамазанског закона*, којим су регулисани земљишни односи.

Војне мјере у Градишкој кази уведене су 1861, када је опет покренуто црногорско питање. Власти су у то вријеме настојале да збрину муслиманске избјеглице из Србије, па су их привремено смјестили у крајеве уз Дрину. Пор-та их је трајно размјестила дуж Посавине и до-дијелила им земљу, а за градњу њихових кућа убиране су посебне дажбине. Подигнута су нова насеља: Козлук на Дрини, Брезово Поље на Сави, Орашје на Сави, Орахова на Сави и Ша-мац на Сави, па је тако смјештено 1.200 поро-дица са 7.000-8.000 чланова. Уочљиво је да су ова мјеста изграђена дуж српске и аустријске границе како би створила неку врсту препре-ке од утицаја из сусједних држава, али и да би ојачала муслимански утицај у тим крајевима. Изграђено је и насеље Орахова у градишком крају.

По административној реформи 1865, Бер-бирска каза је остала у саставу Бањалучког санџака. На челу казе до 1867. налазио се му-дир, а од тада кајмакам кога су постављали или Порта или валија. Финансијске послове у кази до 1867. обављао је мал-кјатиб, а од тада мал-мудир, док је тахрират-кјатиб водио коре-спонденцију у кази. Као и у другим казама, и у градишкој је постојало управно вијеће које су сачињавали мудир (кајмакам), кадија, духовне старјешине и четири изборна члана, од којих су два били немуслиманци. У Кази Бербир нала-зила се само једна нахија, Орахова. На челу на-хије био је забит, а од 1867. мудир. У селима је образована сеоска управа са мухтаром на челу. У народу је старјешина села понекад називан коџабаша, а чешће кнез. У селима која су имала више од двадесет кућа постављена су по двоји-ца мухтара. Услиједиле су и друге промјене, ус-ловљене административном реформом. Оспо-собљена је телеграфска линија од Сарајева преко Травника, Јајца и Бањалуке до Градишке, пуштена у промет 17. јуна 1866. Телеграфска линија са Старом Градишком успостављена је почетком априла 1867.

emption from military service, and others) – by pass-ing *The Ramadan Law* which regulated the relations of serfs and their landlords.

Military measures were introduced during the crisis in Gradiška in 1861, when the Montenegrin question became acute. At this time the authorities were trying to provide for the Muslim refugees from Serbia, and made it possible for them to settle provisionally in the regions along the River Drina. The Porte decided to settle them in Posavina, along the River Sava, and they were granted land in this region, and special taxes were collected for the building of their houses. New settlements were established: Kozluk on the Drina, Brezovo Polje on the Sava, Orašje on the Sava, Orahova on the Sava, and Šamac on the Sava. In this way 1,200 families (7,000–8,000 people) were provided for. It is obvious that these settle-ments were put up along the Serbian and Austrian frontiers so as to make some kind of obstacle against the spreading of the influence of the neighboring countries and at the same time to strengthen the Muslim presence in these regions. The settlement of Orahova was established in the area of Gradiška.

After the administrative reforms of 1865 the Berbir *kaza* (county) remained part of the *Sanjak* of Banja Luka. Until 1867 *mudir* was the head of the *kaza* and later it was the *kaymakam*, appointed by the Porte or the *vali*. Until 1867 the *mal-kjatib* (chief accountant) was in charge of the financial transac-tions in the *kaza*, and later the *mal-mudir* (the chief controller) replaced him in this function, whereas the *tahrirat-kjatib* (the chief scribe) was responsi-ble for the correspondence. In the *kaza* of Gradiška, as in other *kazas*, there was an assembly for civil affairs consisting of the *kaymakam*, *mudir*, the *qadi*, religious wardens and four elected members, two of whom were non-Muslims. In the *kaza* of Berbir there was only one *nahiya* – Orahova. The *zabit* (head of a *nahiya*) was an officer and after 1867 the *mudir* re-placed him in this function. *Muhtar* (the village war-den) was the administrative representative of the authorities. He was popularly called *kodžabasha* (the master), or, more frequently, *knez* (the principal). In villages with more than twenty houses two *muhtars* were appointed. Other changes followed due to the administrative reforms. Telegraph lines were installed from Sarajevo via Travnik, Jajce and Banja Luka to Gradiška and the telegraph began to function on July 17th, 1866. The telegraph communication was established with Stara Gradiška in April 1867.

Тада је Градишка каза имала 17.906 становника, док је 1872. имала:

At that time the kaza of Gradiška had 17,906 inhabitants, whereas in 1872 it had:

	Муслимана/ Muslim	Православних/ Orthodox	Католика/ Catholics	Јевреја/ Jews	Цигана/ Gipsies	Свега/ Total
Кућа/ Houses	683	1.640	930	-	14	3.276
Становника/ Inhabitants	2.099	7.044	377	-	76	9.596

Положај кметова, поготово хришћана, константно се погоршавао, а расло је и неповјерење турских власти према њима. Исељавања су постала масовна већ од 1870. године. Градишка (Бербир) је ушла у жижу интересовања свјетских сила управо због бијега њених трговаца 1872. На аустријску страну пребјегао је и Васо Видовић. У опширном писму упућеном босанском валији 29. новембра 1872, градишки хришћани навели су бројне и разноврсне примјере који су свједочили о њиховом потлаченом положају, представљајући и разлоге њиховог бијега на аустријску страну. Хришћански народ Градишке обратио се 30. децембра 1872. султану телеграмом у коме је стајало да је народ од 11. октобра 1870. већ послао шест жалби, али се стање није поправило него чак погоршало. Аустријског конзуларног агента замолили су 13. октобра 1872. угледни трговци Јово Пиштељић и Јово Билбија да упозна аустријски двор са жељом хришћанског народа да се ослободи турског јарма. Пребјези на аустријску страну чинили су све да упознају сусједне државе с приликама у Босни и да од њих добију помоћ. Градишко становништво је од султана тражило да испита зулум што га чини башибозук. Аустријска управа дозволила је пребјезима да бораве на њеној територији, а Земаљска управа у Загребу им је поручила да ће примити депутацију из њихове средине.

Андраши, министар спољних послова Морнарије, позвао је турску владу да испита околности у вези са бјежањем њених поданика, па је Порта наредила валији да на лицу мјеста сазна разлоге незадовољства становништва. Међутим, умјесто испитивања, валија је позвао избјеглице да се врате на своја имања у року од три дана, а уколико то не учине биће им конфискована имања. Једино је фратар у Градишци изјавио како су и „он и његов народ

The position of the serfs, and particularly of the Christian serfs, was deteriorating, and the Turkish authorities were more and more suspect. Large scale emigration began as early as 1870. Gradiška (Berbir) came to the attention of the big powers owing to the emigration of its merchants in 1872. Among others Vaso Vidović emigrated to Austrian territory. In a long letter addressed to the Bosnian vali dated November 29th, 1872 the Christians of Gradiška quoted numerous and various examples of their oppression, explaining the reasons for their emigration to Austrian territory. On December 30th, 1872 the Christians of Gradiška appealed to the Sultan in a telegram pointing out that they had sent six complaints after October 11th, 1870, and not only that their position did not improve, but it deteriorated in the meantime. On 13th of October two distinguished merchants, Jovo Pišteljić and Jovo Bilbija, appealed to the Austrian Consular Agent to inform the Austrian court that Christian population was eager to get rid of the Turkish yoke. The refugees in the Austrian territories did all in their power to inform the neighboring countries about the circumstances in Bosnia and asked for their help. The citizens of Gradiška appealed to the Sultan to start investigations of the violence and oppression inflicted by bašibozuk (the plundering armed bands of discharged soldiers). The Austrian authorities permitted the refugees to stay on their territory, and the Croatian government in Zagreb informed them that it would receive their delegation.

Andrashi, the Austro-Hungarian foreign Secretary, asked the Turkish government to examine the circumstances which caused the emigration of its citizens, and the Porte issued orders to the Bosnian vali to start investigations into the reasons for the dissatisfaction of the population. However, instead of starting the investigations, the vali asked the refugees to return to their estates within three days, and informed them that their estates would

задовољни и да нема тегаба“. Пошто се избјеглице нису појавиле код валије, то је заплијењено њихових 47 добара. Нису попустиле ни градишке избјеглице ни турске власти.

Ово питање се најзад интернационализовало; депутација градишких избјеглица упознала је аустријски двор с положајем хришћана у Босни, а намјеравала је да и руском двору преда сличан меморандум. Депутацију су примили посланици Енглеске, Италије, Француске, Њемачке и Русије.

Аустроугарска је интервенисала код Порте. На изглед, Порта је прихватила интервенцију: смијенила је валију, мутесарифа и кајмакама. С друге стране, појачала је надзор над хришћанима, завела цензуру на увезене књиге, забранила путовање у Аустроугарску и Србију. Закупци пореза и спахије повећавали су намете сељацима. Стојан Шербула из Врбашке, који је пребјегао у Славонију 16. августа 1875. и имао 15 чланова породице, жалио се на висока оптерећења. Он је у 1874. имао 47 улчека кукуруза, од чега је дао спахији 33, од 15 вагана јечма морао је дати спахији 8, од 60 вагана зоби дао је 26, а од 9,5 вагана пшенице спахија је узео шест. Кметовима није остало ништа друго него да бјеже на славонску страну.

Када је подигнут устанак у Херцеговини, у градишкој околини је позвана резервна војска. Васо Видовић се налазио на аустријској страни и одмах је почео радити на организовању устанка. Послије 18. августа 1875. формиран је „Главни одбор Босанског устанка за ослобођење“. По градишким селима ишла је група људи коју је предводио Пана Видовић, која је „кроз сва села почем од Бербира пролазила и народ на устанак против Турака подизала.“ Турске власти су упућивале одреде заптија да смире становништво и да спријече бјежање преко границе, али су заптије уцјењивале људе и наплаћивале глобе. Устанак је био нарочито снажан у селима око Градишке, у Ламинцима, Гају, Врбашкој. Вјероватно је Васо Видовић одржавао везу с хајдуком Остојом Корманошем који је до Пецијиног доласка био вођа овог устанка. Око Корманоша се окупило око хиљаду људи. Послије неколико окршаја с турском војском, чета је била разбијена и затим пребјегла на аустријску територију. Корманош се повукао

be confiscated if they failed to do so. But one Catholic priest in Gradiška proclaimed that “the situation was satisfactory for him and his people and that there was no trouble”. As the refugees did not turn up to meet the Vizier, he confiscated 47 of their estates. Neither the refugees nor the Turkish authorities were willing to make any concessions.

This question aroused international attention; a delegation representing the refugees from Gradiška informed the Austrian court about the position of Christians in Bosnia, and it intended to send a similar memorandum to the Russian court. The delegation was received by the ministers representing England, Italy, France, Germany and Russia.

The Austro–Hungarian authorities appealed to the Porte. The Porte seemed to have responded to this appeal: the vali, mutesarif (the district governor) and the kaymakam were dismissed from their positions. On the other hand, the Porte intensified the supervision of Christians, introduced censorship of the imported books, and the travel to Austro–Hungary and Serbia was forbidden. The owners of concessions for tax collecting and the spahis increased their taxes for the peasants. Stojan Šerbula from Vrbaška, who had 15 family members, emigrated to Slavonia on August 16th, 1875, and complained of exorbitant requirements. In 1874 he had 47 ulčeks of maize (1 ulček – about 50 kg, but varying depending on region) and he had to give 33 ulčeks to the spahi, out of 15 carloads (metric centners) of barley he had to give 8 to the spahi, out of 60 carloads of oats he had to give 26, and out of 9.5 carloads of wheat the spahi took 6. For the serfs there was no other solution but to emigrate to Slavonia.

When the uprising in Herzegovina flared up, the military reserve was mobilized. Vaso Vidović, who was on the Austrian territory, was immediately engaged in organizing the rebellion after August 18th, 1875. “The Organizing Committee for the Bosnian Uprising” was formed. A group of people, led by Pane Vidović, visited “all the villages, beginning with Berbir, and appealed to all people to join the uprising against the Turks”. The Turkish authorities sent their policemen to appease the people and to stop the emigration across the borders, but the policemen blackmailed people and made them pay fines. The Uprising was exceptionally strong in the villages around Gradiška, in

у планину и наставио војевање. Устаницима се прикључио и Пеција, који је дошао на Козару 2. септембра 1875. Команданти устаничких одреда изабрали су га за вођу устанка. Устанак је јењавао до 10. септембра 1875, када је вођена борба код Гашнице. Српска влада је додијелила Васи Видовићу 1.500 пушака и 130 сандука муниције. Пошиљка је допремљена лађом до Старе Градишке. Са турске стране су мотрили да се ова пошиљка не пребаци у Босну. На мјесто гдје је пребацивано оружје, 10. септембра стигло је 500 турских војника. Пошто је Пеција очекивао напад, разрадио је план како да турска војска упадне у клопку, али је она искористила Пецијин распоред устаника, па је појединачно потукла његове чете распоређене на четири стране. Кад је надмоћна турска војска стјерала устанике до обале Саве, Пеција је наредио остатку својих људи да се укрца на велику скелу. На сплаву су се налазили оба команданта: Петар Пеција и Остоја Корманош. Пуцајући са обале, турска војска је убила Корманоша, а на другој обали, кад је већ био прешао ријеку, и Пецију Петровића. Од тада у градишком крају није било војних сукоба, иако се у Градишци налазио устанички Главни одбор. Борба код Гашнице је била крвава: погинуло је на обје стране око 200 људи, а већина устаника се повукла у Козару и Просару и наставила герилско ратовање.

У то вријеме у Градишку је дошао Мартин Ђурђевић да ради на телеграфу. „Град је био страшно узрујан. Турци су купили оружје из кршћанских и хришћанских кућа, башибозук је пријетио сваки час да ће ... поубијати кршћане и хришћане велећ, да су газде и попови криви овој буни. Кајмакам помоћу редовите војске ипак одржа ред и мир...“ У Бербиру су се тад налазили редифски табор, бањалучки башибозук, 500 момака из Ивањске, католици који су се придружили турској војсци у Бербиру. „Они су били по сељачки обучени, али су сви носили једнаке бијеле турбане омотане око главе, да се распознаду.“ Ту се налазио и један ескадрон коњице; укупно је било 1.500 војника којима је командовао потпуковник Вејсил-бег (Арбанас). Аустријске власти су пред устанак изградиле царински уред наспрам градишке тврђаве. Настао је спор јер су аустријске власти забраниле прелаз на Ускоцима, а турске

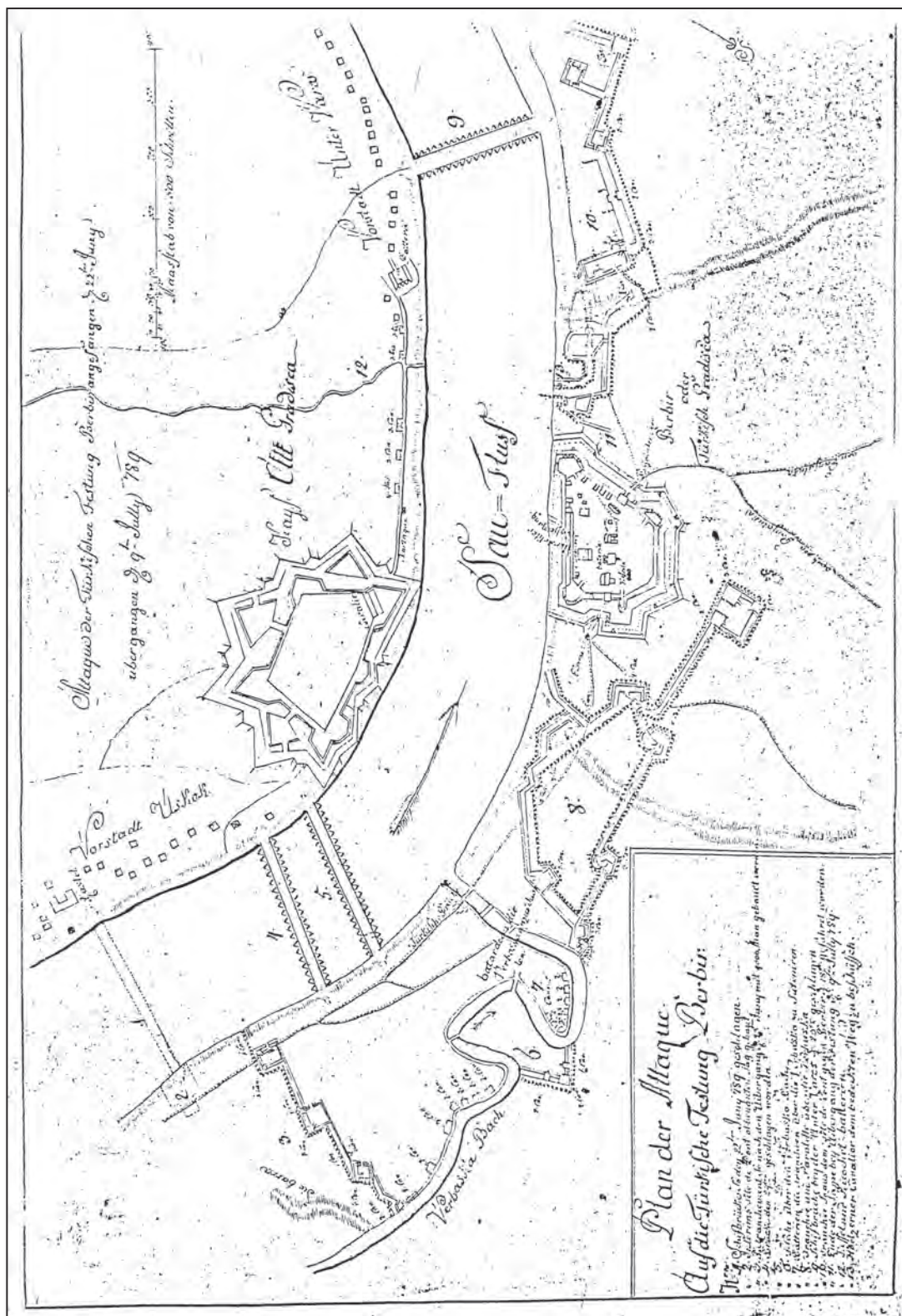
Laminci, Gaj and Vrbaška. In all probability Vaso Vidović was in touch with the outlaw Ostoja Kormanoš, who was the leader of this uprising before the arrival of Pecija. Kormanoš had about one thousand people under his command. After several clashes with the Turkish army, the company was disbanded and fled to the Austrian territory. Kormanoš retreated to a Mountain and continued the struggle. Pecija came to Mountain Kozara on September 2nd, 1875 and joined the rebels. The rebel commanders selected him as their leader. The uprising was smouldering until September 10th, 1875, when the fighting near Gašnica took place. 1,500 guns and 130 boxes of ammunition were allocated to Vaso Vidović by the Serbian government. These items were sent by ship to Stara Gradiška. The Turks were alert to stop the delivery to Bosnia. On the 10th of September 500 Turkish soldiers came to the place of delivery. Because Pecija expected the attack, he made a plan to distribute his forces so as to entrap the Turkish units. But the Turkish army turned this distribution into an advantage and defeated Pecija's units, which were widely distributed on four sides, one by one. When the overwhelming Turkish army drove the rebels to the bank of the River Sava, Pecija ordered the rest of his people to board the big ferry. Both commanders were aboard: Petar Pecija and Ostoja Kormanoš. Shooting from the bank the Turkish soldiers killed Kormanoš, and, on the opposite bank, when Petar Pecija had already crossed the river, he was killed too. After this there was no more fighting in the region of Gradiška, even if the Organizing Committee for the Uprising was still in Gradiška. The fighting near Gašnica was bloody: about 200 people were killed on both sides, and most of the rebels retreated to Kozara and Prosara and continued their guerilla warfare.

At this time Martin Đurđević came to Gradiška to work on the telegraph lines. "The city was terribly upset. The Turks were collecting armaments from Catholic and Orthodox Christian houses, plundering bands of dismissed soldiers (bašibozuk) kept threatening that ... they would kill all Christians, because wealthy Christians and priests were to blame for this rebellion. The kaymakam succeeded, with the help of regular army, in keeping order and peace..." At this time one battalion of the military reserve, a unit of regular Turkish soldiers (bashi-bazouk) from Banja Luka, 500 sol-

на Доњој скели. Међутим, прелаз се и поред забране одвијао преко Ускока. Људи су се неко вријеме превозили преко Доње скеле, а роба преко Ускока.

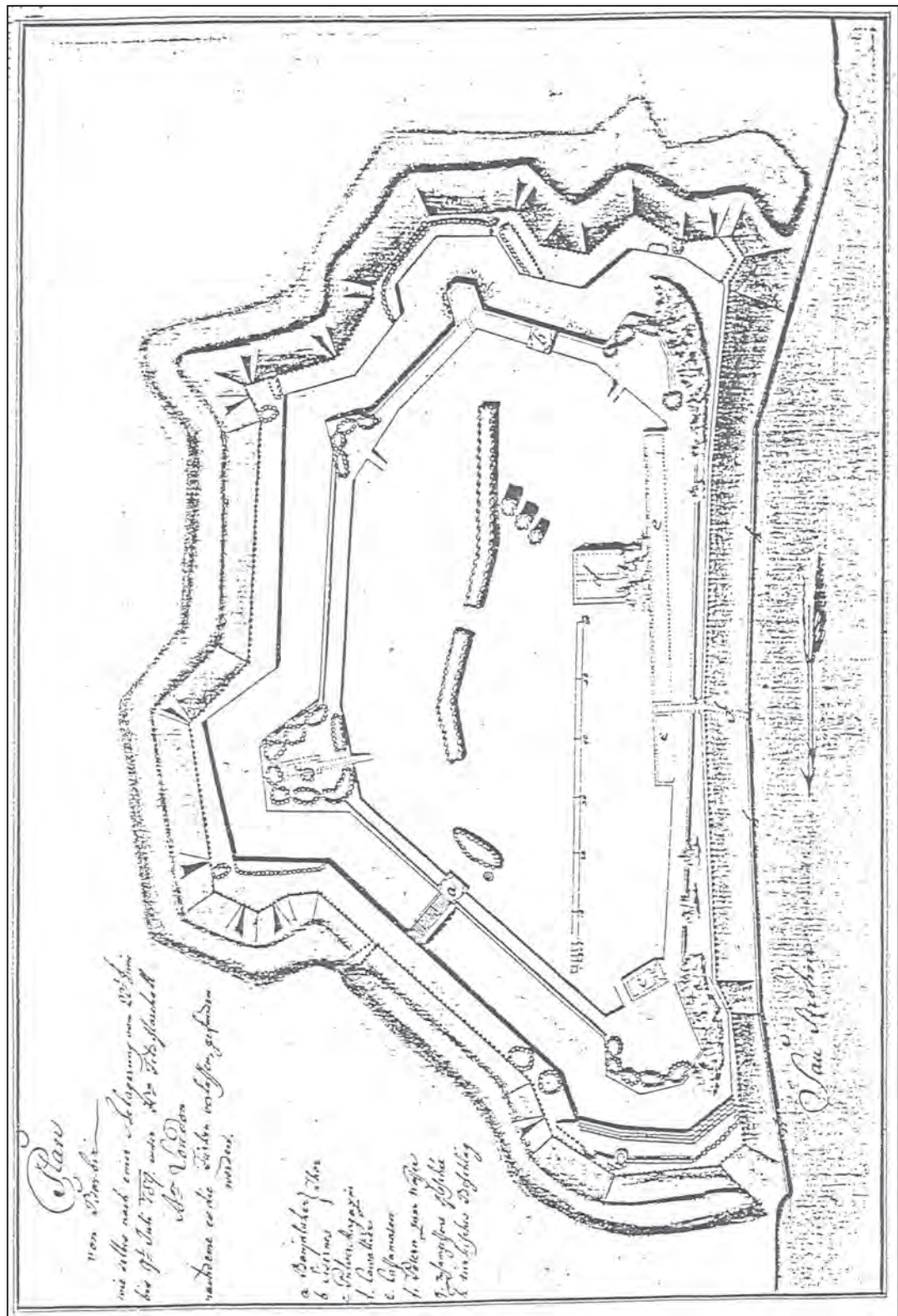
diers from Ivanjska and the Catholics who joined the Turkish forces were all stationed in Berbir. "They were dressed like peasants, but all of them had the same white turbans around their heads, for recognition purposes." A squadron of cavalry was also there; altogether the units numbered 1,500 soldiers under the command of lieutenant colonel Vejsil-Bey (an Albanian). The Austrian authorities built a customs house right across the river from Gradiška fortress. A dispute arose because the Austrian authorities forbid crossing at Uskoci, and the Turkish authorities forbid crossing at Donja skela (Lower ferry). For some time people crossed the river at Donja skela, and goods were transported across the river at Uskoci.

План напада на турску тврђаву Бербир, од 22. јуна 1789. године
 (Превод са њемачког језика: Моника Прпош)

Plan of the attack on Turkish fort Berbir, dating 22nd June 1789
 (Translation from German: Monika Prpoš)

План Бербира, како изгледа након опсаде која је трајала од 22. јуна до 9. јула 1789.
(Превод са њемачког језика: Моника Прпош)

Map of Berbir, how it looks after the siege that lasted from 22nd June to 9th July 1789
(Translation from German: Monika Prpoš)

Др Ђорђе Микић

БОСАНСКА ГРАДИШКА 1878–1918.

Преко Градишке је водио један од праваца напредовања аустроугарске војске у Босну и Херцеговину 1878. Новоуспостављена аустроугарска власт у почетку није мијењала до-тадашњу административну и територијалну подјелу. Мада је нова административна подјела извршена још 1. јула 1880, замјена војне управе грађанском извршена је 1882. постављањем цивилног адлатуса. Градишка је као котарско мјесто у саставу Бањалучког округа остала све до 1918.

Котарски уред био је прва инстанца политичке и судске власти. Чинили су га котарски предстојник (срески начелник), намјештени политички чиновник, референт за шумарство и путеве с неопходним надзорним особљем, срески љекар, срески ветеринар и војни помоћник, обично подофицир. Као и у вријеме османске владавине, у котарима су образовани меџлиси или вијећа савјетодавног карактера, која је народ бирао. Сачињавали су их најугледнији представници свих конфесија. Због исељавања већине турских чиновника и помањкања домаћих а за окупациону власт повјерљивих и писмених људи вичних администрацији, доведено је чиновништво из Монархије. По правилу, срески начелници, политички чиновници, судије (осим шеријатских), љекари, ветеринари, апотекари били су поријеклом из земаља Аустроугарске. Као и у већини мјеста, и у Градишци је такво стање остало до краја аустроугарске владавине.

Према попису из 1879, у 58 села и у граду Градишци било је 22.337 становника: 5.592 муслимана, 15.563 православих Срба, 1.179 Хрвата и 3 Јеврејина. Према сљедећем попису, 1885, број становника повећао се на 29.962: муслимана 6.250, Срба 21.001, Хрвата 2.677,

Dr. Đorđe Mikić

BOSANSKA GRADIŠKA FROM 1878 TO 1918

Gradiška was on one of the routes along which the Austro–Hungarian army advanced into Bosnia and Herzegovina in 1878. The new Austro–Hungarian authorities did not change the administrative and territorial division at the beginning. Admittedly, the new administrative division was planned as early as July 1st, 1880, but military rule was replaced by civilian authorities only in 1882 with the appointment of a civilian administrator. As the administrative center of a county Gradiška remained a part of the Banja Luka District until 1918.

The county office was the first level of political and judiciary administration. It consisted of the head of the county, an appointed political administrator, an officer in charge of forests and roads with his supervising personnel, a county physician, a county veterinarian and a military assistant, usually a noncommissioned officer. As in the times of Ottoman rule, every county had an Advisory Council (*majlis*), elected by the people. It consisted of the most distinguished representatives of all religious denominations. Due to the emigration of most Turkish civil servants and the lack of literate local people skilled in administrative work and sufficiently trustworthy for the occupying authorities, civil servants were brought from various regions of the Monarchy. As a rule, administrative personnel, the head of the county, political administrators, judges (except for the *shariat* – the Muslim sacred law), physicians, veterinarians, chemists were all of Austro–Hungarian origin. As elsewhere in the Monarchy this was the case until the end of the Austro–Hungarian rule.

According to the census of 1879, in the 58 villages and the town of Gradiška there were 22,337 inhabitants: 5,592 Muslims, 15,563 Orthodox Serbs, 1,179 Croats and 3 Jews. According to the next census of 1885 the number of inhabitants increased to 29,962: 6,250 Muslims, 21,001 Serbs, 2,677 Croats, 28 Jews and 6 others. The number of adult male population was 8,942: 24 agas, 1,675 free peas-

Јевреја 28 и других 6. Од 8.942 одрасла становника, ага је било 24, слободних сељака 1.675, кметова 5.326 и другог мушког становништва 1.917. Уз то, било је свештеника 21, државних чиновника 14, општинских 9, учитеља 2 и здравствених радника један. Посједника кућа било је 175, творничара-трговаца и занатлија 319, помоћних радника-надничара 665. Десет година касније, 1895, број становника износио је 35.947. Порастао је и број земљопосједника – на 73, док је број слободних сељака пао на 1.162, кметова на 3.788, а слободних сељака и уједно кметова била су 123. Пољопривредом се још бавило 945 лица, укупно – 34.309. Године 1910. пописано је 41.868 становника: земљопосједника с кметовима 39, без кметова 31, слободних сељака 2.118, кметова 3.196, кметова и уједно слободних сељака 208; укупно пољопривредног становништва – 37.457. Од 1879. до 1910. варошко становништво смањено је за 3%: 1879 – 4.226, 1885 – 4.569, 1895 – 5.353, 1910 – 4.098. Године 1910. аграрног становништва у вароши било је 21,8%. Апсолутну већину становништва – 71,98 % представљали су православни Срби.

Демографску слику градишког округа аустроугарског периода употпунило је и насељавање у компактна насеља страних колониста. Били су одани хабзбуршкој власти и држави. Уз политичке и финансијске кругове Монархије, иза колонизације стајали су и неки католички црквени кругови. Прва група, која се са два повјереника населила у близини Градишке, до 1885. нарасла је на 715 чланова и образовала посебно насеље под именом Виндхорст (данас Топола). Имали су статус слободних сељака. Колонисти у Виндхорсту, и поред почетних тешкоћа, образовали су једно од најбогатијих насеља Нијемаца у Босни.

Досељеници из Хановера, Олденбурга и Шлезеије као слободни сељаци настанили су се на купљеној земљи око Маглајана на Врбасу. Група је 1885. већ имала 306 чланова. Насељеници у Ровинама и Брезицима Ламинцима ујединили су се почетком 1881. у једну општину, изабравши муктара (кнеза) према турском Вилајетском закону из 1868. За отпуст из њемачког држављанства и пријем у савез окупираних земаља, становници Виндхорста морали су чекати на одобрење Статута новоосноване

ants, 5,326 serfs and 1,917 other male inhabitants. There were also 21 priests, 14 civil servants, 9 county clerks, 2 teachers and one medical worker. There were 175 house owners, 319 manufacturers, tradesmen and craftsmen, 665 day laborers. Ten years later, in 1895, the number of the inhabitants rose to 35,947. The number of landlords also rose to 73, whereas the number of free peasant fell to 1,162, the number of serfs also fell to 3,788, and the number of serfs who also owned some land was 123. There were 945 persons who were also working in agriculture, which makes the total of 34,309. The census of 1910 registered 41,868 inhabitants: 39 landlords with serfs, 31 landlords without serfs, 2,118 free peasants, 3,196 serfs, 208 serfs who also owned some land, which makes the total of 37,457 of agricultural population. From 1879 to 1910 the town population decreased by 3%: in 1879 – 4,226; 1885 – 4,569; in 1895 – 5,353; in 1910 – 4,098. In 1910 the agricultural population was 21.8%. The Serbian-Orthodox population had an absolute majority of 71.98 %.

The compact settlements of foreigners are also a part of the demographic picture of the county of Gradiška during the Austro-Hungarian period. They had the support of some political and financial circles of the Monarchy, as well as the support of some Catholic organizations. The first group, which settled with two commissioners near Gradiška numbered 715 people by 1885 and formed a separate settlement called Windhorst (later Topola). They had the status of free peasants. In spite of the initial difficulties, the foreign settlers turned Windhorst into one of the richest German settlements in Bosnia.

The colonists from Hannover, Oldenburg and Silesia settled as free peasants on land, which they bought around Maglajani, on the River Vrbas. This group numbered 306 people by 1895. The settlers in Rovine, Brezici Laminici united at the beginning of 1881 into one municipality and elected their warden (*muktar, knez*) on the basis of the Turkish Vilayet (Province) Act of 1868. For their dismissal from German citizenship and their admission into the citizenship of the Alliance of occupied countries, the inhabitants of Windhorst had to wait for the permission on the basis of the statute of the newly founded municipality and the passing of the new municipality legislation. In the middle of 1883 the government satisfied the request of the Archbishop Josip Stadler and permitted the foundation of

општине и доношење новог закона о општинама. На захтјев надбискупа Јосипа Штадлера, влада је средином 1883. одобрила оснивање жупе у Горњем Виндхорсту. Штадлер је тражио средства и за изградњу цркве за око 500 особа.

Осим њемачког, за насељавање у Босни и Херцеговини интересовали су се и други народи. Колонисти из разних крајева, често и без потребних дозвола, населили су се и у Дубравама, Миљевачкој Козари, у Дубравама-Криваји и Церовљанима. Насељавањем комплекса Челиновац II, завршено је колонизовање котара. Према опису једног аустријског публицисте с краја XIX вијека, на Козари су била смјештена бројна православна села са расутим кућама. Насупрот манастира Моштанице, према Врбасу, простирале су се њемачке колоније у Доњем, Средњем и Горњем Виндхорсту, Рудолфшталу и у Маховљанима. Од Клашница до Дубрава, с обје стране цесте, била су нанизана насеља. Колонисти су почели крчење земљишта. Узорно обрађене њиве и помоћне машине свједочиле су о високој аграрној култури. Поглед на зграде откривао је типично њемачки систем дубоке градње.

Економски развој Градишке био је спор. Њена тврђава била је девастирана; изгубила је и значај граничног насеља. Приликом окупације изгорјело је неколико десетина трговачких радњи чији су власници били православни Срби и муслимани. Министарство рата у Бечу градњу нових дућана условило је забраном градње у близини тврђаве.

Положај на обали Саве и окренутост Бањалуци одредили су трговачки карактер Градишке. Пут према Бањалуци и даље према Травнику и Ливну, рађен још 1869, одржавале су и нове власти, најчешће кулуком. Право превоза Савом откупили су Бечко дунавско паробродско друштво и приватни предузимачи.

Од 1884. до 1886. у Градишци је протоколисано 40 фирми, углавном трговина мјешовите робе, гвожђем, сировинама и мануфактурних радионица. Улагањем приватног капитала, развој прерађивачке индустрије у Градишци везан је за експлоатацију дрвета. У Подградцима је још 1855. подигнута пилања која је годишње производила 40.000 дасака. Уз извјесне тешкоће радила је до краја турске владавине. Прашка фирма *Johana Brabetza*

the parish of Gornji (Upper) Windhorst. Stadler demanded funds for the building of a church for about 500 people.

Not only Germans, but also people of other nationalities were interested in settling in Bosnia and Herzegovina. Foreign settlers from different parts of the world settled there, often without necessary permissions, also in Dubrave, Miljevačka Kozara, Dubrave Krivaji and Cerovljani. When they settled in Čelinovac II, the colonization of the county was completed. At the end of the nineteenth century an Austrian journalist described numerous Serbian Orthodox villages with dispersed houses situated on Mountain Kozara. On the opposite side of the Monastery of Moštanica, German settlements were situated in Donji (Lower), Srednji (Middle) and Gornji (Upper) Windhorst, in Rudolfstal and in Mahovljani. There were rows of houses on both sides of the road from Klašnice to Dubrave. The foreign settlers began to clear the land. The immaculately cultivated fields and imported machinery witnessed the high agricultural standards. Here the houses were built in a typically German manner, with deep foundations.

The economic development of Gradiška was slow. Its fortress was destroyed and it lost the importance of a border town. During the entry of the occupying forces several dozen shops owned by Serbian Orthodox merchants and Muslims were burnt. The Ministry of War in Vienna permitted the building of new shops under the condition that they were not in the vicinity of the fortress.

The position on the River Sava and its dependence on Banja Luka gave their imprint to the commercial character of Gradiška. The road to Banja Luka and further on to Travnik and Livno was built in 1869, and the new authorities took care of its maintenance, mostly by unpaid forced labor. The Viennese Danube Steam Shipping Company and some private entrepreneurs obtained the concession for river traffic on the Sava.

From 1884 to 1886 forty different firms were registered in Gradiška, mainly shops carrying various merchandise (hardware and raw materials) and textile workshops. Private capital stimulated the exploitation of forests and the development of wood processing. In 1855 a sawmill started operating in Podgradci producing 40,000 planks a year. It was operative, with certain difficulties, throughout the Turkish rule. In 1882 Johan Brabetz Company from

1882. подигла је прву парну пилану у Босни и Херцеговини. Земаљска влада је 1902. подржала фирму *M. Cilisni*, заинтересовану да постави пругу (ролжељезницу) од пилане у Г. Подградцима до складишта у Градишци. Почетком 20. вијека у послове са дрветом укључују се и домаћи предузетници. Од четири понуде за експлоатацију шуме у Вучјаку (1903) двије су биле из Градишке.

Послови друге врсте, занатлијски и трговачки, били су мање профитабилни. Од почет-

Васо Видовић, угледни трговац из Босанске Градишке, учесник Берлинског конгреса 1878. године. На слици др Стака Боконјић и њен дјед Васо Видовић са сином Богданом, у Прагу 1910. године, поводом Стакиног стицања докторске титуле.

Vaso Vidović, prominent merchant from Bosanska Gradiška, participant of Berlin Congress 1878. On the photo Dr. Staka Bokonjić and her grandfather Vaso Vidović with son Bogdan, in Prague 1910, regarding Staka's acquiring title of doctor.

Prague built the first steam-operated sawmill in Bosnia and Herzegovina. In 1902 the Bosnian government supported M. Cilisni Company which was interested in building the railway from the sawmill in Gornji Podgradci to the warehouse in Gradiška. At the beginning of the twentieth century local entrepreneurs showed interest in the exploitation and processing of wood. They made two (out of four) offers for the exploitation of forests in Vučjak (1903).

Crafts and trade were less profitable. From the beginning of the 1890s the position of alcoholic beverages sellers deteriorated. In an official complaint addressed to the Emperor in Vienna Serbian Orthodox Christians pointed out that none of their complaints were taken into consideration even if all religious denominations were supposed to enjoy equal rights.

During Austro-Hungarian rule the feudal system remained unchanged, and this created resentment among the peasants. The repatriated refugees refused to pay the tax of one-third of their produce. The Muslim landlords did not pay state taxes because their only source of funds were the taxes on the hire of their estates. Taxes paid in agricultural products were replaced by payment in cash in 1879, but such taxes were extracted with growing difficulties.

The authorities responded to the cases of robbery by introducing military measures. Military commanders believed that the main aim of banditry was to stop the collecting of the one-third tax. Agrarian disputes intensified in 1881 because of flooding and meager crops. At the same time, the new military laws created unrest among the Muslim and Serbian-Orthodox population. The Uprising in Herzegovina in 1881 was the most conspicuous demonstration of the resistance to the military laws. The Muslims of Gradiška carefully followed events in Herzegovina, and the Serbs relied on the hope of foreign support. The county administration in Bosanska Kostajnica suspected that Ćirilo Hadžić, a monk in the Monastery of Moštаница, was a fanatical adherent to the idea of »Big Serbia«. The Muslim population of Gradiška was dissatisfied with the way in which the military laws were put into effect and they demonstrated their dissatisfaction by preparing to emigrate to Turkey.

The social and political circumstances of this time are most clearly reflected in the payment of agrarian taxes. For example, in 1879 the required total sum for the one-tenth tax amounted

ка деведесетих година погоршан је положај точилаца пића. У жалби цару у Бечу, истакнуто је да многе жалбе православних хришћана влада није ријешила иако све конфесије имају иста права.

Током аустроугарске владавине задржани су феудални односи, с чим се сељаштво није мирило. Репатрирани бјегунци одбијали су даље плаћање трећине. Муслимански земљопосједници нису плаћали државне порезе, пошто су једине приходе остваривали од закупнине својих добара. Порез у натури замијењен је 1879. новчаним давањем, који је у градишком котару све теже наплаћиван.

На појаву разбојништва власти су одговориле војним мјерама. Команда је сматрала да је главни циљ одметника спречавање предаје трећине. Аграрни спорови интензивирани су 1881. због слабе жетве узроковане поплавама. Истовремено, доношење Војног закона узнемирило је нарочито муслиманско и православно становништво. Херцеговачки устанак 1881. представљао је најизразитији вид отпора Војном закону. Градишки муслимани живо су пратили догађаје у Херцеговини, а Срби су се уздали у иностранство. Котарска управа у Босанској Костајници је 1881. сумњичила Ћирила Хаџића, калуђера манастира Моштаница, као непоколебљивог присталицу „великосрпске идеје“. Незадовољство примјеном Војног закона, градишки муслимани су манифестовали кроз припреме за иселавање у Турску.

Тадашње социјално-политичке прилике најјаснији одраз налазиле су у аграрно-пореским обавезама. Примјера ради, расписи десетине износили су 1879. 89.431,53 а заостаци 64.590,39 форинте, док је 1886. њихов однос био 142.795,33 : 16.780,37 форинте. Порез је тешко наплаћиван и од колониста у Виндхорсту.

Повећање броја аграрних тужби у градишком котару последице увођења земљишних књига 1885/86. уследило је због честог непризнавања кметовског права. Сиромаштво и помањкање посла присиљавали су кметове да последице једне жетве напусте читлук, а кметства су се одрицали да би избјегли плаћање трећине. Признање својства кметства доминантни је мотив аграрних сукоба 1886. Предмет аграрних тужби било је шумско и испашно право,

to 89,431.53 and the unpaid debts amounted to 64,590.39 forints; whereas in 1886 their ratio was: 142,795.33 to 16,780.37 forints. The tax payment was extracted with difficulty even from foreign settlers in Windhorst.

The increase of the number of complaints in Gradiška County after the introduction of the cadastre in 1885/1886 was due to the frequent disregard of serfs' rights. Poverty and a lack of work forced serfs to leave *čitluks* (estates of feudal landlords) after the first crop, and they renounced their serfdom to avoid paying the one-third tax. The acknowledgment of the main features of serfdom was the predominant motif of agrarian disputes in 1886. The subject of agrarian complaints were forest and pasture rights, the change of the ownership of *čitluks*, and the flat rate imposition of the one-tenth tax.

Underdeveloped agricultural production was at the root of the tax difficulties and agrarian disputes. Even if the arable land between Dubica and Gradiška was »excellent for all kinds of crops and hay«, only about one half of the plow fields, gardens, vineyards and pastures were cultivated. At the beginning of the occupation the local population did not have proper agricultural machinery. It was from German settlers that the local people learned about iron plows.

The county council considered the possibility of tobacco cultivation in 1884. It decided that the one-third tax should be paid per planted square meter. In 1885 Jozef Mahlberg from Windhorst secured the supply of the tobacco seeds producing high quality leaves from the region of Rhine valley. Two years later 109 households obtained licenses for growing tobacco.

The Muslims expressed their dissatisfaction with occupying authorities and with their social status by emigrating in larger numbers to Turkey, whereas the Serbs turned to banditry and robbery. The emigration of Muslims became a permanent feature of the 1890s. The head of the county claimed that poverty was the primary cause of emigration. In order to help he advocated the rental of uncleared land. As there was no land available in the surroundings of Gradiška, it had to be found in the Prnjavor County, in the municipalities of Svinjar, Povelich, Brezovljani, Prebjezi and Sitneši. 200 families received an offer to do this, but only 70 families accepted. Lured by attractive propaganda one hundred poor families from the villages of Dubrave,

промјена власништва над читлцима као и пашално расписивање десетине.

Пореске тешкоће и аграрни спорови проистајали су из укупне привредне неразвијености. Иако је предио између Дубице и Градишке „одличан за све врсте жита и сијена“, обрађивана је само половина ораница, вртова, винограда и ливада. Почетком окупације домаће становништво није располагало пољопривредним машинама. Домаћи пољопривредници од њемачких колониста упознали су гвоздени плуг.

Котарско управно вијеће је 1884. разматрало питање узгајања дувана. Одлучило је да се трећина израчунава на основу засада по квадратном метру. Сјеме дувана с квалитетним листом набавио је у Порајни 1885. *Jozef Mahlberg* из Виндхорста. Двије године касније, у котару је 109 домаћинстава добило лиценце за садњу дувана.

Незадовољство окупационом управом и социјалним статусом муслимани су изражавали кроз појачани исељенички покрет у Турску, а Срби кроз разбојништво. Исељенички покрет муслимана у Градишци почетком деведесетих година 19. вијека постао је хроничан. Окружни предстојник тврдио је да је сиромаштво примарни узрок исељавања муслиманског становништва из Градишке. Као вид помоћи предложио је давање у закуп неискрченог земљишта. Како у околини Градишке није било слободног земљишта, требало га је додијелити у прњаворском котару, у општинама Свињар, Повелич, Брезовљани, Пребјези и Ситнеши. Од 200 породица из Градишке и околине обухваћених овим планом, само 70 је прихватило пресељење. Привучени заводљивом пропагандом, у селима Дубраве, Лисковац, Ровине, Вакуф Турски и махалама Обрадовца и Текије око 100 породица, сиромашних, спремало се за исељење. Послије предузетих мјера из Бањалуке, исељавање се ограничило на најсиромашније, док су „први тежаци и пољопривредници“ одустали. Стизале су и вијести о лошем третману и разочарењима исељеника у новим стаништима.

Власт није уважавала жалбе муслиманског становништва на разрезе десетине, притиске од кулука, забрану извоза дрвета, јер су под истим условима живјели и сусједни хришћани. Према прорачуну адлатуса Кучере, већина

Liskovac, Rovine, Vakuf Turски and the town quarters of Obradovac and Tekija were preparing for resettlement. After some measures were undertaken from the Banja Luka District, resettlement was limited to the poorest families, whereas »the better-off peasants and agricultural workers« gave up on this idea. There was news of bad treatment and the disappointment of the settlers in their new surroundings.

The authorities did not accept the complaints of the Muslim population for the imposition of the one-tenth tax, forced unpaid labor and the prohibition of wood export, because the neighboring Christians had to meet the same obligations. According to the estimate of the civil administrator Kučara 156 families with 783 members emigrated to Turkey by July 20th, 1891; 43 families with 186 members came from Gradiška, more than from any other county.

On the Emperor's order Kalay supplied detailed information about the causes and consequences of emigration. In his opinion, the cause of emigration was the transformation of the primitive system of the exchange of goods into a monetary economy. Some people could not cope with this. Kalay quoted the example of Gradiška as one of the arguments for this assumption. From this area it was mostly porters and transportation workers who emigrated; they lost their jobs after the railway from Sunja to Banja Luka was built. With the decrease of transportation fees the railway took over all the import and export from Banja Luka; hired coachmen and the workers on the loading and on the unloading in Gradiška lost their jobs.

Kalay did not think that the emigration of these social categories was a loss for the country. He thought that they were lazy and could form the nucleus of the proletariat, which could be dangerous to the state. The natural process of emigration should not be stopped, because this could lead to further equality in property ownership. At the same time, together with the process of emigration, there was also the parallel process of immigration of able and qualified people from the Monarchy.

According to the opinion of Markuli, a civil servant in the Bosnian government, the settling of the Muslims who returned from Turkey in the north Bosnia was a measure, which would lead to the erosion of the homogeneity of the Serbian population. In his report to the Bosnian government, Lazarini, the head of the Gradiška County, insisted that the

од 156 породица са 783 члана, колико их се до 20 јула 1891. иселило у Турску, била је из градишког котара (43 породице са 186 чланова).

На царев захтјев, Калај је опширно информисао о узроцима и посљедицама исељавања. Узроке исељавања видио је у трансформацији природног привређивања у новчано, при чему се дио становништва није снашао. Калај је на примјеру исељавања из Градишке потврђивао претпоставку. Одатле су се углавном иселили превозници и носачи, који су због изградње пруге Суња – Бањалука остали без посла. Снижењем возарина постепено је сав извоз и увоз за Бањалуку прелазило на жељезницу; нестало је посла радницима на истовару и утовару у Градишци, као и киријашима за Бањалуку.

Одлазак ових социјалних категорија Калај није сматрао губитком за земљу. Сматрао их је нерадницима и претпоставком за настајак пролетаријата који би могао бити опасан за државу. Природан процес исељавања не би требало заустављати јер ће довести до изједначавања у имовинским односима. Истовремено, упоредо с исељавањем текао је процес насељавања радно способних људи из Монархије.

Према мишљењу Маркулија, чиновника босанске владе, колонизација муслиманских повратника из Турске у сјеверну Босну била је мјера којом се урушавала компактност српског становништва. У извјештају Земаљској влади котарски предстојник Лазарини инсистирао је да се колонизација изведе специјално у градишком котару, настањеном политички непоузданим Србима. Није подржавао репатријацију муслиманских исељеника, јер ће тај „опасни пролетаријат“ отићи под исти „плашт“ са Србима, што би за Монархију представљало велику неугодност. Зато су страни колонисти били погоднији за антисрпску политику и поузданији ослонац аустроугарског господарства, пошто су били привредно кориснији.

Упоредо с исељавањем муслимана, организоване су акције на сузбијању српских разбојника. Сматрало се да разбојничке дружине имају политички карактер, као и све „у овој земљи“. Дружини Митра Глушца Црног оперисала је око Градишке и Дубице, а и преко Саве. Говорило се да поједини трговци из Градишке подржавају одметнике. На интервенцију ау-

foreign settlers should be brought especially to his county, because it was inhabited by the politically unreliable Serbs. He did not approve of the repatriation of Muslim settlers, because this »dangerous proletariat« would join Serbs »under their banner«, which could be very awkward for the Monarchy. This is why foreign settlers were much more suitable for anti-Serbian policy and much more reliable allies for the Austro-Hungarian rulers, because they were economically more useful.

At the same time, when Muslims were emigrating, particular measures were taken to stamp out Serbian banditry. It was assumed that bands of outlaws were political in character, like »everything else in this country«. The band under the command of Mitar Glušac Crni operated in the region of Gradiška and Dubica, but also on the far bank of the River Sava. There were rumours that the outlaws had the support of some Gradiška merchants. After the intercession of the Austro-Hungarian minister Baron Temel in Belgrade at the beginning of 1892, some of the robbers from the region of Gradiška were imprisoned on the charge of murder. Mitar Glušac Crni had some outlaw bands under his command at the beginning of 1891, and so did Jovo Nikolić at the end of 1893. He was an ex-junior sergeant in the gendarmerie and later a refugee in Serbia. At the time of the operation of outlaw bands almost the entire Bosnian gendarmerie was concentrated in the region between Prijedor and Gradiška. When the rumors spread suggesting that the outlaw bands had moved to the county of Gradiška, a state of emergency was proclaimed. The population was frightened, not so much by the outlaws, but of being accused for hiding them.

The Austro-Hungarian authorities based their rule on deepening the economic, social, cultural and religious rifts in Bosnia and Herzegovina. The newly opened schools served the aims of occupational policies. Greatest attention was paid to the needs of German settlers. In 1888 three German schools were opened in Windhorst and one in Bosanski Aleksandrovac. Schools for foreign settlers were also opened in Vrbaška, Trošeljci and Kenisberg.

Before the occupation a Serbian primary school was opened in Gradiška and it operated later as a religious school. In the county one more school was opened in 1885. State primary schools were opened in Gradiška, Laminci, Maglaj on the River Vrbas, and in 1909–1910 in Romanovci. After finishing primary school pupils went to Serbia and Vojvodina for

строугарског посланика барона Темела, почетком 1892. у Београду су због убиства затворени неки припадници разбојничких дружина из градишког краја. Слично Црном Митру почетком 1891, четовање је крајем 1893. водио Јово Николић, бивши жандармеријски поднаредник у Босанској Костајници, касније емигрант у Србији. У вријеме овог „четовања“ концентрисана је жандармерија готово из цијеле Босне и Херцеговине на подручју од Приједора до Градишке. Када се пронио глас да су разбојници прешли у градишки котар, и у њему је проглашено опадно стање. У народу је завладао страх, не од хајдука него од оптужбе за јатаковање.

Власт над Босном и Херцеговином Аустроугарска монархија заснивала је на продубљивању економских, социјалних, културних и вјерских супротности. Новоотворене школе су стављене у службу окупационе политике. Водило се првенствено рачуна о потребама њемачких досељеника. Тако су 1888. године у насеобини Виндхорст отворене три школе и једна у Босанском Александровцу с наставом на њемачком језику. Колонистичке школе отворене су и у Врбашки, Трошељима и Кенизбергу.

Прије окупације у Градишци је отворена Српска основна школа. која је и после радила као конфесионална. У котару је радила још једна школа отворена 1885. Државне школе отворене су у Градишци, Ламинцима, Маглају на Врбасу, а 1909/10. у Романовцима. Поједини свршени основци одлазили су на даље школовање у Србију и Војводину, што је практиковано и у вријеме турске власти. Помоћ од Министарства спољних послова Србије у разним видовима добило је више ђака из градишког котара.

Политички живот крајем 19. и почетком 20. вијека обиљежили су покрет Срба за црквено-школску и муслимана за меарифско-вакуфску аутономију. Отпор српских црквено-школских општина да унапријед пријављују властима њихов дневни ред сједница прерастао је у борбу младе српске буржоазије за политичко слабљење аустроугарске власти у Босни.

Српско грађанство је од 1896. до 1902. предало Бечу четири „царска меморандума“, у којима су указивали на злоупотребе власти у црквеним и школским пословима. Наведе-

further education, which was also the practice in Turkish times. The Serbian Ministry of Foreign Affairs gave aid in various forms to many pupils from Gradiška County.

The main features of the political life at the end of the nineteenth and the beginning of the twentieth century were the Serbian movement for religious and educational autonomy and the Muslim movement for analogous purposes: the autonomy of Muslim education and Islamic religious foundations (*mearif-vakuf*). The resistance of the Serbian Orthodox Church Board of Education to inform the authorities in advance about the agenda of their meetings turned into the struggle of the emerging Serbian professional middle class to weaken the political power of Austro-Hungarian authorities in Bosnia.

Serbian middle-class urban population submitted four »imperial memoranda« to Vienna between 1896 and 1902 complaining of abuses by the authorities in religious and educational matters. Among others, the following examples were quoted: the police prevention of the meetings of the Serbian Orthodox Church Board of Education, the imposition of the Latin alphabet, the fines imposed on the members of Serbian Orthodox Church Board of Education, the banning of church choirs, the protection of those accused by the people. As this was going on, Vladislav Baron, the head of Gradiška County, was often the cause of complaints by Serbian citizens to higher authorities. One of the complaints pointed out that »all his actions, all his proceedings ... were insults ... to what was sacred to the Serbs«. In the course of the investigations of these charges the Bosnian government raised the question whether or not this was a symptom of a new movement among the Serbian Orthodox population.

The investigations of the authorities showed that a movement of political opposition was in question. After the victory of Vidović and Malić in the elections for the Serbian Orthodox Church Board of Education in Gradiška County, Malić started a wide oppositional campaign from Dubrovnik to Banja Luka. The government's agent provocateur "Eugen Rihter", as he called himself, came to the conclusion that neither the earlier nor the present head of Gradiška County had any idea of how to calm the passions and win the sympathy of the people who were loyal to the authorities. He also pointed out that Serbs differed in their opinions regarding the possibility of solving their church matters in Constantinople, even if they were not based on any reli-

ни су примјери жандармеријског спречавања одржавања скупштине црквене општине, напуштања латинице, глобљења чланова општине, забране црквених пјевачких друштава, заштите оних које је народ тужио, итд. У току овог покрета котарски предстојник Владислав Барон дао је низ повода градишком грађанству за жалбе вишим властима. У жалби се истицало да је „свако његово дјело, сваки његов поступак... увреда што је... Србима светиња“. Уз испитивање навода жалбе, Земаљска влада се питала није ли она симптом новог покрета православног становништва.

Испитивања власти показивала су да се радило о опозиционом политичком покрету. Послије побједе Видовића и Малића на изборима за Црквено-школску општину у Градишци, Малић је развио широку опозициону активност од Дубровника до Бањалуке. Владин провокатор „Eugen Rihter“ (како се потписивао) закључио је да ни бивши ни тадашњи котарски предстојник у Градишци нису имали смисла за стишавање страсти и придобијање људи лојалних влади. Установио је да су мишљења Срба о изгледима за рјешење њихових црквених питања у Цариграду различита, мада нису имала покрића у поузданим вијестима. Кад је Земаљска влада покушала да преко митрополита Мандића сузбије борбу Срба за црквеношколску аутономију, Црквено-школска општина у Градишци обавијестила је 5. септембра 1899. „да са њим прекида сваки саобраћај“, упутивши Мандића на свог опуномоћеника Глигорија Јефтановића.

Послије завршетка борбе за црквено-школску аутономију, грађани и бивши чланови црквено-школских општина из Градишке, Приједора и Дубице тражили су враћање неправедно наплаћених глоба с каматама, трошковима и одштетом. Земаљска влада је одбила молбу, јер би њено прихватање значило да су кажњеници били на правом, а управа на кривом путу.

У међувремену јачао је покрет муслимана за меарифско-вакуфску аутономију. Два покрета почела су да се приближавају. У мају 1900. у Градишци је међу муслиманима спроведена снажна агитација вођства муслиманског покрета из Мостара. Вођена је преко Хаџи Хамида Хусеџиновића, који је годинама био у вези са

able information. When the government attempted to use the Metropolitan Mandić to stop the Serbian struggle for religious and educational autonomy, the Serbian Orthodox Church Board of Education in Gradiška informed Mandić on September 5th, 1899, that they “refused any further communication with him” and referred him to their representative Gligorije Jeftanović.

After the end of the struggle for religious and educational autonomy, Serbian citizens and former members of the Serbian Orthodox Church Board of Education from the municipalities of Gradiška, Prijedor and Dubica demanded the return of the unjustly paid fines with interest, expenses and compensation. The Bosnian government refused their demands, because their acceptance would imply that the punished citizens were in the right and the authorities, in the wrong.

In the meantime, the Muslim movement for the autonomy of Muslim education and Islamic religious foundations (*mearif-vakuf*) was getting stronger. The goals of the two movements became similar. In May 1900 the leaders of the Muslim movement in Mostar lobbied strongly among the Muslim population in Gradiška. Hađi Hamid Huseđinović, who for years had been in touch with Ali-Fehmi Džabić, was its main exponent. The main agitator in Gradiška was Mehmed Hodža, i.e. Hoko Hamzić. He emigrated when emigration began on a larger scale in 1901. The county authorities believed that emigration was due to foreign propaganda, particularly to letters coming from Turkey. 1,280 emigrants left Gradiška between 1878 and 1902, according to official statistics. But it is difficult to assess the number of those who came back.

After Kalay's death in 1903 the struggle for political, national, economic and civil rights flared up in Gradiška and, in fact, all over Bosnia and Herzegovina. At the inaugural meeting of the Serbian People's Organization in Sarajevo in 1907 Gradiška was represented by Vaso Vidović and Dr. Jovan Malić. The local committees of the Croatian People's Community were founded in Gradiška and Komušina. Mirko Đurkovečki, a nobleman and a landowner, was the member of the Main Committee. There are no data about Muslim political organizations.

After the proclamation of the annexation of Bosnia and Herzegovina in 1908 and the introduction of constitutional rule, political tensions rose. The resistance of Serbs and Muslims to annexation and

Али-Фехми Џабићем. Главни агитатор у Градишци био је Мехмед Хоџа, односно Хоко Хамзић. Убрзо се иселио, када је исељенички покрет почетком 1901. узео већег маха. Котарска власт је исељавање повезивала с агитацијом споља, посебно с писмима из Турске. Према званичним подацима, од 1878. до 1902. Градишку је напустило 1.280 исељеника. Колико је било повратника тешко је утврдити.

Послије Калајеве смрти 1903, у Градишци и у Босни и Херцеговини уопште, распламсала се борба за политичка, национална, економска и грађанска права. На оснивачкој скупштини Српске народне организације у Сарајеву (1907), Градишку су представљали Васо Видовић и др Јован Малић. У Градишци и Комушини формиран је Мјесни одбор Хрватске народне заједнице. Велепосједник Мирко пл. Ђурковечки био је члан Средишњег одбора. Недостају подаци о политичким организацијама муслимана у Градишци.

Политички живот разбуктао се проглашењем анексије 1908. и завођењем уставности. Отпор Срба и муслимана анексији и борба за доношење устава поздрављени су у селима Горњи и Доњи Подградци, Милошево Брдо и Совјак. Увођењем уставности почеле су припреме за конституисање Босанског сабора. Васо Видовић налазио се на челу Одбора у Бањалуци за припрему избора за сабор.

И досељеници су настојали да буду заступљени у Босанском сабору. Код Земаљске владе истицане су заслуге колониста за привредни и културни развој, као и чињеница да су управо колонисти, без разлике на националност и вјеру, најоданији царски поданици. Сматрали су себе натурализованим. И поред свега, колонисти нису добили свог представника у Босанском сабору. Домаће становништво су заступали: Србе Никола Стојановић, Хрвате Мирко пл. Ђурковечки и Муслимане Омер еф. Чиркинагић.

Анексија Босне и Херцеговине подстакла је муслимане Градишке на нови талас исељавања у Турску. То се дешавало нарочито тамо гдје су муслиманска насеља граничила с колонијалним и гдје су колонисти нудили за земљу добре цијене. Основан је и конзорцијум за откуп земљишта. Како се 1909, од преко 220 муслиманских породица које су затражи-

their struggle for a new constitution were warmly welcome in the villages of Gornji (Upper) and Donji (Lower) Podgradci, Miloševo Brdo and Sovjak. The introduction of constitutional rule announced the beginning of the activities for the establishment of the Bosnian Assembly. Vaso Vidović was the president of the Committee for the organization of the elections of the members of Bosnian Assembly in Banja Luka.

The foreign settlers also attempted to be represented in the Bosnian Assembly. They insisted on informing the Bosnian Government of their contribution to the economic and cultural development of Bosnia, pointing out at the same time that, regardless of their nationality and religion, the foreign settlers were the most faithful subjects of the Empire. They regarded themselves as naturalized citizens of Bosnia. But in spite of all this the foreign settlers did not get their representative in the Bosnian Assembly. Among the local population, the Serbs were represented by Nikola Stojanović, the Croats by the nobleman Mirko Đurkovečki and the Muslims by Omer effendi (master, Sir, title of respect) Čirkinagić.

The annexation of Bosnia and Herzegovina induced the Muslims in Gradiška to emigrate to Turkey on a larger scale. This was particularly the case in the area where Muslim settlements were in the immediate vicinity of the foreign settlements and the foreign settlers were offering them good prices for their land. A consortium was founded for the purchase of land. In 1909 two hundred and twenty Muslim families applied for passport to emigrate to Turkey and when two-thirds of them left – almost the whole village of Liskovac, half of the village of Čikule, one third of the village of Dubrave and some families from Orahova – the authorities became more seriously interested in the investigation of the causes of emigration. The emigrants claimed that the causes were multiple: the confiscation of land for »the sewerage system«, the rise of road duties, forest fines, the prohibition of logging for firewood, the carelessness of municipal and county authorities, the issuing of numerous licenses for selling alcohol, etc. The greatest number of family applications in any county of the district of Banja Luka was submitted in Gradiška County – 671, some of them changed their mind, but 347 families emigrated. No one doubted that life conditions were better in Turkey.

At the beginning of 1911 the number of Muslim applications for emigration rose, but so did the number of applications for return. From the mid-

ле пасоше за исељење у Турску иселило двије трећине – скоро цијели Лисковац, пола Чикула, трећина Дубрава и нешто Орахове – власт је озбиљније трагала за узроцима исељавања. Према изјавама исељеника, узроци су били вишеструки: одузимање земље за „канализацију“, повишење цестарине, шумске глобе, забрана огрјевног дрвета, немарност котарског и општинског уреда, давање бројних дозвола за точење пића итд. Из овог котара се у раздобљу од анексије до краја 1911. пријавило за исељавање највише породица у бањалучком округу – 671, од којих се, пошто су неке одустале, 347 иселило. Нико није сумњао у боље животне услове у Турској.

Почетком 1911. у порасту су били захтјеви муслимана за исељавањем, али и за повратак. Од средине октобра до краја децембра 1910, од 202 породице, колико их се вратило у Босну и Херцеговину, 127 је било из градишког котара. Повратнички процес ојачао је током 1912, нарочито послје Првог балканског рата.

Нигдје домаће становништво, поготово хришћанско, није симпатисало овај „привредно мало вриједан елемент“. И Влада је сматрала да повратници немају намјеру да остану, већ да добијену стоку и земљу опет продају и врате се у Турску. Почетком рада Сабора међу кметовима градишког котара јавио се покрет познат као „сеоски штрајк“ по угледу на радничке штрајкове, или као „сува буна“, за разлику од крвавих буна из турског времена. Циљ је био ускраћивање давања трећине и радикално рјешење аграрног питања, како су обећавали хришћански кандидати за посланике приликом изборне агитације. Почетком августа 1910, у Турјаку је интервенисала жандармерија у вези са наплатом хака. Инцидент се проширио и на село Грбавце. До 12. августа покрету се прикључило 10 општина: Турјак, Горњи и Доњи Подградци, Цимироти, Врбашка, Драгељи, Милошево Брдо, Шашкиновци и Машићи. Ова села отворено су исказивала свој опозициони став у односу на давање трећине, док су Рогољи, Елезагићи, Романовци, Вилуси, Карајзовци, Бистрица, Гашница, Јабланица, Требовљани, Ламинци, Дубрава, Јаружани и Сређани ишчекивали исход. Између штрајкачких општина успостављени су контакти. Увиђајући озбиљност ситуације, котарска

dle of October to the end of December 1910 two hundred and two Muslim families returned to Bosnia; 127 of them were from Gradiška County. The process of repatriation was gaining ground in the course of 1912, particularly after the First Balkan War.

Local inhabitants, and particularly the Christian population, were not interested in this »element of little economic potential«. And the government's view was that repatriates had no intention of staying, but meant to get back their cattle and land, sell them again and return to Turkey. In the early days of the Bosnian Assembly the serfs of Gradiška County organized a movement called »village strike«, analogous to workers' strikes, or »dry rebellion«, as distinguished from bloody rebellions of Turkish times. Its aim was the refusal to pay one-third of their income and a radical solution the agrarian question. This was what they were promised by the Christian candidates for the Assembly during the pre-election campaign. At the beginning of August 1910 police intervened in Turjak in connection with the collection of *hak* (part of the produce due to the landlord). The trouble spread to the village of Grbavci. By the 12th of August twelve townships joined this movement: Turjak, Gornji and Donji Podgradci, Cimiroti, Vrbaška, Dragelji, Miloševo Brdo, Šaškinovci and Mašići. These villages openly demonstrated their protest against the collection of one-third of produce, whereas Rogolji, Elezagići, Romanovci, Vilusi, Karajzovci, Bistrica, Gašnica, Jablanica, Trebovljani, Laminci, Dubrave, Jaruzani and Sredani were waiting for the outcome. The villages on strike established contact with one another. Realizing how serious the situation was, the county authorities attempted to stamp out this movement at the start. All gatherings and consultations were prohibited and the traffic among the villages was put under surveillance.

Depending on the attitudes of serfs in different townships different approaches were made to the collection of the one-third of produce. After the stormy meeting in Gradiška on the 15th of August, in the presence of Nikola Stojanović, member of the Assembly, the peasants changed their mind: the tension relaxed, the situation calmed down, an agreement was to be negotiated with *subašas* (tax-collecting supervisors of landlords' estates), and the estimate of one-third of produce was to be made in the old way. The peasants changed their mind, which was explained by the promise that this was

власт је покушала да покрет угуши у његовом зачетку. Забранила је скупове и договоре и ставила под контролу саобраћај међу општинама.

Зависно од околности, у држању кметова у појединим општинама према предаји трећине било је разлика. По завршетку бурне скупштинне, одржане у Градишци 15. августа, и у присуству посланика Стојановића, промијенило се мишљење сељаштва: стишала се узнемиреност, вратио мир, тражио споразум са субашама, а прихваћена је процјена трећине на дотадашњи начин. Промјена мишљења кметова објашњавана је обећањем да те године дају посљедњу трећину, јер ће у идућој сесји Сабора аграрно питање бити ријешено и неће бити бојазни од сношења трошкова ванредних мјера.

На основу овог искуства, власт је сматрала да је услов трајног мира само облигаторни откуп кметова или најмање факултативни с петогодишњим или дужим роком, у току којег би био замијењен облигаторним.

По угледу на Српску штедионицу у Сарајеву, српско грађанство у Градишци током 1905. радило је на оснивању штедионице. Од четири основана завода у Босни и Херцеговини у 1904. један је био у Градишци. Српски кредитни завод у овом мјесту конституисан је 28. маја 1907. године. Послије извјесних колебања, Влада је издала одобрење за оснивање „Српске банке (дионичког друштва) у Босанској Градишци“. Хрватска штедионица и вересијска задруга с ограниченим јемством основана је 24. новембра 1912. Уживала је подршку друштва „Напредак“ из Сарајева.

Попут банкарства, и задругарство је било лимитирано феудалним друштвено-економским односима. Јавило се у Градишци, у којој је капиталистички систем својом експлоатацијом погађао сеоско становништво. Банке и задруге представљале су вид отпора притиску страног капитала. Српске задруге основане су у Рогољима и Јунузовцима (1911), у Романовцима и Крнетама (1912), док је хрватска основана у Доњој Долини.

Многе молбе за отварање задруга, упућене из Градишке, биле су одбијене. Чак су и њемачки колонисти у вези са овим питањем наилазили на препреке код власти. Први су у Босни и Херцеговини покушали да оснују земљорад-

the last year in which one-third of produce was to be collected, because the agrarian question was to be solved at the next session of the Bosnian Assembly and there would be no fines for the expenses of special measures which were undertaken.

On the basis of this experience the authorities came to the conclusion that the condition for achieving lasting peace was the reimbursement of the landlords for the obligatory release of their serfs, or at least the optional reimbursement for five or more years, during which the release would become obligatory.

Following the example of the Serbian Savings Bank in Sarajevo the Serbian citizens of Gradiška were making arrangements for the founding of their savings bank in 1905. One of the four banks founded in Bosnia and Herzegovina in 1904 was in Gradiška. Serbian Credit Union in Gradiška was founded on May 28th, 1907. After some hesitation the government issued the permission for the foundation of “Serbian Bank (Stock Company) in Bosanska Gradiška”. The Croatian Savings and Credit Bank with limited liability was founded on the November 24th, 1912. It had the support of “Napredak” from Sarajevo.

Cooperative farming was, like banking, limited by the feudal system of social and economic relations. The first cooperative farms appeared in the region of Gradiška, whose village population was exposed to capitalist exploitation. Banks and cooperative farms were forms of resistance to foreign capital. Serbian cooperative farms were established in Rogolji and Junuzovci (1911), in Romanovci and Krnete (1912), and a Croatian cooperative farm was established in Donja Dolina.

Many applications for permission to establish cooperative farms were turned down in the region of Gradiška. Even German settlers had difficulties with the authorities in such matters. Their first effort to start a cooperative farm in Windhorst failed in 1899. Finally they succeeded in this endeavor in 1912. But as soon as they came, the German settlers founded their Agricultural Association with its seat in Banja Luka. The authorities had a much more favorable attitude towards the Agricultural Society in Windhorst, founded in 1893, than they did towards cooperative farms. At that time it was the only agricultural society in Bosnia and Herzegovina.

At the same time when banks and cooperative farms were established, some commercial and

ничку задругу – у Виндхорсту 1899. Успјели су тек 1912. Њемачки колонисти су у најкраћем року основали Задружни савез, са сједиштем у Бањалуци. За разлику од задруге, власт се знатно боље односила према Пољопривредном друштву у Виндхорсту, основаном 1893. Тада је то било једино пољопривредно друштво у Босни и Херцеговини.

Упоредо с оснивањем банкарства и задругарства, текло је организовање трговачких и занатских удружења. Трговачко удружење формирано је и у Градишци, у којој је 1904. било 575 самосталних занатлија. Своја правила усвојила је Подружница грађевинских радника. Организовали су се и кожарско-прерађивачки радници.

На политичку сцену у Градишци почетком 20. вијека ступају и радници. У Подградцима је фебруара 1912. године 400 радника ступило у штрајк. Из извјештаја котарске власти од 15. фебруара, види се да су отпуштена 22 радника шумске фирме „Societa...“ који су хтјели да поведу штрајк. Резултати истраге у вези са овим догађајима нису познати.

За очување националног идентитета и националне културе под окупационом влашћу, поред домаће интелигенције посебни значај имала су културно-просвјетна друштва. У односу на слична насеља у Крајини, Градишка је крајем аустроугарске управе предњачила у раду културно-просвјетних и хуманих друштава. Још тада звали су је „Мали Београд“. Сива еминенција ових активности био је устаник Васо Видовић. Темељ српских културно-просвјетних друштава у Градишци, као и цијелој покрајини, било је Просвјетно културно друштво „Просвјета“. Први предсједник пододбора у Градишци, основаног 2. децембра 1902, био је Милан Сабљић. Мјесни одбор ангажовао је повјеренике друштва у Кукуљама, Ламинцима и Стапарима. Чланови Главног одбора „Просвјете“ из Градишке били су др Јово Малић, као ревизор 1905. и 1906. и др Богдан Видовић, као одборник 1912. и ревизор 1913. „Просвјета“ је већ 1903–1904. стипендирала више студената из Градишке, који су студирали на разним универзитетима у Европи. Истакнути донатори градишког одбора „Просвјете“ били су Видовићев ортак Ђорђе Ковачевић и његова жена

craftsmen’s associations were founded. An association of tradesmen and craftsmen was formed in Gradiška, which had 575 independent craftsmen in 1904. The union of construction workers adopted its rules. The leather-goods workers were also organized.

The activities of workers became noticeable in Gradiška at the beginning of the twentieth century. Four hundred workers went on strike in Podgradci in February 1912. It can be seen from the report of the county authorities dated February 15th that 22 workers were dismissed from their jobs by the forestry firm “Societa...”, because they wanted to start a strike. The results of the further investigations of this case are unknown.

The educated professionals and the societies for cultural and educational advancement were particularly important for preserving national identity and national culture under foreign rule. As compared to similar towns Gradiška was outstandingly active in promoting the activities of cultural, educational and humanitarian organizations. At that time it was even called »Little Belgrade«. The grey eminence of these activities was Vaso Vidović, the man who had joined the Uprising. The leading society for cultural and educational advancement in Gradiška, and in the entire county, was “Prosvjeta”. Milan Sablić was the first president of the Committee of the Gradiška branch of “Prosvjeta”, founded on December 2nd, 1902. The Committee appointed their representatives in the villages of Kukulje, Laminci and Stapari. The Gradiška members of the Main Board of “Prosvjeta” were Dr. Jovo Malić, as the controller in 1905 and 1906, and Dr. Bogdan Vidović, as a member of the board in 1912, and the controller in 1913. Already in 1903–1904 “Prosvjeta” awarded scholarships to a number of students from Gradiška, who studied at various European universities. The outstanding benefactors of the Gradiška Committee of “Prosvjeta” were Vidović’s partner Đorđe Kovačević and his wife Stojka. Before the beginning of the First World War they bequeathed their big house to the Serbian Society for the Advancement of Culture and Education “Prosvjeta”.

Whereas “Prosvjeta” was an urban society of educated professionals, merchants, craftsmen and others, “Omladinsko kolo Pokret” (“Young People’s Society”), founded in 1904, was the meeting center of the youth of Gradiška and a stimulating precedent for the establishment of other similar societies for the advancement of culture among young

Стојка. Још прије почетка Првог свјетског рата одлучили су да своју велику кућу оставе као легат Српском културном друштву „Просвјета”.

Док је друштво „Просвјета” било грађанско друштво интелектуалаца, трговаца, занатлија и других, друштво Омладинско коло Покрет, основано 1904, окупљало је градишку омладину и из њега ће се развити друга омладинска културна друштва. Ово друштво било је, изгледа, претеча Српском пјевачком друштву Бранко основаном 1904. и Српској читаоници основаној 1905. Иако без новца, Српска читаоница одмах је имала 61 члана. Добротворна задруга Српкиња (од 1918. Коло српских сестара”) у Градишци је основана 1906. године. Окупљала је између 70 и 85 чланица и располагала пристојним капиталом. Српско соколско друштво у Градишци основано је 1909. Бројало је 85 чланова, док је материјално стајало добро. Соколство је тада заступало не само национално-борбени већ и друштвено-револуционарни програм. Српско антиалкохоличарско друштво

people. This society was, apparently, the predecessor of Serbian singing society “Branko”, founded in 1904, and of the “Serbian Reading Room”, founded in 1905. The “Serbian Reading Room” had no funds, but it was immediately joined by 61 members. “The Charitable Cooperative of Serbian Women” (from 1918 “The Society of Serbian Sisters”) was founded in Gradiška in 1906. It numbered 70 to 85 members and had decent funds. “The Serbian Falcon Athletic Society” was founded in Gradiška in 1909. It had 85 members, and its finances were sound. This was the society for promoting not only a radical national, but also a revolutionary social program. “Serbian Temperance Society” was first established in Razboj in 1909, then in Gradiška in 1910 with branches in Bistrica, Grbavci, Miloševo Brdo and Dragelji.

The movement “Blood Brothers” (“Pobratimstvo”) was particularly popular in villages. At the celebration of the tenth anniversary of “Prosvjeta” in 1912 in Sarajevo, it was pointed out that the “Blood Borthers” branch in Gradiška “was so widely spread that it has won the support of the entire region owing

Тузлански соколи са прославе у прољеће 1913. У средини, пети здесна, са капом, Бранко Чубриловић. У посљедњем реду, други здесна, Васо Чубриловић.

Tuzla's falcons on celebration in Spring of 1913. In the middle, fifth from the right, with cap, Branko Čubrilović. In the last row, second from the right, Vaso Čubrilović.

најприје је основано у Разбоју 1909, у Градишци 1910. са подружницама у Бистрици, Грбавцима, Милошевом Брду и у Драгељима.

Покрет Побратимство нарочито је захватио градишка села. У вези са учешћем на прослави 10-годишњице друштва „Просвјета” 1912. у Сарајеву, за Побратимство градишког краја речено је да је „захваљујући патриотском раду и активности Владе и др Јоце Малића, прешао и освојио читав овај крај”.

Посланици градишког котара у Босанском сабору Мирко пл. Ђурковечки и Никола Стојановић нарочито су заострили питање народне привреде. Ђурковечки, члан Хрватске заједнице, оштро је указивао на пропадање тежака. Наводио је примјере из многих котара, првенствено градишког, гдје је између 1895. и 1910. број грла стокe смањен за 54.000. Стојановић се залагао да влада унаприједи земљорадњу, на коју је уз сточарство народ био једино упућен. Истицали су и велике недаће у градишком котару изазване поплавама. Штете од елементарних непогода 1899. у градишком котару процијењене су на 300.000 гулдена. Истина, Окружна област у Бањалуци била је почела припреме за одводњавање земљишта између Градишке и Врбаса како би га заштитила од честих излива Саве.

Ради ефикаснијег обављања посла, у Градишци је 24. марта 1906. основана Водна задруга. Тешко је тачно утврдити пословање Водне задруге и издатке за мелиорационе радове. У Босанском сабору је 1914. констатовано да је ова задруга уз помоћ државе отплаћивала ануитете зајма за спровођење мелиорације. Због недовољних финансијских средстава и неискства, мелиорациони радови нису били још завршени, па је народ трпио више штете него прије почетка мелиорације. Према новој законској основи, најприје је требало додатно насути прениске насипе, затим набавити машине које би црпили воду тамо гдје се она задржавала и пребацивале је у Саву. Централна машинска постројења била би у Градишци. До тада је за регулисање Саве потрошено 1.800.000 круна, од чега је 720.000 чинио зајам Водне задруге а 340.000 градишке општине. Радови су сматрани незавршеним, јер нису биле постављене пумпе за црпљење воде.

to the patriotic activities of Vlado and Dr. Joco Malić”.

The members of the Bosnian Assembly from Gradiška county Sir Mirko Đurkovečki and Nikola Stojanović severely criticized the approach to agricultural policies. Đurkovečki, a member of the Croatian Union Party, sharply pointed out that the peasants were on the verge of catastrophe. He quoted examples from many counties, but primarily from Gradiška county: from 1895 to 1910 the number of cattle decreased by 54,000. Stojanović insisted that the government do something to improve agriculture, considering that it was, together with cattle breeding, the only source of income for many people. They both pointed to the great difficulties in Gradiška County caused by flooding. The damage from natural disasters in Gradiška County was estimated at 300,000 guildens. Admittedly, the authorities of the Banja Luka District already started preparing to carry out drainage of the area between Gradiška and the River Vrbas, with the aim of protecting it from frequent flooding by the River Sava.

Waterworks Cooperative was founded in Gradiška on March 24th, 1906 with the aim of dealing more efficiently with flooding. It is difficult to follow exactly the scale of works of this cooperative and its expenses for land reclamation. The Bosnian Assembly records testify that in 1914 this cooperative, with state financial aid, paid its annual interest on the loan for land reclamation. Due to insufficient funds and lack of experience the land reclamation works were not completed, so that the people suffered more damage than they did before the land reclamation works started. According to the new regulations, the first thing to be done was to raise the level of the already existing embankments which were too low, and then provide the machinery for pumping the remaining water out and taking it back to the River Sava. Gradiška was to be the center for the installed machinery. Until this time 1,800,000 crowns were spent for the regulation of the River Sava: this sum included the Waterworks Cooperative investment of 720,000 crowns and the contribution of the Gradiška municipality of 340,000 crowns. The works were considered unfinished, because no water pumps were installed.

Economic conditions were dependent on social relations. After the initial difficulties foreign settlers contributed – by their rational approach to agriculture – to the development of this region and to the better education of peasants. Agriculture was more advanced in the villages, better breeds of cat-

Привредне прилике условљавали су и социјални односи. Послије почетних тешкоћа страни колонисти су рационалним привредним радом знатно допринијели развоју краја и просвјећивању сељака. У селима се боље радило, гајена је напреднија стока, жетва и вршидба су обављане парним машинама. До 1880, када су се колонисти доселили, жито се увозило да би се касније у градишком котару производило највише жита у Босни и Херцеговини. Само колонија Виндхорст је производила до 200 вагона пшенице и исто толико јечма, ражи, зоби, а кромпира преко 200 вагона. Сијана је и посебна врста дјетелине која се извозила у Монархију. Резултате оваквог напретка колоништа домаће становништво доводило је у везу с њиховом повлашћеношћу.

У Хабзбуршкој монархији Босна и Херцеговина је порески била веома оптерећена. Народ се у таквим околностима морао задуживати. Дугови су наплаћивани пљенидбом, која је немилосрдно спровођена. Пошетња у пореском систему наступила је увођењем паушала 1905, када је почео обрачун десетине и трећине на основу просјечног пореза у посљедњих десетак година. Притужбе су из године у годину биле све бројније. Становници Виндхорста и Кенигсфелда (Дубрава) имали су већи паушални порез него у најповољнијим годинама плаћања десетине. Ни неродице крајем прве деценије XX вијека нису узимане у обзир.

Незадовољство народа долазило је до изражаја у ондашњој националној штампи, посебно у листу *Народ*. Због различитог манипулисања земљом, године 1913. почело је спровођење тзв. „аграрних операција“. Нуђена је могућност колонизацијске закупнине. Новооснована аграрна комисија с почетка 1914. била је одлучна против даривања земљишта у закуп колонистима, већ се залагала за његову продају. Кметови су долазили до власништва над земљом и њеним откупом од земљопосједника. У откупу земљишта скоро потпун успјех су имали кметови Хрвати, што је понекад скупо стајало откупљене сељаке, с обзиром на некада неповољне цијене откупа. Како Босански сабор није усвојио облигациону већ факултативну основу за рјешење аграрног питања, откупом се сељаштво прекомјерно задуживало узимајући зајмове од разних банака и зеленаша.

tle were raised, harvesting and threshing were done by steam engines. Until 1880, when the foreign settlers arrived to this region, grain was imported, but later the Gradiška County was the biggest producer of grain in Bosnia and Herzegovina. The Windhorst settlement by itself produced 200 carloads of wheat and as much of barley, rye and oats, and over 200 carloads of potatoes. A special sort of clover was sown and exported to the Monarchy. The local population attributed the achievements of the foreign settlers to their privileged position.

Within the Habsburg Monarchy Bosnia and Herzegovina was heavily taxed. People accumulated debts in such circumstances. Failing payment, debts were extracted by merciless seizure and confiscation property. The introduction of a flat rate tax payment in 1905 created great confusion in the system. The tax of one-tenth and one-third of the produce was based on the estimate of the average tax during the preceding ten years. Every year the complaints were more and more numerous. The flat rate tax for the inhabitants of Windhorst and Kenigsfeld (Dubrave) was bigger than one-tenth of the produce in the most prosperous years. Crop failures at the end of the first decade of the twentieth century were ignored.

The dissatisfaction of the population was expressed in the contemporary national newspapers, particularly in the paper *Narod* (People). Because of various changes in land ownership, the so-called »agrarian operations« were introduced in 1913. Foreign settlers were offered the chance to pay rent for land. The newly founded agrarian commission was strongly against renting out the land to foreign settlers and insisted on selling it. The serfs became owners of land by reimbursing their landlords. The Croatian serfs were most successful in reimbursing their landlords, but they sometimes had to pay high prices for this, because the reimbursement rates were unfavorable. Since the Bosnian Assembly did not accept the obligatory, but the optional basis for the solution of the agrarian question, peasants reimbursing their landlords often ran into unreasonable debts by taking loans from banks and usurers.

During the Balkan War in 1912 the Serbs of Gradiška, its surroundings and the entire Bosnia and Herzegovina were torn between their desire to help the Balkan liberators and the strengthened Austro-Hungarian measures to secure their peaceful behavior. The authorities were particularly suspect of Serbian Orthodox priests. The authorities'

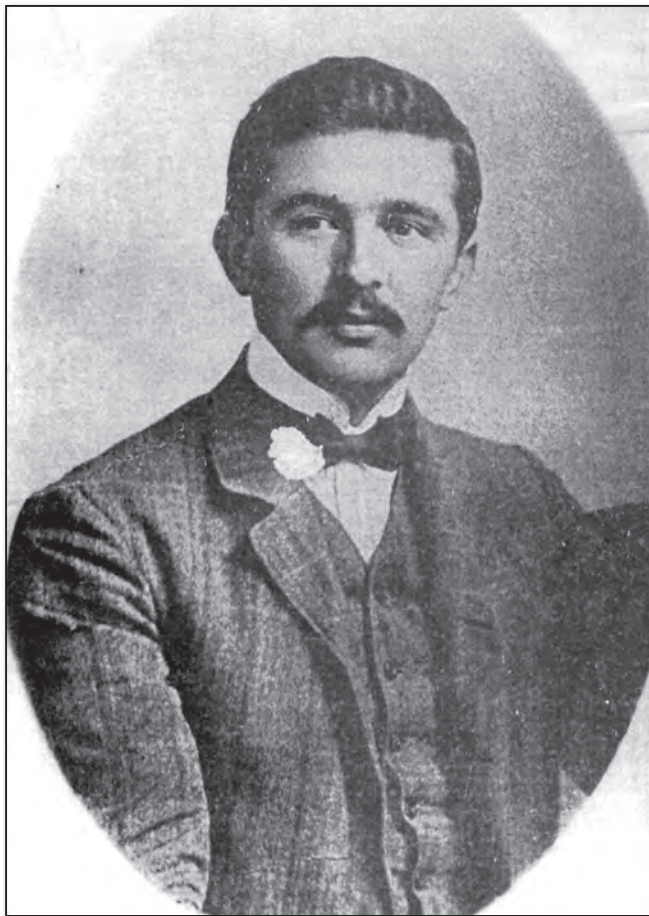
У Балканском рату 1912, Срби Градишке и околине као и цијеле БиХ нашли су се између жеље да помогну балканским ослободиоцима и појачаних мјера аустроугарских власти за њиховим мирним држањем. Властима су посебно били сумњиви православни свештеници. Трагање власти за агитаторима српско градишко грађанство као да није много занимало. Оно је 8. фебруара 1913. ангажовало професора Јункистра да им одржи предавање *О српском народном стилу и декоративној умјетности*. У трагању за везама са Србијом, дознало се за намјеру градишких Срба да се населе у новоослобођеним крајевима Старе Србије. Котарски уред у Градишци средином 1913. извијестио је да се та намјера до тада могла односити само на градске трговце и занатлије, а никако и на сељаштво.

Атентат у Сарајеву на престолнаследника Фрању Фердинанда дјеловао је депремирајуће на градишко становништво. Све три конфесије одржале су богослужења жалости. Котарска власт је благовремено спрјечила антисрпске насилне демонстрације, изражене у многим мјестима Монархије. Завођењем ванредног стања, у Градишци су забрањена свака окупљања, па и она поводом црквених светковина. Праћени су чланови српских опозиционих група око листова *Отаџбина* и *Народ*, као и учесници видовданске прославе у Србији. Спроведене су истраге о учесницима видовданске прославе у Бањалуци из Турјака и Грбаваца. Десетак дана касније прикупљени су по-

search for agitators did not seem to arouse great interest among Serbian citizens in Gradiška. On February 8th, 1913 they invited Professor Junkister to deliver a lecture on *Serbian National Style and Decorative Arts*. The investigation of the links with Serbia pointed to the intention of the Gradiška Serbs to settle in the newly liberated regions of Stara (Old) Serbia. In the middle of 1913 the Gradiška county office reported that this was possibly the intention of urban merchants and craftsmen, but certainly not of peasants.

The assassination of the heir-apparent Franz Ferdinand in Sarajevo had a depressive effect on the citizens of Gradiška. All the three confessions had memorial services. The county authorities prevented in time the anti-Serbian aggressive demonstrations, which took place in many other places in the Monarchy. A state of emergency was proclaimed

and all gatherings were banned, including religious celebrations. The members of Serbian opposition groups, gathered around the papers *Otažbina* (Fatherland) and *Narod*, were under police surveillance, and so were the participants from Turjak and Grbavci in the Vidovdan celebrations in Banja Luka (St. Vitus Day, the day of the Battle of Kosovo). About two weeks later personal information was collected about all the teachers and members of the committees of the Serbian Orthodox schools who were the citizens of Serbia, Montenegro and Croatia. The personnel of the Serbian banks were exposed to the same treatment. They were all banished from Bosnia. Books, calendars, pictures, cigarette paper, glasses were carefully examined in shops.

Вељко Чубриловић,
звани „Лепи Вељко“ – српски учитељ

Veljko Čubrilović,
known as „Pretty Veljko“ – Serbian teacher

даци о учитељима и члановима школских одбора српских конфесионалних школа који су били држављани Србије, Црне Горе и Хрватске. Исто је урађено и за чиновнике српских новчаних завода. Сви су протјерани из Босне. У трговинама су прегледаване књиге, календари, слике, цигарет-папир, чаше и друго. Предмети са српским обиљежјима су конфисковани. Извршене су кућне преметачне чланова друштва *Побратимство* и *Соко* која су убрзо била забрањена, као и сва друга српска друштва. Спроведене су и истраге у вези са знацима на црквеним крововима и свјетлосним сигналимa у Козари, Мотајци и долини Саве. Политички непоуздани задржани су

као таоци, као и 48 других политички сумњивих особа, интернирани су у првим мјесецима рата у три етапе у логор у Арад. У Арад су накнадно интернирани чланови друштва *Соко* Владо Малић из Градишке и члан *Побратимства* Лазо Баврлић из Грбаваца. Истовремено 17-орици српских трговаца одузета је дозвола за точење. Лицима која су се прикључила српској војсци конфискована је имовина и одузето држављанство. Послије претреса, у Рогољима су осуђена четири члана *Побратимства*; војном суду су предати градишки свештеник Душан Суботић и члан *Сокола* Светозар Суботић. Поднијето је око 70 пријава због увреде величанства, велеиздајничких изјава, одобравања атентата, ширења алармантних вијести, посједовања алармантног материјала итд. Највећи дио је прослијеђен у Бањалуку ратном суду и тајној команди.

Нада, кћерка Вељка и Јованке Чубриловић, рођена 27. септембра 1913. Ову слику Вељко Чубриловић чувао је уза се све до смрти.

Nada, daughter of Veljko and Jovanka Čubrilović, born on 27th September 1913. This photo Veljko Čubrilović kept by his side till the day of his death.

The objects with Serbian features were confiscated. The homes of all the members of “Blood Brothers” and “Serbian Falcon Athletic Society” were searched by the police. Both societies were soon banned, like all other Serbian associations. Police investigations were carried out in connection with signs on the roofs of the churches and the light signals on Mountain Kozara, Motajica and the Sava valley. The political suspects were kept as hostages; like forty-eight other political suspects they were interned in three stages during the first months of war in the prisoner-of-war camp in Arad. The member of the “Serbian Falcon Athletic Society” Vlado Malić from Gradiška and the member of the society of “Blood Brothers” Lazo Bavrlić from Grbavci were interned to

Arad later. At the same time seventeen Serbian merchants had their licenses for the sale of alcoholic beverages revoked. All the property of the persons who joined the Serbian army was confiscated and they lost their citizenship. After the court proceedings, four members of “Blood Brothers” were found guilty and punished; Dušan Subotić, a Serbian Orthodox priest in Gradiška, and Svetozar Subotić, a member of the “Serbian Falcon” were handed over to military court. About 70 charges were submitted for insults to the Austrian Emperor, for high treason pronouncements, for approvals of the assassination, for spreading alarming news, for possessing revolutionary materials, etc. Most of them were sent to the military court and the secret command in Banja Luka. There were 152 charges for the possession of ammunition and 798 charges for the possession of weapons. Private boats were confiscated in

Пријављена су 152 случаја посједовања муниције и 798 посједовања оружја. Да би се спријечило кријумчарење оружја из Славоније, одузети су приватни чамци. Према мишљењу власти, већинско православно становништво било је посебно заражено великосрпским духом, па су предузете мјере требале спријечити даље ширење српске пропаганде. Атентатор Васо Чубриловић и његов брат Бранко, ухваћени су у Бос. Дубици. За Бранка је установљено да је припадао националистичкој омладини.

order to prevent the smuggling of arms from Slavonija. The authorities estimated that the majority of the Serbian Orthodox population was infected with Serbian chauvinism, and measures were undertaken to stop the spreading of Serbian propaganda. Vaso Čubrilović, one of the assassins, and his brother Branko were seized in Bosanska Dubica. Branko was found to have been a member of a nationalist youth organization.

Whereas the Serbian population was exposed to all kinds of misfortune in these regions, during

На слици, слијева надесно: др Васо Чубриловић, др Катица Радулашки (пријатељ породице Чубриловић), др Стака Бокоњић, др Бранко Чубриловић, Вида Копривица (рођена Чубриловић), Лепа Митраковић и Милорад Чубриловић.

On photo, from left to right: Dr. Vaso Čubrilović, Dr. Katica Radulaški (friend of Čubrilović family), Dr. Staka Bokonjić, Dr. Branko Čubrilović, Vida Koprivica (Maiden Surname Čubrilović), Lepa Mitraković and Milorad Čubrilović.

За разлику од Срба који су страдали на овим странама, Хрвати су у јулској кризи 1914. године покренули акцију за довршење цркве у Градишци. Жупник фра Маријан Дујић је у писму министру Билинском истицао да се у Градишци стољећима није знало за католике.

the July crisis in 1914 the Croats were engaged in the activities for the completion of their church in Gradiška. Their parish priest Fra Marijan Dujić pointed out in his letter to minister Bilinski that for centuries Catholics were ignored in Gradiška. Their church, still unfurnished, suffered under heavy debts.

Још неопремљена црква терећена је због великих дугова.

Властима у Градишци, као и у другим околним центрима, велику бригу задавале су 1914. избјеглице, које су услед ратних операција пристизале из Новопазарског санџака и Рогатице. Из Пљеваља и околине само у Градишку дошло је 620 особа, које су дијелом смјештене у граду, а дијелом код муслимана у Турским Дубравама. Услед продора српске и црногорске војске у источну Босну, стигло је у другој половини децембра 1914. из Рогатице 637 особа, претежно жена, дјецe и стараца. Као муслимани смјештени су највећим дијелом у околна муслиманска насеља и мањим дијелом у Градишку.

Ратне прилике наметнуле су ратне услове привређивања. Котарска власт у Градишци благовремено је упозорила становништво о потреби довршавања жетве, косидбе и јесење сјетве. Већ 1914. власт је рачунала да ће се морати смањити обим сјетве за 1915, јер је скоро све мушко становништво било ангажовано на другим странама. Већ у ово вријеме страховало се да ће породице које су много дале за рат остати без хране, утолико прије што је берба кукуруза 1914. дала слабе резултате. Извоз хљебног жита био је забрањен.

Припреме за мобилизацију у Градишци почеле су још 23. јула. Мобилизација људства, узимање кола и коња, одвијали су се према плану. Од почетка августа до краја децембра 1914. реквизиција коња, волова и преосталих кола вршена је неколико пута. При честим и на брзину извођеним мобилизацијама и реквизицијама долазило је и до забуне, замјена власника и друго. У вези са препродајом коња, било је шпекулација с којима је 1917. био повезан и градишки градоначелник Реуфбеговић.

Међу ратне мјере спадале су оснивање огранка Црвеног крста, филијале Бањалучког фонда за прикупљање потпора за удовице и сирочад, замјена гвоздених прстенова за златне, продаја ратних гвоздених прстенова. За помоћ породицама резервиста, удовицама и сирочади чији су очеви погинули у рату, градска општина дотирала је 10 одсто приреза на директне порезе (тарифа).

Дјеловање нерегуларних једница – шуцкора – у градишком котару било је интензив-

In 1914 the authorities in Gradiška, as in other neighboring centers, were faced with the difficult task of providing for the refugees who came from Rogatica and the Novi Pazar *Sanjak* (province, administrative district) during the war operations in these areas. From Pljevlje and its surroundings 620 persons came to Gradiška alone and they were put up partly in town and partly among Muslims in Turške Dubrave. Due to the break-through of the Serbian and Montenegrin armies in eastern Bosnia, in the second half of December 1914 six hundred and thirty seven persons came from Rogatica, mostly women, children and old people. Because they were Muslims, some of them found accommodation in Gradiška, but most of them were put up in neighboring Muslim villages.

War conditions were inevitably reflected in the economy. The authorities of the Gradiška County warned the population of the need to complete harvesting, haymaking and autumn sowing on time. As early as 1914 the authorities realized that they would have to reduce the sowing for 1915, as almost all of the male population was engaged in other activities. At this time there was widespread fear that the families who contributed the most to the war effort might face famine, especially since maize the crop in 1914 was poor. The export of grain was prohibited.

The preparations for mobilization began in Gradiška as early as July 23rd. The mobilization of men, the requisition of carts and horses, went as planned. From the beginning of August to the end of December 1914 the requisition of horses, oxen and the remaining carts was repeated several times. Frequent and quick mobilizations and requisitions sometimes resulted in confusion, in mistaken attribution of ownership and so on. There were shady dealing in the resale of horses in 1917, in which Reufbegović, the mayor of Gradiška, was involved.

War time measures included the foundation of the Red Cross, of the branch office of the Banja Luka Fund for collecting financial support for widows and orphans, the exchange of gold rings for iron rings, the sale of war iron rings. The municipality of Gradiška donated 10% of extra duties (tariffs) on direct taxes as financial aid to the families of soldiers in reserve, to widows and to orphans whose fathers were killed in war.

The activities of the paramilitary units (*Schutzcorps*) were very intensive in Gradiška. 240

но. Само жандармеријска станица у Градишци ојачана је са 240 њихових припадника. Крајем децембра 1914. распуштен је шуцкорпс и у граду основана Грађанска одбрана као помоћ жандармерији. Прије тога, 18. августа, тешањски муфтија Адем-ага Мешић формирао је у Градишци муслимански добровољачки корпус од 200 људи које је упутио у Бањалуку. Њих 80 пидружено је жандармерији. Основане су и Грађанске одбране у Виндхорсту, Кенигсфелду у колонији Врбашка, Долини, Чатрњи и Батару.

У вези са лојалношћу становништва, власт је у градишком котару главну пажњу усмјерила на српско становништво. Уз апсолутну доминацију на селу, представљало је знатан дио градског становништва. Носилац национално-политичког рада било је свештенство. Предузимане су ванредне мјере да би се спријечило ширење српске национално-ослободилачке акције. Окружни суд у Сарајеву јуна 1915. осудио је Стаку Боконић на двије недјеље затвора, без олакшица за политичке кривце, зато што је у писму брату Бранку Чубриловићу, коме се у Бањалуци судило, навела да им је брат Вељко, који је био објешен због саучесништва у атентату – био јунак и мирно умро. Врховни суд је одлуком од 1. октобра 1915. повисио казну на шест недјеља, уз образложење да је Стака славила покојничково дјело. Одрицана су јој права за политичке кажњенике, мада су њен брат и остали атентатори били осуђени због велеиздаје, а не због убиства.

Насупрот српском, хрватско и муслиманско становништво држало се упркос тешкој ситуацији „беспријекорно и лојално“. Према оваквом шаблону управљало се током рата не само у градишком котару већ и у свим другим у Босни и Херцеговини.

Престанком ратних операција, повлачењем српске војске преко Албаније и капитулацијом Црне Горе, власт у Босни и Херцеговини усредредила се на привреду. У склопу владине бригае за што успјешнију сјетву 1915, градишки цивилни геоматар Карл Алтер постављен је на чело пољопривредног одјела котара. Основао је у свим општинама одборе за сјетву и жетву. Те године, упркос помањкању радне снаге, и људске и запрежне, у котару је засијана двоструко већа површина него ранијих година. Због овога

of their members were added as reinforcements to the station of Gradiška gendarmerie. At the end of December *Schutzcorps* were disbanded and the Civil Defense Command was founded in Gradiška to assist the gendarmerie. Before this, on the 18th of August, Adem-aga Mešić, the *mufti* of Tešanj (the highest ranking Muslim priest in a district who interprets Muslim religious law), formed a Muslim volunteer unit of 200 men in Gradiška and sent them to Banja Luka. 80 of them joined the gendarmerie. Civil Defense Boards were also founded in Windhorst, Kenigsfeld (in the foreign settlers' part of Vrbaška), in Dolina, Čatrnja and Batar.

As regards the estimates of the loyalty of inhabitants, it is significant that the authorities of Gradiška County paid greatest attention to the Serbian population. The Serbian population had an absolute majority in villages and represented a significant part of the town population of Gradiška. The Serbian Orthodox priests were the leaders of the national political activities. Emergency measures were taken to stop the spreading of Serbian national liberation activities. In June 1915 the District Court of Sarajevo sentenced Staka Bokonić to two weeks imprisonment, without provisions granted to political prisoners, because she wrote to her brother Branko Čubrilović who was being prosecuted in Banja Luka, that their brother Veljko, who was hanged as an accomplice in the assassination, was *a hero and died peacefully*. On October 1st, 1915, the Supreme Court's extended the sentence to six weeks of imprisonment, with the explanation that Staka glorified the dead man's deed. The rights to be treated as a political prisoner were denied her, even if her brother and other assassins were found guilty of high treason, not of manslaughter.

The attitude of the Croatian and Muslim population, unlike the Serbian, was »irreproachable and loyal« in spite of the difficult situation. The authorities functioned in accordance with this stereotype not only in Gradiška County but also in all the other counties in Bosnia and Herzegovina.

When the Serbian army retreated through Albania and Montenegro capitulated, this was the end of war operations and the authorities in Bosnia and Herzegovina concentrated their attention on economic matters. Within the framework of their efforts to secure the best possible sowing in 1915, Karl Alter, a civil surveyor in Gradiška, was appointed the head of the economic department of the county. In spite of a lack of manpower and of

је котарска област предложила окружној да се Алтер награди и похвали као и десетине других, од којих само Никола Радивојевић из Ро-гоља није био страни колонист.

За разлику од домаћег становништва, које је од почетка до краја рата било искључено из замрлог политичког живота, њемачки колонисти почели су одмах по оживљавању политичког живота у Монархији 1917. да се интересују за новонастале прилике. Колонисти Виндхорста обратили су се 31. јула 1917. цару у вези са додјелом једног колониистичког посланичког мјеста у Босанском сабору. Кад се Буријан, заједнички министар финансија, у вези с овим и другим захтјевима обратио Земаљској влади, она је 22. новембра 1917. оспорила тачност тврдње Лангенхана, посланика у Аустријском парламенту, да су колонисти посљедњих година били потлачени. Влада је ипак закључила да положај колониста треба побољшати, нарочито у вези са три проблема: 1. организације општина, 2. школства, 3. додјеле општинских шума и пашњака.

У вријеме војне и политичке кризе Монархије, незадовољство народа у градишком котару манифестовало се кроз одметништво у шуме, праћено често разбојништвима, као у Драгељима, Кијевцима и Турјаку. У посљедњој ратној години, као и ранијих, народ је трпио све ратне недаће. У Крајини су у спречавању дезертерства морале интервенисати и војне власти, чије су патроле не само хватале дезертере него и све друге одметнике и предавале их најближој команди. Из извјештаја жандармеријских станица у Босанској Градишци, Средњем Виндхорсту, Турјаку и Орахови види се да је од почетка до средине априла 1918. приведено чак 490 дезертера и војника који су прекорачили одсуство, а неки од њих су били приведени и по осми пут. Разбојништва су чинили и војници на одсуству и цивили. У приказивању пада морала наведени су случајеви православног и католичког свештеника: први је крао оружје, а други вршио проневијере.

„Зелени кадар” се у градишком котару јавио августа 1918. Влада је разликовала дезертера од *urlaubera* и жалила се на крађе које су они чинили, особито у котарима Бос. Дубица, Бос. Градишка, Приједор и Прњавор, а зеленокадровци су уз пљачке почели да

animals for drawing vehicles, the sowing covered twice as large an area as in the preceding years in the county of Gradiška. This was why the county authorities suggested to the district authorities to award recognition and reward Alter, as well as dozens of others. Nikola Radivojević was the only one among them who was not a foreign settler.

Whereas the local indigenous population was excluded from the almost extinct political activities from the beginning till the end of war, German settlers began to be interested in the new political circumstances immediately after the revival of political life in the Monarchy in 1917. On July 31st, 1917, the settlers in Windhorst appealed to the Emperor to be represented by one member in the Bosnian Assembly. When Burian, the Minister of Finance, approached the Bosnian Government in connection with this and other matters, it denied the validity of the statement of Langehan, a member of the Austrian Parliament, that the settlers were discriminated against during the previous few years. Nevertheless the government came to the conclusion that the position of the settlers should be improved, particularly in connection with three problems: 1) the organization of municipalities; 2) education; 3) the allocation of forests and pastures, which were the property of the municipalities.

At the time of the military and political crisis of the Monarchy, the dissatisfaction of the population took the form of desertion into the forests, often followed by robbery, for instance in Dragelji, Kijevci and Turjak. During the last year of war, as in the preceding years, the population was exposed to the misfortunes of wartime. Military authorities had to intervene in Krajina to stop desertion; their patrols were busy catching deserters and all other outlaws and handing them over to the nearest military command. Reports by the gendarmerie stations in Bosanska Gradiška, Srednji Windhorst, Turjak and Orahova show that as many as 490 deserters and the soldiers who overstepped the limit of their leave of absence were caught, some of them for the eighth time. Both deserters and ordinary outlaws committed robberies. The erosion of moral standards is illustrated by two cases: a Serbian Orthodox priest was stealing weapons, and a Catholic priest was caught committing monetary fraud.

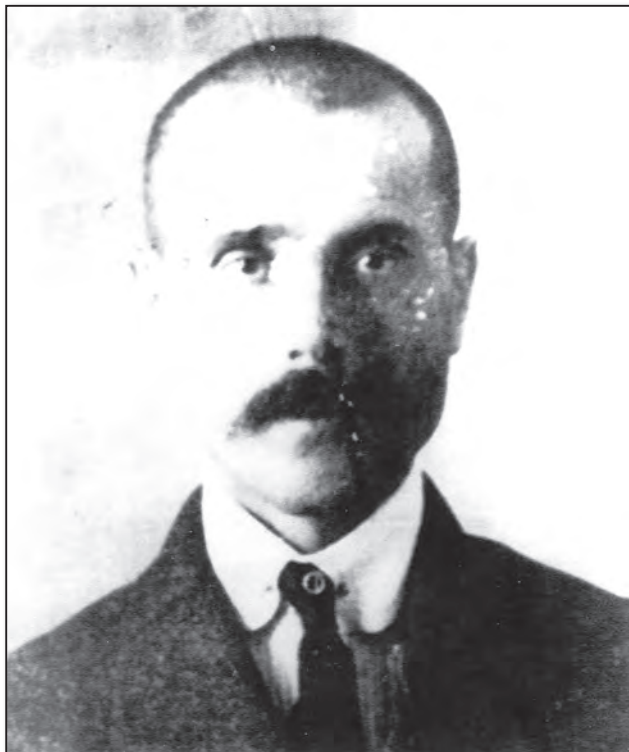
The deserters from the Austrian army, the so called »green cadre« (“zeleni kadar”), appeared in Gradiška County in August 1918. The authorities made the distinction between deserters and sol-

врше и убиства. Предузимане су оштре мјере за сузбијање тих појава. У септембру 1918. радили су пријекни судови у котарима Дубица, Градишка, Приједор и Прњавор, а за хватање преступника биле су расписане награде.

Поуздано се може сматрати да је зелени кадар у Босанској Крајини подржавао сусједни многи већи зеленокадровски центар на Петровој гори и у Славонији. Неки подаци говоре о преласку дезертера из Босне у славонски „зелени кадар“. Бандитство је сузбијено у котарима Прњавор и Дубица, али у котару Градишка ред није могао бити успостављен. Сваки саобраћај између Старе Градишке и Окучана био је онемогућен јер су сва превозна средства и путници били нападани и пљачкани. Међутим, пробој Солунског фронта већ је постављао питање одбра-не источне границе.

diers on leave of absence («*urlaubers*») and complained of their thefts, committed most frequently in the counties of Bosanska Dubica, Bosanska Gradiška, Prijedor and Prnjavor, but the “green” soldiers soon committed not only thefts but also murders. Severe measures were taken to stop this. In September 1918 court martial was busy in the counties of Bosanska Dubica, Bosanska Gradiška, Prijedor and Prnjavor, and rewards were offered for information leading to the arrest of offenders.

There is no doubt that the «green cadre» in Bosanska Krajina gave its support to the much more numerous “green cadre” on Mountain Petrova Gora in Slavonia. Some data illustrate the movement of Bosnian deserters to the “green cadre” in Slavonia. Banditry was wiped out in the counties of Prnjavor and Dubica, but order could not be established in the county of Gradiška. The traffic between Stara

*Игњатија Видовић, 1880 – 1956, Рогољи.
Учесник Балканских ратова 1912/13.
и Првог свјетског рата 1914 – 1918.*

*Ignjatija Vidović, 1880 – 1956, Rogolji.
Participant of Balkan wars 1912/13 and
the First World War 1914 – 1918.*

*Стојан (Петров) Радић, Градишка, 1886 – 1967.
Учесник Балканских ратова 1912/13, Церске
битке 1914, Солунског фронта 1918, и других
битака 1914 – 1918.*

*Stojan (Petar) Radić, Gradiška, 1886 – 1967. Partici-
pant of Balkan wars 1912/13,
Battle of Cer 1914, Macedonian Front 1918
and other battles 1914 – 1918.*

Послије војне и политичке пропасти Аустроугарске, власт је 1. новембра 1918. преузело новостворено Народно вијеће. Његов предсједник постао је стари борац за национално ослобођење, лекар Јово Малић.

Gradiška and Okučani was disrupted, because travelers and vehicles were attacked and plundered. But the collapse of the Austrian defense on the Thessaloniki front opened up the issue of the defense of the eastern border.

After the military and political collapse of Austro-Hungary, the newly established People's Council took over the administration of Gradiška county on November 1st, 1918. Jovo Malić, a physician and an old fighter for national liberation, was its first president.

Др Милан Вукмановић

ДРУШТВО И ПРИВРЕДА СРЕЗА БОСАНСКА ГРАДИШКА ОД 1918. ДО 1941.

У цијелом раздобљу од 1918. до 1941. у Градишци и њеном срезу, у свим сферама друштвеног живота, почевши од новоуспостављене власти, њених установа и објеката па до привредне дјелатности владала је велика заосталост и сиромаштво. Апарат нове власти у среском уреду почео је своју дјелатност са предратним аустроугарским чиновницима. У то вријеме усљед преврата 1918. пред новом власти су се умножила нарочито казна дијела у вези аграрних спорова и шумских злодјела. Полицијски апарат био је, ем стар, ем малобројан, којег је грађанство сматрало срамотом за град. Жандармеријска станица у Градишци бројала је 10 људи за подручје од 23 села. Хапсана је била на простору заједно са судом. Путеви, и државни и сеоски, били су запуштени, и углавном одржавани народном работом. И поред жандармеријских станица у Градишци, Горњим Подградцима, Турјаку и Орахови заштитници шума били су немоћни, па је среска власт размишљала о додјели им по два жандарма и војничка карабина.

У административној подјели градишког среза било је десет општина. Свака је имала више села, укључујући и општину града Градишке у коју су улазила села Чатрња, Мокрице и Жеравица. Осим Градишке, средишта општине била су Церовљани, Ламинци, Нова Топола, Орахова, Подградци, Романовци, Стапари и Турјак, а касније и Бистрица. Цијели градишки срез је имао површину од 832 км² (83.172, 72 хектара). У срезу са девет општина 1931. била су 73 насеља, 9.642 домаћинства и 53.711 становника. Осим југословенског становништва, у више градишких села било је и страних насељеника из аустроугарског раздобља: Нијемца, Чеха, Словака, Украјинаца, Пољака, Мађара,

Dr. Milan Vukmanović

THE SOCIAL AND ECONOMIC FEATURES OF THE DISTRICT OF BOSANSKA GRADIŠKA FROM 1918 TO 1941

Great poverty and backwardness were the main features of all the spheres of social life in Bosanska Gradiška from 1918 to 1941, including the newly established government authorities, their institutions and organizations, and, finally, economic activities. The organs of the new authorities in the district office began their work with the pre-war Austro-Hungarian staff. At that time, after the turbulent change of government in 1918, the new authorities were faced with a great number of penal offenses in agrarian disputes and in illegal forest exploitation. Police officers were few and old, the shame of the town in the eyes of its inhabitants. The gendarmerie station numbered ten people, in charge of twenty-three villages. The prison was situated in the same building with the District Court of Law. The state and village roads were badly neglected, maintained mostly by the local population. In spite of the gendarmerie stations in Bosanska Gradiška, Gornji Podgradci, Turjak and Orahova, the forest rangers were helpless, and the district authorities considered the possibility of supplying each of them with an escort of two gendarmes armed with carbines.

The district of Bosanska Gradiška was administratively divided into ten municipalities. Each municipality included a number of villages. The villages of Čatrnja, Mokrice and Žeravica belonged to the municipality of Bosanska Gradiška. The other centers of municipalities were Cerovljani, Laminci, Nova Topola, Orahova, Podgradci, Romanovci, Stapani, Turjak, and later, Bistrica. The district covered a territory of 832 km² (83,172.72 hectares). In 1931 there were nine municipalities, with seventy-three settlements, 9,642 households and 53,711 inhabitants in the district. Apart from the local population there were also some foreign settlers in a number of villages, who came there in the Austro-Hungarian

Холанђана, Румуна и Руса. По вјерској структури, од 57.235 душа православаца је 1931. било 39.621, католика домаћих и насељених 8.682, муслимана 7.335, евангелиста 980 и осталих 571.

times: Germans, Czechs, Slovaks, Ukrainians, Poles, Hungarians, Dutchmen, Rumanians and Russians. As regards their confessional structure in 1931 there were 57,235 Orthodox Serbs, 8,682 Catholics (including foreign settlers), 7,335 Muslims, 980 evangelists, and 571 others.

Босанска Градишка између два свјетска рата: група угледних Градишчана пред Градском вијећницом (у средини три народна првака: прота Душан Суботић, Хаџи-бег Реуфбеговић и адвокат Иван Шуркић)

Bosanska Gradiška between two world wars: group of prominent Gradiška residents in front of the Town Hall (in the middle, three national champions: archpriest Dušan Subotić, Hadži-bey Reufbegović and lawyer Ivan Šurkić)

Јавни објекти припадали су општини (граду), срезу, а са формирањем Врбаске бановине и Бановине. У самој Градишци у јавном животу најзначајнији објекти и простор били су: Велика пијаца, данас Градски парк, на којој су се продавали и куповали различити пољопривредни и други производи, затим трг Николе Пашића, простор који је био поплочан великим каменим плочама, трг Краља Томислава, простор

Public buildings and locations belonged to the municipality, to the district, and to the Vrbaska Banovina (Province), when it was founded. The most important of them in the life of the town were: the Big Marketplace (nowadays a city park), which offered for sale diverse agricultural and other products; Nikola Pašić Square, which was paved with large stone blocks, King Tomislav Square, the area in front of the Roman Catholic Church, and, later; the Heir Apparent King Peter's Square, and the area between

испред католичке цркве, и касније трг престо-
лонаследника Петра, простор између хотела и
Савског моста. Сточна пијаца била је на завоју
цесте Градишка - Бањалука. У раздобљу бано-
вине важније установе и институције биле су:
Срески суд, Шеријатски суд, Јавни биљежници;
у просвјети - Државна гимназија, основне шко-
ле, кино, државна пошта, Хидротехничка служ-
ба среског начелства, Водна задруга „Лијевче
поље”; финансијске установе - пореска и ката-
старска управа, ...; у шумарству - срески шум-
ски референт; цркве - 17 православних, осам
католичких, двије евангелистичке и 11 џамија,
22 основне школе, 10 народних књижница и
читаоница, 10 удружења, осам задруга; у ин-
дустији - 15 млинова, 4 пилане, 3 циглане и
двје фабрике. Зграде општине биле су: Среска
управа, Гимназија, „Просвјетин” Бачки дом,
зграда Српског кредитног завода, зграда Прве
и Друге основне школе, Општинске амбуланте,
зграда Народног здравља, Соколски дом.

Сам град није био посебно уређен. Ниједна
од 64 улице, од којих су у центру биле: Краља
Александра, Мала пијаца, Николе Пашића, Али-

the hotel and the bridge on the River Sava. The Cattle
Market was situated at the turn of the road to Banja
Luka. During the time of the administrative rule of
the Banovina the most important public institutions
were: the District Court of Law, the Sheriat Court
of Law (shariat: Muslim sacred law), the Tax Office,
the Cadastre Office, the District Forest Office, public
notaries; the *State Gymnasium*, twenty-two prima-
ry schools, the public libraries and reading rooms;
the cinema, the Post Office; the District Hydraulics
Service Center, the “Lijevče Polje” Waterworks Co-
operative. Among other important institutions the
following should be mentioned: seventeen Serbian
Orthodox churches, eight Roman Catholic churches,
two evangelist churches and eleven mosques; ten
registered associations, eight cooperatives and, in in-
dustry: fifteen mills, four sawmills, three brick plants
and two factories. There were also the following
municipality buildings: the District Administration
Office, the *Gymnasium*, the Pupils’ Dormitory (run
by the “Prosvjeta” Serbian educational and cultural
society), the Serbian Credit Union, the first and the
second primary school, the Health Center, the munic-
ipal first-aid stations, and the memorial building of
“The Serbian Falcon Athletic Society”.

Први аутобус у Босанској Градишци на линији: Градишка – Окучани – Нови Сад, 1925.

The first bus in Bosanska Gradiška on route: Gradiška – Okučani – Novi Sad 1925

Полупонтонски мост преко Саве у Босанској Градишци, саграђен 1922. године

Semi-pontoon bridge via Sava in Bosanska Gradiška, built in 1922

бега Фирдуса, Петра Прерадовића, Краљице Марије, није била асфалтирана. Само су неке имале бетонске пјешачке плочнике. Канализационе мреже било је мало, а градски водовод није постојао, па су се грађани користили водом из ручних пумпи (тулумби) и са неколико хигијенских бунара.

Што се тиче саобраћаја и комуникација Градишка је била повезана државним макадамским путевима са Бањалуком, Бос. Дубицом, Костајницом, путем Трошељи - Разбој, Свињар - Кобаш, Љуговско гробље - Подградци, Топола - Дубраве. Било је и неколико сеоских путева, али без макадамске подлоге. Путеви и мостови били су лоши, а народ их није хтио добровољно да поправља. Понтонски мост преко Саве изграђен је и отворен 20. августа 1922. године. На свечано отварање овог моста позван је и окружни начелник др Јован Тодоровић. Челично-бетонски мост преко Саве отворен је за саобраћај тек 1. децембра 1940. Још од изградње понтонског моста Градишка је била повезана преко Окучана, жељезничком пругом Београд

The town itself was not adequately paved. None of the sixty-four streets was paved with asphalt – not even King Alexander’s Street, Little Market Street, Nikola Pašić’s Street, Alibeg Firdus’s Street, Petar Preradović’s Street, Queen Maria’s Street, which were in the center of the town. Some of them, however, had cemented pavements. The sewerage system was inadequate, and there were no water supply installations, so that the inhabitants used the water from hand-operated pumps or some hygienic wells.

As regards traffic communications, Bosanska Gradiška was connected by state macadam roads with Banja Luka, Bosanska Dubica, Kostajnica, by other roads with Trošelj – Razboj, Svinjar – Kobaš, Ljug Graveyard – Podgradci, Topola – Dubrave. There were also some local village roads, but they had no macadam surface. The roads and the bridges were in such a poor state that people were often unwilling to maintain them by voluntary labor. The pontoon bridge across the River Sava was opened on August 20th, 1922. Dr. Jovan Todorović, the head of the district, was invited to the opening ceremony. The steel and cement bridge across the Sava was

Пристаниште у Градишци, 18. маја 1935.

Dock in Gradiška, 18th May 1935

– Загреб, и са још неким мјестима у Славонији. Прва аутобуска линија за превоз путника Градишка - Окучани отворена је 1925., а до 1931. успостављене су аутобуске линије Градишка - Бањалука, Градишка - Дервента, Градишка - Бос. Нови, преко Бос. Дубице и Бос. Костајнице. Аутобуску линију Бањалука - Градишка отворио је бањалучки аутопревозник Дивјак са два аутобуса којим је саобраћао два пута дневно. У власништву грађана у граду је било 8 аутомобила, и то 5 луксузних - путничких, 3 аутобуса и једно теретно возило. Грађани су имали један мотоцикл и девет бицикала. У ранијем успостављеном поштанском саобраћају Градишка је 1930. имала 22 телефонска претплатника.

Електрична централа из 1925. производила је довољно струје за градску расвјету, среске и општинске управне зграде, бановинске институције. У почетку је електрана била приватна, а касније општинска, а дневно је испоручивала 50 - 60.000 квч струје.

Од угоститељско-туристичких објеката, Градишка је имала три хотела: Хотел „Србија”

opened for the traffic as late as December 1st, 1940. But ever since the pontoon bridge was opened for the traffic, Bosanska Gradiška was connected, via Okučani, with the main railway line Belgrade – Zagreb, and with some towns in Slavonia. The first bus route for travelers from Bosanska Gradiška to Okučani was opened in 1925, and by 1931 the following bus routes were operative: Bosanska Gradiška – Banja Luka, Bosanska Gradiška – Derventa, Bosanska Gradiška – Bosanski Novi, via Dubica, and Bosanska Kostajnica. M. Divjak, the owner of a bus company, opened the line to Banja Luka, and two buses were operative, twice a day, in each direction. The inhabitants of Bosanska Gradiška owned eight automobiles, five of which were luxurious passenger cars. There were also three buses and a truck, one motorcycle and nine bicycles in the town. After the telephone postal services were established, twenty-two people registered their telephone numbers in 1930.

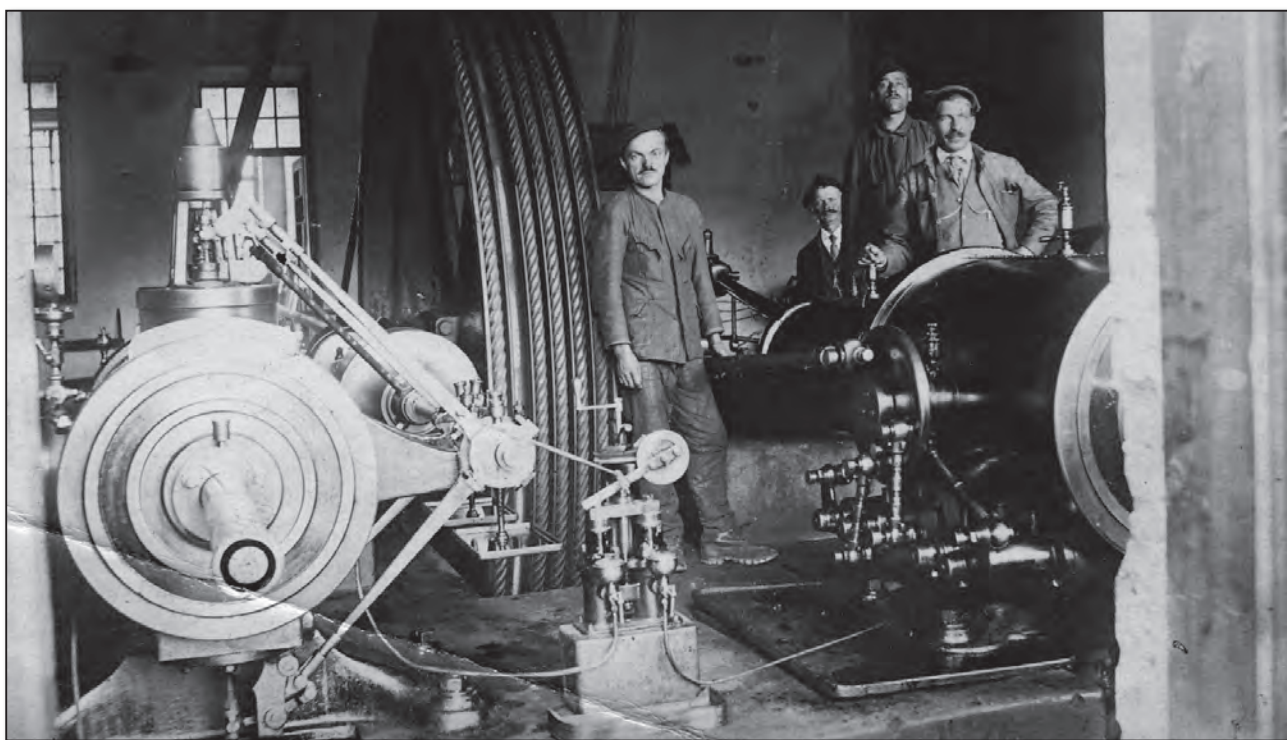
The electric-power station, dating from 1925, produced enough electricity for the town lighting, for the district and municipal administrative buildings and the Banovina institutions. In the begin-

Воденице на Сави нису биле само туристичка атракција – од њиховог рада живјели су и власници и становништво.

Watermills on Sava were not only the tourist attraction – from their operation lived the owners and population

Прва електрична централа у Босанској Градишци из 1921. године: претеча савременог доба

The first power plant in Bosanska Gradiska dating 1921: predecessor of modern age

са 11 соба, „Сава“ са пет, и хотел „Илић“ са двије собе, што је било укупно 18 соба са 24 лежаја. Кафана је било око 30. Туристе су привлачила сојеничка насеља у Доњој Долини, која су истражена 1927-28. године и трагови порушене тврђаве Бербир, као и атрактивност савских млинова.

Основна привредна дјелатност била је пољопривреда коју су од почетка нове државе потресали неријешени аграрни односи још из турског и аустроугарског времена, притисци ратних добровољаца за земљом, запуштеност још у рату пољопривредног оруђа и вучне марве и константне поплаве простора уз ријеку Саву, Врбас и њихове притоке. Зато је плодоред свих култура Лијевча поља био веома зависан од изградње мелиорационог система у вези са којим се наставила незнатна брига одмах по ослобођењу 1918. године, која је потицала још из аустроугарског раздобља. Цијела је активност препуштена формираној Водној задрузи Босанска Градишка. Обично, због честих поплава прољетна сјетва се обављала у неповољним временским фазама, а понекад и јесенска. Велике поплаве нису само спречавале сјетве него и уништавале комплетне усјеве и љетину. Доспијевало жито, осим код колониста, сакупљало се врло примитивно и без машина.

У очекивању повољног рјешења аграрног питања, нарочито беглучких посједа, пробудила се у народу одмах после 1918. године воља за проширењем воћњака, посебно шљивика, што је показивала потражња за младим садницама. У том циљу је основан и расадник у Градишци. Иста воља је примијећена и у потражњи за расплодним биковима, нерастовима и овновима, као и за дијелове пољопривредних машина које су раније набављане у Бечу и Пешти. Ријетки појединци који су поправљали те машине и други пољопривредни алат налазили су се међу колонистима у Новој Тополи. У економском смислу постојећа пољопривредна производња ни у природно богатом Лијевчу није могла да буде носилац ни просте пољопривредне репродукције, ни репродукције друштвеног капитала. Посљедице настојања земљорадника да своје тешкоће ријеше кредитима код Српског кредитног завода у Градишци биле су крајње неповоље. У земљишним посједима су преовладавали сиромашна до-

ning the station was under private and later under municipal ownership, and it produced fifty to sixty thousand kilowatt-hours per day.

As to the accommodation of visitors and tourists, Bosanska Gradiška had three hotels: the Serbia Hotel (with eleven rooms), the Sava Hotel (with five rooms), and the Ilić Hotel (with two rooms). In total this amounted to eighteen rooms with twenty-four beds. There were about thirty cafés and restaurants. Tourists were attracted by the pile dwelling settlements in Donja Dolina (which were investigated in 1927–1928), by the remnants of the Berbir fortress, and by the picturesque appearance of the water mills on the River Sava.

Agriculture was the basic branch of economy, but from the foundation of the new Yugoslav state, it was burdened by the unresolved agrarian question dating from the Turkish and Austro–Hungarian times, by the pressure of war veterans for landownership, and by the poor state of agricultural tools and of the draft animals after the war, and, finally, by the constant flooding of the ground near the rivers Sava, Vrbas and their tributaries. This is why the crop rotation in Lijevče Polje was so dependent on the land reclaiming system, which was neglected immediately after the liberation in 1918, as it was in the Austro–Hungarian times. All the responsibilities for this undertaking were left to the Water Cooperative in Bosanska Gradiška. Due to frequent flooding the spring sowing took place at inadequate times, and sometimes this was also true of the autumn sowing. Not only that the big floods interfered with sowing, but they often destroyed complete harvests and made haymaking impossible. The harvesting, with the exception of that done by foreign settlers, was done in a very primitive way, without machines.

In the expectation of a favorable solution of the agrarian question, particularly as regards the Muslim feudal big landowners, soon after 1918 many people wanted to extend their orchards, particularly plum orchards, as shown by the great demand for seedlings. This explains why a nursery for young trees and plants was founded in Bosanska Gradiška. There was also a great demand for bulls, boars, thoroughbred rams, as well as for the parts of the agricultural machinery, which had been imported earlier from Vienna and Budapest. Few people knew how to maintain and repair these machines and other agricultural tools, except the foreign settlers in Nova Topola. In the economic sense the ex-

маћинства до пет хектара земље којих је било 57,8%. Било је домаћинстава и са два хектара. Од укупних ораница од 83.172,74 хектара на њиве – оранице је отпадало 48.307,27, а на шуме 23.876,08 хектара, док се остало односило на вртове – воћњаке, винограде, ливаде и брдске пашњаке.

Разгранато пољопривредно задругарство у аустроугарском раздобљу настављено је и послије 1918, али у слабијем темпу. Биле су то Хрватска сељачка задруга за зајмове и штедњу из 1920, у Дубравама, Српска земљорадничка задруга из исте године у Градишци, Српска земљорадничка кредитна задруга Градишка из 1925, Српска земљорадничка кредитна задруга у Горњим Подградцима из 1928, Земљорадничка кредитна и господарска задруга „Испомоћ” у Дубравама из 1929. године. Са почетком економске кризе размахало се оснивање мјесних задруга за пољопривредни кредит у око десетак села. Од њих је била значајна Земљорадничка кредитна и господарска задруга „Сељачка испомоћ” у Дубравама из 1939, затим Земљорадничка штедна и кредитна задруга у Новој Тополи из исте године, па Тежачка штедна и кредитна задруга њемачких колониста у Александровцу. Од других задруга привредно су биле најзначајнија Сточарска и живинарска приплодна задруга у Градишци из 1929. и Житарска задруга у Градишци из исте године. У овој врсти задругарства било је 1931. преко 340 задругара са знатним бројем породичних чланова. Слично стању у земљорадњи било је и стање у сточарству, које је у току протеклог рата било под снажном репатријацијом. У срезу је према попису стоке у 1920. години било: 8.851 коњ, 38.057 говеда, 21.405 свиња, 9.322 овце, 568 козе, 50 бивола, 1 магаре и 90.555 комада пернате живине. У ово вријеме се коњогојство због уске везе са земљорадњом почело брзо дизати, нарочито међу колонистима, који су набављали нове пасмине коња, највише белгијску пасмину.

Слично је било и са говедарством које је било различито код домаћих и код колониста. Та разлика се огледала и у шталама и у исхрани стоке. У срезу се овце гаје у брдским крајевима Козаре и Просаре, које су и овде често оболијевале. То је био случај и са прилично развијеним свињогојством, којем су већу бригу посвећива-

isting agricultural production, not even in the naturally rich Lijevče Polje, could be the source of either simple agricultural reproduction, or of the reproduction of the invested capital. The consequences of the farmers' attempts to solve their difficulties by taking loans from the Serbian Credit Union were most unfortunate. Poor households – with less than five hectares of land – were most numerous: 57.8%. There were some households with just two hectares of land. Out of the total of 83,172.74 hectares of land, 48,307.27 hectares were arable fields, and 23,876.08 hectares were forests. The rest were garden orchards, vineyards, meadows and Mountain pastures.

Cooperative agricultural financing, which developed quickly in the Austro-Hungarian times, continued to function, but its development was slowed down. It was represented by the Croatian Farmer's Cooperative for Loans and Savings, founded in 1920 in Dubrave, the Serbian Farmer's Cooperative, founded in the same year in Bosanska Gradiška, the Serbian Farmers' Credit Cooperative, founded in Bosanska Gradiška in 1925, the Serbian Farmers' Credit Cooperative, founded in Gornji Podgradci in 1928, the "Help Out" Farmers' Management Cooperative, founded in Dubrave in 1929. At the beginning of the economic crisis local cooperatives for agricultural crediting were founded in ten villages. The most important of them were the Farmers' Credit and Management Cooperative "Farmers' Help Out" (Dubrave, 1939), the Farmers' Cooperative for Savings and Credit (Nova Topola, 1939), and the German settlers' Farmers' Cooperative for Savings and Credit (Aleksandrovac). Among the other cooperatives of this kind the most important in economic terms were the Cattle and Fowl Breeding Cooperative (Bosanska Gradiška, 1929) and the Grains Cooperative (Bosanska Gradiška, 1929). In 1931 there were over 340 farmers and a large number of their family members in these cooperatives. Cattle breeding was in a situation similar to that of agriculture. During the war the cattle was often moved from one place to another. According to the official register of 1920, there were 8,851 horses, 38,057 head of cattle, 21,405 pigs, 9,322 sheep, 568 goats, fifty bulls, one donkey, and 90,555 fowls in the district. The breeding of horses flourished at this time, because of its close connection with agriculture, particularly among the foreign settlers, who imported new, mostly Belgian breeds of horses.

ли колонисти од домаћих. Његов највећи дио сточарству није посвећивао никакву бригу. Зато је здравствено стање стоке било крајње неповољно. И поред тога стање сточарства у градишком срезу било је најбоље у цијелом бањалучком округу. Овдје је била и најразвијенија ветеринарска служба и индустрија сточарства. У Градишци су биле двије клинице: једна за говеда, овце и козе, а друга за свиње. Капацитет ове друге, у годинама иза 1918. био је 60 до 70 свиња дневно. У Новој Тополи су свиње откупљиване са ширег подручја. Овдје је и откуп млијека био добро организован. Перрад се откупљивала у Градишци, Новој Тополи и Александровцу.

Знак посвећивања пажње воћарству био је установљавање Бановинског воћног и лозног расадника на челу са стручним калемаром. Подручје Подградаца и Турјака била су позната по извозу јабука зеленика, односно шљива. Извозиле су се и трешње, крушке, брескве, кестење, ораси, диње, лубенице и друго воће и поврће.

Занатство, трговина, индустрија и трговачки капитал углавном се ослањао на предратно аустроугарско раздобље. Центри ове дјелатности били су у Градишци, Новој Тополи и Подградцима. Овдје је од раније била позната Прва босанскохерцеговачка парна пилана, повезана жељезницом за извоз својих производа. У првим послеријатним годинама овдје је владала повољна клима у раду и пословању. Први знаци кризе јавили су се већ 1925. године због велике конкуренције и због тога што је пилану преузела Нашићка творница танина са сједиштем у Загребу. Послије краћег оживљавања фабрике у годинама 1927-1930, она је била поново у кризи због појаве и одраза свјетске економске кризе и на шумску индустрију у наредним годинама. Пилана је у просјеку запошљавала од 500 до 800 радника. Ову пилану погодила је једна од највећих корупционих афера у економском и политичком животу тадашње Југославије позната под називом „Афера Нашићке д. д.“ Посљедице економске кризе осјетила је и шумска индустрија предузећа Градишчанина Владимира Малића „Моштаница“ са парном пиланом и паромлином у Бос. Дубици.

There was a similar difference in the breeds of cattle raised by local farmers and the foreign settlers. There was also considerable difference in the stables and feeding of cattle. In the district sheep were raised mostly in the Mountain areas of Kozara and Prosara, but there were sheep diseases even in these areas. This was also the case with pigs, but foreign settlers took much greater care of their pigs than the local people did. Most of the local people did not take any care of their livestock. This was why the livestock diseases were so widespread. And yet, the health of the livestock in the district of Bosanska Gradiška was better than in any other area in the province of Banja Luka. The veterinary services and the slaughtering industry were also better than in the neighboring areas. In Bosanska Gradiška there were two slaughterhouses – one for cows, sheep and goats, and the other for swine. The capacity of the swine slaughterhouse was between sixty and seventy swine a day in the years following 1918. In Nova Topola the swine were purchased from the other villages in the area. The purchase of milk was also well organized here. The purchase of fowls was organized in Bosanska Gradiška, Nova Topola and Alekandrovac.

An official nursery for young trees and plants for orchards and vineyards, with a professional grafter, was founded by the Banovina authorities, which shows that great attention was paid to fruit growing. The region of Turjak and Podgradci was well known for its export of the so-called green apples (“zelenike”) and plums. Cherries, pears, peaches, chestnuts, walnuts, melons, watermelons and other fruits and vegetables were also exported.

Crafts, trade, industry and commercial capital investment depended on the firms and institutions dating from the Austro-Hungarian times. Their economic centers were in Bosanska Gradiška, Nova Topola and Donji Podgradci. The First Steam Sawmill of Bosnia and Herzegovina was put up in this region and it had a railway connection for the export of its products. In the first few years after the war the production was well organized and the sawmill managed its affairs well. The first signs of crisis appeared in 1925, because of severe competition and because the firm was taken over by the Našička Factory of Tannin, with its seat in Zagreb. From 1927–1930 the sawmill revived its business activities, but then it entered again a period of unstable state of affairs because of the worldwide eco-

До економске кризе занатство, трговина и угоститељство су пословали са успјехом. У граду су 1931. биле регистроване 42 трговинске радње, од којих су неке биле специјализоване за одређене врсте робе, а неке мјешовите трговачке робе. Те је године у трговини било запослено 116 трговаца и око 100 трговачких помоћника, шегрта и калфа на изучавању трговачког заната. Са појавом те кризе занатлије из града и села биле су погођене хиперпродукцијом сировина и падом промета. Неке занатлије су радиле и без зараде. Надале су се да ће послје проласка јесењих вашара и сајмова њиховом занатству доћи бољи дани. Криза је нарочито погодила трговинске велерадње са житарицама и земаљским производима којим се бавило 80 одсто овдашњег становништва. У мјесецу новембру, који је традиционално био најјачи у годишњем промету, стање трговине било је као и у другим мјесецима у години. Пад цијена житарица и спољна конкуренција са несразмјерним режијама тешко је погодила млинарску индустрију. У стагнацији је била и цигларска индустрија. Ипак је и у току кризе Градишка убрајана у најјачег извозника у Босни послје Бијељине. Од 52 трговца два су била гросиста и два детаљиста. Међу занатлијама, којих је у граду било 17 различитих са 132 занатске радње, било је обућара, опанчара, лимара, колара, бербера, бојаџија, ашчија, сарача, кројача, месара, бравара, циглара, казанџија, калаџија, столара, зидара, ковача и дунђера. У развоју занатства значајно мјесто је имала општа трговачко-занатска школа са вечерњим шегртским течајевима које су повремено покретали Трговачко и Занатско удружење. У женском занатству од значаја је била Женска занатска школа. У школовању занатлија важно мјесто је имао и загребачки „Привредник“ који је у раздобљу од 1922. до 1941. ишколовао 329 ученика. У општим привредним и робноовчаним токовима Градишке и њене околине значајно мјесто имале су њене банке. Међу њима је најзначајније мјесто имао Српски кредитни завод и дионичарско друштво, који је утемељен још 1908. године. У његовом пословању у ово вријеме једина промјена је била одмах 1920. у повећању акционарског капитала са 500.000 круна на 750.000. Његово пословање са 108.078, 92 круне у 1919. години порасло је на

economic crisis and the ways in which it affected the wood industry in the following years. On an average the sawmill employed 500 to 800 workers. But this sawmill was hit by one of the biggest corruption affairs in the economic and political life of the country, popularly called “The Affair of Našička Stock Company”. The consequences of the economic crisis affected all the wood industry, including the sawmill in the business firm “Moštanica”, owned by Vladimir Malić, from Bosanska Gradiška. Malić was also the owner of a steam mill in Bosanska Dubica.

Until the beginning of the economic crisis crafts, trade, hotels, cafés and restaurants managed their affairs well. In 1931 forty-two shops were registered, some dealing with specific kinds of merchandise, and some with different kinds of consumer goods. At that time there were 116 people employed in trade in Bosanska Gradiška. One hundred shop assistants and apprentices were also employed, getting higher qualifications for working in commerce. At the beginning of the crisis the craftsmen in town were hit by the hyper-production of raw materials and the fall of turnover. Some craftsmen worked without any profit. They looked forward to better days for their crafts after the autumn fairs. The wholesale companies dealing in grains and agricultural products were badly hit in this region, where about eighty percent of the population depended for their living on such products. In November, which was traditionally the month of the highest turnover, the demand was like in any other month. The mill industry was badly hit by the fall of the prices of grains, by competition and by a disproportionate rise in operating expenses. The brick plants were also in stagnation. However, during the economic crisis Bosanska Gradiška was still, after Bijeljina, the second biggest exporter in Bosnia. Among fifty-two merchants there were two wholesale dealers. Seventeen different crafts were represented in 132 craftsmen’s workshops. There were shoemakers (including the makers of special, knitted-leather, farmers’ footwear), tinsmiths, cartwrights, barbers, dyers, cooks, leather craftsmen, tailors, butchers, locksmiths, brick makers, copper-smiths, workers in tin coating, cabinet makers, bricklayers, blacksmiths and carpenters. The School of Crafts and Trades was an important institution in the development of craftsmanship and the Association of Craftsmen and the Association of Tradesmen sometimes organized evening classes in this school. The School of Craftswomen furthered the education

597.433,73 динара у 1927. години. Од банкарских институција су биле филијале Земаљске банке у БиХ из Сарајева и двије испоставе осигуравајућег друштва.

Група око Бранка Ђурића, Владе Билбије, Крешимира Ђурковечког и Илије Матаруге покренула је и основала Привредну банку а. д. 1926. са главницом 500.000 динара, подијељеном у 5.000 акција.

Економска криза довела је већ 1931. Српски кредитни завод у тешкоће, мада је завод у претходној години имао чисти добитак од 4.964,41. динара. Послије економске кризе и све до краја рада, до 1941, Завод је пао у велике дугове па његово пословање нису могли да поправе ни зајмови Државне хипотекарне банке 1934, за враћање дугова. Узрок кризе у пословању банке био је углавном условљен тиме што је она кредитирала земљораднике који су били у великој кризи. Они нису кредитне ни главницу вратили, као што ни улагачи који су новац уложили на штедњу нису добили ни до рата 1941, када је Завод престао са пословањем.

У свим привредним дјелатностима у граду било је око 360 радника од којих је у занатству било 177, у трговини 116, у приватним предузећима 30, и у саобраћају 27.

of girls for various crafts. From 1922 to 1941 the Zagreb based Serbian society "Privrednik" ("Tradesman") helped 329 pupils to obtain the necessary qualifications for crafts and trade. Banks also played a major role in the economic and financial aspects of the exchange of goods in Bosanska Gradiška. The most important among them was the Serbian Credit Union and Stock Company, founded in 1908. The only major change in its work took place in 1920: its capital in shares went up from 500,000 crowns to 750,000 crowns. Its financial operations went up from 108,078,92 crowns in 1919 to 597,433.73 dinars in 1927. The Branch of the Land Bank from Sarajevo and two branches of insurance companies were also operative in Bosanska Gradiška.

A group of businessmen, including Branko Đurić, Vlado Bilbija, Krešimir Đurkovečki and Ilija Mataruga, founded the Commercial Bank Stock Company in 1926 with the capital of 500,000 divided in 5,000 dinars shares.

The Serbian Credit Union was in difficulties in 1931 because of the economic crisis, even if it made the profit of 4,964.41 dinars in the preceding year. After the economic crisis until the time when it closed down in 1941 the Cooperative was heavily in debt. Not even the loans, which it obtained from the State Mortgage House in 1934, could help it to pay its debts. It had given loans to farmers who were in great crisis, and this was the main cause of its difficulties. They could not pay back either their credits or the principal sum of their loans, and the clients who had savings in this bank could not get their money back until the war in 1941, when this bank closed down.

In the economy of Bosanska Gradiška there were 360 employees: 177 in crafts, 116 in trade, thirty in private companies and twenty-seven in traffic controlling offices.

Др Ђорђе Микић

**ПОЛИТИЧКИ, ПРОСВЈЕТНИ
И КУЛТУРНИ РАЗВОЈ СРЕЗА
БОСАНСКА ГРАДИШКА
ОД 1918. ДО 1941.**

**ПОЛИТИЧКЕ СТРАНКЕ И ИЗБОРИ
ОД 1918. ДО 1941.**

Модерне политичке странке и демократски избори у Градишци, као и у цијелој покрајини, настају са стварањем државе Срба, Хрвата и Словенаца. Политички живот почео се развијати крајем рата 1918. са формирањем Народног вијећа којем је у Градишци био на челу одраније врло ангажовани љекар др Јово Малић. У данима ослобођења, крајем новембра 1918, новоформирано Вијеће у Градишци је одмах организовало ред и мир. У данима преврата „страдао је иметак по селима, без обзира на вјеру и народност“.

Градишко Народно вијеће је самоиницијативно прогласило уједињење са Краљевином Србијом, мимо Народног вијећа у Загребу и у Сарајеву. Бјежећи из Загреба, гдје је дошао до обавјештења о спремности Хрвата да прихвате тријалистичко уређење југословенског питања у склопу Хабзбуршке монархије, Градишчанин, прота Душан Суботић, дошао је у Крајину и покренуо стварање Вијећа за уједињење БиХ са Краљевином Србијом. Све то је правдано покретом земљорадника као и добровољаца са подручја Градишке који су ратовали у редовима српске војске. На простору Градишке била су регистрована 1925. година 302 добровољаца.

У Градишци је организован 1919. Мјесни одбор Радикалне странке, а њене организације у седам општина градишког среза. Приближили су му се и градишки Хрвати, учитељ Иван Блажевић и секретар суда Иван Новак.

Dr. Đorđe Mikić

**THE POLITICAL, EDUCATIONAL
AND CULTURAL DEVELOPMENT
OF THE DISTRICT OF BOSANSKA
GRADIŠKA FROM 1918 TO 1941**

**THE POLITICAL PARTIES
AND ELECTIONS FROM 1918 TO 1941**

The first modern political parties were formed and the first democratic elections held in Bosanska Gradiška, like in the rest of Yugoslavia, when the State of Serbs, Croats and Slovenes was founded in 1918. The end of the First World War marked the beginning of political life in Bosanska Gradiška: the National Council was formed and Dr. Jovo Malić, who had been politically active for quite some time, was elected its president. At the time of liberation the Council was active in establishing peace and order. But in the days of the turbulent change of government “property in villages was damaged or stolen, regardless of the nationality and confession of the owner”.

The National Council of Bosanska Gradiška took the initiative of proclaiming the union of this region with the Kingdom of Serbia, not consulting the national councils in Zagreb and Sarajevo. Father Dušan Subotić, a Serbian Orthodox priest and a citizen of Bosanska Gradiška, escaped from Zagreb, where he was informed that the Croats were prepared to accept the constitution of Yugoslavia as a federation of three units within the Habsburg monarchy. He came to Krajina and paved the way for the formation of the Council of Bosnia and Herzegovina, which was meant to proclaim the union of this province with the Kingdom of Serbia. His main arguments were the political commitment of the peasantry and the fact that many volunteers from Bosanska Gradiška had joined the Serbian army during the war. In 1925 three hundred and two such volunteers were on record.

In 1919 the local committee of the Radical Party was established in Bosanska Gradiška, and branches

Послије одржаних скупштина Демократске странке у цијелом срезу је настала узбуна радикалних агитатора, као да је Српство у опасности. У ово вријеме незнатна је била политичко-страначка активност градишких Хрвата и муслимана. Тешка борба водила се и на организовању Савеза тежака, због заоштрениости аграрног питања и напада сељака на више беглука. Према извјештају градишког среског предстојника од 14. фебруара 1919. градишки бегови су, као много пута раније, аграрно сталешко питање претворили у чисто вјерско, наглашавајући да у тој борби не стоји кмет пред агом, него православни хришћанин пред муслиманским Турчином. Ипак, захваљујући настојању градоначелника, муслимана Хакиб-бега Реуфбеговића, успјела је у Градишци да превагне новооснована муслиманска странка Једнакост (Југословенска муслиманска демократија) над групом око „Правде“ која је овдје испољавала крајњу вјерску затуцаност и тражила груписање на чисто вјерској основи. Једини лијек био је постепено и досљедно успостављање мира и реда у земљи и строго кажњавање зликоваца који су се огријешили о интересе појединих муслиманских породица, чије расположење су покушавали да поправе људи око Једнакости.

Уз рјешавање питања аграрних односа и регулисања статуса доборвољаца послје 1919. ступили су и у градишком срезу сељаци на политичку позорницу и 10. августа те године одржали више скупштина по селима и у самом граду.

На изборима за Уставотворну скупштину 1920. на листи Радикалне странке из Градишке побиједио је српски свештеник Душан Суботић. На листи Хрватске пучке странке бањалучког округа био је Мирко пл. Ђурковечки, а Социјалистичке демократске партије Јово Шмитран. Ниједан није био изабран у Уставотворну скупштину. Споразум радикала са новоформираном Југословенском муслиманском организацијом (ЈМО) 1921. стратеги ове организације из Градишке су одобрили.

Послије пада радикалско-демократског кабинета у децембру 1922. и расписивања нових избора за 18. март 1923, дошло је до сукоба радикала и Савеза тежака. Радикали проте Су-

of this party were formed in seven counties of this district. The Croats from Bosanska Gradiška gave it their support, including Ivan Blažević, a school teacher, and Ivan Novak, the secretary of the Court of Law.

After the meeting of the Democratic Party the whole district was alarmed by the radical agitators who claimed that the Serbian political cause was in danger. At this time the political and party activities of the Croats and the Muslims were minimal. The Farmers' Union had a hard time in organizing its political activities, because the agrarian question was acute and some farmers attacked the property of the Muslim landowners. According to the report of the head of the District Council of Bosanska Gradiška, dated February 14th, 1919, the Muslim landowners tried, as they often did before, to transform the agrarian class issue into a confessional issue, pointing out that it was not true that a serf was facing a feudal landowner, but an Orthodox Christian was facing a Muslim. Nevertheless, owing to the efforts of Hakib-bey Reufbegović, a Muslim who was the head of the district, the newly founded Muslim political party "Equality", or "Yugoslav Muslim Democracy", prevailed over the Muslim group called "Justice", which preached extreme religious intolerance and demanded political commitments on a confessional basis. The only possible remedy, which could lead to peace and order, was the punishment of those who committed crimes against some Muslim families and their legal interests. The political members of "Equality" tried to appease the dissatisfaction of the Muslim victims.

The farmers of the district of Bosanska Gradiška became politically active and organized several meetings in town and in the neighboring villages, insisting on the just solution of the agrarian question and of the status of local volunteers in the Serbian army during the First World War.

Dušan Subotić, a Serbian Orthodox priest and the candidate of the Radical Party in Bosanska Gradiška, won the election for the Constitutional Assembly. The candidate of the Croatian People's Party for the district of Banja Luka was Mirko Đurkovečki, a nobleman, and the candidate of the Socialist Democratic Party was Jovo Šmitran. None of them was elected. The Yugoslav Muslim Organization gave its approval for an agreement with the Radical Party.

After the fall of the government of the Radical Democratic Party in December 1922, new elections were scheduled for March 18th, 1923. The Radical Party and the Farmers' Union came into conflict.

ботића су растурили збор земљорадника. Иако су се радикали нашли између земљорадника и демократа, њихов кандидат Душан Суботић, кога је демократска штампа жестоко критиковала, изабран је за посланика у Народној скупштини.

Кад се 1924. из Демократске странке издвојио дио чланства и образовао Самосталну демократску странку, једногласно су је подржали демократи у Градишци. У ово вријеме је у Градишци Народна радикална странка муслимана изабрала свој одбор.

У току изборне кампање и избора 1925. у Градишци и околини присталице Народне радикалне странке у блоку са самосталцима биле су бројније од друге радикалске фракције и других организација. Они су били у оштром сукобу са земљорадницима

У годинама владавине радикала и радићеваца, послије избора 1925. и у 1926. градишка опозиција самосталаца и земљорадника их је оштро нападала због зеленаштва и повезаности са трговачким капиталом.

У току 1926. радикалски посланик за градишки срез прота Суботић на страначким зборовима мијења теме. Он наглашава да странка у протеклих шест година није могла ништа урадити, јер се стално борила са унутрашњим непријатељем, којег је најзад натјерала на заједнички рад у интересу државе Срба, Хрвата и Словенаца. На упадице присталица Земљорадничке странке да још имају бегове, Суботић је револтирано рекао: „Шта ви још хоћете, зар нисте сада господари земље коју обрађујете, зар вас није стид да тако говорите ви који сте у прошлом рату вукли топове и пуцали на браћу Србијанце који су нас ослободили. Србијанац, који је највише оштећен и који је највише страдао, није никад тражио никакве штете, већ је то давао на опоравак жељезница, путева, ћуприја и друго.”

На локалним изборима за област Бањалуку 1927. у градишком срезу на листи подијелих радикала били су Илија Матаруга, трговац и његов замјеник Јован Васиљевић. Истовремено су представници Земљорадничке странке наглашавали да на трећим изборима послије ослобођења сељаци не смију дозволити да их варошке партије опет заведу на

The radicals of Father Dušan Subotić broke up the meeting of the farmers. But in spite of the fact that the radicals were opposed both by the farmers and democrats, and in spite of the fact that Father Dušan Subotić was severely attacked in the democratic press, he was elected a member of Parliament.

In 1924 some members resigned from the Democratic Party and founded the Independent Democratic Party. They had the unanimous support of the democrats in Bosanska Gradiška. At this time the Muslim People's Radical Party elected the members of their Executive Committee.

During the election campaign and the elections in 1925 the members of the People's Radical Party, with the support of the independent democrats, were more numerous than the other radical fraction and other political organizations in Bosanska Gradiška and its vicinity. They came into sharp conflict with the Farmers' Union.

After the elections, during the rule of the radicals and the supporters of Radić in 1925 and 1926, they were severely attacked by the opposition in Bosanska Gradiška, both by the independent democrats and the members of the Farmers' Union. They were accused of usury and of close links with the commercial capital.

During the 1926 Father Dušan Subotić, a radical and a member of Parliament representing the district of Bosanska Gradiška, kept telling different stories at political gatherings. He stressed that his party could not do much during the previous six years, because it had to fight the internal enemies and force them to cooperate in the interest of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. Interrupted by the supporters of the Farmers' Union, reminding him that the feudal landlords were still around, Father Dušan Subotić answered angrily: "What do you want, you are now the masters of the soil you work on? Aren't you ashamed to speak like that, you who dragged out the guns and fired at your Serbian brothers in the last war, fired at your brothers who liberated us. The inhabitants of Serbia, who suffered most and lost more than anyone else, never asked for any compensation, but gave whatever they could give for the repair of the railways, roads, bridges and everything else."

At the local election for the region of Banja Luka in 1927, the list of the candidates of the divided radicals in Bosanska Gradiška included the name of Ilija Mataruga, a merchant, and his deputy Jovan Vasilje-

криви пут. Говорили су за Радикалну странку да је осам година пашалучила, да се на улици није могао распознати сељак од просјака. Др Бранко Чубриловић је нагласио да очекује разилазак радикала и демократа после образовања Демократске заједнице. Чубриловић је изговорио чувену реченицу: „Док не буду у нашој Народној скупштини три опанка на једне ципеле и три гуња на један капут, неће бити никад права и напретка у овој земљи, јер ни где на свијету нисам видио три демократије као овдје, где влада повуци Душане, потегни Вељо амо, потјерај ти Спахо тамо, потјерај Спахо амо, и тако се у овој земљи странке премећу.“ На изборима је највише гласова добила листа земљорадника.

Резултати општинских избора у градишком срезу 1928. изгледали су овако: начелници и замјеници су били: у Градишци – Азиз Бошњак и Атиф Хусеџиновић из ЈМО; у Новој Тополи – Илија Матаруга, радикал и Хајнрих Ремер, Шваба; у Орахови Стево Пашалић, СДС и Саво Бакић, радикал; у Церовљанима Влајко Радивојац, Земљорадничка странка и Драган Шијак, радикал; у Турјаку – Михаило Борковић, СДС и Спасоја Баврлић, радикал; у Стапарима Ђурађ Рајић, СДК и Симеун Марковић, радикал; у Ламинцима Јово Ковачевић, ХСС и Ђорђе Ковачић, радикал; у Романовцима Стојан Вулин, Земљорадничка странка и Триво Шушњар, СДС и у Подградцима Саво Средојевић, СДК и Миле Ивановић, радикал.

Са завођењем шестојануарског режима, преименовањем Краљевине СХС у Југославију и образовањем бановина, у Бановинско вијеће Врбаске бановине у Бањалуци из градишког среза је ушло осам вијећника.

Кад је краљ Александар 3. септембра 1931. вратио уставност и кад су за 8. новембар исте године расписани избори, сви грађани Градишке, без разлике на вјеру и бившу партијску припадност, показивали су страх од избора и говорили да је то рано. На изборима је изабран др Богдан Видовић. Нови посланик се врло ангажовао у припремама за стварање странке која се звала Југословенска радикално – сељачка демократија. У Градишци је ипак око уписа чланова било у јесен великих потешкоћа због раније снажне опозиције.

At the same time, the representative of the Farmers' Union insisted that the farmers, in the third elections after the war, must not allow themselves to be misled by town and city parties. They claimed that the Radical Party had ruled like a Turkish Pasha for eight years, and that during its rule it was impossible to tell a farmer from a beggar in the street. Dr. Branko Čubrilović pointed out that he expected that the radicals and democrats would split up after forming the Democratic Community. He uttered the popular sentence: "Until we have three pairs of hand-made, knitted-leather, farmers' footwear to one pair of patent leather shoes in our Parliament, there will be no justice and no progress in our country, for I haven't seen anywhere in the world, except here, three democracies ruling one country. It is the rule of: 'Pull, Dušan, this way; push, Velja, that way; press, Spaho, this way, press, Spaho, that way'. And this is how political parties keep turning one over another in this country." The list of the Farmers' Union got more votes in the elections than any other.

The results of the municipal elections in the district of Bosanska Gradiška, in 1928, were following: the head and the deputy head of the Council in Bosanska Gradiška – Aziz Bošnjak and Atif Husedžinović (Yugoslav Muslim Organization); in Nova Topola – Ilija Mataruga (a radical) and Heinrich Remer (a German); in Orahova – Stevo Pašalić (Independent Democratic Party) and Savo Bakić (a radical); in Cerovljani – Vlado Radivojac (Farmers' Union) and Dragan Šijak (a radical); in Turjak – Mihailo Borković (Independent Democratic Party) and Spasoja Bavrlić (a radical); in Stapani – Đurađ Rajić (SDK) and Simeun Marković (a radical); in Laminici – Jovo Kovačević (Croatian Farmers' Party) and Đorđe Kovačević (a radical); in Romanovci – Stojan Vulin (Farmers' Union) and Trivo Šušnjarić (Independent Democratic Party), and in Podgradci – Savo Sredojević (SDK) and Mile Ivanović (a radical).

When the new authoritarian regime was proclaimed on January 6th, 1929, and the state changed its name from the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes into the Kingdom of Yugoslavia, the division into Banovine (Provinces) was introduced. Eight representatives of the district of Bosanska Gradiška were incorporated into the executive council of Vrbaska Banovina in Banja Luka.

When King Alexander decided to return to the rule of law and constitution on September 3rd, 1931, the new elections were scheduled for November 8th. Most of the people in Bosanska Gradiška, regardless

Кад је 1935. умјесто раније странке основана Југословенска радикална заједница, преко ње се поново политички активирао прота Душан Суботић. У току њеног страначког организовања и припрема за изборе 1935. појавио се у градишком срезу др Бранко Чубриловић.

У току нових општинских избора 1936. у градишком срезу су били предсједници општина: У Градишци – Азиз Бошњак. У осталих девет општина предсједници су били седморица земљорадника и два трговца.

На парламентарним изборима 1938, послиједњим у Краљевини Југославији, градишки срез се пробудио као никад дотад. На збору ЈРЗ 30. октобра 1938, на који је дошао бан Врбаске бановине, било је 6.000 људи. У Народну скупштину за градишки срез изабран је прота Душан Суботић.

На преговоре и споразум Цветковић-Маџек и на захтјев муслиманских странака за аутономију БиХ, реаговао је у Босанској Градишци на састанку 15. новембра 1939. резолуцијом Мјесни одбор Српског просвјетног и културног друштва „Просвјета“ са свим српским културним и хуманим друштвима Градишке: „Коло српских сестара“, Одбор Друштва „Књегинја Љубица“, Одбор ратних добровољаца, Српска православна црквена општина, Српско пјевачко друштво „Бранко“, Трговачка омладина, Српска земљорадничка кредитна задруга и Мјесни одбор „Просвјете“. У резолуцији се истиче да сви Срби из Градишке, поводом извјесних изјава о потреби оснивања засебне политичке јединице у границама предратне Босне и Херцеговине, најодлучније устају против тога. Даље се истиче: „Ми смарамо да српски народ није водио крваве и дуготрајне ратове да би сада други одлучивали о њему без њега и да би тражили да српска Босна и Херцеговина буде некаква засебна бановина. Том тражењу видимо јасно како се истрајно спроводи политика да се српски народ разбије, раздоби, а исто су то, сећамо се радиле и туђинске власти. Треба једном за свагда, мушки и смело прекинути таква прижељкивања и рећи свуда и свакоме да је Босна и Херцеговина српска земља. Српски народ у Босни показао је да није само са многобројним устанцима против туђинских власти, већ и у последњем светском рату, по-

of their confession and former party membership, were afraid of the elections and considered that King Alexander's decision was premature. Dr. Bogdan Vidović won the elections. The new member of Parliament worked hard to organize a new party under the name of the Yugoslav Radical-Agrarian Democratic Party. There were considerable difficulties in registering new members of this party in Bosanska Gradiška in the autumn, because of the former strong opposition.

When the Yugoslav Radical Community replaced the earlier Radical Party in the autumn of 1935, Father Dušan Subotić again became politically active in it. While the party was being organized and engaged in the pre-election campaign, Dr. Branko Čubrilović appeared in the district of Bosanska Gradiška.

At the new municipal elections in the district of Bosanska Gradiška in 1936 Aziz Bošnjak was elected as the head of the Municipal Council. In the seven remaining municipalities seven farmers and two merchants were elected as the heads of the municipal councils.

In 1938, on the occasion of the last elections in the Kingdom of Yugoslavia, the district of Bosanska Gradiška was more politically active than ever before. At the meeting organized by the Yugoslav Radical Community on October 30th, there were 6,000 people and even the Ban (Governor) of Vrbaska Banovina (Province) was present. Father Dušan Subotić was elected as a member of Parliament.

The local Council of the Serbian educational and cultural society "Prosvjeta", at its meeting held on November 15th, 1939, reacted sharply against the negotiations and the agreement of Cvetković and Maček. This reaction was supported by all other Serbian cultural and humanitarian societies in Bosanska Gradiška: the "Society of Serbian Sisters", the council of the society "Princess Ljubica", the council of War Veterans, the Serbian Orthodox Church Municipality, the "Branko" Serbian singing society, the Society of Young Tradesmen, and the Serbian Agrarian Credit Cooperative. In their public statement they insisted that all the Serbs from Bosanska Gradiška resolutely oppose the forming of a separate political entity within the borders of the pre-war Bosnia and Herzegovina. They also pointed out: "In our opinion the Serbian people did not wage bloody and long wars in order that others should make decisions about its future and demand

казао куда иду његова стремљења и његове жеље. Ми, представници српских културних и хуманих друштава, у име истих изјављујемо да ћемо увек остати верни великој мисли јединства са Србијом и подижемо свој глас против свих који хоће да парчају Србе.”

Због оваквог гласа су једномишљеници са протом Душаном Суботићем на челу били прве жртве усташких злодјела 1941. године. Скоро све до којих су дошли хрватске и муслиманске усташе су убиле.

ОСНОВНЕ ШКОЛЕ ОД 1918. ДО 1941.

Послије 1918. до 1941. у градишком срезу радило је двадесетак основних школа. У самој Градишци су биле двије основне школе – I и II. По селима их је било осамнаест. Конфесионалне школе, махом страних колониста, радиле су у Градишци и у још два села. Већ 1919. године, осим у Градишци, биле су отворене или су вршене припреме за отварање школа у још десет села.

Нека села имала су школске зграде одраније. Таквих је било тринаест. Послије 1929, у вријеме бановина и првог бана Врбаске бановине, Светислава-Тисе Милосављевића, дошло је до градње школских зграда и отварања нових школа.

Као и са простором, тешкоће су биле и са учитељима јер их није било, изузев код њемачке националне мањине.

Државна народна основна школа у Бос. Градишци у 1940. имала је девет разреда, са 428 ђака од којих 324 дјечака и 104 дјевојчице. Управник школе био је Анте А. Белина.

Често се дјеца нису могла због недостатка простора уписати у школу.

Инспекторски извјештаји из овог времена говоре врло похвално о многим школским вртovima, о школским кухињама са критиком и похвалама, али и дуговима неких школа за књиге у школским библиотекама које су наручивали од Југословенског учитељског удружења.

that the Serbian Bosnia and Herzegovina should be a separate province. Such a demand clearly implies the long advocated politics of dispersing the Serbian people and breaking up its unity, which was, as we remember, the political stance of the alien governments in this region. We must resolutely, and forever, stop such wishful thinking and tell everyone and everywhere that Bosnia and Herzegovina is a Serbian land. The Serbian people in Bosnia have shown their aspirations not only by many uprisings against foreign rule, but also in the First World War. All of us, as representatives of Serbian cultural and humanitarian societies, proclaim in the name of all our members that we shall remain faithful to our unity with Serbia and we raise our voice against all who want to divide the Serbs.”

This explains why the supporters of this political attitude, including their leader Father Dušan Subotić, were the first victims of the crimes of *ustaše* (Croatian pro-fascist chauvinists) in 1941. The Croatian and Muslim *ustaše* killed all these people they could get hold of.

THE PRIMARY SCHOOLS FROM 1918 TO 1941

Between 1918 and 1941 about twenty primary schools were operative in the district of Bosanska Gradiška. In the town itself there were two primary schools, and in the neighboring villages there were eighteen such schools. Religious primary schools, mainly for children of foreign settlers, were operative in Bosanska Gradiška and in two villages. Immediately after the liberation, in 1919, the educational authorities made the necessary preparations for the opening of primary schools in ten villages.

Thirteen villages had school buildings from former times. After 1929, at the time when the Governor of Vrbaska Banovina was Svetislav-Tisa Milosavljević, new buildings were erected and new schools were opened.

Apart from the difficulties of adequate accommodation for schools, there were also difficulties in providing teachers, with the exception of the German minority.

The state primary school in Bosanska Gradiška had nine grades in 1940, with 428 pupils (324 boys and 104 girls). The headmaster of the school was Ante A. Belina.

The school was not big enough to accept all the children who wanted to attend it.

Српска православна основна школа у Босанској Градишци

Serbian Orthodox Primary School in Bosanska Gradiška

НИЖА РЕАЛНА ГИМНАЗИЈА

Државна нижа реална гимназија у Босанској Градишци отворена је 1921. године, рјешењем Покрајинске владе за Босну и Херцеговину. Била је смјештена у закупљеној згради Црквене општине, саграђеној 1894. У школској 1924/25. години Гимназија је имала осам наставника, од којих пет хонорарних. Школа није имала квалификованог наставника математике, као ни кабинете за хемију и физику, нити уређене учионице.

О Гимназији у Градишци су на почетку 1926/27. школске године стизале љепше вијести. За новог директора постављен је др Никола Ђорић. Гимназија је на почетку школске 1928/29. године имала само 86 ученика. То је за њу био пролазни проблем с обзиром на то да је у основним школама био довољан број ђака за каснији упис.

The inspectors' reports from this time highly praise the school gardens, sometimes they praise and sometimes criticize the work of school kitchens, but they also point to the failure of some schools to pay for the books, which they ordered from the Yugoslav Teachers' Association.

THE LOWER REAL GYMNASIUM

The State Lower *Real Gymnasium* was opened in Bosanska Gradiška in 1921, on the basis of the Decree of the authorities of Bosnia and Herzegovina. It was situated in a rented building of the Serbian Orthodox Municipality, built in 1894. In 1924/1925 the *Gymnasium* had eight teachers, five of whom worked part-time. The rooms were not properly equipped for school purposes, the school did not have a qualified teacher of mathematics and it did not have laboratories for chemistry and physics.

Зграда Гимназије у Босанској Градишци

Building of Gymnasium in Bosanska Gradiška

Од школске 1935/36. до 1939/40. године Гимназија је добила бројан наставнички кадар. Школске 1940/41. године у Гимназији, са пет одјељења, радило је седам сталних и пет хонорарних наставника. Хронична болест недостатка наставника се почетком школске године повећала због одласка Наде Новак-Полић у гимназију у Земун, а Иве Новаковића на војну службу. Тако је Гимназија дочекала почетак Другог свјетског рата и подијелила судбину осталог школства у новообразованој Независној Држави Хрватској.

At the beginning of the school year 1926/1927 the *Gymnasium* seems to have been doing better. The new headmaster was Dr. Nikola Ćirić. At the beginning of the school year the *Gymnasium* had only 86 pupils. But this was only a temporary problem because there were enough pupils in primary schools for later enrollment.

From 1935/1936 to 1939/1940 the *Gymnasium* engaged more teachers. In 1940/1941 there were five classes in the *Gymnasium* and they were taught by seven regular and five part-time teachers. But the shortage of teachers was a chronic problem, particularly when Nada Novak-Polić left for the *Gymnasium* in Zemun and Ivo Novaković was called up for reserve military training at the beginning of 1940/1941. The *Gymnasium* shared the fate of all other schools when the Second World War began in this area and the new Independent State of Croatia was founded.

Први матуранти Ниже реалне гимназије у Градишци 1922 – 1926.

First graduates of Lower Real Gymnasium in Gradiška 1922 – 1926

ДУШТВО „ПРОСВЈЕТА“, БАЧКИ ДОМ И МУЗИЧКА ШКОЛА

Просвјетно културно друштво „Просвјета“ у Градишци обновљено је 7. марта 1919. године. Подружнице „Просвјете“ су основане 1919. у још неколико села. „Просвјета“ је имала своје повјеренике у 13 села.

Рад Мјесног одбора „Просвјете“ у Босанској Градишци и структуру његовог чланства најбоље показују записници са годишњих скупштина који су сачувани за раздобље од 1934. до 1940. Друштво је и поред једногодишњих или двогодишњих избора скоро стално имало исти састав Мјесног одбора, како Управног тако и Надзорног.

THE CULTURAL SOCIETY “PROSVJETA”, THE PUPILS DORMITORY AND THE SCHOOL OF MUSIC

“Prosvjeta”, the Serbian society for cultural and educational advancement, was restored in Bosanska Gradiška on March 7th, 1919. The branches of “Prosvjeta” were founded in several villages in the same year and the society had its representatives in 13 villages.

The work of the local executive committee of “Prosvjeta” and the structure of its membership can be clearly seen in the reports of its annual meetings from 1934 to 1940. The society had annual and bi-annual elections for the members of its executive committee, but the committee members as well as the members of its supervisory board were the same people almost all this time.

Баци и наставници „Просвјетине“ музичке школе у Босанској Градишци 1937. године

Pupils and teachers of „Prosvjeta“ Music School in Bosanska Gradiška 1937

Мјесни одбор „Просвјете“ у Градишци био је најангажованији око Бачког дома који је основан 1923. године за ђаке градишке Гимназије. Била је то зграда коју је „Просвјети“ поклонила њена чланица Стојка Ковачевић, жена

The local executive committee of “Prosvjeta” was mostly engaged in connection with the functioning of the Pupils’ Dormitory, which was established in 1923 for the benefit of the pupils in the *Gymnasium* in Bosanska Gradiška. It was a building, which

Ђорђа Ковачевића, којима је друштво 1939. из захвалности подигло лијеп споменик. До 1938, за десет година, кроз дом је прошло 529 питомаца а са ранијим годинама и преко 600, од којих су неки већ били учитељи, свештеници, геометри, официри, чиновници разних државних надлештава, професори итд.

Питомци су користили књиге гимназијске библиотеке и библиотеку „Просвјете“ која је имала преко 800 наслова.

Мјесни одбор „Просвјете“ је 1934. године основао у Градишци Музичку школу која је била смјештена у Ђачком дому. Била је подијељена на виолинску и клавирску секцију. У новоотворену школу се те године уписало 20 ученика. Клавир је добила од Градске општине, а одбор „Просвјете“ јој је набавио пијанино. Први бан Врбаске бановине, Светислав-Тиса Милосављевић, даровао је школи приручну апотеку. Први јавни наступ Музичке школе био је у фебруару 1935. уз учешће обију класа. Из приређеног петог јавног часа 13. јуна 1937. види се ко су били ђаци ове школе. Како је школа ушла у кризу због недостатка наставника и у финансијске тешкоће, она је 1938. обуставила рад.

Мјесни одбор „Просвјете“ је од 1931. до 1934. приређивао у Бос. Градишци светосавске бесједе, које су имале културну и добротворну мисију. На њима су судјеловали чланови Српског пјевачког друштва „Бранко“, ђаци Гимназије, основне школе и грађани.

КУЛТУРА, КУЛТУРНИ СПОМЕНИЦИ, КУЛТУРНА И ХУМАНИТАРНА ДРУШТВА

У културном животу Градишке и њеног среза после 1918. превладала су културна, просвјетна и хуманитарна друштва из аустроугарског раздобља а оснивана су и нова. Од ранијих друштава дјеловало је обновљено Српско пјевачко друштво „Бранко“, Коло српских сестара, привремено и Добротворна задруга Српкиња, Гајрет, Посавац, а од нових „Кнегиња Љубица“, Јадранска стража, Просвјетно и добротворно друштво „Јединство“ и Културно друштво „Змијање“.

Српско пјевачко друштво „Бранко“ после вишегодишње паузе обновљено је 1935. године. Друштво је имало своју дилетантску и тамбурашку секцију.

Stojka Kovačević, the wife of Đorđe Kovačević, presented to “Prosvjeta”. As a token of gratitude for this gift “Prosvjeta” erected a fine monument to the benefactors in 1939. From 1928 to 1938 the dormitory housed 529 pupils, and together with the preceding years their total number was over 600. Many of them became primary and high school teachers, priests, surveyors, army officers, civil servants, etc.

The pupils used books of the *Gymnasium Library*, but also of the “Prosvjeta” Library, which stored over 800 different titles.

In 1934 the local committee of “Prosvjeta” founded the School of Music in Bosanska Gradiška and the school was located in the building of the Pupils’ Dormitory. It had a violin and a piano department. Twenty pupils enrolled in 1934. The Municipality Council provided the piano, and the executive committee of “Prosvjeta” gave the Municipality Council an upright piano in exchange. The first governor of Vrbaska Banovina, Svetislav-Tisa Milosavljević, presented the school with a first-aid kit. The first public appearance of this school took place in February 1935, including both violin and piano performances. The fifth public class of instruction was given on June 13th, 1937 and the register shows who its pupils were. However, the school was soon in trouble because of the shortage of teachers and inadequate finances, so that it closed down in 1938.

From 1931 to 1934 the local committee of “Prosvjeta” arranged public celebrations of St. Sava’s Day (January 27th), including an oration, songs of the “Branko” Serbian singing society, the recitals of pupils and the presence of visitors. The income taken in on such occasions was spent for humanitarian purposes.

CULTURE, CULTURAL MONUMENTS, CULTURAL AND HUMANITARIAN SOCIETIES

The cultural life in Bosanska Gradiška and its vicinity was dominated by the cultural, educational and humanitarian societies from Austro-Hungarian times, but some new societies were also founded. Among the restored earlier societies were the “Branko” Serbian singing society, “The Society of Serbian Sisters”, and, temporarily, “The Charitable Cooperative of Serbian Women”, “Gajret” and “Posavac”. The more recently founded associations included “Princess Ljubica”, “The Adriatic Sentry” (“Jadranska straža”), the educational and humanitarian association the “Unity” (“Jedinstvo”) and the cultural society “Zmijanje”.

Чланови добротворног и културног друштва „Гајрет“ из Босанске Градишке 1934. године
Members of Charity and cultural association „Gajret“ from Bosanska Gradiška 1934

Чланови Гимнастичког друштва „Југословенски соко“ из Босанске Градишке 1934. године
Members of Gymnastic Association „Yugoslavian falcon“ from Bosanska Gradiška 1934

Послије смотре соколске чете у Средњој Јурковици, 16. маја 1937. године

After the parade of falcon troop in Srednja Jurkovic, 16th May 1937

Просвјетно добротворно друштво „Јединство“ основано је 1929. године. Културно друштво „Змијање“ је ријетко гдје на селу ухватило коријен као у Горњим Подградцима. У истом селу, захваљајући руководству фирме „Нашичка“, основано је и друштво „Јадранска стража“.

У културном животу Градишке и околине значајну улогу имало је обновљено Соколско друштво. Средином 30-их година на челу Соколске чете био је учитељ Глигорије Самарџић. У културно-просвјетној активности улогу је имао и Народни универзитет.

У Градишци је средином 20-их година двапут покренута иницијатива за подизање спомен здања Градишчанину Вељку Чубриловићу, страдалнику због атентата у Сарајеву, затим краљу Петру I Карађорђевићу. То су иницирали Чубриловићеви пријатељи. Иницијативу за подизање споменика краљу Петру Ослободиоцу покренуо је градишки лекар др Јово Малић. Како су обе иницијативе биле неуспјешне, обједињене су у идеју о градњи спомен-дома Соколском друштву у Градишци. Покренуо ју је

The “Branko” Serbian singing society renewed its activities after many years in 1935. It had an amateur singing section and a section for tambouritza playing.

The educational and humanitarian society “Unity” was founded in 1929. The cultural society “Zmijanje” was very popular in the village of Gornji Podgradci. The society “The Adriatic Sentry” was also founded in the same village with the help of the managers of the business firm “Našička”.

The restored “Serbian Falcon Athletic Society” played an important role in the life of Bosanska Gradiška and its vicinity. In the mid-1930s it was headed by Gligorije Samardžić, a primary school teacher. The Adult Education Center was also important in the cultural and educational life of the town and its vicinity.

In the mid-1920s the friends of Veljko Čubrilović gave the initiative for erecting a building in memory of Veljko Čubrilović. His hometown was Bosanska Gradiška and he was hanged in 1914 as a participant in the assassination of Franz Ferdinand, the heir apparent to the Austro-Hungarian throne. Dr. Jovo Malić, a physician in Bosanska Gradiška, gave the initiative for the erection of a monument

нови срески начелник 1933. године, с обзиром на то да у Градишци није било одговарајућег простора ни за једно просвјетно и културно друштво. Образован је најприје привремени, а касније стални одбор за подизање Соколског дома, под називом Соколски дом „Петар Мркоњић”. Градњи се полагањем и освећењем камена темељца пришло у септембру 1938. Завршен је 1. децембра 1940, непосредно пред Други свјетски рат.

ЗДРАВСТВО

Двије године послје уједињења 1918. градишки срез није имао ниједну здравствену установу, чак ни амбуланту. Болесници су ишли у друга мјеста на лијечење, највише у Бањалучку. За то град није имао никакав фонд, па ни за најсиромашније. Овдје је маларија била ендемична због мочварног терена уз ријеке Саву и Врбас. Године 1920. јавила се у прољеће и нагло се ширила. Зато је срески начелник сматрао да би требало спровести мелиорацију, исушивање и канализацију мочвара, у којима су били преносиоци маларије. Како је то био посао за дужа времена, он је указивао да је тренутно потребан кинин, мада је наглашавао да је његова употреба равна злочину.

Тек у раздобљу Врбаске бановине, послје 1929, у Градишци је дошло до изградње значајнијих здравствених установа. Средином 1931. изграђен је Дом народног здравља. У новоподигнутом Дому народног здравља 1932. почео је др Мухарем Куленовић крајем јануара идуће године са прегледима. За првих пет мјесеци лијечено је око 2.000 болесника. Школска поликлиника је имала 423 амбулантна и 682 систематска прегледа школске дјеце са неколико села. Од маларије су лијечена 752, а од заразних болести 198, од уједа бијесних паса 20 особа. Љекар је одржао око 50 предавања. Са уставовљењем Дома народног здравља бесплатно су лијечене и сузбијане заразне болести, нарочито туберкулоза и сифилис. Истовремено са Домом народног здравља отворена је и апотека, једна од шест новоотворених апотека у Врбаској бановини у 1932. години.

Још 1920. године власт у Градишци је тврдила да је здравствено стање народа добро због добре исхране. Те године се у марту ка-

to the Serbian King Petar I Karađorđević, the Liberator. But neither of the two ideas was realized. However, the head of the district of Bosanska Gradiška suggested in 1933 that a memorial building should be put up as the home of “The Serbian Falcon Athletic Society”, because there was no adequate accommodation for any of the numerous educational, cultural and sport associations. A temporary and, later, a permanent committee was elected, which took care of the building of the home for “The Serbian Falcon Athletic Society”. The works started in September 1938, after the appropriate ceremonies of the flower decoration and the blessing of the cornerstone were performed. The building was named “Petar Mrkonjić” and it was finished on December 1st, 1940, on the eve of the Second World War.

HEALTH CARE

For two years after the Yugoslav peoples were united in 1918 the district of Bosanska Gradiška did not have a health center, not even an appropriate first-aid station. The diseased went to other places, mostly to Banja Luka, to get medical treatment. The town had no funds for this purpose, not even for its poorest inhabitants. Malaria was endemic in this region because of the marshy ground in the vicinity of the rivers Sava and Vrbas. At first it appeared sporadically and then suddenly spread in spring 1920. The head of the district was convinced that land reclamation measures were necessary, but the drainage system for the marshes, in which the carriers of malaria lived, was a long-term project. He insisted that quinine was immediately necessary, but he also stressed that its use was equivalent to crime.

It was only after the formation of Vrbaska Banovina in 1929 that some important health institutions were founded in Bosanska Gradiška. In the middle of 1931 the Health Center was built. At the end of January the next year, Dr. Muharem Kulenović was available for medical checkups. During the first five months about 2,000 patients were treated for various diseases. The ward for school children had 423 standard checkups and 682 systematic medical examinations for children from several villages. There were 752 cases of malaria, 198 cases of infectious diseases, and twenty people were treated after having been bitten by rabid dogs. The physician gave fifty public lectures. The Health Center offered free medical treatment for infectious diseases, tuberculosis and syphilis. At the same time a pharmacy was opened, one of the six pharmacies in Vrbaska Banovina at the time.

шаљ рикавац у вароши ширио и на села. Прије тога се маларија, хронична болест овог краја, раширила у свим селима око Саве и доњег Врбаса. Кад се у прољеће 1934. појавио пјегави тифус, установљено је да су вашке биле преносиоци тифуса. На сузбијању тифуса је радио општински љекар др Мирко Суботић уз помоћ среског љекара др Исмета Поповца. Дезинфекцију је извршио Хигијенски завод из Бањалуке.

Три године касније, у првом тромјесечју, у срезу су умрле од туберкулозе плућа 72 особе, од пјегавог тифуса 13, великих богиња 28, дифтерије 11, мрасе 10, шарлаха 9, великог кашља 28, срдоболе 11, на порођају 22, осталих 53 и нерођених случајева шест, што је укупно 263, мушких 151, а женских 112. По вјероисповијести православних је умрло 178, католика 46, гркокатолика два, евангелиста четири и муслимана 33. Статистичари су израчунали број умирања по старости од 0 мјесеци до 80 година и по вјероисповијестима. Највише је умирало дјеце до шест месеци (47), затим од двије до пет година (40), а од 61 до 80 године 33. Вјенчања у наведеном тромјесечју било је 56: православних 15, католичких 14, гркокатоличка два, евангелиста пет и 20 муслимана. Законитих рођења је било 690. Православних 492, римокатолика 128, муслимана 62, евангелиста седам и гркокатолика једно. Незаконитих рођења било је код православних шест, римокатолика једно и муслимана двоје, што је укупно рођења 699, а умрлих 263.

У 1938. градишко здравство имало је Дом народног здравља, седам општих амбуланти, здравствену станицу, шест љекара и четири бабице. Исте године у Градишци је положен темељ за изградњу бановинске болнице. Њен темељ је положен у љето те године. У 1940. израчунато је да у градишком Дому народног здравља у случају рата остају двије сестре, по један љекар, лаборант и апотекар. Још раније, 1937, као приручне апотеке су одређене у Новој Тополи, са љекарем др Савићем, а др Стјефан Крижан у Горњим Подградцима.

In 1920 the authorities claimed that people in Bosanska Gradiška were in good health because they were well fed. But in March 1920 the whooping cough spread from town to the villages. Malaria, as a chronic disease in this region, had already spread to all the villages in the vicinity of the River Sava and the lower course of the River Vrbas. In spring 1934 many cases of typhus fever appeared and it was established that lice were the carriers of this disease. The municipal physician Dr. Mirko Subotić, with the assistance of Dr. Ismet, the district physician, worked hard on the prevention of typhus fever. The disinfection was carried out by the Hygienic Center from Banja Luka.

Three years later, during the first three months, 72 persons died of tuberculosis, 13 of typhus fever, 28 of smallpox, 11 of diphtheria, 10 of measles, 9 of scarlet fever, 28 of whooping cough, 11 of diarrhea, 22 at childbirth, 6 unborn babies, 53 of other causes, which makes the total figure 263 (151 males and 112 females). The number of deaths among the Orthodox Serbs was 178, among the Catholics – 46, among the members of the Greek Orthodox Church – 2, among the evangelists – 4, and among Muslims – 33. Statisticians have also worked out the numbers of deaths in particular age categories. The highest mortality was among the children under six months (47). The next highest figure was 40 (from two to seven years of age), followed by 33 (from sixty-one to eighty years of age). In these three months there were 56 marriages: 15 among the Orthodox Serbs, 14 among Catholics, two among members of the Greek Orthodox Church, five among evangelists, and twenty among Muslims. There were 690 newly born babies in legal marriages: 492 among the Orthodox Serbs, 128 among the Roman Catholics, 62 among Muslims, seven among the evangelists and one among the members of the Greek Orthodox Church. As regards the newly born outside legal marriages: six were of Serbian Orthodox origin, one of Roman Catholic and two of Muslim origin, which makes the total of 699 new born babies and 263 persons who died.

In 1938 Bosanska Gradiška had one health center, seven first-aid stations, one first-aid outpost, six physicians and four midwives. The building of a large regional hospital began in summer 1938. In the previous year it was planned that in case of war Dr. Savić was to stay in Nova Topola and Dr. Stjepan Križan in Gornji Podgradci; both were to have small pharmacies at their disposal. In 1940 it was planned that in case of war two nurses, one physician, one medical technician and one pharmacist were to provide the staff for the Health Center.

Др Душко Лукач

БОСАНСКОГРАДИШКИ СРЕЗ ОД 1941. ДО 1945.

УСТАНИЧКА 1941. ГОДИНА

На збивања на територији босанскоградишког среза у току Другог свјетског рата посебно је утицао геополитички положај овог подручја, Лијевче поље са могућностима разноврсне аграрне производње и обронци шумовите Козаре, из које је од давнина извожено квалитетно дрво.

На територији среза у десет општина уочи рата живјело је око 71.550 становника. Од укупног броја становника среза Срба је било око 49.520, муслимана око 9.170 а Хрвата, који су у свим ранијим пописима исказивани под рубриком римокатолици, заједно са фолксдојчерима и другим мањинама католичке вјере, било је око 10.850. Ни за њемачку националну мањину, због честих промјена, немамо тачан број али се рачуна да их је на подручју среза било почетком рата око 1.800.

Њемачка народносна група најкомпактнија је била у општини Топола. Муслимани су настањивали у најкомпактнијим групама Босанску Градишку, њену околину и Орахову, док је хрватски народ живио најмасовније у селима поред Саве, источно од Босанске Градишке. По броју становника овај срез је спадао у најбројније у Босни и Херцеговини а исто тако и у погледу културног развоја и писмености био је у врху међу срезевима у Врбаској бановини.

Обарање владе у Београду, изражавање спремности да се иде у рат и општа мобилизација добро су примљени у народу овог краја. Овдје су активирани два резервна ратна аеродрома – у Тополи и у Александровцу.

У току 6. и 7. априла 1941. југословенски авијатичари из ове базе у Лијевчу извели су више летова и низ напада на жељезнички и други саобраћај у Аустрији, на њемачке ае-

Dr. Duško Lukač

THE DISTRICT OF BOSANSKA GRADIŠKA FROM 1941 TO 1945

REBELLION YEAR 1941

The geopolitical position of the District of Bosanska Gradiška had a noticeable impact on the course of events in this area during the Second World War: Lijevče Polje offered various possibilities of agricultural production and the hillsides of the wooded Mountain Kozara offered high quality wood for export since ancient times.

The population of the District, divided into ten municipalities, amounted to about 71,550 shortly before the Second World War. The total number included about 49,520 Serbs, about 9,170 Muslims, and about 10,850 Croats (who were listed as Roman Catholics in all previous censuses), together with *Volksdeutsche* and other Catholic minorities. Due to frequent changes, it is not possible to assess the precise number of the German national minority, but it is estimated that there were about 1,800 Germans in Gradiška District at the beginning of the war.

The German national minority was most closely knit in the municipality of Topola. The most compact groups of Muslims inhabited Bosanska Gradiška, its surroundings and Orahova. Most Croats lived in closely knit groups in the villages along the River Sava, to the east of Bosanska Gradiška. With regard to the number of inhabitants this district was one of the most numerous in Bosnia and Herzegovina, and regarding the level of cultural development and literacy, it was one of the leading ones in Vrbaska Banovina (Province).

The overthrow of the Belgrade government, the expression of the readiness to go to war and general mobilization were well received by the population of this area. Two reserve war airports were activated – in Topola and Aleksandrovac.

On the 6th and 7th of April Yugoslav pilots from the base in Lijevče Polje made a number of flights and they attacked the railways and other lines of communication in Austria, as well as Ger-

родроме и концентрације снага у Мађарској. Само у једној борби око аеродрома у Печују, авијатичари су у окршају са далеко бројнијим непријатељем изгубили шест апарата са укупно 18 летача.

Нијемци су 9. априла покренули своје надмоћне авиоснаге са циљем да униште авиобазу у Лијевчу. Главни циљ био им је аеродром у Ровинама, који је од око 45 авиона имао још исправних и спремних за употребу само четири до пет. Нијемци су покренули према Ровинама групу од 27 најмодернијих ловаца „Me-109“. Остаци четвртог ловачког пука, предвођени капетаном Драгишом Миљевићем, устремили су се право према јату њемачких ловаца. У борби са бројним и техничким супериорнијим непријатељем храбро је над лијевчанским пољима погинуо командир ескадриле Миљевић, изгубљена су још три југословенска, али су уништена и два њемачка ловачка авиона.

До формирања линија одбране на Сави није уопште могло да дође због општег расула у јединицама југословенске војске на овом дијелу земље и издаје франковачких снага у војсци и ван ње, нарочито у слојевима Мачекове Грађанске и сељачке заштите. Истог дана када је стигла вијест о проглашењу тзв. Независне Државе Хрватске, командант 17. пука из састава Славонске дивизије, који је требало да брани прелаз преко Саве у Босанској Градишци, распустио је јединице свога пука.

Остатак Славонске дивизије, око 300 војника, са три батерије топова који су чували прелаз преко Саве у Босанској Градишци, минирали су мост, а затим одступали према Бањалуци.

УСПОСТАВЉАЊЕ УСТАШКЕ ВЛАСТИ

По доласку окупационих трупа у град мања група франковаца која се нашла на окупу успоставила је усташку власт. За предстојника котара (среза) именован је Ивица Терзић, његов замјеник био је Маркан Мостарчић, усташки логорник Звонко Шукић, студент а усташки суд повјерен је Ивану Одићу. Важну улогу у формирању првих усташких органа власти имао је римокатолички жупник Бранимир Жупанчић.

Усташке власти успјеле су придобити дио хрватског становништва за служење усташкој

man airports and army concentrations in Hungary. In one battle near the airport of Pečuj, Yugoslav pilots were greatly outnumbered by the enemy and lost six planes and eighteen members of the crew.

On the 9th of April the Germans activated their superior airforce with the aim of destroying the air base in Lijevo. Their main target was the airport in Rovine, with forty five planes, but only four or five ready for action. Twenty seven of the most modern German fighter planes (Me-109) started for Rovine. The remnants of the fourth air force wing, led by Captain Dragiša Miljević, intercepted the overwhelming number of German fighter planes. In the battle with the much more numerous and technically far superior enemy, the courageous commander of the squadron Dragiša Miljević was killed above the Lijevo fields. Three more Yugoslav planes were lost, but two German planes were also shot down.

The line of defense along the River Sava could not be established because of the disintegration of the Yugoslav army in this part of the country and the treason of *frankovci* (Croatian nationalists, the supporters of the nationally exclusive party founded by Josip Frank – 1844–1911). Treason was also widespread in the ranks of Maček's supporters who were members of the Urban and Rural Defense Guard. On the day when the so-called Independent State of Croatia was proclaimed, the commander of the 17th regiment of the Slavonian Division dismissed the units of his regiment which should have defended the crossing of the River Sava at Bosanska Gradiška.

The rest of the Slavonian division, about 300 soldiers, with three artillery batteries, which guarded the crossing of the River Sava at Bosanska Gradiška, mined the bridge and then retreated towards Banja Luka.

THE CONSTITUTION OF THE PRO-FASCIST (»USTASHE«) ADMINISTRATION

After the entry of the occupying forces in Gradiška a smaller group of *frankovci* got together and established the pro-fascist *ustaše* administration (*ustaše* – Croatian pro-fascist chauvinists), Ivica Terzić was appointed the head of the district, his deputy was Markan Mostarčić, Zvonko Šugić, a student, was the commander of the *ustaše* concentration camp, and Ivan Odić was in charge of *ustaše* court of law. Branimir Župančić, the Roman Catholic parish priest, had an important role in the establishment of the *ustaše* administration.

НДХ и за сарадњу са окупатором. Утицај конзервативних струја Католичке цркве негативно је утицао и на опредјељење националних мањина, међу њима иначе и малобројне пољске мањине.

Њемачка национална скупина је већ до рата била знатно придобијена за Хитлеров Рајх. Ријетки су појединци муслимани који су добијали високе положаје у котару или усташком логору, али их је мањи број ступио у усташке редове па су се понеки нашли и међу извршиоцима геноцидних злочина над Србима. Исто тако чињеница је да је знатан број муслиманских породица, не само оних из чијих су редова били комунисти и симпатизери Партије, него и обичне сиротиње у граду, одбијао већ од почетка сарадњу са НДХ, а знатан их је дио био и најдиректније ангажован у НОП.

ПОЧЕЦИ ПРОГОНА СРПСКОГ НАРОДА

Мрачни план о уништењу Срба усташе су морале, користећи се искуствима својих учитеља, њемачких нациста, да спроводе тајно и строго систематски. Већ 13. и 15. априла наређено је свим Србима да предају војно и цивилно оружје. Низ одредаба о расној чистоти Хрвата, које су по угледу на нацистичке расне законе издали највиши органи НДХ у априлу, биле су уперене против српског народа.

Стожерник Виктор Гутић је 20. априла забранио употребу ћирилице на територији бивше Врбаске бановине и наредио уништавање на радњама свих натписа ћириличким писмом.

Чим су успјели да обезбиједу своје позиције у Босанској Градишци, почело је по граду уништавање натписа изнад српских радњи који су били исписани ћирилским писмом. У јеврејским и српским трговинама и предузећима именовани су усташки повјереници; исто тако је свим Јеврејима и Србима да предају усташким надлештвима радио-апарате, фото-апарате и двогледе; наређено је такође да у року од пет дана сви Србијанци и Црногорци напусте територију НДХ.

Влада НДХ је 3. маја издала „Законску одредбу о пријелазу с једне вјере у другу“ која је у суштини значила католичене православних Срба. Почело је рушење православних цркава, међу њима и цркве у Босанској Градишци.

The *ustаше* authorities succeeded in attracting a part of the Croatian population to support the Independent State of Croatia and collaborate with the occupiers. The influence of the conservative adherents of the Catholic Church had a negative influence on the attitude of national minorities, including the Polish minority, which was very small in numbers.

The German national minority supported Hitler's Reich already before the war. Very few Muslims were appointed to influential positions in the district or in the *ustаше* concentration camps, but a small number joined the ranks of the *ustаше* and some found themselves among the perpetrators of the crimes of genocide against Serbian population. It is also true that a considerable number of Muslim families, not only those with members of and sympathizers with the Communist Party, but also of the ordinary poor townsmen, refused from the beginning to collaborate with the Independent State of Croatia, and a considerable number of them were immediately committed to the People's Liberation Movement.

THE BEGINNINGS OF THE PERSECUTION OF THE SERBIAN POPULATION

The *ustаше* – following the experience of their teachers, the German Nazis – had to put into effect their gloomy plan of the extermination of the Serbs in secrecy and extremely systematically. As early as April 13th and 15th all Serbs were ordered to surrender their military and civilian weapons. Following the example of the Nazi racist legislation, the highest authorities in the Independent State of Croatia proclaimed decrees on the racial purity of Croats, which were aimed against the Serbian population.

On the 20th of April governor Viktor Gutić banned the use of the Cyrillic alphabet in the territory of former Vrbaska Banovina and ordered the destruction of all Cyrillic signs on the shops.

As soon as the new authorities secured their position in Bosanska Gradiška, the destruction of the Cyrillic signs on Serbian shops started. The representatives of the *ustаше* authorities were appointed as executive managers in Jewish and Serbian shops and business organizations. At the same time all Jews and Serbs had to hand over their radios, cameras and binoculars to the *ustаше* authorities. Orders were also given that all Serbs from Serbia and all Montenegrins had to leave the Croatian territory within five days.

Сава је носила лешеве убијених, а на сваком купалишту у Босанској Градишци истакнут је натпис *Жидовима, Циганима, Србима и псима забрањено купање*.

Стожерник Виктор Гутић је 5. јуна издао нову одредбу о прикупљању Срба и Јевреја у радне логоре, што ће усташе све шире користити за одвођење ових људи у затворе гдје су вршене све масовније тајне ликвидације заговорника.

Неколико дана послје проглашења НДХ ухапшен је протојереј Душан Суботић. Он је 1914. оптуживан од власти Аустроаугарске као велеиздајник. Провео је у затвору све до ослобођења 1918. Протојереј Душан Суботић и бањалучки епископ Платон (Миливоје Јовановић) одведени су од стране усташа стожерника Виктора Гутића на обалу ријеке Врбање, гдје су послје страховитих мучења убијени и бачени у ријеку.

Ријека Сава је посљедњих дана маја 1941. избацила недалеко од Босанске Градишке везане и унакажене лешеве, вјероватно родитеља и двоје дјеце испод десет година, са натписом *Сретан пут за Београд*.

Рачуна се да је само почетком јуна убијено са подручја среза око 25 људи, међу којима и позната имена: Душан Јањетовић, Раде Бањац, Золтан Секи, Младен Курузовић и Чедо Чичић. У ово вријеме је Врбас на утоку у Саву избацио унакажене лешеве Стеве Њежића и Васе Станишљевића.

ОДЈЕК ПОЧЕТКА РАТА НА ИСТОКУ

Већ на сам дан напада Вермахта на Совјетски Савез, усташки логорник у Босанској Градишци, иначе студент и мјештанин, Звонко Шукић је изјавио: *Ви Срби сте данас дигли главе јер је Русија заратила. Ја, додуше, нисам пророк и не знам како ће се рат завршити, али кажем, ако Руси дођу у Босанску Градишку, моћи ће своју црвену заставу забости у православно гробље*.

Почело је хапшење православних свештеника и других угледних Срба и њихово одвођење у затвор или у концентрациони логор у Цапрагу, одакле су највећим дијелом одведени у Србију. До половине јула одведено је

On the 3rd of May the government of the Independent State of Croatia issued "The Act of Religious Conversion", which announced in fact the conversion of the Serbian Orthodox population to Catholicism. This marked the beginning of the destruction of Serbian Orthodox churches; the Serbian Orthodox church in Gradiška was also pulled down.

The River Sava carried the dead bodies of people killed and on all the bathing beaches in Bosanska Gradiška the sign was posted: "Bathing Prohibited to Jews, Gypsies, Serbs and Dogs".

On June 5th Governor Viktor Gutić issued a new order about the labour camps for Serbs and Jews. This was used by the *ustаше* for arresting these people and putting them into prisons in which they were secretly executed in growing numbers.

Several days after the proclamation of the Independent State of Croatia Dušan Subotić, the Serbian Orthodox archpriest, was arrested. In 1914 he had been charged with high treason by Austro-Hungarian authorities and stayed in prison until the liberation in 1918. Archpriest Dušan Subotić and Serbian Orthodox Bishop Platon (Milivoje Jovanović), from Banja Luka, were seized by Viktor Gutić's *ustаше*, taken to the bank of the River Vrbanja where they were killed after unspeakable torture and thrown into the river.

At the end of May 1941 the River Sava delivered to one of its banks, not far away from Bosanska Gradiška, four tied and disfigured dead bodies, probably of parents and their children who were under ten years of age, with the attached label: "Enjoy your trip to Belgrade!"

It is estimated that at the very beginning of June as many as twenty five people were executed in Gradiška county, including the well known figures of Dušan Janjetović, Rade Banjac, Zoltan Seki, Mladen Kuruzović and Čedo Čičić. At this time the disfigured dead bodies of Stevo Nježić and Vaso Stanišljević were found near the confluence of the River Vrbas with the River Sava.

THE ECHOES OF THE BEGINNING OF WAR ON THE EASTERN FRONT

On the day when the German army (*Wehrmacht*) attacked the Soviet Union, Zvonko Šukić, a local student, the commander of the *ustаше* concentration camp, made the following statement: "You Serbs have lifted your heads today because Russia entered the

око 160 породица. Знатнији дио је успио да се пребаци у Србију, а други је остао у затворима и логорима гдје је мали број преживио.

Почетком јула почела се организовати у Кукуљама једна илегална група родољуба и припремати за борбу. Групу је предводио свршени ученик Трговачке академије, Небојша Којић. На састанку групе која је бројила 22 родољуба, одржаном у дворишту куће Триве Шушњара 13. јула 1941, договорено је да се приступи прикупљању оружја и муниције, како би се у датом тренутку могао дати отпор усташким зулумћарима. На другу ужу групу активиста, која се истог дана увече скупила у дућану породице Михаиловић, наишла је случајно усташка патрола. У преурањеном сукобу ова група организатора борбе против НДХ убила је усташу Илију Радића. Био је то први оружани сукоб између угроженог српског живља и органа НДХ у цијелом овом крају.

Већ сутрадан у освит зоре стигле су казнене и потјерне експедиције. Похватани чланови групе подвргнути су најтежим мучењима и стријељани. Дио чланова поменуте групе усташе нису успјеле пронаћи и већина преживјелих се касније укључила у партизане.

ПРИПРЕМЕ И ПОЧЕТАК УСТАНКА

На савјетовању Комунистичке партије Југославије (КПЈ) на Шехитлуцима код Бањалуке, одржаном 8. јуна, утврђен је и разрађен план припрема устанка. Крајем јуна и у јулу 1941. формиран је читав низ органа Партије, задужених за припреме борбе.

До љета 1941. били су већ учлањени у КПЈ у мјестима рада, службовања или студирања сљедећи активисти са територије босанско-градишког среза: Љубо Бабић, Адем Ковачевић, Радован Вулин, Атиф Топић, Драго Ломпар и Чедо Ковачевић, док је био већи број скојеваца.

На иницијативу комуниста из Босанске Градишке, Салих Топић је успио у љето 1941. да ступи у везу са организатором устанка на босанскоградишком срезу, Бошком Шиљеговићем и да по његовој препоруци организује заједно са Адемом Ковачевићем састанак око тридесет активиста из Босанске Градишке и

war. Admittedly, I am no prophet and I do not know how the war will end, but I tell you that if the Russians come to Bosanska Gradiška, they will be able to put up their red flag in the Serbian Orthodox cemetery."

The arresting of Serbian Orthodox priests and other distinguished Serbs soon began; they were imprisoned or taken to the concentration camp in Caprag and most of them were sent to Serbia. By the middle of July about 160 families were confined. Many of them succeeded in finding their way to Serbia; some stayed in prisons and camps but very few of those survived.

At the beginning of July an illegal group of patriots in Kukulje began to organize and made preparations for resistance. The leader of the group was Nebojša Kojić, a graduate of the Commercial High School. Twenty-two patriots of this group met in the courtyard of Trivo Šušnjar's house on the 13th of July 1941 and they agreed to obtain weapons and ammunition, so that they could resist the *ustаше* terror. But a patrol of the *ustаше* happened to come across another group of political activists who met in the shop of the Mihailović family. In a premature clash this group of the organizers of resistance to the Independent State of Croatia killed Ilija Radić, an *ustаша*. It was the first armed clash of the oppressed Serbian population with the authorities of the Independent State of Croatia in this region.

The punitive and pursuit expeditions arrived in Gradiška at dawn the next day. Most members of the group were captured, exposed to terrible torture and executed. But the *ustаше* failed to locate some members of this group and most of those who survived later joined the partisan resistance movement.

THE PREPARATIONS FOR AND THE BEGINNING OF THE UPRISING

At the conference of the Yugoslav Communist Party on Hill Šehitluci near Banja Luka, held on the 8th of June, detailed plans were made for the preparations for the Uprising. Many party committees, in charge of the preparations for the beginning of resistance, were formed at the end of June and in July 1941.

By summer 1941 the following political activists from the Bosanska Gradiška district were already members of the Yugoslav Communist Party, either in the cells of their workplace or as students: Ljubo Babić, Adem Kovačević, Radovan Vulin, Atif Topić, Драго Ломпар and Čedo Kovačević. There

Легендарни вођа устанка на Козари – др Младен Стојановић, омиљен међу борцима и опјеван у народним пјесмама, погинуо 1942. године

Legendary leader of rebellion on Kozara – Dr. Mladen Stojanović, popular among fighters and celebrated in national songs, died in 1942

ближе околине у селу Крушкик. Одлука савјетовања била је да истакнути комунисти и активисти крену у Козару. Главни смисао њиховог одласка био је поред ангажовања у борби и њихово чување од хапшења. За организацију рада илегалног покрета у граду задужени су чланови КПЈ и активисти партије: Хамдија Топић, Салих Топић и Махмут Дрочић. Задуживање муслимана за овај опасан посао било је оправдано јер би повјеравање задатака Србима, који су били изложени мјерама усташког

were also many members of the Communist Youth League of Yugoslavia (SKOJ).

At the initiative of the communists from Bosanska Gradiška, in the summer of 1941 Salih Topić succeeded in getting in touch with Boško Šiljegović, the organizer of the Uprising in the district of Bosanska Gradiška. On his recommendation he organized, together with Adem Kovačević, the conference of about thirty activists from Bosanska Gradiška and its vicinity in the village of Kruškik. It was decided at this conference that the well-known communists

геноцида, било сувише ризично, посебно у погледу могућности и вјероватноће да се задатак обави.

Талас организованог и од комуниста усмјераваног устанка на терену Козаре почео је 31. јула, када су устаничке масе из поткозарских села кренуле према усташким упориштима у Босанској Дубици, Костајници, Босанском Новом и Приједору протјерујући или уништавајући на свом путу усташке општине и њихове жандармеријске станице. Устанак и устаничке акције су изостали само у источним предјелима Поткозарја, према територији босанскоградшког среза.

У октобру 1941, у вријеме формирања крајишких одреда, Други козарски одред добио пуно име, Други крајишки одред, чији су први руководиоци били: командант др Младен Стојановић, политички комесар Осман Карабеговић, замјеник команданта Јосип Маџар-Шоша. У ово вријеме је формиран и Окружни комитет КПЈ за Козару. Секретар Окружног комитета био је предратни револуционар и активиста у бањалучком радничком покрету, Словенац Бранко Бабич.

Крајем септембра или почетком октобра формирана је градишко-омарска чета, чији су први руководиоци били Мирко Пекић, командир и Милан Врховац, политички комесар. Утицај чете веома брзо се осјетио у поткозарским селима: Подградцима, Кијевцима, Грбавцима, Турјаку, Омарској и Ламовитој.

Усташка полиција је успјела управо у то вријеме да нађе двојицу сарадника у Лијевчу који су имали увид у рад илегалног покрета. Почетком октобра услиједила су хапшења по Лијевчу и Бањалуци. Због дјеловања конфиденатна група руководиоца и организатора илегалног покрета из Босанске Градишке морала је одмах избјећи из града и преко илегалних веза придружити се партизанима на Козари.

Против Другог одреда, у коме је могло бити око 600 наоружаних бораца, непријатељ је ангажовао директно или као подршку око 18.000 војника из својих многобројних гарнизона и упоришта око Козаре. Јединице Козарског одреда и овога пута вјешто се провлачећи између густих колона и стројева непријатеља, нападале су његове мање снаге и наносиле му

and political activists should move to Mountain Kozara. The main reason for this decision was not only to engage them in the resistance movement but also to save them from imprisonment. The following members of the Communist Party and political activists were in charge of organizing the actions of the underground movement in the town: Hamdija Topić, Salih Topić and Mahmut Dročić. The appointment of Muslim leaders for this dangerous undertaking was justified because the appointment of Serbs would have been too risky. The Serbs would have been exposed to the *ustaše* measures of genocide and, probably, there would have been less possibility of success in their undertakings.

The spreading of the organized and communist-directed uprising in the area of Mountain Kozara began on the 31st of July, when masses of rebels from the villages on the slopes of Kozara started moving towards the *ustaše* strongholds in Bosanska Dubica, Kostajnica, Bosanski Novi and Prijedor chasing away or destroying the *ustaše* municipal centers of power and their gendarmerie stations. The only region in which the uprising and the rebels' activities did not spread were the eastern slopes of Potkozarje, in the direction of the district of Bosanska Gradiška.

In October 1941, at the time of the formation of Krajina units, the Second Regiment of Kozara was named the Second Regiment of Krajina. Its first leaders were: Dr. Mladen Stojanović, the commander; Osman Karabegović, the political commissar; Josip Mažar-Šoša, the vice commander. This was also the time of the formation of the District Committee of the Communist Party for the region of Kozara. Branko Babič, a Slovene, a pre-war revolutionary and a political activist in the trade unions of Banja Luka was appointed the Secretary of the District Committee.

At the end of September or the beginning of October the military unit of Gradiška–Omarska Company was formed. Its first leaders were Mirko Pekić, the commander, and Milan Vrhovac, the political commissar. The presence of this company was soon felt in the villages of Potkozarje: Podgradci, Kijevci, Grbavci, Turjak, Omarska and Lamovita.

At this time the *ustaše* police got hold of two political activists in Lijevče who were well informed about the activities of the underground resistance movement. At the beginning of October many people were arrested in Lijevče and Banja Luka. Because of the *ustaše* informers, the leaders and organizers of the underground resistance movement in Bosans-

губитке. Одлучено је да се нападне и ликвидира усташко-домобранска посада у Горњим Подградцима.

У току борби у тврдим зградама школе и жандармеријске станице заробљено је 105 домобрана, док је око 30 усташа погинуло а извјестан број се успио извући и повући према Босанској Градишци. Партизани су заплијенили 67 пушака, тешки митраљез и више пушкомитраљеза, са знатним резервама муниције. У Козару су пренијети прехранбени артикли. И Одред је имао знатне губитке – десет погинулих. Рањено је 12 бораца, од којих је њих неколико тешко рањених умрло касније.

Сутрадан је пред заробљеним домобранима одржао говор командант одреда Младен Стојановић, одавши им признање што нису хтјели да се боре против своје браће и другова, партизана који се боре за ослобођење свих наших народа. Уз потребну пратњу заробљени домобрани су превезени преко Уне и пуштени својим кућама.

Да би сузбили ширење покрета, усташе су прибјегле још јачем насиљу над српским живљем. Утврђено је да су, предвођене котарским предстојником Марканом Мостарчићем, у знак одмазде за пораз у Горњим Подградцима усмртиле на мосту преко Саве, у Старој Градишци, у Казнионици, на обалама Саве и на другим мјестима, 275 мушкараца и пет жена.

У логор Јасеновац одвођене су групе муслимана које су сарађивале са илегалним НОП-ом у граду и имале везе са Козаром. Успјех напада јединица Другог одреда имао је велики морално-политички значај у погледу ширења круга активних присталица и активиста. Послије ове акције Одред је имао 510 пушака, пет пушкомитраљеза и тешки митраљез.

Пошто није успио да опколи и уништи нити једну јединицу Другог одреда, непријатељ се окупио против дијела становништва које није стигло да се склони. Почело је убијање свих ухваћених мушкараца, а на неким мјестима дјеце и жена. На подручју босанскоградишког среза највећи злочини су почињени око Горњих Подградаца, Јабланице и Ресановаца, посебно у насељима Шмитрани, Глигићи и Суботићи. У усташким и њемачким

ка Gradiška had to leave the town immediately and, using secret channels of communication, joined the partisan resistance movement on Mountain Kozara.

The Second Regiment of Krajina had about 600 armed fighters, but the enemy forces, engaged in battles or as supporting units, numbered 18,000 soldiers from numerous garrisons and strongholds around Mountain Kozara. The units of the Second Regiment moved deftly evading strong enemy formations, attacking its smaller units and inflicting losses upon them. It was decided that the stations of *domobrani* (regular soldiers in Croatian quisling army units) and *ustaše* in Gornji Podgradci must be attacked and destroyed.

During the fighting 105 *domobrani* were taken prisoner in the fortified school building and the gendarmerie station; about thirty *ustaše* were killed, but some managed to escape and retreat in the direction of Bosanska Gradiška. The partisans seized 37 rifles, one heavy machine gun, many automatic rifles, and a large stock of ammunition. Food-stuffs were sent to Mountain Kozara. The Regiment also suffered considerable losses – ten fighters were killed in action. Twelve fighters were wounded, several of them so badly that they died later.

Mladen Stojanović, the commander of the regiment, addressed the captured *domobrani* next day, praising them for refusing to fight against their brothers and comrades, against the partisans who were waging the battle for the liberation of all our peoples. The captured *domobrani* were given proper escort, taken across the River Una and released to return to their homes.

To stop the spreading of the resistance movement, the *ustaše* intensified their brutal oppression of the Serbian population. It has been proved that in revenge for their defeat in Gornji Podgradci they killed 275 men and five women on the bridge across the Sava, in the prison of Stara Gradiška, on the banks of the Sava and in other locations.

Groups of Muslims who cooperated with the underground resistance movement in Bosanska Gradiška were taken to the Jasenovac concentration camp. The successful attack of the Second Regiment made a great moral and political impact and increased the number of active supporters of the resistance movement. After this operation the Regiment had 510 rifles, five automatic rifles and a heavy machine gun.

Having failed in surrounding and destroying any of the units of the Second Regiment, the enemy

извјештајима се наводи да је убијено око 600 устаника, признајући да су то све цивилне жртве.

Да би бар дјелимично ублажили свој неуспјех, Нијемци и усташе су послје ове офанзиве ојачали бројне гарнизоне око Козаре и успоставили још низ нових упоришта на важнијим мјестима у самој Козари. Највећу сметњу уходаном дјеловању Другог одреда представљала је јака посада на доминантном врху Козаре – Мраковица, гдје је непријатељ изградио систем утврђења кружне одбране. Зато је одлучено да се што је могуће прије ликвидира ово истурено упориште непријатеља. Мраковицу су заузели партизани 5. децембра 1941. Према извјештају непријатеља, од укупно 795 војника успјело се пробити кроз партизанске линије само око 60 домобрана. Заплијењено је 155 војничких пушака, око 20 пушкомитраљеца, шест тешких митраљеца, четири бацача са великим количинама муниције, затим резерве одјеће, обуће и залиха хране.

Употреба минобацача заплијењених на Мраковици изазвала је пометњу међу домобранима у Турјаку. Посада је савладана а мјесто ослобођено. Погинуло је 11 непријатељских војника док су сви остали заробљени.

У току 23. и 24. децембра јединице Другог одреда ослободиле су насеља ближа периферији града – Буквик, Газин Луг и Буковац. Непријатељ је извјештавао да партизани у ослобођеним селима, Требовљанима, Карађорђеви и Врбашкој оснивају своју нову власт. Највећу пометњу изазвао је продор партизана у село Колонија Дубраве, у којем је живио знатнији број фолксдојчера. Онима који нису успјели да се повуку прије уласка партизана, објашњено је да се немају чега плашити, да могу слободно остати на својим посједима, уз једини услов да се не укључују у борбу на страни окупатора и усташа.

attacked the population which did not find refuge in time. This was the beginning of the shooting of all captured men, sporadically women and children too. In the district of Bosanska Gradiška the worst crimes were committed in the vicinity of Gornji Podgradci, Jablanica and Resanovci, and particularly in the villages of Šmitrani, Gligići and Subotići. According to *ustаше* and German reports 600 rebels were killed, but they admitted that they were civilian victims.

In order to make their failures appear lighter, the Germans and *ustаше* strengthened their numerous garrisons around Kozara after this offensive and established many new strongholds at the important positions on Kozara. The greatest obstacle for regular operations of the Second Regiment was the strong garrison on Mrakovica, the dominant peak of the Mountain, where the enemy built a circular system of fortifications. This is why it was decided to destroy this outpost of the enemy. The partisans took Mrakovica on December 5th, 1941. According to the enemy reports, only about sixty *domobrani* out of 795 soldiers succeeded in escaping through the partisan lines. 155 rifles were captured, as well as 20 automatic rifles, three heavy machine guns, four mortars with a large amount of ammunition, and reserves of clothing, footwear and food-stuff.

The use of mortars captured at Mrakovica caused panic among the *domobrani* in Turjak. The enemy garrison was defeated and the village liberated. Eleven enemy soldiers were killed and the rest taken prisoner.

On December 23rd and 24th the units of the Second Regiment liberated the settlements near the outskirts of the town – Bukvik, Gazin Lug and Bukovac. The enemy reported that the partisans established new administration in the liberated villages, Trebovljani, Karađorđevo and Vrbaška. The greatest panic was created by the partisan thrust into Kolonija Dubrave, inhabited by a number of *Volksdeutsche*. Some did not succeed in retreating before the entry of the partisans; but they were told that they had nothing to fear, that they could stay at ease on their estates, under the condition that they do not engage in war activities on the side of the occupiers and the *ustаше*.

РЕОРГАНИЗАЦИЈА ЈЕДИНИЦА ОДРЕДА

Козарски одред имао је око 850 бораца, наоружаних са четири минобацача, девет тешких и око 40 пушкомитраљеза. Борци су сврстани у три батаљона. Батаљони са по три чете били су усмјерени: први према Приједору, Босанском Новом и Костајници, други са двије чете према Босанској Дубици а једном према Сави, на простор од Драксенића до Врбашке и трећи батаљон, са сједиштем команде батаљона на Брусевцу, према комуникацији Босанска Градишка – Бањалука и Бањалука – Приједор.

Смјелост и умјешност, иначе малобројних партизанских јединица у поређењу са непријатељским, створили су убјеђење код органа НДХ о далеко већој бројности бораца Другог одреда, са страхом да они већ припремају напад на Бањалуку. Према њиховим процјенама, *побуњеника има наоружаних преко 5.000... Штаб им је још увијек у Турјачкој шуми а они су по селима Церовљани, Драгељи и околним селима.* Посебно се указује на интезивно бујање устанка на

Радован Вулин, син Стојанов, рођ. 1921. у Сеферовцима, борац 1941, један од главних организатора устанка у Лијевчу пољу, активиста Мјесног комитета КПЈ у Бањалуци. Откривен и ухапшен, испио отров у току свирепих мучења у бањалучком усташком затвору, октобра 1941.

Radovan Vulin, son of Stojan, born in 1921 in Seferovci, fighter in 1941, one of the main organizers of the Rebellion in Lijevo field, activist on Local Committee of CPY in Banjaluka. Found and arrested, drank poison during cruel tortures in Banjaluka's Ustasha's prison, October 1941.

THE REORGANIZATION OF THE SECOND REGIMENT

The Second Regiment had about 850 fighters, armed with three mortars, nine heavy machine guns and about forty automatic rifles. The fighters were divided into three battalions. The first battalion, with its three companies, was aimed in the direction of Prijedor, Bosanski Novi and Kostajnica, the two companies of the second battalion were aimed in the direction of Bosanska Dubica, and its third company in the direction of the River Sava, towards the region between Draksenići and Vrbaška. The third battalion, with its command on Brusevac, was aimed in the direction of the lines of communication Bosanska Gradiška – Banja Luka and Banja Luka – Prijedor.

The courage and the military skills of the partisan units, incomparably fewer in numbers than the enemy, gave the impression to the authorities of the Independent State of Croatia that they were far more numerous than they were and made them fear that an attack on Banja Luka was already under way. Their estimate was that there were "5,000 armed

Атиф Топић, син Адемов, рођ. 1919. у Градишци, студент, борац 1941, један од руководиљаца и организатора илегалног НОП-а у Босанској Градишци, политички комесар у јединици Козарачког одреда, погинуо 1942.

Atif Topić, son of Adem, born in 1919 in Gradiška, student, fighter in 1941, one of the managers and organizers of illegal NFM in Bosanska Gradiška, political commissar in the unit of Kozara squad, died in 1942.

Петар Мисимовић, син Милованов, рођ. 1903. у Јабланицама, борац 1941, члан КПЈ од 1935, председник првог Општинског народноослободилачког одбора у Г. Подградцима, погинуо 1942.

Petar Misimović, son of Milovan, born in 1903, in Jablanica, fighter in 1941, member of CPY since 1935, president of the first Municipal National Liberation Committee in G. Podgradci, died in 1942.

Мирослав Јуришић – Мијо, син Петров, рођ. 1920. у Градишци, борац 1941, политички комесар чете у Петој козарачкој бригади, погинуо 1944.

Miroslav Jurišić – Mijo, son of Petar, born in 1920, in Gradiška, fighter in 1941, political commissar of the troop in The Fifth Kozara brigade, died in 1944.

Данило Борковић, син Михајлов, рођ. 1918. у Турјаку, учитељ, борац 1941, погинуо јула 1942. у офанзиви на Козару, као политички комесар 3. чете.

Danilo Borković, son of Mihajlo, born in 1918 in Turjak, teacher, fighter in 1941, died on July 1942 in the offensive on Kozara, as political commissar of 3rd troop.

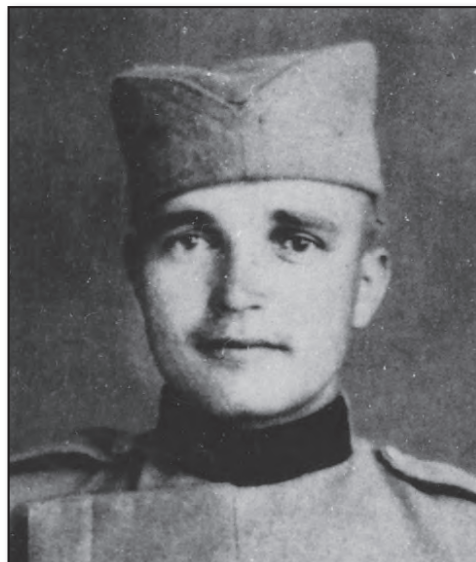
Драго Лопар, син Иванов, рођ. 1917. у Градишци, студент, борац 1941, активиста на припремама устанка, погинуо у офанзиви на Козару 1942. као командир чете. (Фотографија из 1936, када је био ученик IV разреда гимназије.)

Drago Lopar, son of Ivan, born in 1917, in Gradiška, student, fighter in 1941, activist in preparations of the Rebellion, died in offensive on Kozara in 1942 as Commander of the troop. (Photo from 1936, when he was a student of IV grade in Grammar school)

Владета Радић, син Милошев, рођ. 1914. у Гашници, борац 1941, активиста на припремама устанка, погинуо као комесар батаљона 1942. у офанзиви на Козару. (Фотографија из 1939. године.)

Vladeta Radić, son of Miloš, born in 1914, in Gradiška, fighter in 1941, activist in preparations of the Rebellion, died as commissar of battalion in 1942 in the offensive on Kozara (Photo from 1939)

Вид Сладојевић, син Васин, рођ. 1912. у Береку, земљорадник, борац 1941, погинуо као командант батаљона 11. крајишке бригаде, 1944.

Vid Sladojević, son of Vaso, born in 1912 in Berek, farmer, fighter in 1941, died as Commander of battalion of 11th Krajiška brigade, 1944.

Васо Радивојац, син Станков, рођ. 1914. у Церовљанима, борац 1941, страдао од посљедица рањавања 1944.

Vaso Radivojac, son of Stanko, born in 1914 in Cerovaljani, fighter in 1941, died of wounds in 1944.

Никола Крагуљ, син Михајлов, рођ. 1923. у Брезицима Ламинцима, трговачки радник, борац 1941, активиста СКОЈ-а на подручју Поткозарја, погинуо у офанзиви на Козару 1942.

Nikola Kragulj, son of Mihajlo, born in 1923 in Brezik Laminci, trade worker, fighter in 1941, activist of the League of Communist Youth of Yugoslavia on the area of Potkozarje, died in offensive on Kozara in 1942.

Бранислава Бјеловук, кћи Стеванова, из Јабланице, члан КПЈ и борац од 1941, погинула у офанзиви на Козару, 1942. (Радила прије рата код Веселина Маслеше.)

Branislava Bjelovuk, daughter of Stevan, from Jablanica, member of CPY and fighter in 1941, died in offensive on Kozara, 1942. (Worked before the war at Veselin Masleša.)

Стево Совиљ, син Мирков, рођ. 1917. у Брезицима Ламинцима, трговачки помоћник, борац 1941, политички комесар 4. чете у 3. батаљону Другог КНОП одреда, погинуо у офанзиви на Козару 1942.

Stevo Sovilj, son of Mirko, born in 1917, in Brezik Laminci, merchant assistant, fighter in 1941, political commissar of 4th troop in 3rd Battalion of Second CNLM squad, died in offensive on Kozara in 1942.

Драгомир Бабичић, син Драгојев, рођ. 1919. у Грбавцима, земљорадник, борац 1941, заробљен као командир вода у офанзиви на Козару, депортован у Аустрију, отуда побјегао и ступио у словеначке партизане, погинуо као командир одреда 1945.

Dragomir Babičić, son of Dragoja, born in 1919 in Grbavci, farmer, fighter in 1941, imprisoned as commander of fleet in offensive on Kozara, deported to Austria, out of which he escaped and joined Slovenian Partisans, died as commander of squad in 1945.

Млада партизанка Смиља Шиник из Јазовца, борац 1941.

Young Partisan woman Smilja Šiljak from Jazovac, fighter in 1941.

подручју среза Босанска Градишка. *Побуњеницима придружују се комунизму наклоњена лица по вјероисповијести и то гркоисточњаци са 100%, муслимани са 20-25%, а римокатолици 2-3%.*

Знатан дио оружаних активности јединица Козарског одреда био је усмјерен према ослобођеним или полуослобођеним насељима у којима је живјело муслиманско и хрватско становништво, или припадници националних мањина, са циљем да се пријатељским наступом кроз та насеља ослабе утицаји непријатељске пропаганде о тобожњим намјерама партизана да истријебе и обесправе то житељство.

Партизани су потпуно запосјели и раније дјелимично ослобођена села Романовце, Вилусе, Машиће и Берек. Њихове снаге су покушале нешто дубље у Лијевчу да савладају непријатељску посаду у селу Кукуљама, али добро утврђене зграде нису освојили.

Средином јануара вођене су борбе на цијелој линији непријатељске одбране према путу Бањалука – Босанска Градишка и према Сави, уз оштрије окршаје око Драксенића, гдје су усташе, немоћне у обрачуна са партизанима, похватале и поклале око 200 дјеце, жена и старца. У извјештају Заповједништва другог домобранског збора од 5. фебруара 1942. забиљежено је да су партизани потпуно овладали селима Рогољи, Берек, Церовљани, Јурковица, Машићи, Вилуси и Романовци.

Борбе су преношене све ближе непријатељским гарнизонима и упориштима. Тако су 8. фебруара дијелови трећег батаљона напали непријатеља на домаку саме Босанске Градишке, у Мокрицама и Буквику.

ЊЕМАЧКА НАЦИОНАЛНА МАЊИНА

Највећи број припадника њемачке националне мањине у Лијевчу, укупно око 3.000 становника, настањених у Новој Тополи (Windhorst), Александровцу (Rudolfstahl), Колонији Дубраве (Köningsfeld), Карађорђево (Karlsdorf) са симпатијама је дочекао долазак Вермахта у Југославију и знатним дијелом прихватио сарадњу са окупационим и квислиншким усташким системом.

rebels ... Their headquarters were still in the forest of Turjak, and they were distributed in the villages of Cerovljani, Dragelji and the neighboring villages.” It was pointed out that the spreading of the uprising in the district of Gradiška was particularly intense. *“The rebels are joined by communist fellow travelers: among the Greek Orthodox believers 100%, among the Muslims 20–25%, and among the Roman Catholics 2–3%.”*

The fighting activities of the Second Regiment of Kozara were aimed, to a considerable extent, at the occupied or semi-liberated settlements with Muslim and Croatian populations, or with the national minorities inhabitants, so that the partisans’ friendly approach to their population would undermine the impact of the foreign propaganda which claimed that the partisan intentions were to exterminate them, or deprive them of their rights.

The partisan units gained full control of the formerly only partly controlled villages of Romanovci, Vilusi, Mašići and Berek. Their forces attempted to push deeper into Lijevče Polje and to defeat the enemy units in the village of Kukulje, but they could not take the strongly fortified buildings.

In the middle of January fighting took place along the lines of the enemy’s defense of the road Banja Luka – Bosanska Gradiška and towards the River Sava, with severe clashes around Draksenići where the *ustаше*, helpless in their efforts to defeat the partisans, captured and slaughtered about 200 children, women and old men. The report of the Command of the Second *Domobrani* Regiment, dated February 5th, 1942, notes that the partisans established full control of the villages of Rogolji, Berek, Cerovljani, Jurkovicа, Mašići, Vilusi and Romanovci.

The clashes took place nearer and nearer to the enemy garrisons and strongholds. On the 8th of February some units of the third battalion attacked the enemy in the immediate vicinity of Bosanska Gradiška, in Mokrice and Bukvik.

THE GERMAN NATIONAL MINORITY

Most of the members of the German national minority in Lijevče Polje – the total of 3,000 inhabitants of Nova Topola (Windhorst), Aleksandrovac (Rudolfstahl), Kolonija Dubrave (Köningsfeld), Karađorđeво (Karlsdorf) – welcomed the entry of the *Wehrmacht* into Yugoslavia and most of them accepted the collaboration with the occupying forces and with the quisling *ustаше* authorities.

Фолксдојчери су, у складу са жељама нацистичког и усташког врха, добили посебан положај у новоформираној квислиншкој држави, у свим доменима живота па и у војном.

У љето 1941. почело је формирање њемачких јединица и међу фолксдојчерима на територији среза Босанска Градишка. У исто вријеме извјестан број фолксдојчера се укључио у органе усташких власти. Знатнији дио фолксдојчера је водио према српском живљу перфидну политику. Проводили су терор над појединим породицама, отимали им имовину и исељавали. У исто вријеме у свим приликама су покушавали да се покажу као заштитници Срба или појединих породица у сусједству, оштро оптужујући усташе као кривце за јачање устанка српског сељаштва које је усташким дивљањем и злочинима натјерано у табор са комунистима.

СС пуковник Регварт (Requart) је 18. марта 1942. затражио да се подручје Лијевча између пута Босанска Градишка – Клашнице и ријеке Врбаса преда на управу њемачкој народносној скупини, планирајући да за заповједника тога подручја именују поручника Бекла (Böckla).

Органи усташких власти и команданти усташких јединица су се успротивили томе да Нијемци присвајају посједе на територији НДХ. Док су се нацисти и усташе такмичили у лажном штићењу Срба у Лијевчу, већ тада су стотине а ускоро и хиљаде људи по њиховим директивама неповратно одлазиле у јасеновачки логор смрти и у његових пет испостава расутих по Посавини око Старе Градишке.

РАД ПАРТИЗАНА НА ПРИДОБИЈАЊУ СТАНОВНИШТВА

Козарски партизани, приликом продора у Лијевче у јесен 1941, посебну пажњу су посветили у новоослобођеним крајевима оним слојевима становништва које је више или мање било пало под утицај НДХ и усташке пропаганде. Исто тако крајње коректно се поступало према заробљеним војницима НДХ који су у огромној већини обукли униформу по вољи више силе, власти, па ма каква она била. Само у вријеме три поменуте успешне акције – Подградци, Мраковица и Турјак – испраћено је у разне крајеве НДХ 430 домобрана, 23 жан-

In accord with the desires of the Nazi and *ustaše* rulers, the *Volksdeutsche* had a special position in the newly established quisling state in all the segments of society, including the military.

In the summer of 1941 the first military units of the *Volksdeutsche* were formed on the territory of the Bosanska Gradiška district. At the same time a certain number of the *Volksdeutsche* joined the organs of the *ustaše* authorities. Many of the *Volksdeutsche* took a politically perfidious stance towards the Serbian population. They terrorized some of the Serbian families, seized their property and forced them to emigrate. At the same time, on all occasions they pretended to protect Serbs and Serbian families in their immediate neighborhood, severely accusing the *ustaše* as the culprits for the spreading of the uprising of the Serbian peasantry, whom the *ustaše* terror and crimes drove to the communist camp.

On March 18th, 1942 SS Colonel Requart demanded that the part of Lijevče Polje between the road of Bosanska Gradiška – Klašnice and the River Vrbasa should be submitted to the authority of the German national minority, planning to appoint Lieutenant Böckle as the commander of that region.

The organs of the *ustaše* authorities and the *ustaše* military commanders were opposed to the introduction of the German rule on the territories within the Independent State of Croatia. While the Nazis and the *ustaše* were competing in pretending to protect the Serbs in Lijevče Polje, hundreds of Serbs, and soon thousands of them, were already, on their orders, disappearing in the Jasenovac camp of death and its five detention centers in the valley of the River Sava around Stara Gradiška.

THE PARTISAN EFFORTS IN RECRUITING THE SUPPORT OF THE POPULATION

When they penetrated into Lijevče Polje, in the newly liberated regions the Kozara partisans paid special attention to the population who was more or less under the influence of the *ustaše* propaganda in the Independent State of Croatia. The captured regular soldiers of the Independent State of Croatia had fair treatment; after all, they had been forced to put on their uniforms by higher authorities, such as they were. During three successful operations – in Podgradci, on Mrakovica and in Turjak – 430 *domobrani*, twenty three gendarmes and three officers were released and escorted to different parts of the

дарма и три официра, углавном заробљеника из првог, трећег, једанаестог и шеснаестог домобранског пука.

Са посебном пажњом наступили су козарски партизани приликом уласка у новоослобођена села или насеља гдје су у већем или мањем проценту живјели муслимани, Хрвати, Нијемци и други.

У циљу ублажавања несташнице жита за прехрану становништва у Орахови почетком јануара 1942. овдје је подијељена извјесна количина кукуруза која је претходно била заплијењена од усташа у борби недалеко од Босанске Дубице.

Народ је, без обзира на имовно стање, био масовно за ослободилачки покрет. То потврђује чињеница да је приликом ослобођења трећине среза крајем 1941. из цијелог појаса који се налазио на „ничијој“ земљи око пута и непријатељских упоришта, скоро све способно мушко становништво прешло на ослобођену територију и активно учествовало у покрету. Четништво као ни опција лијевог застрањивања нису имали успјеха ни тада а ни касније, чак ни у неослобођеним селима босанскоградшког среза.

Крајем фебруара 1942. Други козарски одред имао је око 2.500 бораца, наоружаних са преко 1.600 пушака, око 50 пушкомитраљеца, 11 тешких митраљеца, четири минобацача и другим лаким наоружањем. Снаге новог, трећег батаљона, са командантом Мирком Пекићем и политичким комесаром Јоцом Марјановићем, биле су ангажоване углавном према Лијевчу и комуникацији Босанска Градишка – Бањалука.

На територији среза Босанска Градишка све до устанка није постојала организација КПЈ. Тек у градишкоомарској чети почиње формирање партијских јединица, које су називане партијске ћелије.

Крајем фебруара 1942. на подручју Окружног комитета КПЈ за Козару било је 12 ћелија у јединицама – значи у свакој чети по једна и 12 ћелија у позадини, што се морало поклапати са територијом чете. Срески комитет за Босанску Градишку, формиран је у априлу са првим секретаром Радојом Батозом и члановима Петром Мисимовићем, командантом

country; they were mostly prisoners of war from the first, the third, the eleventh and the sixteenth *domobrani* regiments.

The Kozara partisans were especially careful when entering the newly liberated villages and settlements inhabited partly by the Muslim, Croatian, German or other foreign populations.

In order to alleviate the shortage of grain necessary for feeding the civilian population in Orahova at the beginning of January 1942, a certain amount of maize, formerly captured from the *ustaše* during the fighting near Bosanska Dubica, was distributed.

The liberation movement had the massive support of the local inhabitants, rich and poor alike. This was certified by the fact that almost the entire capable male population moved to the liberated territory from the “no man’s land” (around the main road and the enemy’s strongholds) and took active part in the resistance movement at the end of 1941, when one-third of the district was liberated. Neither the *chetniks* (Serbian nationalist royalists) nor the left-wing extremists had any chance as an option in the Bosanska Gradiška district, at this time or later, not even in the villages that were not liberated.

At the end of February 1942 the Second Kozara Regiment numbered about 2,500 fighters, armed with over 1,600 rifles, about 50 automatic rifles, 11 heavy machine guns, 4 mortars, and other light weapons. The forces of the new third battalion, with Mirko Pekić as their commander and Joco Marjanović as their political commissar, were engaged mainly in the direction of Lijevo Polje and along the line of communication Bosanska Gradiška – Banja Luka.

There was no Communist Party organization in the Bosanska Gradiška district until the uprising. It was in the Gradiška – Omarska company that the first party units were formed. They were called party cells.

At the end of February 1942 there were twelve party cells in the military units in the region of the Communist Party Committee of Kozara – one in each company. There were also twelve cells in the rear, and they had to correspond to the territory in charge of each company. The Bosanska Gradiška District Committee was formed in April; its first secretary was Radoje Batoz and its members were: Petar Maksimović, the commander of the municipality of Gornji Podgradci, Joco Marjanović, the political commissar of the third battalion, Milan Egić,

Општинског одбора у Горњим Подградцима, Јоцом Марјановићем, политичким комесаром трећег батаљона, Миланом Егићем, замјеником политичког комесара и нешто касније Душаном-Дулом Видовићем, секретаром Средског комитета Савеза комунистичке омладине Југославије (Скоја).

Уведен је посебан програм идејнополитичког рада комуниста, али више се радило на часовима политичке обуке међу војницима, на васпитно-обаразовним и идејнополитичким скуповима омладине, жена и осталог становништва. Умножавана су предавања, стизала је „Борба“, а припремани су текстови за лист „Козарски партизан“.

Један од значајних облика радног окупљања и војно-политичког припремања омладине за партизанске јединице представљале су резервне партизанске чете. У њих су укључивани најчешће у оквиру једног села сви способни и здрави грађани, најчешће омладина, спремни да се на обавијест свога командира нађу на окупу и да крену на задатке.

ФОРМИРАЊЕ ОРГАНА НАРОДНЕ ВЛАСТИ

Упоредо са ослобођењем појединих села, избори за органе народне власти најчешће су вршени на спонтаним скуповима становништва – зборовима. Општински одбори дјеловали су у Горњим Подградцима, Грбавцима, Драгељима, Милошевом Брду, Совјаку и Ресановцима. До краја јануара 1942. изабрани су сеоски НО одбори у свим ослобођеним селима Босанске Градишке.

Упоредо са избором органа нове народне власти на ослобођеној територији у зиму 1942. вршене су попуне илегалних органа у полуослобођеним и неослобођеним селима среза, све до насеља градске периферије.

Задаци одбора били су многоструки и сваки дан све шири: смјештај и снабдијевање великог броја избјеглица из неослобођеног дијела среза; снабдијевање све бројнијих партизанских снага на овом подручју, стварање и обезбјеђивање резерви хране и других потреба; извлачење рањеника и њихов превоз до партизанске болнице у Јабланици, касније у шумама Козаре; помоћ у извиђању и осматрању непријатеља.

the deputy of the political commissar, and a little later Dušan-Dule Vidović, the secretary of the District Committee of the Communist Youth League of Yugoslavia.

A special program was introduced for the political education of communists, but much more was done in the political instruction of the soldiers, and in the political education of young people, women and the rest of the population. Lectures were copied, the newspaper “Borba” was available and texts were written for the paper “The Kozara Partisan”.

Reserve partisan companies offered important opportunities for political gatherings and the military preparation of the young people for partisan actions. Within the territory of one village they included all the capable and healthy population, mostly young people, ready to respond to the notice of their commanders, to get and to act together.

THE FORMING OF THE ORGANS OF THE PEOPLE'S GOVERNMENT

The liberation of villages was followed by the election of the organs of the people's government, usually held at spontaneous gatherings. Community Councils were active in the villages of Gornji Podgradci, Grbavci, Dragelji, Miloševo Brdo, Sovjak and Resanovci. By January 1942 community councils were elected in all the liberated villages of the Bosanska Gradiška district.

During the winter of 1942 the election of the organs of the people's government in the liberated territory was followed by the additional appointment of the new members in the underground organs of the resistance movement in the occupied, or only partly liberated villages, including the outskirts of towns.

The tasks of the community councils were many and more numerous from day to day: the accommodation of and the provision for many refugees from the occupied parts of the district; the provision of supplies for the growing partisan forces in this region; the acquisition and the procurement of reserves of food and other necessities; the pulling out of the wounded from the battlefields and their transport to the partisan hospital, at first in Jablanica, and later in the forests of Kozara; help in reconnoitering and watching enemy positions.

Чланови Округног комитета Скоја залазили су у неослобођена села и илегално радили тамо са омладином. Непосредно пред акцију на Горње Подградце формиране су двије скојевске групе: једна за села Машиће и Вилусе, секретар Душан - Дуле Видовић; друга за села Јазовац, Турјак и Јурковицу, са секретаром Миром Шиник. Скојевске групе дјеловале су у Горњим и Доњим Подградцима, Јабланици, Совјаку, Грбавцима, Требовљанима, Бистрици, Гашници, Врбашкој и другим селима.

На зборовима народа на којима су бирани НО одбори у селима ближе непријатељских посада скојевци су преко гласноговорника који су заплијењени од непријатеља половином јануара читали партизанске радио-вијести, које су слушали и непријатељски војници чија су утврђења била удаљена само око 400 метара од положаја јединица козарских партизана.

На народним зборовима, који су најчешће почињали оног дана када је мјесто ослобођено, омладина и жене су били основна маса и главни организатори и носиоци програма тих скупова. Често су скупови били везани за неки народни па и вјерски празник – Нову годину, Божић, Светог Саву и друге. Ниједан од оваквих скупова није ни на овом подручју пролазио а да се на њему није дотакла и најзначајнија тема тога времена, ширење међунационалног повјерења.

Послије почетка крупних операција непријатеља половином марта 1942. постало је веома важно пребацивање резерви жита и друге имовине народу у шуме у Козари, прихват новог таласа од око 11.000 избјеглица из села око пута Босанска Градишка – Бањалука, превоз и смјештај рањеника у партизанским болницама, обављање низа помоћних радова приликом припремања отпора колонама непријатеља и за вријеме самих борби. Једна од таквих акција била је поправка шумске пруге. У општинским центрима гдје су постојали услови обновљене су пекаре за потребе војске и народа. Исто тако радили су млинови за мљење жита. У обновљеној радионици у Горњим Подградцима један вјешти металостругар је успио да отпочне производњу бомби „партизанки“. У Горњим Подградцима основана је

The members of the District Committee of the Communist Youth League of Yugoslavia secretly visited the occupied villages and were politically active among the young people there. Just before the battle for Gornji Podgradci two groups of the members of the Communist Youth League of Yugoslavia were formed. One was in charge of the villages of Mašići and Vilusi, and its secretary was Dušan-Dule Vidović; the other one was in charge of the villages of Jazovac, Turjak and Jurkovic, and its secretary was Miro Šinik. The members of the Communist Youth League of Yugoslavia were also active in Gornji and Donji Podgradci, Jablanica, Sovjak, Grbavci, Trebovljani, Bistrica, Gašnica, Vrbaška and some other villages.

At the gatherings of the people who elected the members of the community councils on the territory in the immediate vicinity of the enemy forces, the members of the Communist Youth League of Yugoslavia used loudspeakers (seized from the enemy in January 1942), to read partisan radio news, which the enemy soldiers also listened to, as their positions were only 400 m. away from the positions of the Kozara partisans.

The popular gatherings, which often began on the first day of the liberation of the place, were attended mostly by young people and women, who were their organizers and took care of the program. Such gatherings were often held on a folk or even a religious holiday – New Year's Day, Christmas or St. Sava's Day. On all such occasions the most important political issue of the day – the spreading of mutual understanding and trust of different national groups – was on the agenda.

After the beginning of the enemy's major operations in the middle of March 1942, the transport of the reserves of grain and other property to the people in the forests of Kozara became a very important issue. The providing for the new wave of about 11,000 refugees from the villages along the road from Bosanska Gradiška to Banja Luka, the transport and the accommodation of the wounded fighters in the partisan hospitals, the extensive activities in the preparation of resistance to the enemy units in the course of fighting were equally important. The narrow-gauge forest railway had to be repaired. In the community centers, where it was possible, bakeries were repaired so that they could provide bread for the fighters and the local population. The mills for grinding grain were operating. In a restored workshop in Gornji Podgradci

кројачка радионица. Док су биле двије машине, шило се око 12 кошуља дневно.

САРАДЊА СА СУСЈЕДНИМ УСТАНИЧКИМ ПОДРУЧЈИМА

На самом Врбасу у то вријеме је било успостављено више илегалних веза и група које су превозиле преко воде чамцима сараднике НОП-а или материјал по потреби на једну или другу страну. Најтрајније и најуспјешније линије веза и пунктова биле су оне које су полазиле из Романоваца, Машића и Вилуса преко Сефероваца, Косјерова, Кукуља и Вакуфа, даље десном страном Врбаса преко Кришковаца ка Почивалки и Жупи, а друга од Драгеља, Кијеваца и Церовљана, даље преко Берека, Елезагића, Трошеља, Јунузоваца, према Кладарима ка Превији и Мотајици.

На релацији централна Босна и Лијевче према Козари слане су веће количине прехранбених артикала, одјеће и других потреба за партизане. Захваљујући подршци становништва, и поред густо расијаних непријатељских стража, роба је превожена ноћу између непријатељских постаја на путу, понекад и специјално припремљеним коњским запрегама.

Командир врбаске четничке чете, Љубо Бундало, одао је усташама неке везе, откривши сарадњу авијатичарских официра у Бањалуци са партизанима. Зато је цијела група Рудија Чајавец морала да крене у партизане. Руководилац ове екипе, Руди Чајавец, са авионом у ком је био и Мишо Јазбец и другим авионом којим је пилотирао Франђо Клуз са Ивицом Митрачићем, кренуо је 21. маја према Уријама, на периферији ослобођеног Приједора.

Успостављене су везе и сарадња са славонским партизанима. Везу је успоставио борац 2. чете трећег батаљона, вјешти и сналажљиви курир Милован Гончин из Бистрице. Славонски партизани су сазнали да је недавно формиран Први пролетерски батаљон Босанске Крајине, који је стицајем прилика морао пред надмоћнијим снагама Нијемаца, четника и усташа, почетком јуна 1942. да се пребаци у Славонију.

a skilful metalsmith succeeded in starting the production of the so called "partisan" hand grenades. In Gornji Podgradci a tailor's workshop was established. While the two sewing machines worked, it produced twelve shirts a day.

THE COLLABORATION WITH NEIGHBORING PARTISAN REGIONS

At this time several underground groups organized the boat transport across and along the River Vrbas for the political activists of the People's Liberation Movement and for their materials. The most lasting and reliable points and lines of communication were, firstly, the ones which started from Romanovci, Mašići and Vilusi and went on via Seferovci, Kosjerovo, Kukulje and Vakuf further on along the right bank of the Vrbas via Kriškovci to Počivaljka and Župa, and, secondly, the one from Drageljci, Kijevci and Cerovljani via Berek, Elezagići, Trošelj, Junuzovci to Kladari, Previja and Motajica.

Considerable amounts of food-stuff, clothing and other necessities were sent to the partisans on Mountain Kozara from central Bosnia and Lijevče Polje. Owing to the support of the local population, in spite of the closely posted enemy sentries, goods were transported by night, sometimes by specially prepared horse drawn vehicles evading enemy units along the road,

Ljubo Bundalo, the commander of the Vrbas *chetnik* company, informed the *ustаше* about some secret lines of communication and about the collaboration of the air force officers in Banja Luka with the partisans. This was why Rudi Čajavec, with the entire group of his pilots, had to leave Banja Luka and join the partisans. The leader of this group Rudi Čajavec boarded his plane together with Mišo Jazbec; Franjo Kluz piloted the second plane and together with Ivica Mitračić, they left Banja Luka on the 21st of May and headed for Urije, at the outskirts of the liberated Prijedor.

Lines of communication and collaboration were also established with partisans in Slavonia. This was the achievement of Milovan Gončin from Bistrica, an enterprising messenger from the second company of the third battalion, and so the Slavonian partisans were informed that the recently formed First Proletarian Battalion of Bosanska Krajina had to retreat before the much stronger German, *chetnik* and *ustаше* forces and come to Slavonia at the beginning of June 1942.

ИЛЕГАЛНИ НОП У БОСАНСКОЈ ГРАДИШЦИ

Група активиста НОП-а, предвођена Салихом, Адемом, Хамдијом и Јусуфом Топићем, Махмутом и Мехом Дрочићем, Михаилом Десанчићем, Пером Кмезићем, Аганом Харбашем и Миланом Марићем, организовала је дјелатност илегалног покрета и успоставила трајније везе са јединицама Козарског одреда. Она је успјела да придобије или преко веза да постави своје људе у скоро све органе власти у срезу, чак и у усташке јединице. Преко оваквих сарадника добијани су корисни обавјештајни подаци о распореду и снази јединица. Прикупљени војни и други материјал: лијекови, писаћи прибор, муниција и оружје, одјевни предмети и прехрамбени артикли отпремани су преко раније успостављених веза на слободну територију. Послије почетка ширих операција према слободној територији од половине марта 1942, услови веза и посебно саобраћаја били су отежани. Дио сарадника у котарским установама, па и у војсци, могао је или да бјежи на ослобођену територију, гдје се укључивао у партизанске јединице, или да се повлачи у строго илегалност у граду.

Неко од ухапшених није издржао мучења па је дошло до нове велике провале мреже сарадника. Међу ухапшенима су се нашли и руководиоци илегалног покрета. Највећи дио отјераних у логор из града и из ове групе побиле су усташе. Неки од њих су успјели да се спасе, издржавши усташка мучења и одбијајући признања, међу њима и Салих Топић и Михаило Десанчић. Они су успјели да сачувају покрет и да изграде нову групу активиста која је наставила даље да ради.

Бројно и технички надмоћније снаге непријатеља, појачане новим ефективима, кренуле су већ 13. марта 1942. на већем дијелу своје линије према ослобођеној територији у Лијевчанском поткозарју. У операцију у коју је било директно укључено око 3.000 војника (фолксдојчери, усташе, домобрани и жандарми), затим усташко-домобранске снаге из Лакташа, Мичија и Шимића. Снаге трећег батаљона, уз помоћ и подршку других дијелова Козарског одреда, дочекале су надмоћнијег непријатеља и поред масовне ватре његове ар-

UNDERGROUND ACTIVITIES OF THE PEOPLE'S LIBERATION MOVEMENT IN BOSANSKA GRADIŠKA

A group of political activists of the People's Liberation Movement in Bosanska Gradiška, led by Salih, Adem, Hamdija and Jusuf Topić, Mahmut and Meho Dročić, Mihailo Desančić, Pero Kmezić, Agan Harbaš and Milan Marić, organized the underground activities of the Movement and established firmer lines of communication with the units of the Kozara Regiment. They succeeded in attracting some influential people to work for them, and appointing others into almost all the government organs in the district, and even into some *ustaše* military units. They supplied useful information about the distribution and size of military units of the enemy. They also made it possible to collect military and other useful materials, such as medicines, writing equipment, ammunition and weapons, clothing and food-stuffs, which were sent along the earlier established lines of communication to the liberated territory. After the beginning of major enemy operations directed against this territory from middle of March 1942, the conditions of using these lines of communication and transport became more difficult. Some of the collaborators of the People's Liberation Movement in the enemy institutions and army had to leave their positions and move to the liberated territory, where they joined partisan units; others had to stop their activities and disappear in utter secrecy in the town.

Some of those who were arrested could not endure the tortures they were exposed to, so that the network of underground political activists was breached. Many people were arrested, including some leaders of the underground movement. Most of those, including the group of leaders, who were driven from the town to the concentration camp, were killed by the *ustaše*. Some managed to survive, having endured the tortures to which they were exposed by the *ustaše* and having refused to betray their friends; Salih Topić and Mihailo Desančić were among them. They managed to preserve the movement and recruit a new group of activists who continued with their underground work.

Much more numerous and technically superior enemy forces, supported by new units, started their offensive on March 13th, 1942 along most of their lines against the liberated territory in Lijevče Polje and Potkozarje. This operation included directly 3,000 soldiers (the *Volksdeutsche*, *ustaše*, *domobrani* and gendarmes) who had the support of the

тиљерије успјеле обезбиједити лагано и организовано извлачење угроженог становништва и његове имовине.

Окупатор и његови сарадници успјели су 17. марта да потисну снаге трећег батаљона на главном правцу и да уђу у Турјак, зауевши и појас села према дијелу пута: за Кијевце, Драгеље и Лужане. Партизанске снаге успјеле су се одржати на најсјевернијој линији одбране према Босанској Градишци, на рјечицама Лубини, Врбашкој и Јабланици, као и на већ познатом партизанском положају на Петнаестом километру од Подградаца, а седам километара од Босанске Градишке.

Само онај дио житеља који је већ одраније показао ревноћност према НДХ могао је остати док су сви остали, најчешће само због тога што су Срби, убијани на лицу мјеста, неки вођени у логоре Јасеновац и друге, одакле се нису враћали, док су они са мало среће упућени на рад у Њемачку.

Непосредно после завршетка вишедневних обимних војних операција према ослобођеној територији у Лијевчу Министарство унутрашњих послова НДХ извјештавало је 8. априла: *На подручју Градишког здруга понављају се стална узнемиравања.*

Очекивала се нова офанзива на Козару. Зато је Други одред напао веома бројни приједорски гарнизон од око 1.500 војника и 16. маја 1942. године ослободио град. Заробљено је око 1.100 домобрана и око 200 усташа. Заплијењено је око 1.200 пушака, 15 пушкомитраљеза, осам тешких митраљеза, пет бацача, двије хаубице и други ратни материјал. Борбе су одмах настављене према Босанском Новом и ослобођен је сав простор око Љубије и насеља до Босанског Новог. Ова побједа је имала снажан политички, морални и материјални значај. У свим јединицама НОП-а у Крајини је ојачао борбени морал па и на лијевчанском сектору.

Унапријеђена је и дјелатност мреже НО одбора – од среског са сједиштем у Горњим Подградцима до сеоских који су радили по свим селима. Једна од највећих брига у току цијелог прољећа било је обезбјеђење услова за живот и залиха за исхрану, уз војску и рањенике, и за око 11.000 избјеглица. Зато је наређено систематско и добро организовано извлачење ре-

units of *ustaše* and *domobrani* stationed in Laktaši, Mičije and Šimići. The forces of the third battalion, with the assistance and support of the other units of the Kozara Regiment, opposed the superior enemy units and, in spite of the shelling of their powerful artillery, they secured the slow and organized retreat of the endangered population and the transport of property.

The occupiers and their collaborators succeeded in pushing back the forces of the third battalion along the central lines on the 17th of March. They entered Turjak, and captured the belt of the territory facing the main road, including the villages of Kijevci, Dragelji and Lužani. The partisan forces managed to resist their attacks on the northernmost line of defense towards Bosanska Gradiška, along the rivulets Lubina, Vrbaška and Jablanica, and along the already well-known partisan positions fifteen kilometers from Podgradci and seven kilometers from Bosanska Gradiška.

The only people who could afford to stay in their houses were those who had previously manifested their loyalty to the Independent State of Croatia, whereas all the others knew that they would be killed, in most cases just because they were Serbs. Some were taken to Jasenovac and other concentration camps, from which no one ever came back, or, if they were lucky, they were sentenced to forced labor in Germany.

After extensive military operations, taken over the course of many days, against the liberated territory in Lijevče Polje, the Ministry of the Interior of the Independent State of Croatia reported on the 8th of April: *"In the region of the Gradiška regiment the provocations of the enemy are constantly repeated."*

A new offensive against Kozara was expected. This was why the Second Regiment attacked the very numerous Prijedor garrison (which had about 1,500 soldiers) and liberated the town on May 16th. About 1,100 *domobrani* and 200 *ustaše* were taken prisoner. The partisans also captured 1,200 rifles, fifteen automatic rifles, eight heavy machine guns, five mortars and other war materials. The fighting went on in the direction of Bosanski Novi; in the region around Ljubija, and many settlements on the way to Bosanski Novi were liberated. This victory made an important political and moral impact; it was also important in terms of material gains. The combat morale was higher now in all the units of

зерви жита и других животних потрепштина у добро скривене и припремљене магацине у козарским шумама.

Стигла је директива о обради и засијавању сваке стопе обрадиве земље на Козари и око ње, на пушкотмет од самих непријатељских положаја. Напуштене земље дате су на обраду сиромашним сељацима. Позване су породице које су побјегле са непријатељем да се одмах врате на своје посједе, иначе ће бити обрађени у корист Народноослободилачког фонда и за потребе партизана или сиромашних породица. Сељацима који нису располагали сјеменом морали су НО одбори да га обезбиједу. Сва расположива радна и теглећа снага за обраду земље морала је бити ангажована на сјетви док се она у потпуности не доврши.

ОФАНЗИВА НА КОЗАРУ И ЊЕНЕ ПОСЉЕДИЦЕ

Крајем прве декаде јуна 1942. приведене су крају припреме удружених непријатеља против Другог козарског одреда и народа овог устаничког жаришта. Са покретом војске бацани су по Козари леци команданта борбене групе „Западна Босна“ генерал-мајора Вермахта Фридриха Штала (Friedrich Stahl), који су почињали реченицом: *Њемачке и хрватске чете на операционом подручју западне Босне стоје под мојом заповједи.*

Одред је имао пет добро организованих батаљона, са око 3.500 бораца. Располагао је са 3.000 пушака, 150 пушкотмитраљеза, 20 тешких митраљеза, четири бацача, два тешка топа, два авиона. Батаљони су били усмјерени према непријатељским упориштима на комуникацијама око Козаре. Између Бањалуке, Санског Моста и Приједора дјеловала је Прва крајишка бригада у којој је око половине бораца било са Козаре.

Активностима козарских партизана били су угрожени и привредни интереси Нијемца у Крајини, посебно у Лијевчу пољу одакле су убирани знатни вишкови жита и других прехранбених производа и у Љубији, одакле је вађена и одвожена гвоздена руда. Њемачка окупациона команда полазила је од процјене која је базирана на дотадашњем искуству, да се на Козари бори све способно становништво и

the People's Liberation Movement, including the units in the Lijevče sector.

The network of the community councils in all the villages and of the District Council in Gornji Podgradci improved and became more active. One of the greatest problems during the spring was the provision of food reserves and the establishment of living conditions not only for the soldiers and the wounded personnel, but also for about 11,000 refugees. Orders were issued for organized transport of grain reserves, food-stuffs and other life necessities, and great care was taken for their storing in the well hidden and properly equipped warehouses in the forests of Mountain Kozara.

Orders were also given for the cultivation and sowing of every square foot of arable land on Mountain Kozara and in its vicinity, right up to the rifle range of the enemy lines. Deserted land was allocated to poor peasants for cultivation. The families who ran away with the enemy were invited to return immediately to their estates, or else their estates were to be cultivated for the use of the People's Liberation Fund and for the needs of partisans and poor peasant families. Community Councils had to provide seeds for the peasants who had none. All the available manpower was mobilized for sowing; all the beasts of burden were at the same task and could not be used for any other purpose until the sowing was completed.

THE OFFENSIVE AIMED AT MOUNTAIN KOZARA AND ITS CONSEQUENCES

Before the 10th of June 1942, the joined enemy forces made final preparations for the offensive aimed at the Second Kozara Regiment and the population in this center of the resistance movement. As the enemy forces advanced, leaflets were thrown all over Kozara signed by Friedrich Stahl, the Brigadier General of the *Wehrmacht* and the commander of the "Western Bosnia" combat group. The opening sentence ran as follows: *"The German and the Croatian forces in the operational area of Western Bosnia stand under my command."*

The Second Kozara Regiment had five well organized battalions, with about 3,500 soldiers, 3,000 rifles, 150 automatic rifles, twenty heavy machine guns, four mortars, two heavy cannons and two planes. The battalions were aimed in the direction of the enemy strongholds along the lines of communication around Kozara. The First Krajina Brigade

планирали су само за директни напад на њих, осам пута више војника (25.331 војника од којих 5.414 њемачких).

Брзи и снажни продори непријатељских трупа на Козару кренули су у зору 10. јуна. Група од Бањалуке, названа „Вандел“, по свом команданту Фридриху фон Ванделу, у јачини од око 7.550 војника, од којих 3.120 Нијемаца, раздвојила се одмах по изласку из Ивањске. Истог дана и часа кренула је групација са запада, звана “Гејзо”, под командом заповједника тенковског батаљона потпуковника Фон Гејза, снаге око 1.790 војника, од којих је било око 1.390 Нијемаца док су остало били усташе и домобрани.

Непријатељ је изненадио Козарчане, неприпремљене за овакав удар. Све што се раније практиковало – прекопавање саобраћајница, рушење мостова, обрушавање дрвећа на пут, успостављање низа паралелних линија осматрања и обавјештавања, грешком свих, од највишег руководства до сеоског одбора који је прикупљао људе за запречавање пролаза, овдје је изостало. Овакво држање у погледу мјера будности било је највећим дијелом посљедица самоувјерења које је израстало у ранијим побједама. Резултат тога је била изненадна појава њемачких тенкова усред Приједора, што је онемогућило нормално извлачење становништва из града, резерви хране и других артикала. Приликом пробијања кроз ватру њемачких тенкова заробљено је око 300 припадника покрета и одведено у логоре смрти.

На суженом простору, који су уз то свакодневно засипали њемачки и усташки авиони, боравило је у збјеговима према многим подацима и процјенама 80-100 хиљада жена и дјеце и на стотине рањених бораца, а и рањеног цивилног становништва које је страдавало од авијације и артиљерије или умирало од исцрпљености.

Затварање кружне основе са запада изнад пута Приједор – Босанска Дубица и освајање појединих значајних тачака изнад пута према планини, као да је указало на сву дубину трагедије и подстакло козарске партизане да од 18. јуна управо на овом дијелу фронта, гдје је непријатељ сконцентрисао своје најјаче снаге и био и до 30 пута бројнији, извојују своје

was in charge of the region between Banja Luka, Prijedor and Sanski Most. Half of its fighters were from Kozara.

The activities of the Kozara partisans threatened the economic interests of Germans in Krajina, particularly in Lijevče Polje and Ljubija. In Lijevče Polje considerable quantities of surplus of grain were collected, and iron ore was being exported from the mine of Ljubija. According to the estimate of the German occupational command, based on previous experience, all the population of Kozara capable of military service was mobilized. For the first direct attack the enemy engaged 25,331 soldiers (5,414 of them were German soldiers), which was eight times as many as the number at the disposal of the Second Kozara Regiment.

The fast and powerful offensive thrusts of the enemy forces on Mountain Kozara began at dawn on the 10th of June. The “Wandel” army group, under the command of Friedrich von Wandel, coming from Banja Luka, included 7,550 soldiers (3,120 of them were German soldiers); they split up immediately after their exit from Ivanjska. On the same day and at the same hour another group of enemy forces, called “Geiso”, under the command of lieutenant colonel von Geiso, the commander of the tank battalion, advanced from the west. It included 1,790 soldiers (1,390 of them were German soldiers and the rest were *ustase* and *domobrani*).

The enemy surprised the Kozara fighters, because they were not prepared for this kind of attack. Everything that they had practiced before – the digging of ditches in the roads, the destruction of bridges, the placing of logs on the roads, the establishment of parallel observation posts and lines of reconnaissance – failed to happen on this occasion. It was the fault of all concerned – from the high command to the village community councils who usually recruited people for blocking roads. This absence of vigilance was largely due to self-confidence engendered by former victories. The result was the unexpected appearance of the German tanks in the center of Prijedor, so that it was impossible to organize the evacuation of people and the transportation of food reserves and other goods. Three hundred fighters of the Liberation Movement were taken prisoner while they tried to escape through the fire opened by the German tanks. They were taken to the camps of death.

најславније побједи. Овоме је свакако допри- нијело сазнање у редовима руководиоца бор- бе на Козари да продором на овом, централном дијелу западне одбране, непријатељ намјерава да се пробије у срце Козаре, преко Мраковице и горњег тока Моштанице, да раздвоји пар- тизанске снаге на два дијела и тада почне уништавање бораца и народа.

Захваљујући вјештом усмјеравању и вођењу напада јунака Козаре, Жарка Згоњани- на, команданта I батаљона, снаге I, II и Ударног батаљона нанијеле су непријатељу велике гу- битке на подручју Горњи Јеловац – Патрија – Ју- говића брдо. На бојишту је непријатељ оставио око 55 погинулих, а заробљено је 276 војника и седам официра и подофицира. Заплијењено је, поред осталог, око 300 пушака, 20 пушкомит- раљеза, осам тешких митраљеза, четири ве- лика и десет лаких бацача, два брдска топа, 15 њемачких стројница, 50.000 метака.

Ова крупна побједи није ни приближно искоришћена за један од најпречих задатака – извлачење избеглог становништва из Козаре. И поред неупоредиво бројне надмоћности не- пријатеља, од 3:1, па све до 30:1, упорност Ко- зарчана је крунисана 24. јуна још једном побје- дом на Патрији и Доловима, када су разбијени и уништени усташко-домобрански батаљони „Шнур“ и „Шимић“, чији су остаци бјежали пре- ма Босанској Дубици. Када је борба престала, избројано је око 150 погинулих, док је око 60 домобрана заробљено. Партизани су имали 15 погинулих и око 25 теже рањених. Преживје- ли војници и официри разбијених јединица су признали да је то била једна од њихових најте- жих борби, износећи сами губитке од 114 поги- нулих, 66 несталих и 48 рањених.

Стање на источном дијелу фронта, по- себно на оном који се протезао кроз Лијевче, и даље је остало неизмијењено. Због сталних узнемиравања и пријетњи са непријатељских линија народ је морао испразнити сва насеља поред непријатељских утврђења. Највећи дио породица које су раније избјегле из Лијевча, и ових које су касније напуштале своје куће, за- државале су се углавном по селима уз Козару, а само у тежим ситуацијама и пред пробој бјежа- ле у збегове у шуме Козаре.

There were between eighty and one hundred thousand refugees in improvised shelters, mostly women, children and wounded soldiers and civil- ians. They were concentrated in a small area ex- posed to the German bombing and shelling; many of them were dying of exhaustion.

The closing of the circle from the western side just above the road from Prijedor to Bosanska Du- bica and the enemy's conquest of important par- tisan strongholds on the Mountain just above the road were clear signs of the depth of the tragedy. The awareness of this tragedy instigated the Kozara partisans to achieve their most glorious victories by attacking the enemy on the 18th of June along these lines, where he concentrated his most power- ful forces and outnumbered the partisans by about thirty times. The partisan commanders on Kozara were well aware that the enemy intended, by the breach through the central western lines of defense, to conquer the heart of Kozara, push on to Mrakovi- ca and the upper course of the Moštanica, divide the partisan forces into two parts and then begin the ex- termination of the fighters and the people.

Žarko Zgonjanin, the commander of the First Battalion, showed great military skill and ability in organizing and leading the attack of the Kozara heroes. The forces of the First, the Second and the Storm Battalion inflicted heavy losses on the ene- my in the region of Gornji Jelovac–Patrija–Jugovića Brdo. The enemy left fifty-five killed soldiers on the battlefield, and 276 of his soldiers, seven of his of- ficers and noncommissioned officers were taken prisoner. About 300 rifles, 20 automatic rifles, eight heavy machine guns, four heavy and ten light mor- tars, fifteen special German automatic rifles, 50,000 bullets were captured.

This great victory was not properly used for one of the most urgent tasks – the organized retreat of the refugee population from Kozara. But in spite of the enemy's incomparable superiority in numbers (from 3:1 to 30:1), the perseverance of the Kozara fighters was crowned on the 24th of June with an- other great victory in Patrija and Dolovi, when two battalions of the *ustaše* and *domobrani*, “*Šnur*” and “*Šimić*”, were routed and destroyed; their remnants fled in the direction of Bosanska Dubica. After the battle it was found that about 150 enemy soldiers were killed, and 60 *domobrani* were taken prison- er. Partisan losses amounted to fifteen killed and twenty-five seriously wounded fighters. The surviv- ing soldiers and officers of the routed enemy units

Генерал Штал и његови сарадници нису били задовољни својим савезницима, усташко – домобранским јединицама.

Према њемачким подацима, губици јединица НДХ су били несразмјерно велики, на примјер, само у 1. брдској дивизији од 18. до 25. јуна укупно 939 погинулих, рањених и несталих, односно заробљених. Наведени су подаци да су у борбама 21. и 22. јуна два усташко-домобранска батаљона изгубила све своје митраљезе, муницију и опрему. Зато је њемачка команда издала наредбу о формирању додатне борбене групе „Бровски“, у коју је укључен 734. пјешадијски пук 704. њемачке дивизије и осам артиљеријских батерија.

Од самог почетка устанка а посебно у вријеме тешких борби па и у вријеме снажне окупаторско-квислиншке офанзиве љета 1942, највећи ослонац, па и укупно богатство партизанских бораца, био је народ, „партизанска позадина“. Први удари непријатеља били су праћени најсуровијим пустошењима и заливени крвљу невиних, дјеце и жена, па је угрожено становништво без икаквог позива кренуло са својим очевима и браћом, кад су били присиљени пред јачом силом да одступају према планини која је раније пружала заштиту и борцима и народу. Крајем марта из плодног Лијевча је кренуло око 11.000 житеља који су потражили спас уз партизане у ослобођеним поткозарским селима. Збјегови су се окупљали и ширили у насељима под Козаром или у шумама Козаре.

Процјене о броју избјеглица у збјеговима су различите, али се све крећу између 80 и 100.000 људи, не рачунајући оне који су приликом пробијања обруча око Козаре 18. и 24. јуна изашли или су раније прешли на разне начине иза леђа непријатеља. Овај број, према различитим изворима, креће се између 6.000 и 10.000. При крају офанзиве, посебно пред пробој, формирано је још низ мањих збјегова по централним областима Козаре, на њеним источним и југоисточним падинама и под Просаром.

Да би живот у тешким условима непрекидних борби, десетина хиљада избјеглица са стоком, болесницима, старцима, дјецом, био што сношљивији, организована је евакуација

admitted that it was one of their worst combats, and they estimated that 114 of their soldiers were killed, 66 missing and 48 wounded.

The state on the eastern part of the front, particularly in the region of Lijevče Polje, was unchanged. People were exposed to the threats and disturbances along the enemy lines and they had to leave all the settlements in the vicinity of the enemy strongholds. Most of the families who had left Lijevče Polje earlier, as well as those who left it later, moved to the villages in the vicinity of Mountain Kozara; but in the more dangerous situations, before the advance of the enemy, they fled to improvised shelters in the forests of Kozara.

General Stahl and his staff were not satisfied with the performance of their allies, the units of the *ustaše* and *domobrani*.

According to the German estimates the losses of the units of the Independent State of Croatia were disproportionately high: the losses of the first Mountain division between the 18th and the 25th of June amounted to 939 killed, wounded, missing and captured soldiers. It was also pointed out that in the battles on the 21st and the 22nd of June two battalions of *ustaše* and *domobrani* lost all their machine guns, ammunition and equipment. This was why the German command issued the order of the forming of the additional fighting group “*Brovski*”, which included the 734th infantry regiment of the 704th German division and eight artillery batteries.

From the very beginning of the uprising, and particularly at times of heavy fighting, and during the strong offensive of the occupiers’ and quisling forces in the summer of 1942, the partisan fighters found their most important support in the local people, the so called “partisan background”. The first attacks of the enemy were followed by the most brutal devastation and bloodshed of innocent people, women and children, so that the endangered population did not need any invitation to follow their fathers and brothers, when they were forced to retreat before the more powerful enemy towards the Mountain which gave protection earlier both to the fighters and the people. At the end of March about 11,000 people left the fertile soil of Lijevče Polje and moved with the partisans in search of salvation to the newly liberated villages in the foothills of Kozara. The improvised shelters were more and more numerous in the foothills, as well as in the forests of this Mountain.

становништва и његово смјештање у најповољније рејоне Козаре. Једна од првих брига била је помоћ породицама без мушких глава, да израде своје провизорне кућице од грања, назване бајте или колибе.

Свакако да је са погоршањем укупних прилика у Козари крајем јуна и почетком јула почео да слаби овај елан у збјеговима. Стални налети авијације и дејства артиљерије носили су бројне жртве у збјеговима и често доводили до појаве панике. Исхрана је била све мршавија. Појавила се и оскудица воде без које је најтеже преживјети и један љетни дан. На крају је неуспјели покушај пробоја потпуно растројио организовани живот становништва Козаре у збјеговима и довео га до најтежих страдања и патњи.

Постојала је пријетња да снажним налетом непријатељ раздвоји снаге Одрета и становништва и да онда приступи уништавању раздвојених и изнурених дијелова. Премореност и исцрпљеност бораца и криза која је почела да захвата становништво у збјеговима утицали су на пребрзу одлуку Штаба Другог одрета и Окружног комитета КПЈ за Козару да одмах приступе припремама за пробој и покушај извлачења бораца и становништва из окружења. Пробој је заказан одмах, 3. јула навече. Није било времена ни за упознавање руководећег кадра јер је дио јединица Одрета био удаљен од одбрамбеног мјеста за пробој и до 35 километара. Мора се имати на уму да су те удаљене јединице морале са собом да носе или превозе теже наоружање, резерве муниције и осталих потреба, рањенике којих је било сваки дан све више и да се крећу са колоном избјеглица, међу којима је било и њихових породица и рођака.

Тек у сумрак 3. јула колона бораца са градишког подручја је стигла на Мраковицу, гдје ју је сачекао политички комесар Јоцо Марјановић и повео даље према Витловској. Јединице су морале директно ступити на задатак који им је био одређен.

Јединице Другог одрета већ од самог почетка напада наишле су на веома снажну ватру непријатеља, нарочито густе баражне наносе артиљеријских граната и аутоматског наоружања. Борећи се дивовски не само за свој живот већ и за хиљаде својих најближих међу рањеницима и избјеглицама који су чекали у

The estimates of the number of refugees in shelters vary in the range of eighty to one hundred thousand people, not including those who left when the partisans broke out of the encirclement around Kozara between the 18th and the 24th of June or those who found a way out earlier to get behind the enemy. According to different sources their number was between six and ten thousand people. At the end of the offensive, just before the break of the encirclement, many smaller shelters were established in the central area of Kozara, on its eastern and southeastern slopes and at the bottom of Mountain Prosara.

During the incessant fighting life conditions were very difficult for tens of thousands refugees with their cattle, their children, their old or diseased members of the family. In order to make this situation easier to bear, the evacuation of the refugees was organized and they were moved to the most favorable regions of Kozara. One of the most urgent issues was the assistance to the families with no male members in putting up their temporary dwellings, huts or shacks made of branches.

The deterioration of life conditions on Kozara at the end of June and the beginning of July resulted in the weakening of the morale among people in shelters. The bombing of the enemy air force and the shelling of his artillery found many victims in shelters and often led to panic. Food was getting scarce, and there was also a shortage of water; and it was difficult to survive a single summer day without water. Finally, the failure to break out of the encirclement resulted in the breakdown of organization of everyday life. The people in the Kozara shelters were exposed to unspeakable suffering and pain.

The enemy threatened to split up the forces of the Second Regiment and the refugees by powerful breakthroughs and then to start destroying the divided and exhausted smaller groups. The fatigue and combat overexertion of the fighters and the crisis among the refugees made the Staff of the Second Regiment and the District Party Committee decide too hastily to start with the preparations for the immediate offensive thrust and retreat of the fighters and the refugees from their encirclement. The attempt at a break-through was to be made at once, in the evening on the 3rd of July. There was no time for the leaders to get to know detailed plans, because some of the units of the regiment were 35 kilometers away from the place where the break-through was planned. One has to bear in mind that the distant units had to take with them or carry rather heavy ar-

залеђу, партизани су, чинећи и немогуће, јуришајући без обзира што су њихови стројеви просто кошени, стизали у све мањем броју до првих ровова. У зору је непријатељ добио појачање и почео да напада уз коришћење тенкова и прецизнију употребу артиљерије па су десетковане јединице III, II и IV батаљона морале да се повуку.

Уочивши покрете масе народа и бораца, откривши мјесто највеће концентрације у повлачењу у рејону Широке луке, непријатељ је већ од зоре сву своју артиљерију и расположиву авијацију усмјерио према томе подручју и околним висовима гдје су се прикупљали рањеници, борци и народ, засипао их плотуницама артиљеријских граната, од којих су масовно гинула дјеца, жене, рањени борци и стока коју је народ гонио са собом. Ово непрекидно сијање смрти тешким наоружањем изазвало је непредвиђена комешања масе народа и незнађе. Преостали борачки састав показао је спремност да се бори на живот и смрт. Предузете су мјере да се маса смири и покрене у мање тучене просторе. Приступило се извиђањима и припремама новог покушаја продора.

Напад партизана пред поноћ 4/5. јула био је тако силовит да је и тако моћан и сигуран непријатељ био изненађен. Сви преживјели учесници се слажу да је тај судар на Козари претворен у прави пакао. Само тешко рањени и потпуно одузети борци су заостајали, рањени а ипак покретни су ишли напријед и упадали у линије непријатеља.

Сам непријатељ је морао у својим извјештајима да призна неочекивану и дотада невиђену упорност и одважност коју су у нападу показали војници ових јединица.

По преласку преко пута Приједор – Босанска Дубица у току јутра, када се грмљавина на мјесту пробоја стишавала и преносила даље у Козару, борци који су успјели да се пробију из обруча пребројавали су се међусобно. Највеће губитке те ноћи је имао III батаљон. Од укупно око 700 бораца, колико их је дан раније стигло усиљеним маршом преко Мраковице из Лијевча, успјело је, већим дијелом рањених, да пређе обруч само 95 бораца.

Непријатељ није ни за корак одступао од својих намјера и планова према бастиону пар-

maments, reserves of ammunition and other equipment, the daily growing number of the wounded persons and to move with long files of refugees, with the members of their families among them.

It was only at dusk on the 3rd of July that the column of fighters from the Gradiška region reached Mrakovica, where it was met by the political commissar Joco Marjanović. He led them further to Vitlovska and they were immediately engaged in the tasks which were set for them.

From the very beginning of their attack the units of the Second Regiment were exposed to heavy enemy fire, in particular to dense barrage shelling and fire from automatic rifles. In their heroic struggle for their own lives and the lives of their family members who were among the wounded and among the refugees, just behind them, the partisans attempted what was impossible, an assault on the enemy lines even if fewer and fewer managed to reach them. In the morning the enemy obtained reinforcements and began the counterattack with tanks and precise artillery shelling, so that the units of the third, second and fourth battalion suffered heavy losses and had to retreat.

The enemy discovered this movement of masses of fighters and civilians. As their greatest concentration was in the region of Široka Luka, at dawn the next morning the enemy aimed his artillery and air force at this region and the neighboring hills where the fighters, the wounded and the refugees were gathering. They were exposed to the salvos of the enemy artillery killing masses of children, women, wounded persons, and other people with their cattle. The deathly blows of heavy armaments caused unprecedented chaos and despair among the people. The remaining fighters were ready to face death in their struggle for life. Certain measures were taken to move the people to areas less exposed to the enemy fire. After reconnaissance a new attempt at a break-through was prepared.

The attack of the partisans undertaken just before midnight on the 4th of July was so violent that even such a powerful and self-confident enemy was surprised. All who survived this combat agreed that Kozara turned into hell. It was only the heavily wounded and paralyzed fighters who lagged behind; those of the wounded who could move went ahead and often found themselves in the enemy lines.

In his reports the enemy was forced to admit that the partisan fighters showed unexpected and

тизанске борбе – Козари. Са свих страна кренуле су такозване „Шталове грабље“, са задатком да темељито и систематски претресу сваки дио Козаре.

Већ првог дана похода кроз Козару, 5. јула, усташе и Нијемци су наишли у долини рјечице Мљечанице на групу од око 400 тешких рањеника и побили их на најсуровији начин. Исту судбину је доживјела група од око 40 тешких рањеника у земуници под Пројсом.

Непријатељ је открио покрет колоне бораца и народа и почео је да је туче из авиона и артиљеријом. Напади авијације и артиљерије, уз велике жртве, нарочито у колони избјеглог народа, пореметили су ред који је до тада владао међу војницима и цивилима. Зато је одлучено да се борци и становништво разбију у мање групе и да се на најпогоднији и најприкладнији начин покушају сакрити или извући испред удара Шталових грабаља. На тај начин се спасио већи број бораца и опкољеног цивилног становништва.

Непријатељ је на читавом простору Козаре остављао ојачана упоришта са бројним посадама на Мраковици, у Подградцима, у Босанској Градишци и Тополи, гдје су се стационирале бројније мјешовите снаге - Нијемци, усташе, домобрани и жандарми. Упоришта са нешто мањим снагама, претежно састављена од усташа, жандарма и домобрана формирана су у селима: Орахова, Јабланица, Требовљани, Буковац, Церовљани, Драгељи, Турјак, Машићи, Колонија Дубраве, Шимићи и Миљевићи.

Од првог дана претресања Козаре почело је сабирање колоне козарске дјеце и жена и њихово спровођење у сабирне центре из којих ће ићи или у логоре или у интернацију у друге крајеве НДХ. Истовремено, у складу са планом усташког режима, посједе интернираних Срба насељавале су усташке породице.

Под ригорозне мјере потпала су сва насеља западно од бивше линије фронта, обухватајући у цјелини општине Горњи Подградци, Орахова и Бистрица, дио села из општина Романовци, Турјак и Церовљани, која су била у саставу ослобођене, партизанске територије.

Дио становништва уз Врбас, уз четничку територију, у залеђини сарадње и споразума

unprecedented perseverance and courage in their attack.

The fighters crossed the road Prijedor–Dubica in the course of the morning and when the the thunderous firing at the place of the break-through was dying out and moving further into the Kozara Mountain, the fighters who succeeded in pushing through the encirclement counted their numbers. The third battalion suffered the most severe losses. About 700 of its fighters came, after a forced march, from Lijeve Polje via Mrakovica the previous day, but only ninety-five of them, most of them wounded, succeeded in breaking through the encirclement.

The enemy stuck severely to his plans to destroy the bastion of partisan resistance on Kozara. The so-called “*Stahl's Rakes*” came from every side with the task of systematically searching every corner of Mountain Kozara.

On the 5th of July, which was the first day of this campaign against Kozara, the *ustase* and the German soldiers came across a group of 400 badly wounded partisans in the valley of the rivulet Mlječanica and killed them all in the most brutal way. Another group of forty badly wounded partisans had the same fate in a dugout at the bottom of Mountain Projs.

The enemy discovered the movement of the files of fighters and civilians and opened fire from his planes and artillery. Many people in these files, particularly the refugees retreating with the partisan units, were the victims of the air attacks and shelling and this disturbed the prevailing order in the files. This is why it was decided to break the files of fighters and civilians into smaller groups, to find ways of hiding them and saving them from the danger of “*Stahl's Rakes*”. In this way the lives of a considerable number of fighters and civilians were saved.

The enemy left fortified strongholds with many soldiers in the entire region of Kozara – on Mrakovica, in Podgradci, in Bosanska Gradiška and Topola, where he stationed his troops consisting of the German soldiers, *ustase*, *domobrani* and gendarmes. The strongholds with smaller forces, consisting of the *ustase*, *domobrani* and gendarmes, were formed in the villages of Orahova, Jablanica, Trebovljani, Bukovac, Cerovljani, Dragelji, Turjak, Mašići, Kolonija Dubrave, Šimići and Miljevići.

From the first day of the systematic search of Kozara, women and children in the retreating Kozara files were taken to the assembly centers and

*Систематско етничко чишћење становништва Козаре – одвођење жена и дјеце
у концентрационе фашистичке логоре*

*Systematic ethnical cleansing of population on Kozara – taking away women and children
to concentration fascist camps*

четника са НДХ и окупатором, уживао је неке видове заштите и од четничких снага, међу којима је било и бивших партизана.

У поменутом привременом сабиралишту у Лијевчу, западно од пута Топола – Шибић Хан, избројано је по усташким подацима укупно 5.040 становника партизанских села.

Непријатељ је без већих напора сабрао народ обећавајући му сигурност и повратак на огњиште чим се „очисти“ територија од партизана. Умјесто обећане сигурности, у току наредних двију седмица слијевале су се непрегледне колоне дјеце и жена из свих крајева Козаре и Поткозарја према Јасеновцу и његовим логорским одјељењима у Старој Градишци, Јабланцу, Млаки, Кошутарици, Градини.

Ове колоне већ исцрпљене и измучене дјеце, њихових мајки и стараца, стављене ван свих људских закона, биле су препуштене у

then sent to concentration camps or to other regions of the Independent State of Croatia. At the same time, in accordance with the plans of the *ustaše* authorities, the *ustaše* families settled on the estates of the interned Serbs.

Rigorous measures were applied in all the settlements to the west of the former front lines, including the entire communities of Gornji Podgradci, Orahova and Bistrica, and some of the villages in the communities of Romanovci, Turjak and Cerovljani, which had previously been in the liberated partisan territory.

Some of the population along the Vrbas valley, in the *chetniks'* controlled territory, owing to the *chetniks'* collaboration and agreements with the organs of the Independent State of Croatia and the occupiers, had some protection of the *chetnik* forces, which included some of the former partisans.

According to the *ustaše* estimate, there were 5,040 people from partisan villages in the tempo-

руке најсуровијих зликоваца које историја овог краја позна. Заробљеници, без обзира на пол и године старости, извођени су већ у вријеме хватања или касније у вријеме пута, пребијани, мучени и усмрћивани на најбестиднији начин пред родбином, дјецом и пријатељима, без било какве евиденције, исљећења или утврђене одговорности. Фашистички зликовци су се нарочито сурово обрачунавали са заробљеним партизанима, најчешће рањеним и њиховим породицама. Међу стотинама зликоваца, уз водећу врхушку усташког режима у котару Босанска Градишка - Маркана Мостарчића, Мартина Судара, др Ивана Одића, Мату Маринковића „Бибера“, Павла Јакелића, Јосипа Ђорковића, Фрању Милетића, Саида Мердановића и Веселка Лончаревића, као геноцидни зликовци запамћени су Дане Уремовић, Миле Стрилић, Адам Чешљук, Пиљо Тутић, Стипо Матић, Илија Зукан, Стипан Буторац, Ивица Лончаревић, Марко Ганић, Стипо, Фрањо, Иво и Мијо Јуришић, Јохан и Јакуп Павка, Станко и Антун Кшан, Антун и Јохан Баут, Станко и Јања Жезник, Станко Дроздек, Милан Радман

У првој половини јула бројне јединице борбене групе „Западна Босна“ завршиле су темељит претрес Козаре и „заробиле“ и одвеле у логоре највећи дио козарског живља, међу којима највише жена и дјеце. Према изворима НДХ у овом времену је одведено у логоре укупно 68.600 српских житеља, не рачунајући оне који су приликом заробљавања убијени на лицу мјеста или у току дугог пута до логора.

Са територије босанскоградишког среза највећи број интернираних је прошао кроз логор у Старој Градишци који је био у саставу логора Јасеновац и ту је вршено прво дјелимично одвајање мушкараца и њихово слање или на рад у Њемачку или директно на ликвидацију, док је дио упућен у друге испоставе логора Јасеновац. Ту је дијелом извршено одузимање дјеце од њихових мајки, што је чинило најтежу, најсрамнију и најнехуманију страницу историје ових геноцидних фабрика смрти у Трећем рајху и сателитским квислиншким земљама. Ова дјеца, одузета у Старој Градишци или касније Јасеновцу и другим његовим испоставама, Јабланцу, Млаки итд. дијелом су помрла од исцрпљености, глади и заразних болести, а дије-

rary assembly center in Lijevo Polje, to the west of the road from Topola to Šubića Han.

The enemy succeeded without special effort to collect people in the assembly centers promising them security and return to their homes immediately after the “cleansing” of the partisans from their territory. But instead of the promised security, in the course of the following two weeks, enormous files of children and women were moved from all the regions of Kozara and Potkozarje in the direction of Jasenovac concentration camp and its detention centers in Stara Gradiška, Jablanac, Mlaka, Košutarica, Gradina.

These files of exhausted and suffering children, their mothers and old people, beyond any rule of human law, were in the hands of the most brutal criminals ever known in the history of this region. The prisoners, regardless of their age and sex, were taken outside the files, at the time when they were captured or later when they were on their way to the camps, beaten, tortured and killed in the most bestial ways in front of their families and relatives, children and friends, without leaving any records, without investigation or proof of their responsibility. The fascist criminals were especially brutal in their treatment of the captured, mostly wounded, partisans and their families. There were hundreds of such criminals and they were fully supported by the most powerful members of the *ustaze* authorities in the district of Bosanska Gradiška: Markan Mostarčić, Martin Sudar, Dr. Ivan Odić, Mato Marinković-Biber (“Pepper”), Pavle Jakelić, Josip Ćorković, Franjo Miletić, Said Merdanović and Veselko Lončarević. The names of the following perpetrators of genocide crimes are also on record: Dane Uremović, Mile Strilić, Adam Češljuk, Piljo Tutić, Stipo Matić, Ilija Zukan, Stipan Butorac, Ivi-ca Lončarević, Marko Ganić, Stipo, Franjo, Ivo and Mijo Jurišić, Johan and Jakup Pavka, Stanko and Antun Kšan, Antun and Johan Baut, Stanko and Janja Žeznik, Stanko Drozdek, and Milan Radman.

In the first half of July numerous units of the “Western Bosnia” combat group finished their thorough search of Kozara, “captured” and sent to the concentration camps most of the population in the region of Kozara, mostly women and children. According to the sources of the Independent State of Croatia at this time 68,600 Serbs were sent to concentration camps, not counting those who were captured and killed on the spot or during their long journeys to the camps.

Усташе су палиле...
Ustashe burned down....

...и убијале на Козари све што им је дошло под руку
.... and killed on Kozara everything they could get

лом уништена у логорима. У августу 1942. у логору Стара Градишка њих око 500 је уморено отровним гасовима.

Дио дјеце је упућен у дјечје логоре у Сиску, Јастребарском, гдје је дио најздравијих мушкараца укључен у усташке школе, гдје је требало да буду одгојени у нацистичком духу и припремани за неку нову врсту „јаничара“. Један од тих планираних јаничара, последије ослобођења групе дјеце из Јастребарског и у рату партизан и официр, касније врсни истраживач судбине козарске дјеце у Другом свјетском рату, Драгоје Лукић, утврдио је да је са Козаре отјерано у логоре 11.000 дјеце, а међу њима највећи број из босанскоградишког среза.

Нема тачних података колико је становништва са босанскоградишког среза одведено у логоре, међутим, забиљежено је да се та цифра креће око 25.000, а базира се на неким прихватљивим чињеницама. То је, прије свега, потврђивала готово потпуна опустошеност цијелог раније ослобођеног дијела територије овога среза.

Према причању преживјелих логораша и других истраживача, највећи број становника босанскоградишког среза прошао је кроз Млаку, одакле су групе последије краћег или дужег боравка у тој логорској испостави биле упућиване на рад у Славонију или у друге правце, а дио је ликвидирао.

Народу, гдје су знатнији дио чиниле жене и дио дјеце која нису била одузета, отета је свимовина. Они су препуштени да умиру од глади, заразних болести и жеђи. Жеђ је била најопаснија и најнеподношљивија и поред вода које туда протичу и бунара који нису били за пиће због лешева заробљеника које су убијале усташе и тамо намјерно убацивале. Усташке јединице, расуте по цијелом крају као логорске страже, проводиле су најразноврснија насиља, међу њима и силовања дјевојака, па и дјевојчица од 12 година.

Од око 15.000 Козарчана, претежно способних за рад, мањи дио је послан на рад у Њемачку. Већа њихова скупина од око 10.000 људи била је упућена у логор на Сајмишту код Београда. Дио је тамо последије радног исцрпљивања био уморен, а дио од око 7.000 људи враћен је у око 80 вагона у августовској жеги, без хране и воде,

Most of the interned persons from the District of Bosanska Gradiška were taken first to the camp in Stara Gradiška, which also served as a detention center for the Jasenovac concentration camp. It was there that the adult males were separated from the rest of the prisoners and sentenced either to forced labor in Germany, or directly executed. The others were sent to other camps or detention centers. In Jasenovac most children were separated from their mothers, and this was one of the most cruel, most shameful and bestial pages ever written in the history of the genocide factories of death in the Third Reich and its satellite quisling countries. The children who were separated from their mothers in Stara Gradiška or later in Jasenovac or one of its detention centers (in Jablanac, Mlaka, etc.) either died of exhaustion, starvation or infectious diseases, or were killed in the camps. Five hundred of them were killed by poisonous gas in August 1942 in the camp of Stara Gradiška.

Some children were sent to the camps for children in Sisak, or Jastrebarsko, where the most healthy boys were included into schools for the *ustаше* in which they were to be educated in the spirit of the Nazi ideology and prepared to be a kind of new "janissaries". After the liberation of the children from the camp of Jastrebarsko, Dragoje Lukić, one of the intended janissaries, joined the partisans and became a partisan officer during the war. He later did some outstanding research into the question of what happened to children who were taken away from Kozara. He established that 11,000 children were sent to concentration camps from the region of Kozara, most of them from the district of Bosanska Gradiška.

There is no precise estimate of the number of people who were taken to concentration camps from the district Bosanska Gradiška, but the assumption that their number was about 25,000 is based on convincing circumstantial evidence. This estimate is corroborated by the almost total devastation of the formerly liberated territory of this district.

According to the evidence of the surviving camp inmates and the historical researchers most of the inhabitants of the district of Bosanska Gradiška were sent first to the camp of Mlaka. After a shorter or a longer stay in this camp, which was a detention center for the Jasenovac concentration camp, some groups were sentenced to forced labor in Slavonia, or in other regions, and some were executed.

од Земуна према Јасеновцу. Највећи број их је у току вишедневног пута помро од жеђи. Дио који је још показивао знаке живота, по стицању у Јасеновац одведен је у Градину и тамо доту-чен или полужив закопан у масовне гробнице.

Полазећи од бројних и темељитих истраживања, базираних и на пописима погинулих бораца и жртва фашистичког терора, долази

All property was seized from the remaining population, mostly women and children who were not separated from their mothers. They were left to die of starvation, thirst, or infectious diseases. Thirst was most the most dangerous and brutal menace, with plenty of water in rivers and wells, which was undrinkable because the *ustaše* deliberately threw the dead bodies of the prisoners of war

Логораша су на „рад“ одвођени свезаних руку

Detainees were taken to “work” with their hands tied

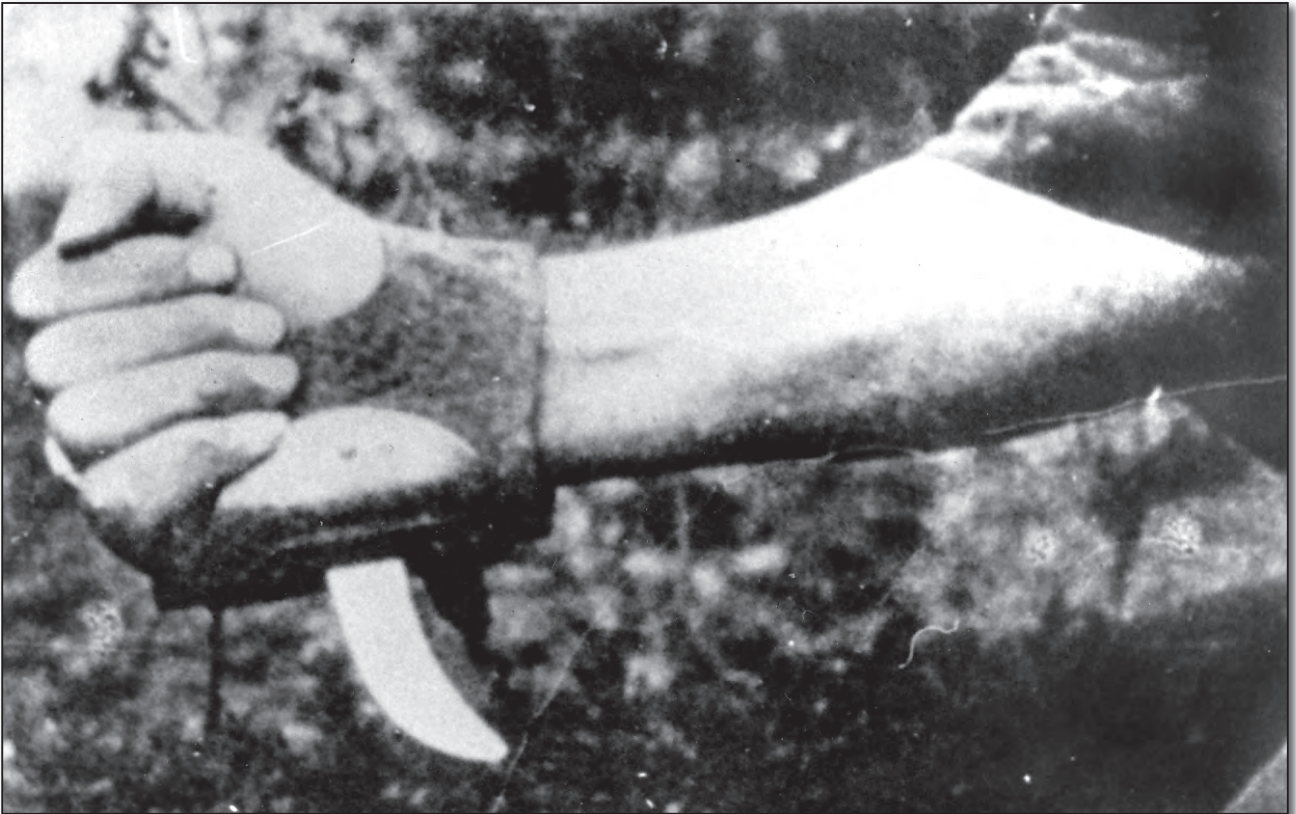
се до прихватљиве и објективне цифре од око 24.480 жртва фашистичког терора у вријеме козарске офанзиве и око 35.000 у току цијелог рата.

Упоредо са почетком надирања окупаторских и усташких трупа преко Козаре формирана су сабиралишта имовине Козарчана, од којих су главна била у Босанској Градишци, Босанској Дубици, Приједору и Бањалуци, док су споредна била у Орахови, Козарцу, Омарској и Ивањској. У сваком од њих радиле су групе службеника Министарства сељачког госпо-

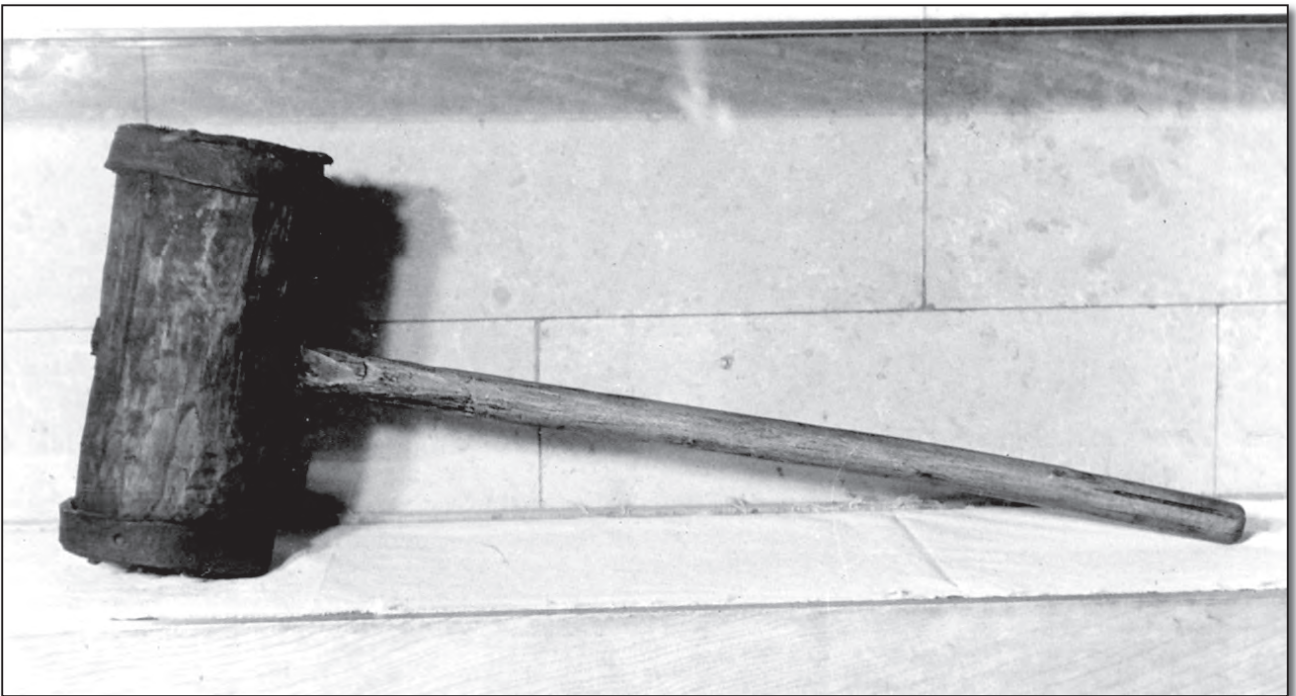
into them. The *ustaše* units, distributed in the entire region as the sentries of the concentration camps, committed all sorts of crimes, including the raping of girls, sometimes not more than twelve years old.

About 15,000 men, capable of hard work, were taken prisoner on Kozara; a smaller group was sentenced to forced labour in Germany. The larger group of about 10,000 men was sent to the forced labor camp in Sajmište, near Belgrade. Some of them, after they were exhausted by hard work, were executed; and others, about 7,000 men, were returned in eighty railway freight cars, without food or water,

*Логораше је на „раду“ чекало усташко „радно оруђе“: специјални ножеви за масовна клања...
Detainees on “work” were surprised by Ustasha’s “working tools”: special knives for mass slaughtering*

*... маљеви за ударање у главу
... hammers for breaking skulls*

*Богати усташки арсенал справа за мучење
Ustasha's rich arsenal of tools for torture*

*У усташком „радном“ логору једини посао био је ликвидација логораша, по могућности
на што монструознији начин: одсјецањем главе сјекиром, пилом, камом...*

*In Ustasha's "working" camp the only job was liquidation of detainees, if possible in the
most monstrous way: beheading by axe, saw, dagger...*

„Продуктивност рада“ усташких кољача у Јасеновцу огледала се у пуњењу стотина масовних гробница невиним жртвама. Старац на слици, пред smakнуће, са главом подигнутом ка небу, као да каже: „Опрости им, Боже, не знају шта чине!“

“Working productivity” of Ustasha’s cutthroats in Jasenovac was viewed in filling hundreds of mass tombs by innocent victims. The old man on photo, just before execution, with head raised to the sky, as if he is saying: „Forgive them, Lord, they don’t know what they are doing!“

Примитивци усташке злочиначке идеологије на црном дјелу
Primitives of Ustasha's criminal ideology in act.

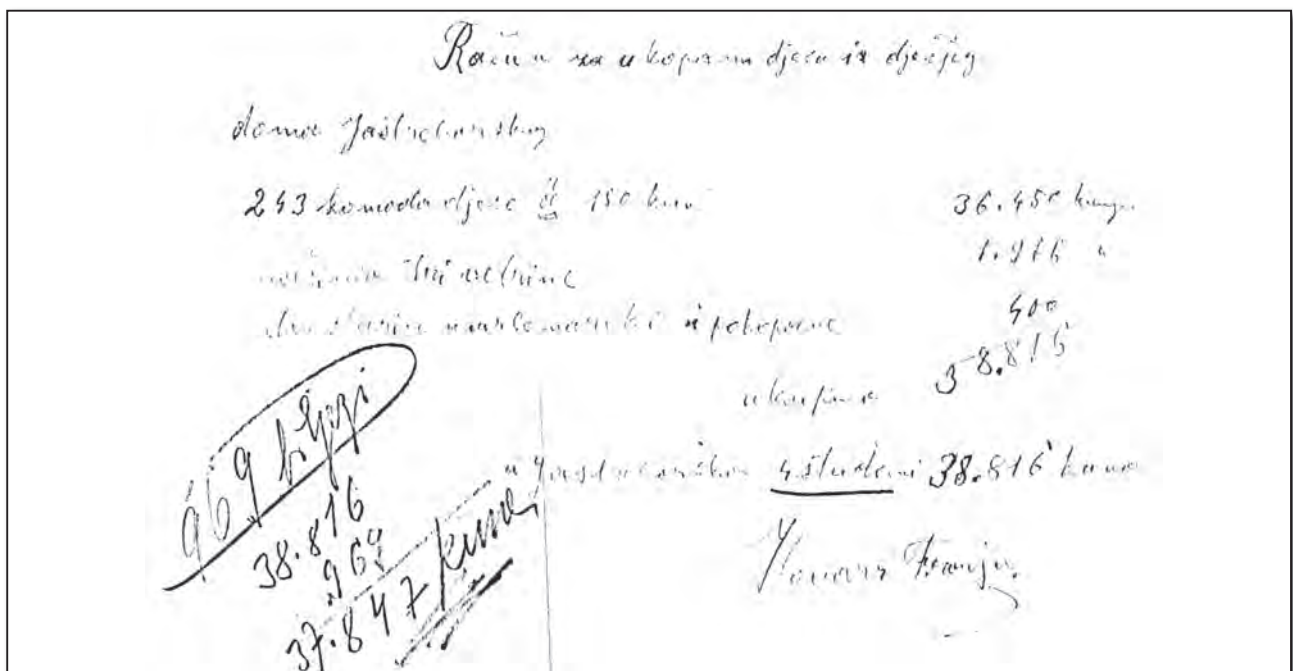
Примитивци усташке злочиначке идеологије на црном дјелу
Primitives of Ustasha's criminal ideology in act.

Нико на свијету није организовао логоре за дјецу до усташке сатрапске творевине НДХ. Већина те дјеце, између њих и 5.058 са подручја босанскоградишког среза (бројка, нажалост, није коначна), завршила је на сличан начин као и дјеца снимљена на мртвачким колицима гробара Фрање Иловара у дјечјем логору Јастребарско.

Nobody in the whole world had not organized camps for children before Ustasha's satrap-like creation ISC. Most of that children, even 5,058 from the area of Bosanska Gradiška county (the number, unfortunately is not definite), ended in a similar way as children recorded on hearses of the gravedigger Franjo Ilovár in children's camp Jastrebarsko.

Колико „посла“ је имао гробар у усташком логору за дјецу у Јастребарском, илуструје копија рачуна за укупану дјецу, која су рачуната „на комаде“.

How much “work” did a gravedigger had in Ustasha's camp for children in Jastrebarsko is illustrated by the copy of the receipt for buried children, that were counted as „pieces“.

Prezime i ime: ^{ili kriptički kriptički} Gradišić / (misko)

Rođeno: 1941. u: Gornji

Općina: kot.: vjera:

Ime oca: Ljilja majke: Radojka rođ.:

Tko i odkuda doveo diete: iz Siska br. 1008 426

Gdje i kada smješteno: 9. VII. 42 u bolnici - u samostanu

Prezime i ime: + Gradišić (Jensko-)

Rođeno: 1940 u: Gradišće

Općina: ? kot.: ? vjera:

Ime oca: Nikola majke: Ladačka rođ.:

Tko i odkuda doveo diete: Siskar 1010/111

Gdje i kada smješteno: 10. VII. 42. u samostanu

Градишић није матично презиме дјетета. То презиме су усташе у логору Стара Градишка давале дјецу која још нису умјела да кажу своје име и презиме. Отуда – „Градишић“, најчешће с именом „Наход“.

Gradišić is not a family surname of a child. That surname was given to children in camp Stara Gradiška by Ustashe, for children that were not able to say their name and surname. Therefore – “Gradišić”, most commonly with name “Nahod”.

*Снимак козарачког малишана са регрутације мртвих.
Шта ли је на овој тужној слици смијешно жени у позадини?*

*A photo of kid from Kozara from enlisting of the dead.
Wonder what is it funny, on this sad photo, to a woman in background?*

in the August heat, from Zemun to Jasenovac. As the journey lasted for days, most of them died of thirst. Those who were still giving signs of life when they reached Jasenovac, were taken to Gradina and either beaten to death or buried only half-dead in mass graves.

Numerous and thoroughly grounded investigations, based on the lists of partisan casualties and victims of the fascist terror; lead to the well founded assumption that about 24,480 people lost their lives as victims of the fascist terror during the Kozara offensive and 35,000 during the entire wartime.

At the time of the advance of the occupiers' and *ustаше* troops in Kozara the collection centers for the property seized from the Kozara population were formed, and the main ones were situated in Bosanska Gradiška, Bosanska Dubica, Prijedor and Banja Luka. There were also minor centers of this kind, situated in Orahova, Kozarac, Omarska and Ivanjska. They were operated by the civil servants of the Ministry of Agriculture and by the members of the local government organs of the Independent State of Croatia. This professionally organized net-

дарства и локалних органа НДХ. Ова стручно организована мрежа била је само један вид прикупљања одузете имовине козарског становништва.

Органи НДХ и сами су признали да је далеко већи дио опљачкане имовине народа Козаре ишао приватним каналима и у корист појединаца. Уза све то огроман дио опљачкане стоке са Козаре коришћен је на лицу мјеста или у гарнизонима за прехрану бројне војске која је учествовала у офанзиви и усташких гарнизона у логорима.

Највећи дио евидентиране стоке са Козаре је остављен за приплод и држање - 18.966 грла, од чега су највише била говеда. Коњи, способни за ратне напоре, упућени су у војне коњушнице. Приплодна стока највећим дијелом је преко Завода за колонизацију у Загребу упућена у Загорје и у сјеверне дијелове Хрватске, гдје је подијељена хрватским пољопривредницима.

Прикупљање пољопривредних производа са обрађених њива и родних воћњака био је дугорочнији посао. Да би обимни послови око жетве били што брже и што боље обављени, ангажоване су и друге установе, међу којима и Завод за колонизацију у Бањалуци, војска и усташке јединице у логору.

За органе НДХ нарочито је била значајна експлоатација дрвета у шумама Козаре и Јасеноваче изнад Горњих Подградаца, али се под притиском партизанских јединица угасила идеја о масовној експлоатацији дрвета са Козаре.

ПРИКУПЉАЊЕ БОРАЦА ДРУГОГ ОДРЕДА И ФОРМИРАЊЕ ПЕТЕ БРИГАДЕ

Послије пробијања из окружења у првом и другом нападу дијелови Другог козарског одреда, укупно око 1.600 – 1.700 бораца, наставили су заједно са јединицама Прве крајишке бригаде наредних дана борбе на подручју Карана и према комуникацијама у долини Уне и према Сани. Током јула прикупљали су се иза леђа непријатеља преживјели партизани (њих око 1.000), заједно са преживјелим рањеницима који су највећим дијелом били сакривени у земуницама или на другим подесним мјестима у вријеме проласка густог непријатељског строја који је претресао шуме Козаре.

work was only one of the forms of collecting the property seized from the Kozara population.

The government organs of the Independent State of Croatia admitted that by far the biggest amount of the plundered property went through private channels and ended up in private ownership. Most of the plundered cattle on Kozara were killed on the spot or in the garrisons supplying food either to the numerous soldiers who took part in the Kozara offensive or to the *ustaše* units in concentration camps.

However, according to the official records most of the cattle from Kozara were left for breeding or keeping: 18,966 head, mostly cows, oxen and bulls. The horses, suitable for warfare, were sent to the military stables. The breeding cattle was mostly sent, by the Zagreb Institute of Colonization, to Zagorje and the northern parts of Croatia, where it was distributed to Croatian farmers.

The collecting of agricultural produce from the cultivated fields and fruitful orchards was a longer lasting enterprise. In order to organize the extensive works needed for harvesting, and to accomplish them as well and as quickly as possible, other institutions were engaged, among them the Institute for Colonization in Banja Luka, the army and the guard units of the *ustaše* in the concentration camps.

The exploitation of wood in the forests of Kozara and Jasenovača, just above Gornji Podgradci, was particularly important for the government organs of the Independent State of Croatia, but due to the pressure of the partisan units the idea of massive exploitation of the wood of Mountain Kozara had to be given up.

THE ASSEMBLING OF THE FIGHTERS OF THE SECOND REGIMENT AND THE FORMATION OF THE FIFTH BRIGADE

After their first and second attack the partisans broke out of the enemy's encirclement. The remaining 1,600 to 1,700 partisans continued to fight, together with the units of the First Krajina Brigade, during the next few days, in the region of Karan and along of the lines of communication in the valley of the Una and in the direction of the Sana. In the course of July the surviving partisans behind the enemy's rear (about one thousand of them) got together with the surviving wounded fighters, who

Крајем јула биле су се прикупиле групе бораца на више мјеста, које су 3. августа разврстане у три батаљона, односно у 11 чета, са укупно око 750 наоружаних бораца. Штаб ранијег III батаљона, оставши у окружењу, преживио је чишћење Козаре без губитака.

До 19. августа снаге Одред су већ порасле на око 900 бораца. На Палежу је 19. и 20. августа одржана смотра прикупљених козарских партизана, затим је први пут пјесник Козаре, Скендер Куленовић, рецитовао своју тек написану поему - *Стојанка мајка Кнежополка*.

Одлуком виших органа НОП-а у Крајини, Други козарски одред је 22. септембра преформиран у Пету козарску бригаду, која је на дан формирања имала 1.100 бораца, са 940 пушака и 45 митраљеза. Руководeћи састав III батаљона бригаде, у којој је већина бораца била са босанскоградишког среза, чинили су командант Петар Мећава, његов замјеник Раде Чекић, политички комесар Јоцо Марјановић, замјеник комесара Милан Егић.

Очекујући нову плиму партизанског покрета на Козари, снаге 714. њемачке дивизије, удружене са јединицама НДХ, укупно око 25.000 војника, покреуле су из свих околних гарнизона офанзиву у циљу опкољавања Пете бригаде и њеног уништавања.

Међутим, и бригада је преко својих центара и веза пратила читаву акцију непријатеља и припремала се да избјегне директни судар са двадесетак пута бројнијим снагама. Она се извукла из Козаре и у двије колоне преко ријеке Сане прешла у Подгрмеч, гдје се од 26. октобра нашла на кратком предаху у подгрмечком селу Рујишкој.

При повлачењу са Козаре, Пета бригада је оставила групу одабраних бораца из састава свога трећег батаљона, која је имала, уз остало, и задатке да чува групу рањеника која се ту скривала.

Ова нова јединица послје офанзиве постала је веома активна и војнички и политички на ширем простору Козаре, највише оријентисана према босанскоградишком срезу. Ускоро је бројно нарасла и преформирана у чету, касније и у батаљон који је по повратку бригаде из Подгрмеча ушао у њен састав.

had been hidden in dugouts and suitable locations, while numerous enemy units were engaged in a detailed search of the forests of Kozara.

By the end of July some groups of fighters got together in several locations, and on the 3rd of August they were distributed into three battalions, i.e. eleven companies, numbering in total 750 armed fighters. The staff of the former third battalion, having remained in the encirclement, survived the "cleansing" of Kozara without casualties.

By the 19th of August the number of fighters in the regiment went up to 900. The review of the assembled Kozara partisans was held in Palež on the 19th and the 20th of August, and after the review Skender Kulenović, the poet of Kozara, recited his newly written poem "Stojanka, Mother from Knežopolje".

The higher command of the People's Liberation Movement decided to transform the Second Kozara Regiment into the Fifth Kozara Brigade on the 22nd of September. On the day of its formation the Brigade numbered 1,100 fighters, and it had 940 rifles and 45 automatic rifles. The fighters in the Third Battalion came mostly from the district of Bosanska Gradiška; Petar Mećava was its commander, the deputy commander was Rade Čekić, the political commissar Joco Marjanović and his deputy Milan Egić.

Expecting a new wave of the partisan movement on Kozara, the forces of the German 714th Division, joined by the units of the Independent State of Croatia, numbering in total about 25,000 soldiers, moved from all the neighboring garrisons and started an offensive aiming to encircle and destroy the Fifth Brigade.

However, the brigade closely followed the entire action of the enemy on the basis of information obtained from its underground centers and secret lines of communication. It made preparations to avoid a direct clash with twenty times more numerous forces. It withdrew from Kozara in two files and, after crossing the River Sana, moved to Podgrmeč and had a short rest in the village of Rujiška.

Before retreating from Kozara, the Fifth Brigade left a group of selected fighters from its third battalion, which had, among others, the task of protecting the wounded fighters who were hiding in this area.

After the enemy offensive this new unit became very active, not only in military operations but also in political work in the wider zone of Kozara. Its activities were aimed in the direction of the district of

Супротно својој ранијој пракси, нарочито из 1941, када су усташе једнако сурово наступале према свим Србима у Лијевчу, послје Козарске офанзиве показивана је прилична попустљивост и толерантност. Српско становништво, страхујући да не доживи тешку судбину своје браће са ослобођене територије, извршавало је обавезе покушавајући на сваке начине да избјегне војну обавезу коју је НДХ од половине 1942. протегла и на Србе.

У скоро свим већим селима Лијевча поља дјеловале су илегалне групе сарадника покрета и у најкритичнијем времену, у љето 1942, прихватале и сакривале борце који су успјели да умакну непријатељским потјерама. Према извјештају секретара Среског комитета КПЈ за Босанску Градишку, Радоја Батога, због губитка у борбама и због одласка преживјелих комуниста у јединице, није остала ниједна партијска ћелија, осим ћелије у Лијевчу, која у најстрожој илегалности дјелује успјешно на подручју Лијевча поља.

Ова ћелија је у најтежим условима, послје завршетка офанзиве на Козару, преко Нијаза Софтића одржавала везе и са сарадницима који су дјеловали у Босанској Градишци. И у тим условима добијани су подаци и извјештаји о намјерама непријатеља у граду.

У току љета 1942. пролетерске бригаде, под директиним руководством Врховног штаба, заједно са крајишким и хрватским партизанима, створиле су пространу ослобођену територију од Херцеговине па до Словеније, која је крајем 1942. године заузимала простор величине Швајцарске. У великим побједама учествовале су и снаге са Козаре.

Изненадни поновни одлазак Пете бригаде, заједно са Другом бригадом са Козаре, веома је тешко примљен у народу који се поново свим својим моћима укључио у ослободилачки покрет.

И овог пута недалеко од Горњих Подградаца, поново је остављена група бораца, рањеника и политичких радника са задатком да наставе борбу на овом подручју.

У међувремену почело је све масовније враћање интернираних козарских породица из Славоније и других крајева. Прве групе повратника стигле су у јесен 1942, а онда у неш-

Bosanska Gradiška. Soon it went up in numbers and formed a company, later a battalion which joined the brigade after its return from Podgrmeč.

Unlike their earlier practice, particularly in 1941, when the *ustаше* treated all the Serbs in Lijevo in the same brutal way, after their offensive on Mountain Kozara, they gave some signs of more lenient and tolerant disposition. The Serbian population, frightened of having to face the same fate as their compatriots in the former liberated territory, fulfilled their duties, but did everything possible to avoid the military obligation which the Independent state of Croatia extended to Serbs in 1942.

In almost all the bigger villages in Lijevo Polje underground groups of political activists were at work, receiving and hiding the wounded fighters who had managed to escape the enemy patrols. According to the report of Radoje Batoz, the secretary of the District Committee of the Communist Party, not a single party cell survived in Lijevo Polje, with the exception of the one in Lijevo. This was due to the losses in combat as well as to the fact that the surviving communists joined the partisan units. But the cell in Lijevo was active in extreme illegality in the entire region of Lijevo Polje.

In the most difficult conditions, after the end of the enemy offensive on Mountain Kozara, due to Nijaz Softić, this cell kept in touch with the activists who worked in Bosanska Gradiška. Even in such conditions the information about the enemy's activities and intentions in the town was available.

In the course of the summer 1942 the Proletarian Brigades, under the direct command of the General Staff, together with the partisans of Krajina and Croatia, liberated extensive territory from Herzegovina to Slovenia, which was the size of Switzerland at the end of 1942. The units from Kozara participated in the great victories.

The unexpected sudden departure of the Fifth Brigade, together with the Second Regiment, was a blow to the local population who joined the resistance movement and did everything possible for it.

On this occasion, a group of fighters, some wounded partisans and political activists were again left behind, not far away from Gornji Podgradci, and they had the task of continuing with the resistance to the enemy in this area.

In the meantime, the Kozara families, who had been interned in Slavonia and other regions, began to return in growing numbers. The first groups ar-

то већим таласима крајем те и почетком 1943, да би се у прољеће њихов долазак завршио, свакако изузимајући оне који су се укључили у славонске партизане. Биле су то велике окрњене породице, жене и ситнија дјеца, док је други дио тих породица, на првом мјесту одрасли мушкарци, а затим и женска омладина, био у партизанима или је био уморен у фашистичким мучилиштима. Измучени и измождени свакојаким патњама, сачувана дјечица и њихове мајке, иако невјешти и са мало снаге, приступили су оживљавању дијела козарских огњишта: на мјесто попаљених или уништених кућа прављене су „бајте“, дјелимично оштећене куће су поправљане, чишћене и припремане за ново живљење у њима.

У новим насртајима фашиста поново су продубљиване и отворане ране. Петри Лешић из Доњих Кијеваца погинуо је у офанзиви муж. Најстарије дијете су јој усташе убиле у Јасеновцу. Она је успјела да се врати на опустјело кућиште. Међутим, усташе су јој приликом једног упада из логора преко Саве на очи уморили још троје дјеце. Пребољела је ране и са таквим стравичним губицима и преживљавањима осјетила зрачак сунца када је видјела да јој је једно дијете преживјело. Тако и толико израњавана, ова Козарчанка је наставила свом снагом да ради за партизане и за слободу оних који су преживјели.

Многе козарске породице на најразличитије начине, тражиле су могућности повратка у завичај. Радиле су и поједине групе сарадника и патриота који су били на служби у котарској управи у Босанској Градишци на организацији илегалног или легалног повратка Козарчана у своја села. Усташе су ово дознале па је почело све чешће хватање колона жена и дјеце, њихово враћање у логоре и убијање. Само у децембру 1942. је сакупљена група повратника, који су најчешће пресретани на мосту у Босанској Градишци, њих око 1.200, дјеце и жена који су задржани кратко у логору Стара Градишка, затим су једне вечери упућени према Јасеновцу и у опустошеном српском насељу Ускоци сви поубијани. Главни организатори овог злочина су били фратар Мирослав Филиповић, звани Мајсторовић или „Фра сатана“, који је тада био један од шефова логора у Старој Градишци и котарски предстојник Маркан Мостарчић. Пот-

rived in the autumn 1942, and soon new groups came back, in larger numbers, at the end of 1942 and the beginning of 1943. This process was completed in the spring 1943 – of course, with the exception of the families who had followed the partisan units. The returnees were big, fragmented families, mostly women and small children, whereas the other members of these families, above all adult men, but also young women and girls, were either among the partisan fighters or had lost their lives in the fascist torture camps. Excruciated and worn out by all sorts of troubles, the little children and their mothers, lacking both skill and strength, began to bring life to their old Kozara homes: in the localities of their burnt or destroyed houses they put up shacks, or repaired partly damaged houses, cleaned them and prepared for the beginning of new life.

The new assaults of fascists opened the new and deepened the old wounds of the inhabitants. Petra Lešić from Donji Kijevci had lost her husband during the enemy offensive. The *ustаше* killed her oldest son in their Jasenovac camp. She succeeded in coming back to her devastated home. However, on one occasion, when the *ustаше*, who guarded a concentration camp, intruded in the region across the River Sava, they killed three more of her children in her presence. Her wounds healed, after such terrifying losses and experience, when she had a glimpse of a ray of sunshine: she saw that one of her children survived. This woman from the region of Kozara, after such unspeakable pain, continued to support the partisans and the cause of freedom for those who survived.

Many families from the region of Kozara tried to find different ways of returning to their homeland. Some groups of political activists and patriots, who worked in the administration of the District of Bosanska Gradiška, did what they could to assist these people to return, legally or illegally, to their villages. When the *ustаше* discovered this, they began, more and more frequently, to capture the files of women and children, to take them back to the camps and to continue their executions. In December 1942 a group of 1,200 returnees, women and children, who were mostly intercepted on the bridge at Bosanska Gradiška, was sent to the camp of Stara Gradiška. They stayed there for a short time and then, one evening, they were ordered to move in the direction of Jasenovac, but they were all executed in the devastated Serbian settlement of Uskoci. The organizers of this crime were Friar Miroslav Filipović, nicknamed

крај године ова двојица су похватили и усмртили у барама између Градишке и Јабланица још око 360 жена и дјеце са Козаре.

ОД ПРОЉЕЋА 1943. ДО ПОБЈЕДЕ

Нијемци су по преузимању управе над полицијом у НДХ марта 1943. формирали три полицијске области, а једна од њих је била у Лијевчу пољу, која је располагала и са два полицијска батаљона од по 600 људи, смјештена у Бањалуци и Горњој Тополи.

Пета козарска је без проблема пребродила нову непријатељску офанзиву на Козару у првој половини маја и онда се 30. маја вјешто и брзо пребацила преко Врбаса код Клашница, уништила непријатељску посаду у том мјесту и ступила у везу са својом новом дивизијом, Једанаестом крајишком.

Козара је од љета 1941. до прољећа 1943. на својих око 110.000 житеља на ослобођеном подручју ангажовала у партизанским јединицама и у разним видовима организованог рада на ослобођеној територији око 35.000 житеља. У тешким условима, на козарској ослобођеној територији, наставила се добровољна мобилизација, највећим дијелом дјевојака и преосталих мушкараца који су тек стасавали. У то вријеме извор нових борацких снага давао је полуослобођени регион Козаре и њена околина, нарочито Лијевче.

Обновљени козарски одред нарочито се брзо бројно ојачавао према лијевчанском подручју одакле је дотицала најјача матица добровољаца. Буковичкој чети убрзо се придружила и чета у Грбавцима. Само двије - три седмице послје одласка Пете бригаде у централну Босну, половином јуна 1943, Одред је имао три батаљона.

Одред је већ у вријеме свог формирања успјешно обављао задатке које му је развој ослободилачке борбе на овом подручју одређивао: прогонио је непријатеља, омогућавао је рад политичким позадинским радницима, спречавао пљачку од стране непријатеља и настојао да спаси приспјелу жетву.

У непријатељском извјештају поводом овог похода Пете бригаде у Лијевчу писало је да су партизани заузели више села у којима су

Majstorović or "Fra Satan", who was one of the commanders of the concentration camp in Stara Gradiška at the time, and the head of the district authorities Markan Mostarčić. At the end of this year these two people organized the capture of 360 women from the Kozara region and they were executed in the marshes between Gradiška and Jablanica.

FROM THE SPRING 1943 TO VICTORY

The Germans took over the command of the police in the Independent State of Croatia in March 1943 and three police districts were formed in this area. Lijevče Polje was one of these districts and it had at its disposal two police battalions, 600 policemen each, which were situated in Banja Luka and Gornja Topola.

The Fifth Kozara Brigade had no problems in getting over the new enemy offensive aimed at Mountain Kozara in the first half of May. On the 30th of May, by a skillful manoeuvre, it crossed the River Vrbas near Klašnice, destroyed the enemy garrison in that town and got in touch with its new division – the Eleventh Division of Krajina.

The population of the region of Kozara was about 110,000 people and from the summer 1941 to the spring 1943 about 35,000 of them gave their support in different ways to the activities of the authorities in the liberated territory, either as partisan fighters or in other forms of organized political work. Volunteer mobilization, mostly of girls and the remaining boys who were just coming of age, was carried on in very difficult conditions in the liberated territory. At the time the new fighters came mostly from the semi-liberated region of Kozara and its vicinity, particularly from Lijevče.

The renewed Kozara Regiment was growing in numbers in the Lijevče region, from which the mainstream of volunteers was coming. The company of Grbavci soon joined the company of Bukovik. Just two or three weeks after the departure of the Fifth Brigade to central Bosnia, in June 1943, the Regiment had three battalions.

Already at the time of its formation the Regiment performed successfully the tasks required by the development of the struggle for liberation in this area: it chased the enemy, it enabled the political activists to do their work behind the rear lines of military operations, it prevented the enemy's plundering and it did everything possible to save the harvest.

до тада имали власт органи НДХ или фолксдојчери.

Први упад у лијевчанска села између Врбаса и пута Бањалука – Босанска Градишка једне снажне партизанске јединице дочекало је с одушевљењем становништво у овим селима. Уз велике количине најразноврснијих дарова које је народ дао борцима, у јединице бригаде се за та два дана колико је бригада боравила у Лијевчу јавило око 200 омладинаца. Непријатељ је у Разбоју обновио посаду али је жандармеријску станицу из Кукуља повукао у Тополу, а из Косјерова у Александровац.

И поред још увијек надмоћнијих снага, Нијемци су се и даље прибојавали јачих напада јединица НОВ и настојали да подстакну четничке снаге у борбама против партизана. Очекујући напад партизана, Нијемци су уступили четницима Разбој да га они штите од напада. Послије жалбе предстојника из Градишке Мостарчића, њемачки командант је морао наредити четницима да испразне Разбој и да га уступе на чување усташама.

Један од основних предуслова за обнављање рада и живота породица, најчешће дијелова породица које су се вратиле из изгнанства или из сусједних крајева, било је протјеривање посада које је непријатељ оставио унутар ослобођене територије. Потпунија сигурност која је остваривана дубље у партизанској територији, на примјер у Подгрмечу и неким другим регионима, није могла бити остварена на овом подручју због одласка раније формираних оперативних јединица на задатке ван Козаре и неупоредиво мању бројност снага Одред у односу на снаге и број непријатељских војника у упориштима око пута Босанска Градишка – Бањалука и у Лијевчу.

У нешто бољим и дјелимично сигурнијим приликама у прољеће 1943. су у ослобођеним селима радиле три партизанске општине: Горњи Подградци, Бистрица и Турјак. Живнуо је илегални рад у двије трећине среза које су биле дјелимично ослобођене или неослобођене. Умножавале су се групе активиста по појединим селима у којима су терет послова носили чланови КПЈ, Скоја или просто, сарадници покрета. Мрежа народноослободилачких одбора и друштвено-политичких организација била је

The enemy reports about these operations of the Fifth Brigade in Lijevče Polje pointed out that the partisans took many villages, which were earlier under the control of the authorities of the Independent State of Croatia or *Volksdeutsche*.

The first thrust of a powerful partisan unit into the villages of Lijevče Polje between the River Vrbas and the road leading from Banja Luka to Gradiška was welcomed with enthusiasm by the local population. Apart from many gifts that the local people gave to the fighters, during the two days that the Brigade stayed in Lijevče, 200 youngsters joined it as volunteers. In Razboj the enemy installed its garrison again, but the gendarmerie stations had to be moved from Kukulje to Topola and from Kosjerovo to Aleksandrovac.

In spite of their superior forces, the Germans were still afraid of major operations of the units of the People's Liberation Movement and they tried to encourage the *chetnik* forces to fight against the partisans. Expecting the partisan attack, the Germans handed over Razboj to the *chetniks* to protect it from the partisans. After the protest of Markan Mostarčić, the head of the Gradiška district, the German commander had to order the *chetniks* to leave Razboj and to hand it over to the *ustaše* to protect it.

One of the basic prerequisites for the restoration of normal work and family life, mainly in the parts of the families who had come back from exile or from neighbouring areas, was the expulsion of the enemy garrisons left within the liberated territories. The comparatively higher degree of security, which was achieved deeper in the partisan territories, for instance in Podgrmeč and some other regions, could not be established in this area. Firstly, because of the departure of the partisan units which had been formed earlier here and were to be used in the operations outside the Kozara region, and, secondly, because the Regiment had far fewer fighters than the enemy in its strongholds in Lijevče and along the road from Banja Luka to Gradiška.

In the improved and partly more secure circumstances in the spring in 1943 three partisan municipalities functioned in the liberated villages of Gornji Podgradci, Bistrica and Turjak. The illegal activities gained ground in the two thirds of the district, which were either partly liberated or still occupied. The groups of political activists became more numerous in many villages, and most of their work was done by the members of the Yugoslav Communist Party or the Communist Youth League

у току прољећа и љета 1943. у потпуности обновљена и на босанскоградишком срезу.

У жеку обнављања партијских ораганизација у ослобођеним селима крајем маја 1943. формиран је и нови срески комитет КПЈ, секретар Неђо Мацура (од септембра Лазо Вукота) чланови: Ђурађ Павић, Мира Шиник, Момчило Шушњар, а нешто касније и Пиљо Станишљевић.

Обновљени су општински комитети у Горњим Подградцима, Турјаку и Бистрици. Исто тако, у току јесени 1943, формиран су општински комитети и на дјелимично ослобођеним и неослобођеним подручјима - у Романовцима, Церовљанима, затим за Бањалучку Козару, која се од септембра 1943. привремено укључила у босанскоградишки срез, називан и Лакташки или Појас. У извјештају Обласног комитета о стању партијске организације 12. новембра 1943, наводи се да на округу Козаре има 96 ћелија у позадини са 528 чланова КПЈ, од којих 122 жене, кандидата 270, од којих 153 жене и 1.012 чланова Скоја. Око једне четвртине од овог броја требало је да буде са подручја босанскоградишког среза.

Од половине августа 1942. Козара је била сва у ранама које јој је нанијела офанзива. Села попаљена и опљачкана пала су у пустош, плодови обрани, а оно што је требало обрадити остало је незасијано. Први повратници крајем 1942, а нешто масовније почетком 1943, остали су без хране. Иако знатан дио огњишта и кућа из којих је понеко остао жив нису још почели димити, у прољеће се становништво прихватило сјетве, са врло мало радне марве, плугова и других потребних оруђа, најчешће се хватајући обичне мотике.

У таквим условима дошла је до највишег изражаја солидарност преживјелих Козарчана: дијељено је све што се имало, самохраним мајкама, инвалидима и женама са много дјеце. Високи облици солидарности, помоћи и узајамности подстакли су формирање радних чета на ослобођеној територији и дјелимично ослобођеним селима у Лијевчу.

Проблем радне снаге у вријеме пролетне сјетве ријешен је ангажовањем чета, а несташница радне марве, плугова и других пољопривредних оруђа, доласком орача из лијевчанских села који су уза се носили најчешће

of Yugoslavia (SKOJ), and by those who simply supported them. The network of the people's liberation councils and socio-political organizations was completely restored in the Bosanska Gradiška district during the spring and summer 1943.

At the time of the most intense restoration of party cells in the the liberated villages at the end of May 1943 a new district committee of the Communist Party was formed. Its secretary was Neđo Macura (from September Lazo Vukota) and its members were Đurađ Pavić, Mira Šinik, Momčilo Šušnjar, and a little later Piljo Stanišljević.

The municipal party committees were also restored in Gornji Podgradci, Turjak and Bistrica. In the autumn of 1943 municipal party committees were also formed in the partly liberated and unliberated regions in Romanovci, Cerovljani and in the Banja Luka area of Mountain Kozara, which was, from September 1943, temporarily included in the district of Bosanska Gradiška, sometimes called the District of Laktaši or Pojas (Belt). The report of the District Committee on the state of party organizations, dated November 12th, 1943, points out that in the region of Mountain Kozara there were 96 cells behind the front lines with 528 party members. Among them 122 were women, 270 were candidates for party membership (153 of them were women), and 1,012 members of the Communist Youth League of Yugoslavia. About 25% of them were probably from the district of Bosanska Gradiška.

From the middle of August 1942 the entire region of Mountain Kozara felt the consequences of the offensive. The burnt down and plundered villages were devastated, everything that the fertile soil could offer was already collected, and the arable fields were unsown. The first returnees at the end of 1942, and the more numerous ones at the beginning of 1943, suffered a severe shortage of food. Even if there was no smoke from the chimneys of the houses of the few surviving people, in spring they were engaged in sowing and planting, with very few beasts of burden, ploughs or other necessary tools. In most cases hoes had to replace all other tools.

The surviving people in the region of Mountain Kozara showed great solidarity in this situation: everything was shared among them, particularly with self-supporting mothers, invalids and mothers with many children. As a result of this solidarity, mutual help and care for others, working brigades were formed in the liberated territory and in the partly liberated villages in Lijevo Polje.

храну па и сјеме. Проблем исхране војске, због истрошености резерви, посебно несташице меса, рјешаван је такође дотјеривањем стоке коју су давали сељаци у Лијевчу пољу као добровољни прилог за своју војску.

Страх од репресалија успорили су послје офанзиве процес укључивања муслиманског живља у ослободилачки покрет. Мали број муслимана се усуђивао да се активно укључи у борбу. Са хрватским живљем, које је од почетка масовније мобилисано у домобранство и милицију било је још теже радити и успјеси на његовом укључивању у активну борбу били су још увијек незнатни.

У области најелементарнијег образовања неписмене омладине најмасовнији облик рада су били аналфабетски курсеви. Крајем године почеле су припреме за оснивање првих основних школа у срезу.

Водила се брига о здрављу и хигијени становништва и бораца. Због мршаве исхране и тешких животних услова заразне болести су нападале борце и народ, посебно трбушни и пјегави тифус. Све више су се јављали случајеви венеричиних болести које су биле директна посљедица насиља фашиста над женама, а неријетко и над малољетном женском дјецом нарочито у току офанзива и послје њих. При оскудици лијекова највећа пажња је посвећивана превентиви и хигијени народа, а уништавањем узрочника тифуса, што се радило организованим запаривањем одјеће у такозваним „партизанским бурадима“.

У ово вријеме чине се и први значајнији кораци у организовању привредног живота у појединим центрима ослобођене територије, на примјер у Горњим Подградцима. Овдје је обновљена пилана која је резала даску и грађу за потребе оправке и обнављања попаљених кућа. Уз пилану је организовано низ занатских радионица. Послове је претежно обављала женска радна снага, јер су мушкарци углавном били укључени у јединице покрета

Working brigades took care of the spring sowing, and they were helped by the ploughmen who came from the villages in Lijevče Polje, often bringing their own food and even seeds, so that this task was performed in spite of the shortage of beasts of burden, ploughs and other necessary tools. Due to the lack of reserves of food-stuffs, especially meat, it was difficult to supply soldiers with basic food necessities, but the peasants from Lijevče Polje often drove their herds to Mountain Kozara and gave them as their voluntary donation for their army.

When the offensive was over, the fear of reprisals slowed down the inclusion of the Muslim population into the liberation movement. Few Muslims had the courage to take active part in the struggle against the enemy. It was even more difficult to attract the Croation population, because most of it was mobilized or included in police units from the beginning of the occupation. They joined the active struggle against the enemy only in negligible numbers.

In the area of elementary education special courses were organized for teaching the illiterate young population how to read and write. At the end of the year, the first measures were taken for the establishment of primary schools in the district.

Special attention was paid to the health care and the hygienic living conditions of the people and of the fighters. Due to inadequate diet and difficult living conditions both the fighters and the population were easy victims of infectious diseases, particularly of typhus fever and abdominal typhus. The cases of venereal diseases were more and more frequent, often as a result of the fascists' raping of women, and, not infrequently, of young girls who were under age, particularly during their offensive and immediately afterwards. Because of the lack of appropriate medicaments, special attention had to be paid to the preventive measures and the hygienic life conditions, such as the destruction of the carriers of typhoid fever by boiling clothes in the so-called "partisan barrels".

At this time first measures were taken in organizing economic life in the centers of the liberated territory, as, for instance, in Gornji Podgradci. A saw-mill was restored there and it provided planks and lumber for the reparation and renovation of the burnt houses. Several workshops for different crafts were also established. Women did most of the work, because men were included into the army units of the resistance movement.

ФОРМИРАЊЕ НОВИХ ПАРТИЗАНСКИХ ЈЕДИНИЦА НА КОЗАРИ

Само у раздобљу од око три мјесеца свога постојања Козарски одред је, и поред тога што је са Козаре отишло у том времену у друге јединице око 700 добровољаца, стасао у снажну јединицу. Годину дана раније говорили су да је Козара заувјек „умирана“ и да је постала гроб партизана, али командант њемачких трупа у НДХ фон Литерс у извјештају од јула 1943. примјећује да је на Козари само у току прољећа број партизана удвостручен.

Од обновљеног Козарског одреда, формирана је 11. бригада са око 1.160 добро наоружаних бораца.

И овог пута је трећи батаљон, сада у саставу 11. бригаде, остао везан за босанскоградишки срез, јер је већи дио борачког састава тога батаљона био одавде. Удар његових активиста је био усмјерен према Сави од Орахове до Петнаестог километра и даље на југ кроз Лијевче према посадама на комуникацији Босанска Градишка – Клашнице, све до познатих усташких упоришта у Шимићима и Мичијама. Он је водио борбе и у другим крајевима.

У току формирања 11. бригаде издвојена је јединица од 168 бораца из састава Козарског одреда (другог по реду) и од ње је 8. септембра формиран нови, трећи по реду Козарски одред.

Захваљујући и даље масовном приливу нових бораца из новоослобођених села Козаре, Поткозарја и околине нови одред је брзо израстао у добру јединицу, која је крајем октобра имала око 260 бораца, међу њима 64 члана КПЈ, 12 кандидата и већи број скојеваца.

Стицајем потреба и овај одред је био усмјерен углавном према стратегијски важном правцу за Нијемце, долином Уне и око Сане, гдје је водио низ веома успјелих акција.

Дошло је до несвакидашње појаве, да простор који је слао у групама на стотине бораца директно у оперативне јединице, који су дејствовали на другим теренима, остане веома слабо заштићен и брањен. Почетком септембра непријатељ је одлучио да учини злочиначки испад на ослобођену територију, у села Драгеље и Кијевце.

THE FORMATION OF NEW PARTISAN UNITS ON MOUNTAIN KOZARA

Within the first three months of its formation the Kozara Regiment grew into a powerful army unit, even if 700 of its volunteers had joined some other partisan units. The enemy estimate, given a year earlier, claimed that Kozara was “pacified” forever and that it was turned into a partisan cemetery. But the commander of German forces in the Independent State of Croatia pointed out in his report, written in July 1943, that the number of partisans on Mountain Kozara had doubled.

The restored Kozara Regiment was the nucleus for the formation of the Eleventh Brigade with 1,160 well armed fighters.

This time the 3rd battalion remained located again in the district of Bosanska Gradiška, because most of its fighters came from this area. Its operational activities were aimed at the River Sava from Orahova to the fifteenth kilometer from it, and further south through Lijevo Polje towards the garrisons along the line of communication Bosanska Gradiška – Klašnice, all the way to the well-known *ustaše* strongholds in Šimići and Mičije. It also operated in other regions.

In the course of the formation of the Eleventh Brigade a special unit of 168 fighters was set aside from the second Kozara Regiment and on the 8th of September it formed the nucleus of a new, third Kozara Regiment.

Many people joined partisan units from the recently liberated villages in the region of Mountain Kozara, the foothills of Potkozarje and their vicinity, so that the newly established regiment soon became a reliable military unit, with 260 fighters – 64 Communist Party members, 12 candidates for the party and many members of the Communist Youth League of Yugoslavia among them.

In the given circumstances this regiment was also aimed at the strategically important line of communication for the Germans, along the valley of the River Una and around the River Sana. It was in this region that it carried out some of its very successful military operations.

However, what was unusual in the given circumstances was the fact that the region which sent hundreds of fighters directly into operative military units, was itself poorly protected and defended, while its fighters were engaged in other areas. At the beginning of September the enemy decided

Уз пуну асистенцију нациста из редова фолксдојчера превезено је ноћу између 9. и 10. септембра 1943. из усташког логора у Старој Градишци око 200 у крви огрезлих усташких кољача, под командом управника логора Стјепана Босака, Усташе су почеле палити и клати све житељство које је успјело да преживи многе покоље и страдања у Козарској офанзиви и у логорима. Ухваћено је и уморено најстрашнијом смрћу 86 лица, највећим дијелом жена и дјеце и најчешће из породица у којима су то били ријетки преживјели који су требали да очувају огњишта да се не угасе. Усташе из Фојнице – Мато Абаб и Никола Мишковић, силовали су на сеоском мостићу наочиглед мајке њене двије још нестасале кћери, затим мајку наочиглед унесрећених кћери и онда их све три исјекли ножевима. Кољачи сатника Маринка Полића, из Херцеговине, уз остале, уморили су страшном смрћу домаћина Стеву Марковића, његову супругу и петоро нејаке дјеце које су повезали жицом око пласта сијена и онда га запалили. Младу мајку Гроздану Аџић су заједно са двоје дјечице боли ножевима а онда их у ранама бацали живе у кречану. Кољачима је помагао сусјед, домаћин фашиста из тога краја, Емил Гамбаровски.

Због страдања становника Кијеваца и Драгеља приступило се формирању новог Градишколијевчанског одреда. За двадесетак дана крајем новембра Градишколијевчански одред је нарастао на око 100 бораца сврстаних у двије чете. Градишколијевчански одред, на подручју гдје је и даље вршена жива мобилизација нових добровољаца, задржао је до краја 1943, само двије чете са око 180 војника.

Одред је фактички стално дању и ноћу морао да буде ангажован на патролирању, извиђању и одвраћању непријатеља уколико крене на тако широком простору. Тешко је било и помислити да би он могао да заустави и разбије далеко надмоћније колоне, али је својим отпором омогућавао да се благовремено припреми и извуче становништво са дијелом покретне имовине и тако спасе многи животи.

to make a break-through and committed some of the worst war atrocities in the villages of Dragelji and Kijevci.

With the full assistance of the Nazi *Volksdeutsche* about 200 of the blood-stained *ustаше* slaughterers were taken from their concentration camp in Stara Gradiška and brought to this region during the night between September the 9th and the 10th 1943. They were under the command of Stjepan Bosak, the commander of their concentration camp. They began by setting fire to all the houses and slaughtering all the people who had survived the previous slaughtering expeditions and who had suffered so much during the Kozara offensive and in the concentration camps. They captured 86 people and tortured them to death, mostly women and children from the families in which very few members survived and tried to save their homes from total destruction. The *ustаше* from Fojnica, Mato Abab and Nikola Mišković, raped two underage sisters in front of their mother on a small village bridge. Then they raped the mother in the presence of her two unfortunate daughters, and, finally, chopped up all the three of them with their knives. The slaughterers of the unit of Marinko Polić, an officer from Herzegovina, killed with unspeakable cruelty, among others, Stevo Marković, head of his household, his wife and their five children: they tied them with wire to a haystack and then set fire to the hay. With their knives they stabbed Grozdana Adžić, a young mother, and her two small children, and then threw them, half alive, into a limekiln. The slaughterers had the help of Emil Gambarovski, a local fascist and a neighbour of the victims.

A new Gradiška-Lijevče regiment was formed to stop the further massacre of the people in this region. After about three weeks, by the end of November, this regiment numbered about 100 fighters distributed in two companies. The mobilization of new volunteers went on in this area, but the regiment had only two companies (180 soldiers each) by the end of 1943.

The regiment had to be active day and night in patrolling, reconnoitering enemy positions and stopping their sporadic actions in a large area. It was, of course, impossible to imagine that the regiment could rout and conquer the much stronger forces of the enemy, but its resistance often enabled the population to prepare in time and retreat with some of their possessions, so that many lives were saved.

НАПАД НА ГАРНИЗОНЕ У БАЊАЛУЦИ И БОСАНСКОЈ ГРАДИШЦИ

Операција је припремљена и изведена у ноћи између 31. децембра 1943. и 1. јануара 1944. Предуслов сваком успјеху на правцу гарнизона у Босанској Градишци било је брзо продирање у центар града и уништавање понтоноског моста преко ријеке Саве како би се онемогућила интервенција и довоз појачања, првенствено моторизованих и оклопних јединица које би могле да осујете не само успјех у борби за Градишку, већ и евентуални успјех битке за Бањалуку.

Међутим, непријатељ је већ био поучен лошим искуством из сличних напада на градове, у центру Босанске Градишке припремио је низ тврдих зграда за успјешну кружну одбрану, а простор око моста ојачао системом бункера, жичаних препрека и минских поља. Иако су борци упорно нападали и успијевали савладати отпор усташа у линијама утврђења око моста, минирање је било веома отежано све масовнијим нападима са друге стране ријеке. И после подне, када су већ постојали изгледи да непријатељ неће успјети да се одржи, појавила се моторизована колона од Доње Тополе, а извиђачи су јавили да иде још моћнија моторизована групација према граду са југа, па је штаб бригаде наредио повлачење на линију одбране западно од града и пута Босанска Градишка – Бањалука. Обје стране су имале знатне губитке.

Бањалука није била потпуно ослобођена, али су снаге једног од највећих гарнизона у Босни биле разбијене и знатним дијелом уништене. У току ових борби непријатељ је, рачунајући и борбе у Босанској Градишци, имао губитке од око 2.500 војника. Партизани су дошли до значајног плијена у наоружању, муницији и другој роби потребној за војску или ослобођену територију. И јединице Петог корпуса имале су знатне губитке, близу 900 бораца, од којих око 450 погинулих и 420 рањених, рачунајући ту и губитке на бојишту око Босанске Градишке.

Овај напад на крупне гарнизоне у Бањалуци и у Босанској Градишци имао је силан морални ефекат у даљној мобилизацији бораца за партизанске јединице. Знајући да је у борачком саставу јединица које су учествовале у

ATTACKS ON THE GARRISONS IN BANJA LUKA AND BOSANSKA GRADIŠKA

The operation was carefully prepared and carried out during the night between December 31st, 1943 and January 1st, 1944. In order to succeed in their attack aimed at the garrison in Bosanska Gradiška partisans had to make a quick breakthrough in the center of the town and destroy the pontoon bridge on the River Sava, to make it impossible for new reinforcements, primarily motorized and armored units, to intervene. These could jeopardize the outcome not only of the battle for Gradiška, but also of the battle for Banja Luka.

However, the enemy had the experience of similar partisan attacks of other towns. In the center of Gradiška many strongly built houses were prepared for a circular defense, and the area around the bridge was fortified by a system of bunkers, barbed wire and minefields. The partisans attacked persistently and succeeded in breaking through the *ustаше* lines of fortifications around the bridge, but the mining of the bridge proved very difficult because of the enemy's massive attacks from the other side of the River. In the afternoon, when it seemed that the enemy would not be able to keep his positions, a motorized unit appeared from Donja Topola, and military observers sent the information of other stronger motorized units approaching the town from the south. The command of the brigade ordered a withdrawal of troops to their initial positions along the line of defense to the west of Bosanska Gradiška and of the road from Bosanska Gradiška to Banja Luka. Both sides had considerable losses.

Banja Luka was not liberated, but the forces of one of the strongest garrisons in Bosnia were routed and partly destroyed. In these two battles the enemy lost 2,500 soldiers. The partisans seized considerable booty: armaments, ammunition and other goods necessary for the army and the liberated territory. The units of the Fifth Corps suffered also considerable losses, almost as many as 900 fighters (450 killed and 420 wounded), including the losses in the battles around Bosanska Gradiška.

The attacks on the big garrisons in Banja Luka and Bosanska Gradiška had an enormous moral impact on the mobilization of fighters for partisan units. The enemy knew that there were 90% of Serbs in the units which participated in the attacks, and so he decided to kill all the surviving Serbs in town. Hundreds of *ustаше* malefactors – from the

нападу било преко 90% Срба, одлучили су да побију све у граду преживјеле Србе. У хајци за хватањем ових несрећника, највећим дијелом жена и дјеце, нашле су се стотине усташких злочинаца из логора Стара Градишка, Јабланца и других испостава Јасеновачког логора. Ухваћене грађане, међу којима је било и пет муслимана и три Словенца, који су активно сарађивали са партизанима, најсвирепије су мучили, клали и вјешали по мосту, улицама и парковима града. Само мањи број Срба успио се сакрити уз помоћ својих комшија муслимана и Хравта или у разним забитима града и преживјети и овај покољ. Пошто је покушај продора усташких јединица према селима Козаре био одбијен од партизанских јединица, усташки кољачи су кренули у недјељу преко Саве у Доњу Варош и Ускоке и тамо похватили још 143 преживјела Србина и све их у барама преко Саве поклали.

НОВА ОФАНЗИВА НА КОЗАРУ И НОВИ ЗЛОЧИНИ

Напад јединица Петог крајишког корпуса присилио је окупатора да са других подручја упути дијелове својих јединица према Бањалуци, Босанској Градишци и просторима сјеверозападне Босне. С обзиром да је бањалучка операција снага ослободилачког покрета својим претежним дијелом вођена на ширем подручју Козаре и њене околине, нарочито Лијевча, најснажнији удар њемачких јединица усмјерен је према овом дијелу Босанске Крајине. Босанску Градишку, њену околину и знатнији дио Лијевча, почеле су да посједају јединице 187. њемачке дивизије, попуњене квислинзима из редова народа Совјетског Савеза, међу њима било је понајвише Черкеза.

Читаву ову непријатељску групацију, коју су подржавале усташко-домобранске и фолксдојчерске посаде дуж пута кроз Лијевче, морале су да заустављају већ преморене и бројно слабашне снаге из састава Градишко-лијевчанског одреда који је имао око 250 бораца и три партизанске страже у општинама - у Горњим Подградцима 12 бораца, у Бистрици десет и у Турјаку осам. Остаци породица из ослобођених дијелова среза нису могли ни рачунати за неку трајнију заштиту већ су морали прибјећи формирању избјегличке колоне

of Stara Gradiška, Jablanica and other detention centers of the concentration camp of Jasenovac – took part in the pursuit of these unfortunate Serbs, mostly women and children. Those who were caught – and there were five Muslims and three Slovenes among them, who collaborated with the partisans – were cruelly tortured, slaughtered or hanged either on the bridge or in the streets and parks in town. Very few Serbs succeeded in hiding in some secluded corners of the town, or, with the help of their Muslim or Croat neighbours, managed to survive this massacre. As the attempt of the *ustаше* forces to make a break-through on Mountain Kozara was repulsed by partisan units, the *ustаше* malefactors crossed the River Sava on Sunday and when they reached Donja Varoš and Uskoci, they captured 143 surviving Serbs and slaughtered them in the marshes near the River Sava.

NEW OFFENSIVE AIMED AT MOUNTAIN KOZARA AND NEW CRIMES

The attack of the units of the Fifth Corps of Krajina forced the occupiers to withdraw their units from other regions and send them towards Banja Luka, Bosanska Gradiška and the area of north-western Bosnia. The operations of the forces of the liberation movement aimed at Banja Luka were mostly carried out in the wider area of Mountain Kozara and its vicinity, particularly in Lijevče Polje, so that the strongest attack of the German forces was aimed at this part of Bosanska Krajina. The units of the 187th German division, joined by quislings from the Soviet Union, mostly Circassians, began to take over the control of Bosanska Gradiška, its vicinity and a considerable part of Lijevče Polje.

These forces had the support of the garrisons of the *ustаше*, the *domobrani* and the *Volksdeutsche* posted along the road in Lijevče Polje. They could be opposed only by the exhausted and weak units of the Gradiška and Lijevče Polje Regiment, which numbered 250 fighters and three partisan sentries in the local municipalities: twelve men in Gornji Podgradci, ten in Bistrica and eight in Turjak. The remaining members of the families from the liberated regions of this district could not rely on any lasting protection, but had to form refugee files, which tried, by skilful maneuvering, to avoid contact with enemy firing squads.

The file, which started from Gornji Podgradci and climbed up to Bukovica, led by the head of the

и вјештом маневрисању и избјегавању сусрета са непријатељским стрељачким линијама.

Само колона која је кретала из Горњих Подградаца уз Буковицу, коју је уз остале активисте предводио предсједник Среског одбора, Мирко Ситничић, бројала је око 6.000 жена и дјеце. Тешкоће, нарочито болеснима и дјецом, чинио је снијег који је почео да мете, али је тај исти снијег доносио спас, брисао је трагове дуге колоне људи и стоке. Благовремено је извршена евакуација болнице у Буковици.

Черкеске јединице су ухватиле 13 омладинки из села Грбаваца које су носиле храну рањеницима у партизанској болници у Буковици, а нису биле обавијештене о почетку офанзиве, силовали их, мучили на разне начине, неким изрезивали петокраке на челима и грудима и онда их побили.

Утврђено је да је силовано још око 205 жена, од дјевојчица до старица, које су успјеле преживјети трауме. Запаљено је 839 кућа и опљачкане су велике количине хране. Народ је показивао своје незадовољство због слабе обезбјеђености овог региона од непријатеља и своју критику упућивао на народноослободилачке одборе.

У првој половини 1944. на подручју Бањалуке и Босанске Градишке и на линији упушта која их повезују, било је трајније стационирано најмање око 12.000 војника: Босанска Градишка са око 1.200 непријатељских војника; у Дубравама сатнија муслиманске милиције, у Доњој Тополи, Средњој Тополи и Горњој Тополи око 450, претежно Нијемаца, у Александровцу (Adolfstalu) 180 Нијемаца; жандармеријске станице од 20 до 80 оружника у Береку, Машићима, Крнетама, Јунузовцима, Кукуљама, Косјерову, Лакташима; групе легионара у Долини, Шимићима, Мичијама.

Од друге половине фебруара 1944. највећа пажња је посвећивана мобилизацији нових бораца за попуно углавном оперативних јединица које су се тада бориле на другим просторима ван градишког терена. Мобилизација је била корисна за родбину која је овдје остајала на неослобођеној територији, јер је обично правдана насилним одвођењем од стране партизанских патрола. Иако је највећи број мобилисаних бораца индиректно упућиван у

District Council Mirko Sitničić and other political activists, numbered about 6,000 women and children. The increasing snowfall was a curse for the children and the diseased, but it was also a blessing which promised salvation, because it covered the traces of the long file of people and cattle. The partisan hospital was evacuated to Bukovica in good time.

The Circassian military units caught thirteen young girls from the village of Grbavci, who carried food to the wounded fighters in the hospital in Bukovica and who were not informed about the beginning of the enemy offensive. They were raped and tortured; some had five-pointed stars cut into their foreheads or breasts, before they were all killed.

It has been proven that another group of 250 women were raped, including small girls and very old women, but they survived the shock. A total of 839 houses were burnt and great quantities of food were stolen. People showed their dissatisfaction with the poor protection of this region and blamed the members of the partisan municipal councils for it.

In the first half of 1944 at least 12,000 enemy soldiers were permanently stationed in the region of Banja Luka and Bosanska Gradiška, including the strongholds along the lines of communication: 1,200 soldiers in Bosanska Gradiška; a company of Muslim policemen in Dubrave; 450 soldiers (mostly German) in Donja Topola, Srednja Topola and Gornja Topola; 180 German soldiers in Aleksandrovac (Adolfstahl); 20–80 armed gendarmes in each of their stations in Berek, Mašići, Krnete, Junuzovci, Kukulje, Kosjerovo, Laktaši; groups of legionnaires in Dolina, Šimići, Mičije.

From the second half of February 1944 one of the most important tasks was the mobilization of new fighters for the units operating in other areas, outside the Gradiška territory. Mobilization proved sometimes useful for the relatives who stayed in the territory under enemy control, because it was often explained as forceful abduction performed by partisan patrols. Most of the mobilized fighters were sent to units operating in other areas, but some stayed and strengthened the Gradiška–Lijevoče regiment.

In spring 1944 a special Lijevoče company, attached to the command of Bosanska Gradiška, was formed. It was called the Combat Unit, and was expected to help in overcoming the difficulties in mobilization, in protecting the economy, in enabling political activists to do their work. During 1944 this company was engaged in diverse activities in the re-

оперативне јединице, ојачавале су и јединице Градишколијевчанског одреда.

Да би се лакше превазилазиле потешкоће за мобилизацију бораца у Лијевчу и у рјешавању низа других задатака из области привреде, политичког дјеловања и слично, још у прољеће 1944. формирана је посебна лијевчанска чета команде мјеста Босанска Градишка, називана и Ударна чета, која је у току 1944. рјешавала највећи дио задатака на подручју између Врбаса и пута Босанска Градишка – Клашнице.

Утицај непријатеља у Лијевчу рапидно је слабио. Непријатељ је и сам признао да се његов стварни утицај још једино задржао у уском појасу око комуникације. Тако је трећа чета Градишколијевчанског одреда ступила у борбу против Нијемаца и усташа на пољима између Нове Тополе и Берека усред дана 14. јуна 1944. и након три часа успјела преотети од Нијемаца и усташа пет савезничких авијатичара.

НОВИ ПОКУШАЈИ ОСЛОБОЂЕЊА БОСАНСКЕ ГРАДИШКЕ

Напад партизанских јединица био је отежан темељитим припремама утврђења за одбрану које је непријатељ годинама дограђивао и проширивао. Препреке су биле посебно пажљиво постављене на прилазима понтонском мосту у Босанској Градишци, чије је брзо и ефикасно рушење било један од важнијих кључева успјеха цијеле операције.

Улажући крајње напоре и примјерну одважност борци првог и трећег батаљона савладали су отпоре на улазу у град и већ иза поноћи почели борбе за поједине утврђене тачке у граду. Међутим, прилаз мосту је био као и први пут, због читавог система утврда скоро немогућ, уз то ватра са супротне стране је била све убитачнија. Јединице које су нападале са југа успјеле су иза поноћи савладати отпоре на насипу и продријети у град. Почела је жестока борба прса у прса за сваки угао куће или изграђеног утврђења и када је требало очекивати да се нешто оствари од планираног успјеха, око четири сата је почела пристизати помоћ непријатељу из Окучана, Јасеновца и других мјеста. У исто вријеме са југа лијевчанског пута су се појавиле колоне непријатељских возила. Штаб

between the River Vrbas and the road Bosanska Gradiška – Klašnice.

The enemy's control of Lijevče Polje was rapidly declining. The enemy admitted that he fully controlled only the narrow belt in the vicinity of the main road. The third Gradiška-Lijevče regiment attacked the Germans and the *ustaše* in the fields between Nova Topola and Berek in the middle of the day on June 14th, 1944. After three hours of fighting the regiment succeeded in liberating five pilots of the Allied Air Force, who were held as prisoners of war by the Germans and the *ustaše*.

NEW ATTEMPTS TO LIBERATE BOSANSKA GRADIŠKA

The attack of the partisan units was now much more difficult because the enemy spent several years making extensive preparations for the defense of his strongholds. Obstacles were systematically placed to prevent access to the pontoon bridge, and the success of the entire operation depended on the quick and effective destruction of the bridge.

With great effort and exemplary courage the fighters of the first and third batalion broke through the surrounding defense lines and after midnight attacked the strongholds in the town. However, the access to the bridge, as on the previous occasion, was almost impossible, because of the extensive system of fortifications and of the fire from the other side, which was murderous. The units, which attacked the town from the west broke through the defense lines on the embankment after midnight and penetrated into the center. The fighters were soon engaged in bitter hand-to-hand combat for every stronghold and every corner of every house. When it seemed that the enemy was going to be defeated, as planned, about four o'clock in the morning, the reinforcements began to arrive to help them from Okučani, Jasenovac and other locations. At the same time the files of motorized vehicles appeared from the southern side of the main road in Lijevče Polje. The command of the eleventh brigade chose the only possible way of avoiding this danger – retreat towards the liberated territory at the bottom of Mountain Kozara and the establishment of a new defensive front along the line from Mokrice to Rovine.

However, this major military operation shattered the remnants of the regime of the occupiers and their quislings in this region; the enemy suf-

11. бригаде одабрао је једини могући излаз из опасности – повлачење у току 19. септембра према ослобођеној територији под Козаром и формирање фронта одбране на линији од Мокрица до Ровина.

Ипак, ова крупна операција потресла је остатке окупационог режима окупатора и квислинга на овом подручју и нанијела непријатељу нове губитке које он више није могао ни дјелимично надокнадити. Скоро у цијели му је уништен један од већих гарнизона у Југославији - бањалучки, са цијелом опремом. У маси великог ратног и другог плијена заплијењено је 29 топова, осам бацача, три тенка и пет исправних авиона. Непријатељ је имао укупне губитке од 6.360 бораца, од којих се већи дио предао партизанима, њих око 3.360, укључило се у њихове јединице. Партизански корпус је изгубио око 736 бораца.

У току борби скоро сви фолксдојчери су се нашли у ратом захваћеном подручју и били су присиљени да са покретним пртљагом у избјегличким колонама потраже свој спас у бјежању. У току операције иселили су се сви осим неколицине симпатизера и сарадника ослободилачког покрета.

Одмах по добијању наредбе за повлачење штабови јединице Петог корпуса су позвали становништво да бјежи из својих кућа са покретном имовином на ослобођену територију. Усташке јединице, нарочито оне из јасеновачког логора, са својим командантом Максом Лубурићем на челу, почели су убијати све оне који нису успјели побјећи. У Мрчевцима убијено је око 100 жена и дјеце, у Косјерову 14, у Маглајанима 120, у Петошевцима 131 (а раније је било још уморено 131), у Лакташима 46, у Јакуповцима 49, затим на десетине у Ламинцима, Сеферовцима, Вакуфу и другим селима. Уз то је из Лијевча отјерано у логоре око 600 одраслих грађана. Усташе су покушале убијање недужних грађана и у граду Босанска Градишка. Уз мали број још преосталих Срба, које су иначе одреда и без икакве провјере убијали само зато што су Срби, почели су да хапсе муслимане и неколицину Хрвата за које су сумњали да су сарађивали са партизанима. Кад су спремили покољ ухапшене групе у подруму једне од зграда, за то су дознали домобрани и заједно са једним својим официром растјерали су усташке коља-

fered new losses and he could not, even partly, make up for them. The garrison of Banja Luka, one of the larger garrisons in the country, was completely destroyed, together with its equipment. The partisan units captured twenty-nine guns, eight mortars, three tanks and five planes (in good working order). The enemy lost 6,360 soldiers: most of them surrendered to the partisans and 3,360 of them joined partisan units. The partisan corps lost about 736 fighters.

Almost all the *Volksdeutsche* who happened to be in this region of war operations were forced to leave it with their belongings. They left in long files of refugees who tried to survive by running away. With the exception of several sympathizers of and collaborators with the liberation movement, all of them emigrated to other regions during the war operations.

As soon as orders were issued for the retreat of partisan forces, the Staff of the Fifth Corps advised the population to leave their houses and move, with their belongings, to the liberated territory. The *ustаше* units, particularly the ones from the Jasenovac concentration camp, headed by their commander Maks Luburić, started killing all those who failed to escape. 100 women and children were killed in Mrčevci, 14 in Kosjerovo, 120 in Maglajani, 131 in Petoševci (where as many were killed before), 46 in Laktaši, 49 in Jakupovci, and dozens in Laminci, Seferovci, Vakuf and other villages. 600 adult citizens were driven away to concentration camps from Lijevče Polje. The *ustаше* also attempted to kill many innocent citizens in the town of Bosanska Gradiška. They arrested the few Serbs who remained in town, after they had previously killed many just because they were Serbs. Then they arrested some Muslims and several Croats, suspected of collaborating with the partisans. They prepared to kill all of them in a cellar, but the regular soldiers, *domobrani*, found out about it and, with one of their officers, drove away the *ustаше* slaughterers and took these citizens under their protection. In order to quench their maddening thirst for blood, the *ustаше* went to the camp of Stara Gradiška, ordered all camp inmates to line up, separated out all the Serbs and killed them.

The partisan units went up in numbers as many new fighters joined them. Following the order of the Staff of the Fifth Corps, dated October 1st, 1944, the three regiments of Gradiška–Lijevče, Kozara and Timar, formed the Twentieth Brigade. This Brigade took over the military operations in the region of

че и ове грађане узели под своју заштиту. Да би угасили своју сулуду жеђ за убијањем, отишли су у логор Стару Градишку, наредили постројавање свих логораша, издвојили све Србе и поубијали их.

Масован прилив нових бораца довео је до бројног пораста партизанских јединица. Наредбом Штаба Петог корпуса од 1. октобра 1944. од Градишколијевчанског, Козарског и Тимарског одреда формирана је 20. бригада. Она је умјесто 11. бригаде, која је по налогу штаба корпуса кренула у завршне операције на исток, преузела као своје оперативно подручје простор Козаре и њене околине.

ПОЗАДИНА У ЗАВРШНОМ РАЗДОБЉУ РАТА

У Среском народноослободилачком одбору за Босанску Градишку, са сједиштем у Горњим Подградцима, извршене су потребне допуне. Састав овог одбора чинили су предсједник Мирко Ситничић, секретар Момчило Шушњар и чланови Милош Карапетровић, Војо Радић, Јово Крагуљ, Мирјана Шиник и Милош Поповић. У другој половини године највише се ширила ослобођена територија партизанске општине Турјак, којој се уз једанаест ранијих села са сеоским НОО прикључују и Мичије, насеље са хрватским живљем, у коме је у прво вријеме радио илегални сеоски одбор а затим и легални са активистима: Антић Куртовић као предсједник и чланови Јанко Павић, Пиљо Ђорковић и Иво Ђорковић. Ово је био први сеоски одбор у једном хрватском насељу на подручју среза, те је имао велики значај у придобијању хрватских сељака на територији Босанске Градишке.

Војнопозадинске послове, посебно оне везане за службу заштите и безбједности становништва, водила је Команда мјеста Босанска Градишка, такође са сједиштем у Горњим Подградцима и партизанске страже при општинама на ослобођеној територији у Горњим Подградцима, Бистрици и Турјаку.

У јесен 1944. на терену Босанске Градишке, као и на цијелом подручју Козаре, формирана је организација Народног фронта. Октобра 1944. на среској конференцији изабран је Срески одбор Народног фронта за Босанску Градишку, чије је сједиште било такође у Горњим Подградцима.

Mountain Kozara and its vicinity, and the Eleventh Brigade, following the order of the staff of the corps, moved to the east to take part in the final war operations.

THE REAR REGIONS AT THE END OF THE WAR

Additional members were co-opted to the District Council of the Liberation Movement for Bosanska Gradiška. The head of the District Council was Mirko Sitničić, its secretary Momčilo Šušnjar and its members were Miloš Karapetrović, Vojo Radić, Jovo Kragulj, Mirjana Šinik and Miloš Popović. In the second half of the year the liberated territory was mostly extended in the municipality of Turjak, with its eleven village councils of the People's Liberation Movement. When the village of Mičije, with its Croatian population, was liberated in this area, a new legal village council was established instead of the previous one which functioned illegally. It included the following political activists: Antić Kurtović (as its head) and Janko Pavić, Piljo Ćorković and Ivo Ćorković (as its members). This was the first Croatian village council in the district, and so it played an important role in attracting the Croatian peasantry to the partisan cause in the region of Bosanska Gradiška.

The command of Bosanska Gradiška, situated in Gornji Podgradci, and the partisan sentries in the municipalities of Gornji Podgradci, Bistrica and Turjak were in charge of the military and civilian administration in the rear regions of the liberated territory.

In autumn 1944 People's Front organizations were formed in the territory of Bosanska Gradiška and in the entire region of Mountain Kozara. The District Council of the People's Front for Bosanska Gradiška was elected in October 1944, and its seat was also in Gornji Podgradci.

From the end of 1944 the Reserve Intelligence Center for Bosanska Gradiška, within the framework of Regional Intelligence Center for Mountain Kozara, was very successful in its activities in Lijevo Polje

Due to the well organized network of collaborators and their communication in this region, and particularly to the collaborators who succeeded in sneaking into the enemy services, detailed data were readily available about the numbers of enemy soldiers in each garrison and stronghold, about

Од краја 1944. на подручју Лијевча веома је успјешно дјеловао Резервни обавјештајни центар за Босанску Градишку, у оквиру Подручног обавјештајног центра Козара.

Захваљујући добро организованомј мрежи сарадника и веза у овим крајевима и појединим сарадницима који су се увукли у непријатељске службе, када је год то било потребно добијани су детаљни подаци о броју непријатељских снага у појединим гарнизонима и упориштима, о њиховим плановима, расположењу, намјерама да се предају или да пређу на страну ослободилачког покрета.

Кроз читав период рата у ослобођеним селима среза према Козари био је велики број избјеглица које је требало, колико-толико смјестити и нахранити. На територији среза дејствовале су стално мање или веће партизанске јединице, са рањеницима као и партизанске болнице у шумама Козаре.

Користећи искуства из 1942. велика пажња је посвећивана формирању и ускладиштењу што већих резерви хране. У рукама Среског одбора било је не само прикупљање већ и подјела хране за потребе јединица и становништва.

Један од значајнијих извора резерви потицао је из прикупљене љетине коју су сабирале радне јединице из међупростора према непријатељу па и из неослобођених дијелова и поља. Омладинска радна бригада „Народни херој Стојан Грујичић Јаруга“, под заштитом партизана пожњела је у љето 1944. поља на међупросторима према непријатељу у Шимићима, у Горњој Јурковици, Мичијама, затим према Сави до Орахове и Гашнице. Радне јединице су у октобру 1944. обрале кукурузе у пољима поред пута које су били засијали фолксдојчери, наомак непријатељских упоришта. Услиједила је косидба коју су због малог броја радно способних мушкараца, који нису били још отишли у оперативне јединице, обављале углавном жене.

Жетва пшенице је обављена брзо и организовано, иако су на цијелом босанскоградишком срезу биле свега двије вршалице и то са малим резервама горива и уља. Главну снагу у вршењу жита су одиграли коњи, а на неким мјестима и људи, избијајући жито из класја ручно.

Једна од честих тема била је везана за јачање политичког разумијевања и сарадње

their plans, about the prevailing atmosphere, about their intentions to surrender or side with the liberation movement.

During the war large numbers of refugees had to be provided with food and some sort of accommodation in the liberated villages in the area of Mountain Kozara. Smaller or larger partisan units were constantly active in this territory and they had to take care of their wounded fighters and protect the hospitals in the forests of Mountain Kozara.

Due to the experience of 1942, special attention was paid to the acquisition and storage of large reserves of food. The District Council had to take care not only of the acquisition, but also of the distribution of food among military units and the civilian population.

The summer harvest, gathered by the working brigades in no man's land, and even in the unliberated territory, was an important source of food reserves. The Youth Working Brigade "National Hero Stojan Grujić Jaruga", under the protection of partisan military units, reaped the crop in no man's land around Šimići, Gornja Jurkovića, Mičije, and also in the valley of the River Sava near Orahova and Gašnica. In October 1944 working brigades gathered the maize planted by the *Volksdeutsche* in the fields near the main road, within reach of the enemy strongholds. This was followed by the mowing of grass, which had to be done mainly by women, because there were very few men, capable of hard work, who had not joined the partisan military units.

The wheat harvest was well organized and done quickly, even if there were only two threshing machines available in the district of Bosanska Gradiška, with scanty reserves of fuel and oil. The threshing of wheat was done mostly by horses, and, sporadically, by people, who used their hands to get grains out of the ears.

One of the frequent subjects of discussion was the question of political understanding and the cooperation of the people of different nationalities. During the war the Muslim population was fairly successfully included in the liberation movement, whereas this process was still rather slow in Croatian villages. But in the first half of 1944 there were signs of success in the villages inhabited by the Croatian population, such as Šimići and Mičije, where the authorities of the Independent State of Croatia had a decisive influence for a long time. There were

између појединих народа. Током рата био је веома запажен успјех у погледу укључивања муслиманског живља у покрет, док је тај процес у хрватским селима и даље био доста спор. Али било је већ у првој половини 1944. успјеха и у селима настањеним хрватским сељачким живљем, Шимићима и Мичијама, гдје су дуго имале одлучујући утицај снаге НДХ. Појавили су се резултати и у раду са националним мањинама, са Украјинцима, Чесима и Пољацима у Петровом Селу, Трошељима и Доњим Карајзовцима, као и са појединим Нијемцима у Тополи.

Раније периодично организоване кампање описмењавања неписмених у завршној фази рата постао је стални и добро организовани посао. У зимској и прољећној кампањи 1943/1944. курсеви су радили на цијелом ослобођеном подручју Козаре. Марта 1944. информисано је да је кампања описмењавања у том зимском периоду при крају и да ускоро завршава свој рад 110 аналфабетских курсева, из чега произлази да је скоро свако ослобођено село или група мањих села имала свој курс. Курсеве је похађало око 5.500 омладинаца и омладинки изнад 12 година јер млађима, за које је предвиђено скоро отварање школа, није био дозвољен упис на аналфабетске курсеве. Међу онима који су подучавали ову масу неписмених на Козари само неколико је имало по неки разред средње школе, неколико их је било са првог учитељског курса, завршеног у ослобођеном Мркоњић Граду, док су сви остали били само са завршеном основном школом.

Отворене су три основне школе - у Подградцима, Грбавцима и Совјаку, са око 260 ученика. Први народни учитељи у овом срезу су били: Милан Наранџић, Гојко Бјелајац и Мирослава Шипка.

ЗБИВАЊА КРАЈЕМ 1944. И ПОЧЕТКОМ 1945. ГОДИНЕ

Босанска Градишка је кроз цијело вријеме рата у граду имала најмање око 1.200 војника, снажне артиљеријске снаге и моторизоване и оклопне одреде. Око града биле су домаће милиције у Долини и Дубравама, у Доњој Тополи посада од најмање око 400 усташа и домобрана. У Горњој Тополи око 200 војника, у Маглајанима и околини око 300. Према овој бројној оружаног

also signs of success with the national minority groups, the Ukrainians, the Czechs and the Poles in Petrovo Selo, Trošeljci and Donji Karajzovci; and also with some individual Germans in Topola.

The previous campaigns for teaching illiterates how to read and write used to be sporadic, but now such courses were much better organized and became a constant feature of social activities in the final phase of war. During the winter and spring campaigns in 1943–1944 courses for illiterates were offered in the entire liberated region of Mountain Kozara. In March 1944 the winter campaign for such courses was completed; 110 courses were offered and this meant that almost every liberated village, or group of smaller villages, had a course for analphabets. About 5,500 young boys and girls, over 12 years of age, attended these courses. The younger ones were not admitted to the courses because the opening of primary schools was planned for them in the near future. Only a few teachers of these courses had attended high school, some had just completed instruction at a special course in liberated Mrkonjić Grad, but most of them had only a primary school education.

Three primary schools were opened: in Podgradci, Grbavci and Sovjak, and they numbered about 260 pupils. The first people's teachers in this district were Milan Narandžić, Gojko Bjelajac and Miroslav Šipka.

THE END OF 1944 AND THE BEGINNING OF 1945 IN BOSANSKA GRADIŠKA

During the war at least 1,200 soldiers, powerful artillery and some units of motorized vehicles and of armored cars were permanently situated in Gradiška. In the neighboring Dolina and Dubrave there were local police stations, in Donja Topola a garrison of at least 400 *ustaze* and *domobrani*. In Gornja Topola there were about 200 soldiers, in Maglajani and its surroundings about 300. Only one partisan battalion of the Twentieth Brigade of about 350 fighters could be sometimes used against these numerous military forces, but it was most frequently engaged in operations aimed at the River Una. However, this battalion could be reinforced by one hundred fighters from the unit attached to the command of Bosanska Gradiška.

Due to this disproportion of military forces the partisan battalion could only take care of the measures for keeping the liberated territory of the district of Bosanska Gradiška and for protecting the

сили могао је бити употријебљен само понекад један партизански батаљон 20. бригаде, око 350 војника који су најчешће свим снагама оперисали према Уни и око стотину бораца из састава команде мјеста Босанска Градишка.

При оваквом односу снага, партизански батаљон могао је да посвети пажњу само мјерама чувања ослобођене територије босанскоградшког среза и очувања већ десеткованог становништва у тим селима, разумљиво, уз изненадне и повремене препаде на непријатељске патроле и мање снаге на путевима и пролазима. У одсуству већих јединица, што се овдје иначе често дешавало, спас за дио становништва које је раније успјело избјећи крвави усташки нож биле су малобројне партизанске страже са по десетак бораца и то израђаваних ветерана или недораслих омладинаца, који су већ одраније, бранећи Козару, чинили чуда невиђена до тада. Они су до зоре заваравали усташе својим варкама, припуцавањима, пребацавањем са чуке на чуку, изазивали код њих забуну и успоравали њихово надирање. Становништво је, користећи своју малобројну, слабашну али јуначку и одважну заштиту, успјело покупити покретну имовину и без панике, повући се према Козари, чему су већ били вични.

РАЗБИЈАЊЕ ДИЈЕЛА ГЛАВНИНЕ ЧЕТНИКА ДРАЖЕ МИХАИЛОВИЋА У ЛИЈЕВЧУ – ПРОЉЕЋА 1945.

Од октобра 1944. до марта 1945. преовлађавала је операција пробијања четника у правцу према савезничким трупима. У таквом расположењу извршен је прелаз већ доста окрњене и умањене групације око 18 до 20.000 четника, од којих је око 8.000 било у колони из Црне Горе и Херцеговине коју је директно предводио војвода Павле Ђуришић.

Нијемци у Загребу, а преко њих и усташе, знали су за неслагања међу четничким вођама па су из тих центара вршени и различити утицаји. Понуда усташа и Нијемаца упућена Ђуришићу да црногорска група пређе Саву и да уз сарадњу са органима НДХ продужи према сјеверозападу није прихваћена али је прихваћено да се дио рањеника пребаца преко Саве и упуту преко Загреба према Словеначком приморју. Наслућујући игру Ђуришића, Дража је

decimated population in the villages. But it could also organize surprise attacks on the enemy patrols and smaller units on the roads and byways. There were no major partisan military forces here most of the time, so the part of the population which had succeeded in escaping the *ustаше* bloody knives, could be protected only by the partisan sentries numbering only about ten fighters, mostly wounded veterans or youngsters under age, who had performed miracles already in their defense of the region of Mountain Kozara. During the night they played their tricks on the *ustаше*, shooting while changing their positions from one hill to another, which confused the *ustаше* and slowed down their advance. The local people, making good use of their weak, but courageous protection, succeeded in gathering their belongings and withdrawing towards Mountain Kozara without panic. Of course, they were used to it.

THE DEFEAT OF THE MAIN FORCES OF MIHAILOVIĆ'S *CHETNIKS* IN LIJEVČE POLJE IN SPRING 1945

From October 1944 to March 1945 the main *chetnik* forces retreated towards the Allied Armies. A considerably decreased and fragmentary group of about 18,000 to 20,000 *chetniks*, depressed by the circumstances, retreated in that direction. There were 8,000 *chetniks* among them from Montenegro and Herzegovina, under the direct command of *Voivode* (military commander) Pavle Đurišić.

The Germans in Zagreb were aware of the disagreements of the *chetnik* leaders, and they must have shared this awareness with the *ustаше*. Both tried to exploit them in their own interest and offered Đurišić to cross the River Sava with his Montenegrin *chetniks* and continue his retreat to the northwest with the collaboration of the authorities of the Independent State of Croatia. Đurišić refused this offer, but agreed to send some of his wounded *chetniks* across the River Sava, so that they could proceed via Zagreb to the Slovene littoral. Suspecting Đurišić's machinations, Draža Mihailović, the commander-in-chief of the *chetnik* forces, as soon as he reached Lijevče Polje, was less and less in favor of the idea of a retreat to the northwest. However, Đurišić supported this idea and he also succeeded in gaining the support of many of Mihailović's closest associates, of Dragiša Vasić and Zaharije Ostojić among others.

већ на прагу Лијевча крајем марта све мање био присталица наставка продора према сјеверозападу. Међутим, заговорник тога правца, Ђуришић, придобио је низ најближих сарадника око Драже, међу њима и Драгишу Васића и Захарија Остојића.

Видјевши да је већ успио у стварању раздора међу четничким главарима, Секула Дрљевић ишао је корак даље и 22. марта издао проглас Црногорцима, у коме црногорске четнике проглашава црногорском војском под својом командом, што је директно значило одбацавање Драже Михаиловића и српства, а превођење четника у службу усташама. Овај корак Секуле Дрљевића постигао је погодак: ионако лоши односи између Михаиловића и Ђуришића пали су на најнижу тачку, пријетећи расколом у четничкој групацији.

Павле Ђуришић, трудећи се да покаже како је он газда и како води своју политику, повукао је компромисне потезе који му нису давали ни минималне шансе у надмудривању својих супарника. Да би доказао Дражи да је остао Србин, Ђуришић је одуговлачио са слањем рањеника помоћу усташа камионима према Загребу. Одлучио је да не чекајући више и не губећи вријеме крене босанском страном Посавине преко Лијевча, па преко Козаре према сјеверозападу.

Четничка колона је кренула даље према југозападу и ненападана од Нијемаца и усташа прешла пут према Машићима, Вилусима и Романовцима, гдје их је у току 4. априла дочекала 15. бригада и натјерала натраг уз губитке на објема странама.

Међутим, у току заједничке акције непријатељских снага против 15. бригаде и непосредно по завршетку борбе на простору између Тополе и Босанске Градишке, догодило се оно што се могло и очекивати с обзиром на политички састав црногорских и херцеговачких четника, међу којима је незнатан број био присталица зеленаша Секуле Дрљевића, а већина српски предидијелена. Сукоб је почео међу рањеницима, гдје су их наводно усташе поклале око 40, а онда је почео изненадни обрачун, односно напад усташа, јер су изненађени четници имали велике губитке у погинулим и рањеним, па и заробљеним који су одведени у Стару Градиш-

Realizing that he had succeeded in creating discord among the *chetnik* leaders, Sekula Drljević made a further step and on the 22nd of March he announced that the Montenegrin *chetniks* were the regular Montenegrin army under his command. This implied their refusal of the command of Draža Mihailović and his Serbian national commitment; it also meant they entered the service of *ustaše*. Sekula Drljević succeeded in doing what he wanted to do: the strained relations between Mihailović and Đurišić became worse than they had ever been and threatened the total division of the *chetnik* units.

Pavle Đurišić tried to show that he was the boss and that he had his own political line. He made some concessions which did not give him any chance to outwit his rivals. In order to prove to Draža Mihailović that he was a good Serb, Đurišić delayed the transport of his wounded *chetniks* by *ustaše* trucks towards Zagreb. He decided that, without a further waste of time, his *chetniks* should move along the Bosnian side of the valley of the River Sava and then, across Lijevo Polje and Mountain Kozara, proceed to the northwest.

At first the *chetniks* moved towards the southwest. They were not attacked either by the Germans or *ustaše*, and they proceeded for Mašići, Vilusi and Romanovci. It was there that they were attacked by the Fifteenth Brigade on April 4th, 1945 and pushed back, with considerable losses on both sides.

However, during the operations of all the enemy forces against the Fifteenth Brigade, after the battle was over in the area between Topola and Bosanska Gradiška, the expected conflict among the *chetniks* themselves took place, because most of the *chetniks* from Montenegro and Herzegovina were committed to the Serbian cause, and very few of them were *zelenaši* (adherents of the anti-Serbian Montenegrin nationalists) like Sekula Drljević. At first the wounded *chetniks* came into conflict and then the *ustaše* killed about 40 of them and suddenly attacked the rest, so that the *chetniks* were taken by surprise. They suffered great losses, many were killed, wounded or taken as war prisoners to Stara Gradiška and other detention centers of the Jasenovac concentration camp. They were slaughtered there, together with their leaders, including Dragiša Vasić and Zaharije Ostojić.

The remnants of Đurišić's *chetniks* retreated from Topola in the eastern direction via Karajzovci and Vakuf, where they were attacked by the Nine-

ку и друге испоставе Јасеновачког логора, гдје су заједно са првацима, међу којима су били наводно Драгиша Васић и Захарије Остојић, поклани од старне усташа.

Бјежећи од Тополе на исток, преко Карајзоваца и Вакуфа, остаци разбијене Ђуришићеве групе наишли су на припремљену засједу јединица 19. средњобосанске бригаде. Остаци ове групе су прешли Врбас упутили су се преко Бањалучке Козаре гдје су их разбијеле јединице 15. бригаде. Дијелови четника, који су успјели да се извуку са овог бојишта и поново се упутили према лијевчанском путу, дочекани су од усташа и Нијемаца и заробљени, а потом отјерани у концентрациони логор и тамо убијени. Само мањи дио из групације Павла Ђуришића који су пали у усташко и њемачко ропство, а били су присталице Секуле Дрљевића и изјашњавали се против Срба, поштеђен је и касније укључен у борбу против партизана.

ОСЛОБОЂЕЊЕ БОСАНСКЕ ГРАДИШКЕ

Команда Четврте усташке дивизије у Бањалуци извршила је у највећој тајности припреме за извлачење јединица гарнизона према Славонији. Међутим, све снаге ослободилачке војске просто су се утркивале да непријатељу што прије пресијеку одступницу преко Лијевча и понтонског моста у Босанској Градишци.

Журиле су се јединице 39. дивизије са козарске стране, да што прије стигну до Босанске Градишке и да уништавањем моста на Сави онемогуће пребацавање непријатеља у Славонију. Штаб 39. дивизије, такорећи у ходу, издао је заповијест својим јединицама да крену у напад на непријатеља у ноћи 22. априла око 20 часова. Двadesета бригада, чији је један батаљон остао у заштити према Босанској Дубици и Јасеновцу, добила је најважнији задатак, да са другим, трећим и четвртим батаљоном, у брзом налету разбије одбрану у Босанској Градишци и да уништи понтонски мост како би се пресјекло повлачење непријатеља преко Саве. Тринаеста бригада је нападала на град са истока, а петнаеста бригада ове дивизије нападала је на упоришта на лијевчанском путу и координирала са јединицама које су ишле на Бањалуку.

teenth Mid-Bosnian Partisan Brigade from a previously prepared ambush. Those who survived the attack crossed the River Vrbas and moved to the Banja Luka side of Mountain Kozara where they were routed by the Fifteenth Brigade. Their units which succeeded in withdrawing from this clash and moved again towards the main road in Lijevo Polje were intercepted by the Germans and *ustаше*, were taken prisoners of war, sent to the concentration camps and most of them were killed. Very few of Pavle Đurišić's *chetniks* who were taken prisoners of war survived, and those who survived were invariably the followers of Sekula Drljević and his anti-Serbian political stance. Their lives were spared and they were included in the units fighting against the partisans.

THE LIBERATION OF BOSANSKA GRADIŠKA

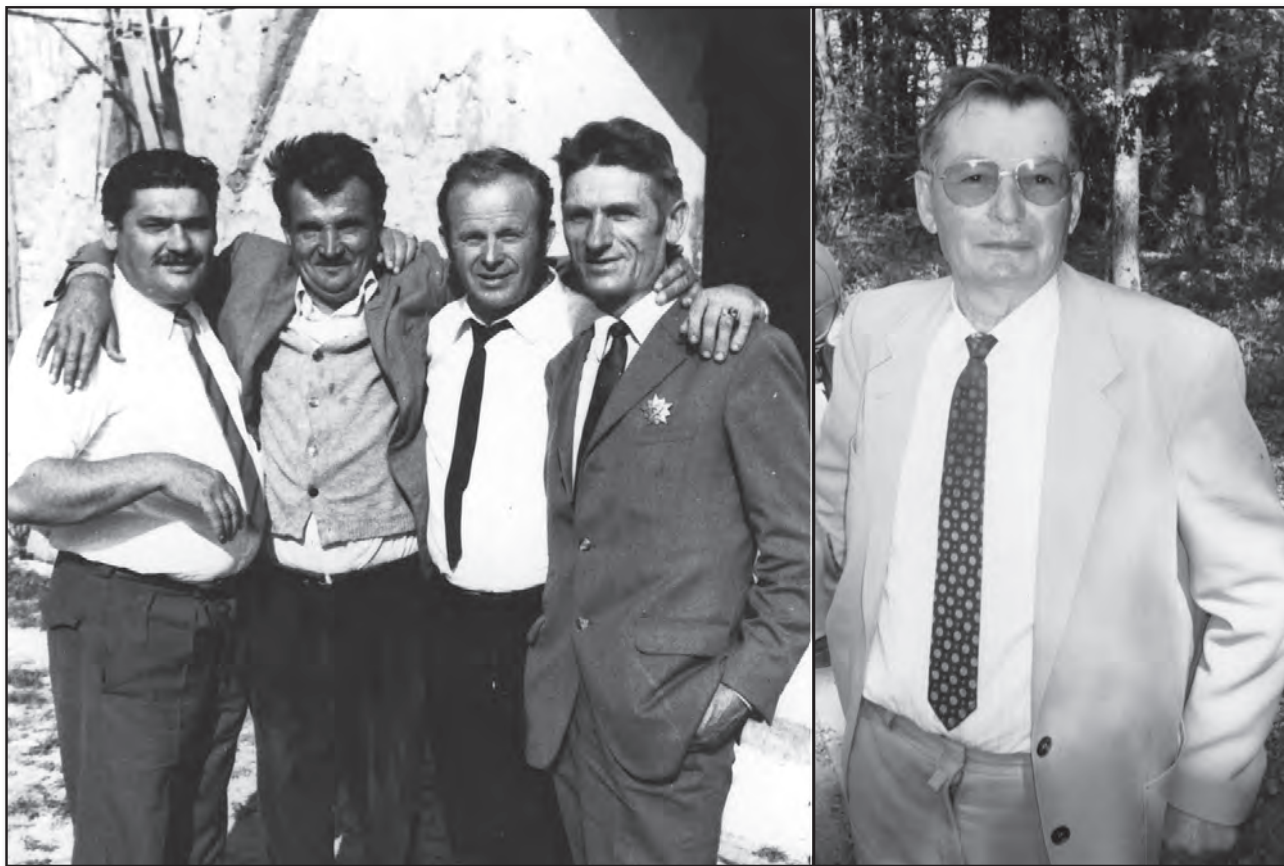
The command of the Fourth *Ustаше* Division in Banja Luka prepared, in utmost secrecy, the withdrawal of the units of their garrison to Slavonia. However, all the forces of the Liberation Army did their best to intercept the retreat of the enemy across Lijevo Polje and the pontoon bridge in Bosanska Gradiška.

The units of the Thirty Ninth Division advanced in a great hurry to get to Bosanska Gradiška, to destroy the pontoon bridge and to make it impossible for the enemy to withdraw to Slavonia. During their advance the Staff of the Thirty Ninth Division issued the order to attack the enemy in the evening of the 22nd of April about eight o'clock.

The first battalion of the Twentieth Brigade was left behind to protect the line from Bosanska Dubica to Jasenovac, but the second, third and fourth battalions had the decisive task to make a quick break through the defense lines in Bosanska Gradiška, to assault and destroy the pontoon bridge in order to intercept the retreat of the enemy across the River Sava. The Thirteenth Brigade attacked the town from the east, and the Fifteenth Brigade attacked the strongholds along the road in Lijevo Polje and coordinated its operations with the units, which were on their way to Banja Luka.

The second battalion of the Twentieth Brigade – led by fighters who had already had rich experience in quick penetration into occupied towns, but were unaware of the numbers of the approaching enemy forces – destroyed numerous obstacles and after just over an hour of fighting penetrated through the

Док су трајале борбе за ослобођење Босанске Градишке, посљедња преостала група логораша у усташком логору Јасеновац, која је знала да ће бити ликвидирана, одлучила се на пробој. Више од 1.000 логораша – живих костура, насрнуло је голим прсима на бодљикаву жицу и разјарене усташке кољаче, 22. априла 1945. Већина је изгинула, али се неколико десетина њих, ипак, успјело пробити и спасити. Међу њима су и логораша са слике (слијева надесно): Десимир Бајић из Машића, Миле Ристић из Миљевића, Рајко Стојаковић из Врбашке, Раде Кесић из Машића и Љубо Врањеш из Романоваца. Остаће запамћен херојски подвиг Миле Ристића који је успио да се успентра на осматрачницу, ликвидира усташу и отме пушкомитраљез којим је спасио многе животе сапатника – логораша.

During the battles for liberation of Bosanska Gradiška, the last remaining group of detainees in Ustasha's camp in Jasenovac, which knew it will be executed, decided to break free. Over 1000 detainees – living skeletons, assailed with bear chest on a wire and steaming Ustasha's cutthroats, on 22nd April 1945. Most of them died, but few dozens of them, nevertheless, succeeded to ran away and save themselves. Among them were the detainees from the photo (from left to right): Desimir Bajić from Mašići, Mile Ristić from Miljevići, Rajko Stojaković from Vrbaška, Rade Kesić from Mašići and Ljubo Vranješ from Romanovci. It will remain remembered a heroic feat of Mile Ristić, who succeeded to climb the observation tower, kill Ustasha and take over the machine gun by which he saved may lives of his fellow sufferers – detainees.

Други батаљон 20. бригаде, предвођен ратницима који су стекли велика искуства у изненадном продирању у окупиране градове, не претпостављајући против какве бројне силе се бори, уништило је на свом путу бројне препреке, и након сат и нешто више борбе продрло кроз град све до моста и онеспособило га. Упорно чувајући ту значајну освојену тачку у граду, у порушеним утврдама и освојеним бункерима, ови борци су, очекујући улазак осталих јединица дивизије и рвући се са све већом масом усташа који су извирали са свих страна, издржали усамљени скоро пуних пет часова, до 4 часа. Тек када су се увјерили да се неће ниједна јединица више успјети пробити у градски осинак и да се овдје не бије битка само за Градишку, већ и за Бањалуку, односно и против бањалучког гарнизона, да би избјегли опкољавање и уништавање, поново су кренули на силовит јуриш и уз веће губитке пробали се из града на периферију.

Послије извлачења другог батаљона из центра града, у зору, настављене су борбе свих јединица 39. дивизије против непријатеља у граду и оног који је нападао са југа дуж лијевчанског пута, од Бањалуке. Због бројне премоћи шесте усташке дивизије, посебно њене предности у моторизованим јединицама и подршке тенкова, снаге 39. дивизије су потиснуте и негдје око подне су се морале извући према ослобођеној територији.

Велики губици су наносени непријатељу али су знатне губитке имале и јединице НОВ. Само снаге 20. бригаде су заробиле, убиле или раниле 505 непријатељских војника, уз сопствене губитке од 77 рањених и погинулих. Снаге 39. дивизије имале су губитке од 161 борца, али су непријатељу нанијеле губитке од 976 војника.

Довршетак већ започете битке за Босанску Градишку, у којој се нашао и бањалучки гарнизон, препуштен је дјелом дивизијама друге армије које су уздуж Саве, после пробоја Сремског фронта, ослободиле низ непријатељских градова и упоришта, биле бројно јаче и боље опремљене, поред осталог и за савладавање ријека и утврђених упоришта.

Суровост коју су усташе показале у самртничком ропцу њихове црне државе превазила-

town to the bridge and severely damaged it, putting it out of use for the time being. Persistently holding this important position, in destroyed strongholds and captured bunkers, the fighters expected the other units of their division to arrive. They gave desperate resistance to the ever growing number of the *ustаше* and kept their position for almost five hours, until four o'clock in the morning. When they realized that no other unit was going to penetrate into the hornet's nest of this town, that this was not only the battle for Gradiška but also the battle for Banja Luka, i. e. the battle against the retreating *ustаше* garrison of Banja Luka, they decided to make an assault on the enemy in order to avoid being surrounded and destroyed. They made a breakthrough the town and, with heavy losses, reached its outskirts.

After the second battalion withdrew from the center of the town at dawn, all the units of the 39th division continued fighting not only the enemy in town, but also their units which attacked them from the south coming along the main road of Lijeвче Polje from Banja Luka to Gradiška. The 6th division of *ustаше* was not only much more numerous, but also had the advantage of units with motorized vehicles and the support of tanks. The forces of the 39th division were pushed back and had to withdraw towards the liberated territory.

The enemy suffered heavy losses, but the partisan losses were also considerable. The units of the Twentieth Brigade had 77 casualties, and they killed, wounded or took as prisoners of war 505 enemy soldiers. The forces of the 39th division had 161 casualties, but the enemy lost 976 soldiers.

In the final stage of the battle for Bosanska Gradiška, which was also fought against the *ustаше* garrison of Banja Luka, two divisions of the Second Army were engaged. After their breakthrough the Srem Front, they liberated many towns and destroyed many enemy strongholds, they were more numerous and better equipped, particularly for River crossing and fighting against fortified military positions.

The *ustаше* cruelties in the terminal stage of their ill-omened state surpassed in their bloodthirst everything committed by the hordes which passed through Lijeвче Polje in its long history. In their insanity at this time they killed every living creature they found on the road or in its vicinity.

In the pause during the replacement of the partisan units on the 23rd of April, the *ustаше* used the

зила је крволоштво свих хорди које су пролазиле лијевчанским пољима кроз историју. У тим безумним тренуцима они су убијали све живо на што су наишли на путу и поред пута.

Користећи предах који је услиједио смјенама јединица, усташе су у току 23. априла, уз дјелимично оспособљени понтонски мост и друга превозна средства користиле све могућности за пребацивање преко Саве. Иако је ослобођен цијели град, није настављено гоњење разбијеног непријатеља лијевом обалом Саве према западу уз Саву од рушевина логора у Старој Градишци јер је тај дио територије још држао непријатељ.

partly repaired pontoon bridge and all other possible ways to get across the River Sava. The town was liberated, but the partisan units did not continue the pursuit of the routed enemy further from the ruins of the camp in Stara Gradiška. The enemy retreated to the west along the left bank of the Sava.

After four years of the cruel rule of the *ustаше* regime Bosanska Gradiška welcomed its first day in freedom on April 24th, 1945. Admittedly, there was still some shooting from the Slavonian side, where the *ustаше* tyranny lasted one day longer. The surviving population in the town and its surroundings celebrated the end of the worst and most shameless rule in the history of this region.

У ослобођеној Босанској Градишци, 24. априла 1945. године, завијорила се застава дуго чекане и скупо плаћене слободе.

In a liberated Bosanska Gradiška, on 24th April 1945, a flag of long awaited and pricey paid freedom undulated.

Након четворогодишњег суровог владања усташког режима, 24. априла 1945. Босанска Градишка је дочекала први дан у слободи. Иако је и даље пуцало са славонске стране, гдје је усташка тиранија владала још један дан, преживјело становништво у граду и околини

On such occasions freedom brings not only joy but also grief for the innocent, heroic victims who lost their lives in the preceding four years. According to the statistical estimate, the district of Bosanska Gradiška had the population of 71,500 inhab-

спонтано је прослављало уништење најсрамнијег и најцрњег поретка који је икада владао у овом крају у току историје.

Слобода је као и у свим приликама доносила са собом уз радост и тугу за херојски и невино палим у протекле четири године. Од укупно 71.500 становника, колико је према статистичкој процјени босанскоградишки срез имао уочи рата, остало је у животу око 54.000, а око 17.500 је погинуло. На подручју данашње градишке општине, која је територијално и по броју становника, нешто мања од тадашњег босанскоградишког среза (за око 9.000 становника), живјела су је уочи рата око 62.000 становника, од којих је рат преживјело њих око 45.000.

Према најновијим истраживањима (која нису окончана) утврђено је, именом и презименом, да је градишка општина у Другом свјетском рату изгубила 16.067 становника, или више од четвртине. Од тог броја 2.115 су погинули као партизански борци и сарадници Народноослободилачког покрета (НОП-а), а 13.952 као цивилне жртве усташко-фашистичког геноцида. Међу цивилним жртвама је 5.058 дјеце, млађе од 14 година. У рату је учествовало око 80% становника - од малољетника до најстаријих лица, односно сви они који су могли допринијети ослободилачкој борби и покрету.

itants at the beginning of the war; about 54,000 were still alive and about 17,500 were killed during the war. On the area of today's municipality of Gradiška, which is territorially as well as per number of population, somewhat smaller than the earlier District of Bosanska Gradiška (for about 9,000 people), lived before the war around 62,000 people, of which only 45,000 of them survived the war.

In accordance to the newest research (which is not final), it had been determined, by name and surname, that Gradiška municipality in the Second World War lost 16,067 people, or more than a quarter. Out of that number, 2,115 died as partisan fighters and associates of the National Liberation Movement (NOP), and 13,952 as civilian victims of the fascist genocide of ustaše. Among civilian victims were 5,058 of children, under 14 years of age. About 80% of the population participated in the war, including underage boys and girls and very old persons, in short all of those who could contribute something to the cause of the liberation movement.

Стеван Дукић, син Миланов, рођ. 1920. у Рогољима. Текстилни радник. Скојевац и активни синдикални радник од 1937. године у Београду. Члан КПЈ од 1938. Учесник демонстрација 27. марта 1941. у Београду. Био је члан Мјесног комитета КПЈ за Београд од љета 1941, гдје организује саботаже и диверзантске акције од којих је најпознатија отмица из руку Гестапоа у болници члана ПК КПЈ за Србију и члана Политбироа ЦК КПЈ Александра Ранковића, 29. јула 1941. године. По задатку ПК КПЈ за Србију одлази у Земун на дужност секретара Среског комитета КПЈ, марта 1942. Јула мјесеца исте године ухапшен је од усташа у Земуну уз помоћ издајника. Ликвидиран је у усташком затвору 1942. За народног хероја проглашен је 6. јула 1953.

Stevan Dukić, son of Milan, born in 1920 in Rogolji. Textile worker. Member of Young Communist League of Yugoslavia and active Union worker since 1937 in Belgrade. Member of CPY since 1938. Participant of demonstrations on 27th March 1941 in Belgrade. He was a member of Local Committee of CPY for Belgrade since Summer 1941, where he organized sabotages and diversionary actions, out of which most known is kidnapping the member of CC CPY for Serbia and member of Politburo CC CPY Aleksandar Ranković from the hands of Gestapo, on 29th July 1941. Upon assignment of CC CPY for Serbia, he goes to Zemun to a duty of Secretary of Canton Committee of CPY, in March 1942. On July of the same year he was arrested by Ustashe in Zemun with assistance of the traitors. He was executed in Ustasha's prison in 1942. He was proclaimed as national hero on 6th July 1953.

Лепа Радић, кћи Светозарева, рођ. 1925. у Гашници. Учествовала је у организовању напредне омладине и припремама за подизање устанка. Послије краћег боравка у затвору са комплетном породицом, бива пуштена, након чега је отишла у партизанске јединице гдје је обављала сложене и одговорне функције. На извршавању задатака је ухапшена и након мучења у Босанској Крупи осуђена на смрт вјешањем, 11. фебруара 1943. Народним херојем проглашена је 20. децембра 1951.

Lepa Radić, daughter of Svetozar, born in 1925 in Gašnica. Participated in organizing advanced youth and preparations for raising rebellion. After short period spent in prison with her whole family, she was released, after which she joined Partisan units where she performed complex and responsible functions. While performing assignments, she was arrested and after torture in Bosanska Krupa she was convicted to death by hanging, on 11th February 1943. She was proclaimed national hero on 20th December 1951.

Енвер Шиљак, син Салихов, рођ. 1918. у Босанској Градишци. Окупација земље га је затекла у Тузли гдје је радио у руднику Крека. Организатор је устанка у тузланској области, члан обласног војног руководства. Поред осталог, учествовао је у извођењу хусинских рудара у партизанске јединице. По завршетку овог задатка био је издан, ухапшен и након мучења у тузланском затвору, стријељан. Народним херојем проглашен је 20. децембра 1951.

Enver Šiljak, son of Salih, born in 1918 in Bosanska Gradiška. During the occupation of the country he was in Tuzla where he worked in coal mine Kreka. He was the organizer of the rebellion in Tuzla area, member of areal military management. Among other things, he participated in recruiting miners from Husino into Partisan units. At the end of this assignment he was betrayed, arrested and after torture in Tuzla's prison, shot. He was proclaimed national hero on 20th December 1951.

Др Рајко Кузмановић

НОВА ВЛАСТ И ДРУШТВЕНЕ ДЈЕЛАТНОСТИ У СОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ ИЗГРАДЊИ

ОРГАНИЗАЦИЈА И РАД ОРГАНА НОВЕ ВЛАСТИ

У ратним и поратним збивањима и промјенама активно је учествовало становништво Лијевча и Поткозарја. Ратни успјеси и масовно учешће народа омогућили су да се већ 1941. године формирају револуционарни органи власти. У почетку су имали карактер политичких органа, да би убрзо добили државно-правне елементе.

Изградња власти заснивала се на основној идеји да власт произлази из народа и да је он мора вршити. Зато се стари органи власти нису могли задржати пошто нису одговарали основној идеји ни по форми ни по садржају. Правно-политичка основа власти налази се у бројним документима донесеним у рату и послије рата.

У периоду револуције правно-политичку основу власти чине многи документи од којих издвајамо:

- а) Фочанске прописе;
- б) Документе Првог засједања Антифашистичког вијећа народног ослобођења Југославије у Бихаћу, новембра 1942;
- в) Документе Другог засједања Авноја новембра 1943.

Најзначајнији правно-политички прописи настали послије ослобођења су:

- а) Документи Трећег засједања Авноја августа 1945. и Привремене народне скупштине Демократске Федеративне Југославије, августа исте године; б) документи о проглашењу

Dr. Rajko Kuzmanović

THE NEW GOVERNMENT AND SOCIAL ACTIVITIES IN THE SOCIALIST RECONSTRUCTION

THE ORGANIZATION AND FUNCTIONING OF THE NEW GOVERNMENT

The population of Lijevče Polje and Potkozarje participated in the war and postwar social activities and innovations. Due to the massive participation of people in successful war operations the revolutionary new governing bodies were formed as early as 1941. At first they functioned as political organizations, but soon they acquired the features of legal and government authorities.

The new governing bodies were formed on the basis of the idea that power comes from the people and that it has to be executed by the people. This is why the previous organs of government could not be kept: they did not correspond to this basic new idea either in their form or in the way they functioned. The legal and political basis of the new government was founded on numerous regulations and decrees proclaimed during and after the war.

The most important decrees and regulations, which provided the basis for legal and political foundations of the new government during the revolutionary period, were the following:

- a) The Foča regulations;
- b) The decrees of the First Session of AVNOJ (Anti-Fascist Assembly of the People's Liberation of Yugoslavia) in Bihać, in November 1942;
- c) The decrees of the Second Session of AVNOJ, in November 1943;

The most important legal and political regulations after the liberation were the following:

- a) The decrees of the Third Session of AVNOJ, in August, 1945, and the decrees of the Temporary

Федеративне Народне Републике Југославије 29. новембра 1945. године; в) уставни амандмани из 1946, 1953, 1963. и 1974. године; г) уставни амандмани из 1988. и 1989; д) резолуције конгреса Комунистичке партије и ђ) статuti општина и срезова.

Половином маја 1945. народи Југославије улазе у мирнодопску фазу у којој је требало легализовати организацију власти и створити услове за њен даљи развој. Наставила је рад у рату формирана власт. Затечена је структура народних одбора: сеоских, рејонских, градских, општинских, среских, окружних, обласних, па до Авноја, као највишег органа. Била је изграђена пирамида власти од дна до врха. Таква је била и на подручју среза Босанска Градишка.

National Assembly of the Democratic Federal Yugoslavia, in August, 1945;

b) The Proclamation of the Federal People's Republic of Yugoslavia, November 29th, 1945;

c) Constitutions (1946, 1953, 1963 and 1974);

d) Amendments added to the Constitutions (1988, 1989);

e) The resolutions of the Congresses of the Communist Party of Yugoslavia;

f) The statutes of the county and district councils.

The middle of May 1945 marked the beginning of peacetime for the peoples of Yugoslavia. The existing power structure had to be legalized and certain conditions had to be established for its further

Прва предизборна послеријатна кампања: говор посланичког кандидата Љубе Бабића у Босанској Градишци 1946. године

The first election campaign after the war: the speech of Councilor candidate Ljubo Babić in Bosanska Gradiška, 1946

Од 15. маја 1945. па до краја јануара 1946. године (до новог Устава) и Општег закона о народним одборима, у прољеће 1946, дјело-

development. The organs of government formed during the war continued to function They were based on the structure of village, local, town, munic-

вали су органи власти: сеоски народни одбор, народне општине и Срески народни одбор. Сеоски народни одбори бирани су за свако село, а имали су оперативно-политички статус, без администрације и сједишта. У јуну 1945. године дошла је директива да се успоставе сједишта сеоских одбора.

Други степен биле су општине за више села. Имале су предсједника, секретара, одборнике и по једног или два административца. Срески одбор је имао надлежност да може испунити жељу једног или више села да се припоје овој или оној сусједној општини. Срез Босанска Градишка је имао 21 општину до њиховог укидања у јесен 1945. Према извјештајима из општина виде се многе потешкоће:

- Организација власти (срески и општински одбори) је слабо проведена. Нису извршени избори у селима и обезбијеђени услови за рад, нису добили упутства за рад у мирнодопским условима, не раде сви одборници, само секретар и предсједник.

- Велики број људи је долазио из заробљеништва. Они нису познавали настале промјене, па су правили сметње власти. Поред осталог не признају жене у власти, нити су били задовољни народним одборима.

- Током 1945. било је још оних који нису прихватили нову власт. Народ им се супротстављао, а често је и милиција интервенисала. Крајем маја 1945. убијено их је десетак, а неки су ухваћени. Тих дана су бацили бомбу у собу једне општинске зграде. Погинуло је дијете, а жена рањена.

- Становништво је било осиромашено. Од 45.000 становника на подручју среза, било је око 18.000 оних који су тражили помоћ у храни и одјећи.

- Људи који су радили у власти нису били образовани за послове. Неки су завршили само четири разреда основне школе, а неки ни то.

Због бројних тешкоћа у функционисању власти, већ у јуну 1945. долази нова територијална подјела среза на мјесне одборе.

Јануара 1946. донесен је Устав ФНРЈ, затим Основни закон о народним одборима. Утврдио је тростепену структуру локалних власти: мјесне, среске и окружне.

ipal, county, district and regional councils, including AVNOJ as the highest authority in the country. The pyramid of government, from bottom to top, was complete. This was also the case in the district of Bosanska Gradiška.

From May 15th, 1945 to the end of January 1946 – before the new Constitution and the General Act on People's Councils were passed in spring 1946 – the following governing bodies were active: the village, the county and the district councils. The village councils were elected in every village, they had the status of operative and political organs, without their own administration and without their own premises. In June 1945 they were ordered to establish their own premises.

The next step in the hierarchy was the county council representing many villages. The county councils had their chairmen, their secretaries, their members and one or two clerks. The District Council was authorized to meet the demand of one or more villages to belong to one or another of the neighboring counties. The district of Bosanska Gradiška had 21 counties, until they were abolished in autumn 1945. The reports of the counties reflect many difficulties in their work:

– The inadequate organization of executive power in the district and county councils. In some villages the members of the county councils were not elected; the basic conditions for their functioning were not established; they had no instructions for work in peacetime conditions; and, with the exception of the chairman and the secretary, other members did hardly any work.

– Many people came back from prisoner of war camps. They did not understand the changes, which had taken place and interfered with the work of local authorities. They could not, among other things, accept women as members of the governing bodies, and they were not satisfied with the way in which people's councils functioned.

– During 1945 some people did not accept the new government. They opposed its actions and police had to intervene frequently. At the end of May 1945 about ten of them were killed and some captured. At that time some of them threw a hand grenade into a room of a county council building. A child was killed and a woman wounded.

– The population was impoverished. There were 45,000 inhabitants in the district and 18,000 appealed for aid in food and clothing.

Мјесни одбори су добили овлашћења о томе каква им је улога. Били су највиши органи државне власти на свом подручју. У духу централизма, мјесни одбори су били потчињени среским, а ови окружним одборима.

У првој половини 1946. на подручју среза био је 21 мјесни народни одбор. Мјесни народни одбори полажу рачун народу на масовним скуповима-зборовима бирача. Вршили су то по једанпут мјесечно. Своју дјелатност оријентисали су на стварање сношљивих услова живота становништва. Пажња се поклањала сјетви, жетви, обнови порушених кућа, градњи локалних путева, оспособљавању сеоских школа и здравственом про-свјећивању народа.

У 1949. години долази нови Општи закон о народним одборима. Остала је иста структура власти. Одбори су сачињавали срез, а овај је имао свој Срески одбор, Босанска Градиш-

– The people who worked for the government were not properly educated for their functions. Some of them had only a four-year primary school education, and some had less.

Because of the numerous difficulties in the functioning of governing bodies a new territorial division was introduced in June 1945 and the district was divided into counties.

In January 1946 the new Constitution of the Federal People's Republic of Yugoslavia was proclaimed, together with the General Law regulating the establishment of people's councils. It prescribed the three-level structure of governing bodies: local, district and regional.

Local community councils had a precisely defined task. They represented the highest government authorities in their area. As the governing bodies were centralized, local community councils were submitted to the district councils, and the district councils were submitted to the regional councils.

По завршетку рата прво се кренуло са обновом кућа, школа, здравствених установа, зграда администрације, те санацијом инфраструктуре

After the war ended, first started renovation of houses, schools, health institutions, administration buildings, and rehabilitation of infrastructure

ка. Срески одбор био је покретач привредног, културног, просвјетног живота и рада на својој територији. Он је основни облик и главни носилац локалне самоуправе. У своме развоју босанскоградишки срез је имао двије фазе: од 1945. до 1955. године. У првој је дјеловао по систему вертикалне организације. Издавао је наредбе или их преносио од виших органа на мјесне одборе и тражио њихово извршење. Хијерархија органа власти морала се поштовати. Мјесни одбори су подносили сваког мјесеца извјештај Срезу а овај Окружном или Обласном народном одбору о стању на својој територији.

Срез је имао своју Скупштину. Била је састављена од одборника изабраних на изборима на период од четири године. Среска управна служба имала је одјељења за привреду, просвјету, социјалну политику, шумарство, грађевине, финансије и здравство. Било је одвојено одјељење за унутрашње послове и државну безбједност. Среска управа запошљавала је 1945. свега 18, а 1952. године 141 службеника. Нагло је растао административни апарат.

In the first half of 1946 there were 21 local community councils in the district of Bosanska Gradiška. Once a month the local community councils had to inform their population of their activities. Their reports had to be approved at the gathering of the electorate. Their main activities were concentrated on improving the living conditions of the population. They paid special attention to the sowing and harvesting of grain, the repair of damaged houses, the building of local roads, the starting of village schools and the courses of instruction in health care and hygiene for the population.

In 1949 a new General Law was passed regulating the work of the people's councils. The structure of power remained the same. The local community councils were part of the district organization and the District of Bosanska Gradiška had its own District Council. The District Council was the main driving force of economic, cultural, educational and other activities in its territory. It was the basic form and the main force of local self-management. The District of Bosanska Gradiška had two phases in its development from 1945 to 1955. In the first phase it functioned within the vertical structure of

Заједнички снимак одборника Скупштине општине Босанска Градишка 1963. године

Joint picture of councilors of Municipal Assembly of Bosanska Gradiška in 1963

У Југославији су се од 1950. до 1955. године десиле крупне промјене. Године 1950. је уведено радничко управљање у привреди, 1952. године, донесен је Општи закон о народним одборима, а 1953. Уставни закон.

Отворен је процес децентрализације, што се испољава у раду локалних органа власти. Дошло је до рационализације у организацији. На подручју Босанске Градишке остаје и даље Срез подијељен на општине. Скупштина Среза Босанска Градишка била је дводомна: имала је Среско вијеће од 40 одборника (по пет из сваке општине) и 39 одборника Вијећа произвођача. Вијеће произвођача имало је 20 одборника из пољопривреде, а остали су били из других дјелатности.

Скупштина среза је утврдила нову територијалну подјелу. На подручју Среза Босанска Градишка формирано је осам народних одбора општина. Имали су једнодомне скупштине од 30 до 50 одборника. Бирали су их грађани на основу општег и једнаког бирачког права.

Бројне дужности и овлашћења подизала су ауторитет општина.

Од 1950. године почеле су радикалне промјене у политичком систему. Кулминирале су увођењем комуналног система 1955. године. Нови тип општине има све особености комуне. Основна је политичко-територијална организација самоуправљања. Општина постаје правни израз и оквир за комунални систем.

Почетком 1955. године Народна скупштина ФНРЈ донијела је Општи закон о уређењу општина и срезова. У БиХ формирано је 15 срезова и 191 општина. Укинута је Срез Босанска Градишка и свих његових осам општина. Настаје општина Босанска Градишка за цијелу територију бившег Среза Босанска Градишка.

Народни одбор општине Босанска Градишка имао је два вијећа: Општинско вијеће (60) и Вијеће произвођача (59 одборника). За Општинско вијеће одборници су бирани на цијелој територији општине. Одборници Вијећа произвођача бирани су у двије групе: у пољопривреди 40 а у индустрији, комуналним и друштвеним дјелатностима 19 одборника.

power. It issued orders or passed on the orders of higher authorities to the local community councils and insisted on their execution. The hierarchy of the organs of authority had to be respected. The local community councils had to submit monthly reports to the District Council, and the District Council had to report to the Regional Council on the state of affairs in its territory.

The District had its own council. Its members were elected for four years. Departments of economic affairs, education, social security, forestry, building, finances and health care constituted the district administration. It also had a separate Department of Interior Affairs and State Security. Only 18 people were employed in the district administration in 1945, but their number rose to 141 in 1952. The machinery of government developed quickly.

The period between 1950 and 1955 was a time of great changes in Yugoslavia. In 1950 workers' self-management was introduced in the economy, in 1952 a new General Law was passed regulating the work of people's councils, and in 1953 a new Constitution was proclaimed.

The process of decentralization began and was reflected in the work and rationalization of local administration. The area of the district of Bosanska Gradiška was divided into municipalities. The District Assembly had two chambers: the District Chamber with forty members (five from each local community) and the Chamber of Producers with thirty-nine members (twenty from agriculture and the rest from other branches of economy).

The District Assembly introduced a new territorial division. Eight municipality councils were formed in the district of Bosanska Gradiška. Each had its one-chamber council with thirty to fifty members. They were elected by the citizens who had universal and equal right of vote.

The authority of the municipality councils rose with their growing duties and responsibilities.

Radical changes began to be introduced into the political system after 1950. They culminated in the introduction of the communal system in 1955. The new type of the municipality had all the features of a commune. Its main characteristic was the territorial political organization of self-management. The municipality became the legal expression and the framework of the communal system.

Током 1955, 1956. и 1957. године донесено је неколико закона којима је утврђена организација и рад органа управе, као и Закон о јавним службеницима. У периоду од 1956. до 1963. општина Босанска Градишка је брзо израстала у снажну друштвенополитичку и економску цјелину.

Уставним промјенама 1963. године општина Босанска Градишка добија коначан облик који се одржао и развијао пуних 25 година. Од Устава 1963. године губи се назив Народни одбор, а уводи се назив Скупштина општине. Она има и даље два вијећа, с тим што у Вијећу произвођача нису више двије групације, већ четири: индустрија, пољопривреда, здравство и социјална заштита, култура и просвјета. Свака групација имала је одређени број одборника у Вијећу произвођача.

At the beginning of 1955 the Federal Parliament of the Federal People's Republic of Yugoslavia passed the General Law regulating the organization of municipalities and districts. 15 districts and 191 municipalities were formed in Bosnia and Herzegovina. The district of Bosanska Gradiška and its eight municipalities were abolished. The new municipality of Bosanska Gradiška included the entire territory of the former district of Bosanska Gradiška.

The people's committee of the municipality of Bosanska Gradiška had two councils: the Municipality Council (60 members) and the Producers' Council (59 members). The members of the Municipality Council were elected in the entire territory of the municipality. The members of the Producers' Council were elected in two groups: 40 of them represented agriculture and 19 represented industry, public and social services.

*Легендарног „Ђиру“ и ускотрачну пругу према Подградцима и Козари
замјениће ускоро асфалтни путеви*

*Legendary „Ćiro“ and narrow-gauge rail towards Podgradci and Kozara
will be soon replaced by asphalt roads*

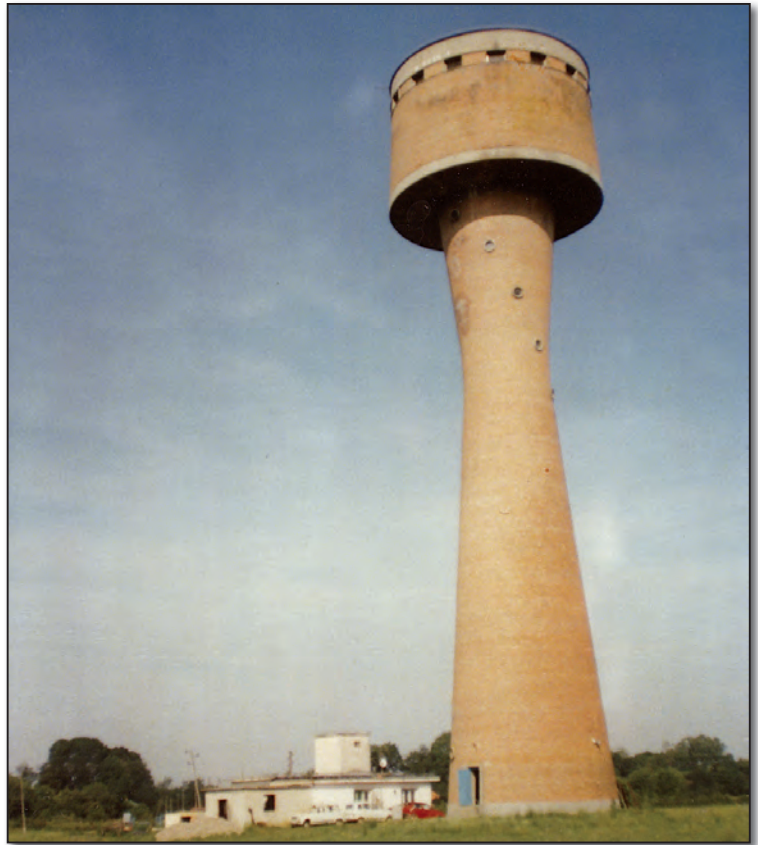
*Са отварања асфалтног пута Градишка – Горњи Подградци, 1968.
Слијева надесно: Бранко Микулућ, Љубо Бабић, Хајра Капетановић, Слободан Реметић и други*
*From the opening of the asphalt road Gradiška – Gornji Podgradci, 1968.
From left to the right: Branko Mikulić, Ljubo Babić, Hajra Kapetanović, Slobodan Remetić and others*

Савремени мост преко ријеке Саве у Босанској Градишци, пуштен у саобраћај 1956. године
Contemporary bridge via the river Sava in Bosanska Gradiška, put into operation in 1956

*Водоторањ у Босанској Градишци
пуштен у рад 1966. године*
*Water tower in Bosanska Gradiška
put into operation in 1966 ►*

*Сеоско становништво је радним акцијама, уз помоћ друштвене заједнице и
ресорног предузећа, почело електрификацију села*
*Village people on working actions, with assistance of social community and
authorized company, initiated the electrification of villages*

*Почеци изградње данашње Видовданске улице у Босанској Градишци.
Становништво је вапило за новим стамбеним јединицама*

*The beginning of construction of today's Vidovdanska Street in Bosanska Gradiška.
Population yearned for new housing units*

*Савремена привреда захтијевала је квалитетне везе са свијетом: зграда поште
у Босанској Градишци у изградњи, пуштена у рад 1975. године*

*Contemporary economy required quality connections with the world: the building
of Post office in Bosanska Gradiška in construction, put into operation in 1975*

Дочек првог аутобуса у Турјаку, 1968. године

Welcoming the first bus in Turjak, 1968

Устав из 1974. године задржао је исти тип општине, с тим што су њиме унесени неки нови елементи. Општина се сад дефинише као „самоуправна и основна друштвенополитичка заједница, заснована на власти и самоуправљању радничке класе и радних људи“. Статут Општине Босанска Градишка прихвата такво одређење општине, истичући да се у општини обезбјеђују услови за слободно национално испољавање и равноправност свих грађана.

During 1955, 1956 and 1957 several laws were passed which regulated the organization and functioning of the organs of government. At this time the Civil Service Law was also passed.

From 1956 to 1963 the municipality of Bosanska Gradiška developed quickly into a strong and closely-knit social, political and economic community. The constitutional changes in 1963 gave the municipality of Gradiška its final framework in which it developed during the next 25 years. The Peoples' Com-

Општина се снажно развила, омогућен је висок домет производње одређених добара. Развијено је школство, здравство, култура, физичка култура итд. Развија се мала привреда и други облици привређивања.

Општина у 1985. години има 70 насељених мјеста. Грађани имају иста права и дужности и остварују их путем демократских форми: зборови грађана, референдуми, политичко организовање, петиције, народна иницијатива и други облици.

Највиши орган власти је Скупштина општине, састављена од: Вијећа удруженог рада, Вијећа мјесних заједница и Друштвено-политичког вијећа. Прво има 60 делегата из удруженог рада и других самоуправних организација и заједница, друго 30 делегата из реда грађана у мјесним заједницама, а треће су делегати радника и грађана удружени у политичке организације. Највише овлашћења има Вијеће удруженог рада, с тим што се сва питања разматрају у надлежности појединих вијећа самостално. Скупштина општине има Предсједништво од седам чланова и Извршни одбор од 13 чланова као свој колективни извршни орган. Одговоран је Скупштини за стање у свим областима живота у општини.

У општини су образовани савјети као посебна демократска форма размјене и усклађивања мишљења о начелним питањима ради утврђивања и спровођења политике у општини. То су Савјет за друштвено-економске односе и Савјет за политички систем. Посебни органи Општине су Савјет за народну одбрану и Савјет за питање безбједности и друштвене самозаштите.

Општина има организоване правосудне и остале посебне органе:

1. Основни суд у Босанској Градишци, основан је још 1945. године. Он дјелује на спречавању друштвено опасних и штетних појава, штити и учвршћује законитост, друштвену одговорност и социјалистички морал.

2. Општинско јавно тужилаштво дјелује од 1945. године. Оно потпуно самостално врши послове кривичног гоњења починилаца кривичних дјела и предузима мјере ради јединствене примјене закона и других прописа.

mittee was renamed into the Municipality Board. The board had also two councils, but the Producers' Council represented four, instead of the former two distinct groups: industry, agriculture, health care and public welfare, culture and education. Each of the four groups had a fixed number of representatives in the Producers' Council.

The Constitution of 1974 did not change the basic organization of municipalities, but it introduced some new elements. The municipality was defined in it as "the basic self-managing socio-political community, founded on the rule of the working class and working people". The statute of the Municipality of Bosanska Gradiška accepted this definition and proclaimed that the municipality had the duty of securing the conditions for free national expression and for the equality of all its citizens.

The municipality prospered and the production of goods increased. The progress was particularly noticeable in the development of education system, health care, cultural activities, physical culture, small private enterprises and similar areas of production.

In 1985 there were 70 settlements in the municipality. All the citizens had equal rights and duties, which they realized in the democratic forms of the citizens' meetings, referenda, political organizing, petitions, mass-supported initiatives and in other activities.

The Municipality Council was the highest organ of government and it consisted of the Council of Associated Labor, the Council of Local Communities and the Socio-political Council. The first of these had sixty delegates from the associated labor and other self-managing organizations and communities; the second numbered thirty representatives of citizens of local communities; and the third had the representatives of the political organizations. The Council of Associated Labor was the ultimate authority, but all the relevant questions were discussed independently in the corresponding councils. The Municipality Council had its presidency of seven members and its executive committee of thirteen members. They were responsible to the Council for the state of affairs in the district.

Special consulting bodies were formed in the municipality as platforms for democratic exchange of opinions and for coordination of the approaches to general political issues in the municipality: the Board for Social and Economic relations and the Board for Political System. The Board for the De-

3. Општински суд за прекршаје је орган Скупштине општине чији је задатак вођење прекршајног поступка у складу са законима и актима Скупштине општине.

4. Општинско јавно правобранилаштво је посебан орган Општине.

5. Општински правобранилац самоуправљања је орган који предузима мјере и правна средства, а врши и друга законом утврђена права и дужности у остваривању друштвене заштите права грађана и друштвене својине.

ПОЛИТИЧКО ОРГАНИЗОВАЊЕ

Комунистичка партија Југославије посећивала је посебну пажњу свом организовању, али и развијању осталих политичких организација. Поред КПЈ дјеловали су Савез комунистичке омладине Југославије (СКОЈ), омладинска организација, Народни фронт, организација жена а касније синдикат и Савез удружења бораца. До новембра 1945. задржале су се неке грађанске политичке странке (Земљорадничка странка, Демократска странка, лијево крило Хрватске сељачке странке и др.). Након избора 1945. те странке су нестале са политичке сцене.

На подручју Општине Босанска Градишка током рата дјеловале су револуционарне политичке организације. Након рата сав друштвени, економски, културни и остали садржај рада био је усмјераван програмом политичких организација, а посебно Комунистичке партије Југославије (КПЈ).

Током љета 1945. године на подручју Среза Босанска Градишка дјеловао је Срески комитет КПЈ са осам општинских комитета. Било је укупно 325 чланова КПЈ.

Политичка ситуација 1945. и почетком 1946. постајала је сваким даном све стабилнија. Било је оштрих јавних расправа са људима старих схватања и са повратницима из Немачке (заробљеници), али и са једним бројем демобилисаних бораца. Они тврде да су, друге националности, осим српске, дали борби врло мало, а да су сада једнаки... Негативно утиче на братство и јединство и то што се јавно отварају масовне гробнице убијених Срба од стране усташа (Хрвата и муслимана) и ваде лешеви

of the People and the Board for Security and Social Self-Protection were separate organs of the Municipality Council.

The municipality also had its judiciary and other special organs:

1. The Primary Court of Law was founded in Bosanska Gradiška in 1945. Its function was to prevent socially dangerous and harmful activities, to protect and consolidate the rule of the law, social responsibility and socialist morality.

2. The Municipal Public Prosecutor's Office functioned from 1945. It was independent in the prosecution of those who committed criminal actions; it also undertook the necessary measures for common and equal application of the law and other regulations.

3. The Municipal Civil Court of Law was an organ of the Municipality Council and it was in charge of the implementation of law for misdemeanor offenses in accordance with the statute and other acts of the Municipal Council.

4. The Municipal Legal Office was a special organ of the Municipality Council.

5. The Municipal Legal Officer for the protection of self-management was in charge the appropriate measures and legal actions for the protection of human rights and state property in the municipality.

POLITICAL ORGANIZATION

The Communist Party of Yugoslavia paid special attention to its organization, but also to the development of other political organizations. Apart from the Communist Party of Yugoslavia (KPJ), the Communist Youth League of Yugoslavia (SKOJ), the People's Front ("Narodni front"), the Antifascist Front of Women ("Antifašistički front žena") and, later, trade unions and the Association of Partisan War Fighters, were also active. Until November 1945 some former middle-class political parties were also active (the Agrarian Party, the Democratic Party, the left wing of Croatian Peasant Party and others). After the elections in 1945 these parties disappeared from the political scene.

During the war revolutionary political organizations were active in the territory of the municipality of Bosanska Gradiška. After the war social, economic, cultural and other activities followed the instructions in the programs of political organiza-

у Старој Градишци. Користе ову прилику да хушкају против Хрвата и муслимана говорећи народу да су то они учинили, а не усташе. Борци тврде да треба забранити убудуће приступ народу код ископавања лешева, јер то штетно утиче на братство и јединство.

Партијска организација Среза Босанска Градишка је у јануару 1947. имала 508 чланова, од тога 465 сељака, а по националности 484 Србина, шест Хрвата, 15 муслимана и три остала. Само је један комуниста имао средњу школу а два високу. Сви остали су били са четири разреда основне школе или без тога. Након 1948. стање чланства у Партији је стагнирало. У почетку 1949. била су свега 532 члана КПЈ, а број чланова се повећао 1950. на 926.

Период између 1948. и 1952. био је важан због сукоба са вођством КП СССР. Партија се чистила од оних који су подржавали стаљинистички концепт развоја државе и партије, служеће се често методом руских комуниста (логор на Голем отоку и други). У Босанској Градишци велики број чланова је искључен из КПЈ.

Важан политички фактор био је СКОЈ (Савез комунистичке омладине Југославије). Током 1945. омладинска организација дијелила се на СКОЈ и УСАОЈ (Уједињени савез омладине Југославије). Скојевци су били организовани, дисциплиновани и упорни борци на нови поредак. Чланови УСАОЈ-а били су сви омладинци. Од 1948. године СКОЈ и остала омладина се уједињују под називом Народна омладина Југославије. Омладинска организација убрзо је преузела све послове СКОЈ-а. Посебно је била снажан ослонац у борби против стаљинизма.

Организације Народног фронта биле су у свим насељеним мјестима Среза Босанска Градишка. Његове активности биле су врло широке. Истицале су се оне које су се односиле на изборе за органе власти, изградњу задружних домова, пољопривредне и комуналне радове

Народни фронт је први пут ушао у редовне изборне активности у јесен 1945. и био је носилац провођења избора. И поред побједи револуције, у предизборној кампањи појавила се опозиција. То је довело до увођења друге кутије на изборним мјестима, тзв. кутије без листе. То је била кутија оних који нису били за промјене у Југославији. На подручју среза Бо-

tions, and especially in the program of the Communist Party of Yugoslavia.

In summer 1945 the District Committee of the Communist Party of Yugoslavia, together with eight municipality committees, was active in the District of Bosanska Gradiška. At this time there were 325 members of the Communist Party in this area.

The political situation in 1945 and at the beginning of 1946 improved almost daily in stability. There were sharp public exchanges of opinion with people who stuck to the political convictions of the former times and with prisoners of war who came from Germany, but also with some of the former fighters recently discharged from the army. They argued that other nations, unlike the Serbs, hardly took part in the resistance movement during the war, and yet they were treated as equal with the Serbs. The exhumation of large collective graves of the Serbs killed by the *ustаше* (Croatian pro-fascist chauvinists) threatened the ideal of brotherhood and unity in Bosanska Gradiška. Some people used such occasions to stir the Serbs against the Croats and Muslims, insinuating that the Croats and Muslims, and not just *ustаше*, committed war crimes. Some former fighters insisted that the presence of the people at such exhumations must be forbidden, because it was a threat to the ideal of brotherhood and unity.

The Communist Party of the District of Bosanska Gradiška had 508 members in January 1947 and 465 of them were farmers. Among them 484 were Serbs, 6 Croats, 15 Muslims and 3 belonged to other nationalities. Two of the communists party members had university education and only one was a high-school graduate. Most of the others had attended four-year primary schools, but some did not have even a primary school education. After 1948 the number of party members stagnated. At the beginning of 1949 there were only 532 members of the Communist Party, but in 1950 their number rose to 926.

The period between 1948 and 1952 was important due to the conflict with the leaders of the Communist Party of the Soviet Union. The Communist Party of Yugoslavia purged its members who supported Stalin's concepts of the development of the state and the party, and the purges often followed the methods of Stalin's purges of his communists. Such was, for instance, the concentration camp at

санска Градишка било је група које су биле за одржавање монархистичког система.

Синдикат је био такође организован. Био је млада организација пошто је тек основан по ослобођењу цијеле земље. Број запослених радника био је мали и то је била релативно мала организација. Почетком 1947. године било је 1.235 чланова синдиката, од укупно запослених 1.535 радника, од којих око 150 сезонских радника.

Организација АФЖ (Антифашистички фронт жена) дјеловала је на подручју Среза од самог ослобођења. Њихова активност је сметала неким схватањима. У неким селима тражили су да жене не улазе у органе власти и политичких организација. То су била спорадична схватања па је организација жена дала изузетан допринос рјешавању бројних питања у здравственом просвјетивању, културно-просвјетном раду, забавно-фолклорним и драмским групама итд.

Goli Otok. In Bosanska Gradiška many of the members were expelled from the party at this time.

The Communist Youth League of Yugoslavia was an important factor in political life. In 1945 there were two political organizations for young people: the Communist Youth League of Yugoslavia (SKOJ) and the United League of Antifascist Youth of Yugoslavia (Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije – USAOJ). The members of SKOJ were disciplined and persistent fighters for a new social order and the members of USAOJ were practically all the young people in the country. In 1948 they were united under the name of the People's Youth of Yugoslavia (Narodna omladina Jugoslavije). This organization took over all the actions of SKOJ and gave particularly strong support to the struggle of the Yugoslav authorities against stalinism.

The People's Front organizations were formed in all the settlements of the district of Bosanska Gradiška. They developed a wide range of activities, particularly in the campaigns for elections of the

Јосип Броз Тито приликом посјете Босанској Градишци 1966. године

Josip Broz Tito during visit to Bosanska Gradiška in 1966

Савез удружења бораца Народноослободилачког рата Југославије основан је 1947. године. На подручју среза било је укупно око 3.000 учесника рата. Била је то организована снага која се супротстављала негативним појавама.

Све политичке организације усмјеравала је и давала им инструкције Комунистичка партија. То је било вријеме јаког централизма и снажног спајања државе и Партије. У ствари, то је био систем партијске државе.

Комунистичка партија Југославије започела је своју реформу 1952. године. Промијенила је име у Савез комуниста Југославије (СКЈ). Савез комуниста није више истицао да има руководећу улогу у свим сферама рада, већ се представљао као идејна и усмјеравајућа снага у друштву.

Године 1952. у општини је било укупно 1.248 чланова КПЈ: 1.124 Србина, 64 Хрвата, 54 муслимана и шест осталих. По социјалном саставу: 947 сељака, 155 службеника и 146

members of the organs of government. They also helped in the establishment of the farmers' cooperatives and they participated in the agricultural and communal activities.

The People's Front took active part in the regular election campaigns for the first time in the autumn of 1945. It organized the elections, but in spite of the electoral triumph of the revolutionary political activists, there was some opposition to them during the pre-election campaigns. This is why the so-called second box (without anyone on its list) was introduced. It was the box for those who did not want changes in Yugoslavia. In the Bosanska Gradiška District there was a group of people who supported the idea of keeping the former monarchical system.

A trade union was also formed. It was a young organization, which was established after the liberation of the entire Yugoslav territory. The number of workers was small and it was a comparatively small organization. At the beginning of 1947 there were 1,235 members of the trade union. The total num-

*Изложбу сталне музејске поставке „Путеви побједе“ у Босанској Градишци
отворио је 1970. године Џемал Биједић*

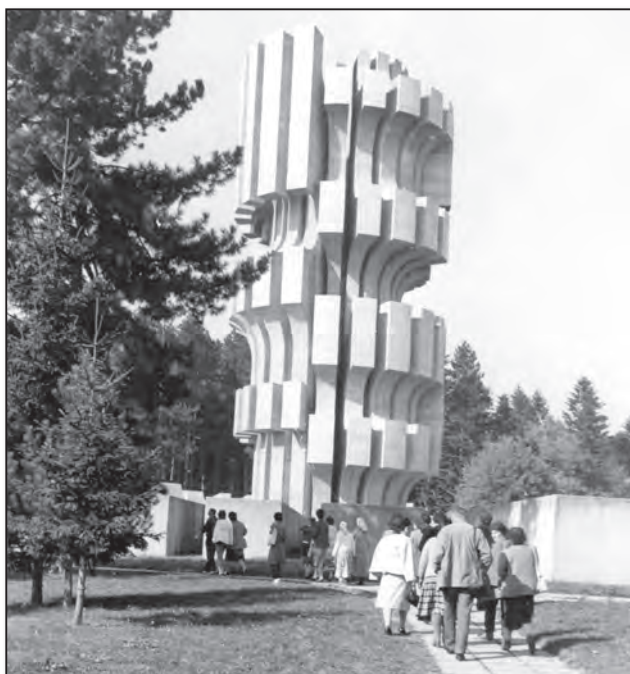
*Exhibition of permanent museum inventory „Roads of freedom“ in Bosanska Gradiška
was opened in 1970 by Džemal Bijedić*

Са свечаности поводом 35. годишњице оснивања Пете козарачке народноослободилачке ударне бригаде у Милића Гају: народ је даривао своје борце и заиграо са њима козарачко коло. У овој легендарној бригади било је много бораца са подручја босанскоградшког среза

From the celebration in the honour of 35th anniversary of establishing Fifth Kozara National Liberation Brigade in Milića Gaj: people gave gifts to its fighters and danced with them traditional dance from Kozara. In this legendary brigade were many fighters from the area of Bosanska Gradiška district.

Козара је виша за споменик на Мраковици, подигнут 1972. године палим борцима Козаре 1941 – 1945.

The mountain Kozara is higher for the monument on Mrakovica, built in 1972 to the fallen fighters of Kozara 1941 - 1945

ber of workers was 1,535, but about 150 of them were only seasonal workers.

The Antifascist Front of Women (Antifašistički front žena – AFŽ) began to be active in the territory of the district immediately after its liberation. According to some views their activities were not appropriate. In some villages people could not accept the idea of women as representatives in the government organs or as members of political organizations. Such attitudes were sporadic and the Antifascist Front of Women made considerable contribution to the solution of many problems in the area of education, in cultural and entertainment activities, including folklore and amateur drama performances.

The Association of Fighters in the People's War for Liberation of Yugoslavia was founded in 1947. In the district of Bosanska Gradiška there were about 3,000 war veterans and their association, as an organized body, opposed all the negative political trends.

All the political organizations followed the directions and instructions of the Communist Party. It was the time of highly centralized government and of a strong union of the party and the state. It was, in fact, the system of the one party state.

Са комеморативног скупа пред „Каменим цвијетом“. У јасеновачком логору страдао је велики број становника босанскоградшког подручја.

From commemorative gathering in front of the „Stone flower“. Great number of population of Bosanska Gradiška area died in Jasenovac camp.

The reformation of the Communist Party of Yugoslavia began in 1952. The Party changed its name into the League of Communists of Yugoslavia (Savez komunista Jugoslavije – SKJ). The League of Communists of Yugoslavia insisted no more on leadership in all spheres of work, but it represented itself as an ideological guiding force of the society.

◀ *Обнављајући порушену земљу народ босанскоградшког Поткозарја није заборавио оне који су за слободу дали највише – своје животе: споменик палим борцима и жртвама усташког терора 1941 – 1945. године у Бистрици, подигнут 1984. године*

By rebuilding the ruined country people of Bosanska Gradiška Potkozarje area did not forget those who gave the most for freedom – their lives: Monument to fallen fighters and victims of Ustasha's terror 1941 – 1945 in Bistrice, built in 1984

Село Жеравица код Босанске Градишке, 27. јула 1985: откривање првог споменика у СФРЈ Ромима погинулм у Другом свјетском рату

Village Žeravica at Bosanska Gradiška, on 27th July 1985: Revelation of the first monument in SFRY to Roma people died in the Second World War

Љетна школа Рома у Жеравици, код споменика погинулим Ромима из босанскоградишког краја: учење матерњег језика

Summer school for Roma people in Žeravica, at monument for fallen Roma people from the area of Bosanska Gradiška: learning mother tongue

Друштво за његовање традиција српских ослободилачких ратова полаже вијенце на српском војничком гробљу Зејтинлик у Солуну. Четврти слијева, Павле Гвоић из Босанске Градишке.

Society for fostering the tradition of Serbian liberation wars puts flowers on Serbian military cemetery Zejtinlik in Thessaloniki. Fourth from the left, Pavle Gvoić from Bosanska Gradiška

радника, 1960. било је 1.520 чланова, а 1974. била су 2.164 члана.

Трансформирао се и Народни фронт у Социјалистички савез радног народа.

Синдикат је бројчано јачао, али је све мање имао утицаја на стварне прилике међу радницима. Од 1960. године па до 1974. своју активност свео је на споредна питања (одмор, рекреација, излети, зимница, годишњице, прославе и сл.), а битна – радничко-класна, производна, планска и друга била су изван њиховог домета.

Антифашистички фронт жена од 1971. дјелује у саставу Социјалистичког савеза радног народа (ССРН).

Савез удружења бораца (СУБНОР) је и послије укидања малих општина и Среза Босанска Градишка остао компактна организација.

In 1952 there were in total 1,248 members of the Communist Party of Yugoslavia in the municipality of Bosanska Gradiška: 1,124 Serbs, 64 Croats, 54 Muslims and 6 of other nationalities. As regards their profession: 947 of them were farmers, 155 civil servants and 146 workers. In 1960 there were 1,520 party members, and in 1974 their number rose to 2,164.

The People's Front also changed its name into the Socialist Alliance of the Working People.

The membership of the trade unions also went up, but it had less and less influence among workers. From 1960 to 1974 its activities centered on less important matters (holidays, recreation, excursions, food for winter, anniversaries, celebrations etc.), and such questions as the class politics, production and planning were outside their range.

Тада је на подручју општине Босанска Градишка дјеловало око 2.370 чланова СУБНОР-а.

Устав СФРЈ 1974. године убрзо ће показати да је значио почетак растакања Југославије као јединствене државе. Показаће се да је Устав из 1974. био уступак сепаратистичким снагама, које ће кренути разбијању земље

РАЗВОЈ И ОБЛИЦИ ОБРАЗОВАЊА

Материјални услови нису били увијек у складу са потребама и значајем образовања. У развоју образовања на подручју општине истичу се три фазе. Прва је она када је требало описменити огроман број људи (око 75% било је неписмених), друга је борба за обухватање осмогодишњим школовањем свих дораслих и постепено отварање средњих школа. Трећа обухвата унапређење квалитета образовања и васпитања и остваривање педагошких стандарда у школству.

Године 1971. организована је прва ванпородична институција за дјецу до седам година. Била је то предшколска установа, изграђена у центру града, капацитета за 80 дјеце. Године 1974. вртић је проширен. Изграђен је још један објекат за 150 дјеце. С годинама повећани су капацитети за ову намјену, као и број обухваћене дјеце.

Босанска Градишка имала је релативно добро развијено основно образовање још прије Другог свјетског рата. У 1939. години радило је 28 четвороразредних основних школа и Нижа реална гимназија. Имала је 52 учитеља, наставника и професора. Било је око 72,6% неписменог становништва. У току рата отворене су прве партизанске школе у селима испод Козаре. Само мјесец дана након ослобођења, на подручју Среза радило је 16 основних школа. За основну школу пристигло је око 4.590 ученика, а обухваћено свега 2.428. Најављује се да ће у први разред школске 1945/46. године доспјети око 1.000 нових ученика. Настава се изводила у оштећеним школским зградама и махом су то биле приватне зграде. Клупе и остали намјештај били су дотрајали.

Од 1945. до 1947. проведена је акција на елементарном описмењавању. Курсеви описмењавања организовани су у сваком селу.

From 1971 the Antifascist Front of Women functioned within the framework of the Socialist Alliance of the Working People (SSRN).

After the abolishment of minor county councils and the Bosanska Gradiška District the Association of the Fighters in the People's War for Liberation (SUBNOR) remained a compact organization. At this time 2,370 members of SUBNOR were active in the municipality of Bosanska Gradiška.

The 1974 constitution of the Socialist Republic of Yugoslavia soon led to the beginning of the disintegration of Yugoslavia as a compact state. It became clear that the 1974 constitution was a concession to the separatist forces, which would break the unity of the country.

THE DEVELOPMENT AND THE FORMS OF EDUCATION

The financial resources were not always adequate to meet the needs and importance of education. There were three phases in the development of education system in the municipality of Bosanska Gradiška. In the first phase an enormous number of people had to learn how to read and write: 75% of the inhabitants were illiterate. In the second phase the eight-year obligatory education had to be extended to all the boys and girls of the suitable age and a high school had to be made available. In the third phase the most important task was the improvement of the quality of education and of the upbringing of pupils, as well as the establishment of higher pedagogic standards.

In 1971 the first nursery school was opened for children under the age of seven. It was situated in a new building in the center of the town, with the capacity for 80 children. In 1974 it was expanded. Another nursery school, with the capacity for 150 children, was built in 1974. In due time the nursery schools enlarged their capacities for many more children.

The area of Bosanska Gradiška had a comparatively developed system for primary education before the Second World War. In 1939 there were 28 four-year primary schools and one middle school. There were 52 elementary and advanced school teachers, but the rate of illiteracy was very high (72,6% of the population). During the war the first partisan primary schools were opened in the villages at the bottom of Mountain Kozara. One month after the lib-

У јесен 1945. године извршен је попис неписмених. Регистровано их је 6.126 до 30. године живота, а стварно их је било још најмање трипут толико. Према плану требало је до 1951. године ликвидирати неписменост. У току 1949. године просвјетне власти процјењивале су да има свега око 1.500 оних које би требало описменити, па би до 1951. ликвидирана неписменост. Међутим, 1961. године исказује се 12.078 неписмених од 50.134 становника општине Босанска Градишка. У међувремену је и методологија одређивања појма неписмености другачија, па се неписменим сматра сваки онај који нема барем четири разреда основне школе. Почетком 1948. године број основних школа се повећао на 25 а у 1950. на 30, а број ученика на 5.200. Од 1951. године радиле су двије осмогодишње школе.

Наставно-васпитни рад добија на квалитету. Школство је постепено улазило у вишу и квалитетнију фазу развоја. Нагли скок осјетио се двадесетак година касније. Тако је 1971. године на подручју општине Босанска Градишка радило 36 четвороразредних и десет осморазредних школа.

Школске 1975/76. године у било је 7.966 ученика, а 381 учитељ, наставник и професор. Десет година касније, 1987/88, је било свега осам централних основних школа. Због смањеног наталитета неке су морале престати са радом.

У Босанској Градишци постојала је средња школа прије Другог свјетског рата. Била је то Нижа гимназија. Током рата је школа престала са радом. Одмах у јесен 1945. године оснива се Државна нижа реална гимназија. Организација рада у гимназији била је изузетно добра. За цијели период свога деветогодишњег трајања школа је уживала углед у мјесту, чему су допринијели изузетно добри професори. Међу њима нарочито су се истицали Стјепан Габриловац, Викторија Габриловац и Василије Вучковић. Уз редовну школу основан је Официрски курс који је у ствари био вечерња официрска школа (звали су је „Партизанска школа“). У непосредној близини школе био је Средњошколски ђачки дом.

Када је 1952. године донесен пропис о продужењу четворогодишњег школовања на седам, а затим и на осам година, нестају ниже ре-

eration sixteen primary schools were operative in the district. About 4,590 boys and girls were ready for primary school education, but only 2,428 could be accepted. It was noted that in the school year of 1945/1946 there would be one thousand more new candidates. The schools operated in damaged buildings, most of them not built for school purposes. The desks and other furniture were dilapidated.

Elementary courses for teaching people how to read and write were operative from 1945 to 1947. Such courses were operative almost in every village. In the autumn of 1945 a census of all the illiterate people was made. Their figure ran to 6,126 up to the age of thirty, but there must have been at least three times more illiterates in this group. It was planned that all the illiterates would learn how to read and write by 1951. In the course of 1949 the educational authorities claimed that there were only about 1,500 illiterates, so that by 1951 the illiteracy could be liquidated. However, according to the evidence from 1961 there were still 12,078 illiterates in the total population of 50,134. In the meantime the definition of illiteracy changed, so that every person without a primary school education was considered illiterate. At the beginning of 1948 the number of primary schools went up to 25, and in 1950 to 30, and the number of pupils was 5,200. From 1951 two eight-year primary schools were operative.

The standards of education became also higher. The entire system of education entered a higher phase of development. The full implications of such changes became evident about twenty years later. In 1971 thirty-six four-year primary schools and ten eight-year primary schools were operative.

In the school year of 1975/1976 there were 7,966 pupils and 381 teachers in primary schools. Ten years later, in 1987/1988, there were only ten central primary schools. Some schools had to close down because of the declining birthrate.

A middle school (for the age of 11–15), the so-called Lower Gymnasium, was operative in Bosanska Gradiška before the Second World War. During the war it closed down. In the autumn of 1945 a State Lower Real Gymnasium was founded. The educational standards of this gymnasium were exceptionally high. It was operative for nine years and highly respected in the town, due to some exceptionally good teachers, in particular Stjepan Gabrilovac, Viktorija Gabrilovac and Vasilije Vučković.

алне гимназије и постају саставни дио основне осмогодишње школе.

Државна стручна школа за ученике у занатству основана је у јесен 1945. године. Била је то све до 1948. године Женска стручна школа. Она је постепено добијала елементе мјешовите занатске школе. Године 1948. прерасла је у Школу ученика у привреди. Од 1950/51. школске године школа прераста у трогодишњу и добија на квалитету. У овој школи школовали су се будући бравари, механичари, токари, хоблари, столари, бријачи, трговци, колари и машинбравари.

Школа ученика у привреди стално се прилагођавала потребама привреде, па су се тако и смјерови мијењали. Стабилизовао се потребан број сталних и стручних наставника. Повећавао се и број ученика. Тако је 1963. године школу похађало 250 ученика у све три године. Школа је у јуну 1973. године заједно са Гимна-

An evening school for army officers (the so-called "partisan gymnasium") was also operative. A dormitory in the immediate vicinity of the school provided accommodation for the pupils.

The 1952 school regulations ordained that seven-year, and later eight-year, primary schools were to replace the four-year primary schools, so that the Lower Real Gymnasiums disappeared, i.e. they became a constituent part of primary school education.

A state school for crafts and skills was founded in the autumn of 1945. Until 1948 it was a girls' school. In due time it was transformed into a mixed school and in 1948 it became a School for Craft and Trade Apprentices. In 1950/1951 it was operative as a three-year school and its educational standards were higher. The school was attended by prospective locksmiths, mechanics, carpenters, cabinetmakers, barbers, merchants, cartwrights, machine maintainers.

The School for Craft and Trade Apprentices kept adjusting to the needs of crafts and trade,

Нова зграда Гимназије „Енвер Шиљак“ у Босанској Градишци (пред усељење, 1971.)
New building of the Grammar school „Enver Šiljak“ in Bosanska Gradiška (in preparation 1971)

зијом ушла у Средњошколски центар. Затим се постепено трансформисала у двије школе: Машинско-дрвопрерађивачку школу и Текстилно-пољопривредну школу.

Гимназија представља наставак традиције да Босанска Градишка има институцију типа гимназије. Нестала је државна нижа гимназија (предратна и она у новој Југославији) па је требало прићи оснивању савремене гимназије. Таква гимназија почела је са радом септембра 1958. године. Први матуранти Гимназије матурирали су 1961. године. Први гимназијалци из Босанске Градишке, њих 26 прва су генерација потпуне средње школе.

Економска школа у Босанској Градишци формирана је у септембру 1959. године. Највећи домет ове школе био је школске 1963/64. године, када је било уписано око 360 ученика у сва четири разреда. У периоду од 1973/74. године до 1983/84. постепено се смањивао број ученика, па је престао упис у Школу економског смјера.

Школски центар настао је у љето 1973. године као јединствена организација за три средње школе: Гимназију, Економску и Школу ученика у привреди. Школски центар се почео убрзано развијати. Било је то шест школа: Гимназија, Економска, Машинско-техничка, Пољопривредна, Медицинска школа и Грађевинска. Школовало се преко 30 занимања у трогодишњем и четворогодишњем трајању: зидари, столари, тесари, бравари, металостругари, водоинсталатери, текстилни механичари, заваривачи, металоглодачи, машински техничари, аутомеханичари, повртлари, воћари, кувари, конобари, пољопривредни техничари, техничари прераде дрвета, електротехничари, медицински техничари, медицинске сестре, преводиоци, библиотекари, аниматори културе, хемијски техничари, чувари шума, пластичари, сточарски техничари, комерцијални техничари, финансијски техничари итд.

Центар је достигао свој плафон у школској 1983/84. години, када је школовао 2.646 ученика. Даљи развој центра ишао је ка смањењу занимања, па је 1987. године дошло до нове организације Центра. Нова организација има три школе: Гимназију, Машинско-дрвопрерађивачко-шумарску школу и Пољопривред-

so that it changed its professional programs. The number of fully employed qualified teachers stabilized. The number of pupils also went up. In 1963 the school was attended by 250 pupils. In 1973 this school was included into the High School Center, together with the Higher Gymnasium. Gradually it was transformed into two schools: one for machine maintenance and sawmill industry, and the other for textile industry and agriculture.

The Grammar School (four-year Gymnasium, for ages 15–18) marked the continuation of the tradition of the disappeared State Lower Gymnasium, which was operative before the war and for some time later in new Yugoslavia. The need for a contemporary Grammar School (Gymnasium) was met in September 1958. In 1961 the first graduates of this school took their certificates. They were the first generation of the Grammar School graduates educated in Bosanska Gradiška and there were 26 of them.

The High School for Economics was founded in Bosanska Gradiška in September 1959. It reached the highest level of its prosperity in 1963/1964, when the number of pupils amounted to 360 in its four grades. From 1973/1974 to 1983/1985 the number of its pupils declined, and the school closed down.

The High School Center was founded in the summer of 1973 as a complex organization of three high schools: Gymnasium, High School for Craft and Trade Apprentices and High School for Economics. The High School Center developed quickly. Soon three were six schools in it: Gymnasium, High School for Economics, High School for Machinery, High School for Agriculture, Medical High School, and High School for Building Technicians. More than thirty professions were covered in these three-year and four-year high schools. Their pupils included prospective bricklayers, cabinetmakers, carpenters, locksmiths, lathe operators, plumbers, textile technicians, welders, milling machine technicians, machine technicians, mechanics, gardeners, fruit growers, cooks, waiters, agricultural technicians, sawmill technicians, electricians, medical technicians, nurses, translators, librarians, animators of culture, chemical technicians, forest rangers, technicians for plastic materials, technicians for cattle breeding, commercial, financial and other technicians.

The Center reached its culminating point in 1983/1984, when it had 2,646 pupils. In the further development of the Center the number of profes-

но-прехранбеноу и текстилну школу. Школске године 1986/87. Центар је имао 2.173 ученика и 82 наставника теоријске наставе, те 14 наставника практичне наставе. Смјештен је у три одвојене зграде.

Крајем 1945. године формиран је Средњошколски ћачки дом. Градишка је имала и прије Другог свјетског рата такав дом, који се звао Конвикт. Зграда је била власништво Ђорђа и Стојке Ковачевић. Они нису имали наследице, па су кућу поклонили Српском просвјетном и културном друштву „Просвјета“, намијењену ученицима Гимназије која је основана 1921. године. У Дому су били смјештени питомци трију категорија. То су била ратна сирочад – старији од 14 година и сиромашни ученици који су имали бесплатан смјештај и исхрану и ученици за које су родитељи плаћали смјештај и исхрану. Дом је престао са радом 1965. године.

Поред овог Дома формиран је 1945. године и Државни дјечји дом. У њему су била смјештена дјеца која су у рату остала без родитеља.

КУЛТУРНА ДЈЕЛАТНОСТ

Босанска Градишка има дугу традицију културно-просвјетне дјелатности. Почетне форме рада датирају још из турске управе, затим из периода Аустроугарске и Краљевине Југославије. Други свјетски рат је прекинуо све културне форме дјеловања. Још у току рата ослобођена и полуослобођена подручја Босанске Градишке развила су елементарне облике културно-забавног и просвјетног рада.

Након ослобођења 1945. године покренут је до тада невиђени културно-забавни и просвјетни рад. Већ у јесен 1945. године на подручју среза Босанска Градишка формирано је осам културно-просвјетних одбора. Дјеловало је седам дилетантских група и пет хорова. Културно-просвјетни и забавни рад добијао је и на обиму и на квалитету.

У току 1948. године на подручју среза Босанска Градишка долазио је релативно велики број дневних и недјељних листова.

Послије рата (до 1949) постојала су (са незнатном активношћу) културно-просвјетна друштва „Препород“ (муслимани) „Просвјета“

sional orientations declined and in 1987 the Center was reorganized into three schools: Gymnasium; the High School for Mechanics, Sawmill Technicians and Foresters; and the High School Workers in Agriculture, Food and Textile Industry. In 1986/1987 the Center numbered 2,173 pupils, 82 teachers of theoretical subjects and 14 teachers of practical subjects. It was placed in three separate buildings.

At the end of 1945 the Dormitory for high school pupils was founded. There was a dormitory in Bosanska Gradiška before the Second World War, which was called “Convict”. Đorđe and Stojka Kovačević were the owners of this building. They had no inheritors and they bequeathed it to the Serbian Educational and Cultural Society “Prosvjeta”, for the accommodation of the pupils of the Lower Gymnasium, founded in 1921. This dormitory provided accommodation for three categories of pupils: the war orphans, over 14 years of age, the poor pupils (both had free accommodation and food), and the pupils for whom their parents paid for the offered services. This dormitory was closed in 1965.

In 1945 the state dormitory for school attendants was founded, for pupils who lost their parents during the war.

CULTURAL ACTIVITIES

Bosanska Gradiška has a long tradition of cultural and educational activities. This tradition goes back to the times of the Turkish, the Austro-Hungarian and the Royal Yugoslav rule. The Second World War intercepted all such activities. But even during the war some rudimentary elements of such cultural and educational endeavors were renewed in the liberated or semi-liberated territories.

After the liberation in 1945 such activities were far more intense than ever before. In the autumn of 1945 eight committees were formed for the furtherance of educational and cultural activities. Seven amateur groups for theater performances and five choruses were operative. The cultural and entertainment activities improved and became more widespread.

In the course of 1948 a comparatively large number of daily papers and weekly magazines reached Bosanska Gradiška.

Until 1949 there were some, if negligible, activities of the former cultural and educational socie-

(Срби), „Хрватска слога“ (Хрвати) и „Друштво за културну сарадњу са СССР-ом“.

Године 1949. формирано је културно-умјетничко друштво у Босанској Градишци под називом „Козара“. Имало је хор, фолклор и драмску секцију. КУД „Козара“ је након видног успјеха до 1951. године нагло престао са радом током 1952. и 1953. године. Средином 1954. формира се КУД под називом „Браћа Рибар“. Друштво окупља велики број омладине и осталих ентузијаста и успијева да се трајно одржи. Године 1963. је промијенило назив у КУД „Лепа Радић“.

Од 1970. а посебно од 1977. године почињу се формирати нова културно – умјетничка друштва у низу насеља општине Босанска Градишка.

И материјални услови постајали су све бољи. Поједина друштва постају чести гости у многим градовима Југославије, па и иностранству.

ties: the Muslim “Preporod”, the Serbian “Prosvjeta”, “The Croatian Harmony”. The more recently founded “Society for Cultural Cooperation with the Soviet Union” was also active.

In 1949 a new society for culture and arts, named “Kozara”, was founded in Bosanska Gradiška. It had its chorus, a folklore section and a section for amateur theater performances. After considerable success in 1952, the society suddenly stopped all its activities in 1953. In the middle of 1954 another society for culture and arts, named “Braća Ribar”, was founded in Bosanska Gradiška. This society succeeded in gathering a large number of young people and other enthusiasts and was operative for many years. In 1963 it changed its name into “Lepa Radić”.

Since 1970 new societies for culture and arts were founded in many settlements of the municipality of Bosanska Gradiška. This process was intensified after 1977.

The financial support also improved. Some of these societies had stage appearances in many cities in Yugoslavia and abroad.

*Пјевачка изворна група „Сноп“ из Нове Тополе
Traditional signing group „Snop“ from Nova Topola*

При осмогодишњим и средњим школама постоје културно – просвјетне и забавне секције (фолклорне, драмске, рецитаторске, тамбурашке и друге) из којих се касније регрутују талентовани чланови културно-умјетничких друштава.

У Босанској Градишци је почела са радом Градска библиотека у октобру 1945. године. На дан отварања имала је свега 300 до 400 примјера књига, да би се током јесени 1945. године тај број удвостручио.

Током 1946. године посвећује се нарочита пажња народном просвјетивању. Тако је у децембру 1946. на подручју Босанске Градишке било 19 малих књижица (библиотека) са 2.107 књига.

Од 1954. године Библиотека у Градишци се релативно споро развијала. Радилa је у саставу Народног универзитета до 1977. године, када улази у састав дјелатности Дома културе. Од 1977. библиотека има функцију централне библиотеке у односу на теренске библиотеке. Прима десетак дневних листова у читаоници.

Први послијератни биоскоп почео је радити у септембру 1945. године. Све до 1950. године приказивано је мјесечно највише 4 до 6 филмова. Период од 1950. до 1980. није донио много промјена у осавремењавању биоскопа у граду. Једини градски биоскоп „Босна“ остао је исти, са малом адаптацијом. Пуно је урађено на кинофикацији села захваљујући активностима Народног универзитета. Прво су била покретна кина, а затим су уређене кино-дворане у селима.

Од 1980. године биоскоп улази у састав Дома културе. Добија модерну кино-дворану са 520 сједишта. На подручју општине успјешно раде још три биоскопа. Биоскопи су самостални, а финансирају се из властите дјелатности.

Одмах по ослобођењу јавиле су се потребе за отварањем домова културе који би били центри културно-забавног и образовног рада грађана, посебно омладине. За то су адаптиране друштвене или приватне зграде. Од 1947. године почињу се градити задружни домови у неким селима. У Босанској Градишци постоји Раднички дом, коришћен је и Фискултурни дом. Већ 1945. и 1946. године дјеловало је седам домова културе – два у Градишци и пет у селима.

The primary and high schools also had their sections for culture, arts and entertainment (folklore, drama, recitals, tambour playing and others). Their talented members continued their activities later in the societies of culture and arts.

The city library was opened in Bosanska Gradiška in October 1945. On the day of its opening it had only about 300–400 books, but this number was doubled in the autumn of 1945.

In 1946 special attention was paid to the education of many people. In December 1946 there were 19 small libraries with 2,107 books in the region of Bosanska Gradiška.

From 1954 the development of the Library of Bosanska Gradiška was comparatively slow. It was operative as a component part of the Adult Education Center until 1977, when it became a constituent of the Center of Culture. From 1977 it has had the function of the central library for the small libraries in its vicinity. It receives about ten different newspapers every day.

The first postwar cinema was opened in September 1945. It offered four to six performances of different films every month until 1950. From 1950 to 1980 little was done about the modernization of cinemas. The only town cinema, “Bosnia”, with slight adaptations, remained almost the same. Much more was done about cinema performances in the villages owing to the activities of the Adult Education Center. At first film performances were offered from vehicles, and later some larger rooms were adapted for movie theaters.

In 1980 the town cinema became a constituent part of the Center of Culture. It soon became a modern movie theater with 520 seats. Three more cinemas were operative in the town. They were independent and financed from their own income.

Soon after the liberation of the country many centers of culture were founded to meet the needs of education and entertainment of all inhabitants, but particularly of the young people. Public and private buildings were adapted for this purpose. From 1947 some centers for cooperative farms began to be built in villages. In Bosanska Gradiška the existing Worker’s Center was also used as the Center for Physical Culture. In 1945 and 1946 seven centers of culture were operative in this region – two in Gradiška and five in neighboring villages.

Дом културе саграђен је 1979. године. Зграда је намјенски грађена. У својој дјелатности обухвата: библиотечку дјелатност, културно-образовну и музејско-археолошку, а има модерну биоскопску дворану. Дом културе пружа и стручне услуге аматерским културно-умјетничким друштвима и осталим организацијама.

The new building of the Center of Culture was put up in 1979. It was designed for librarian activities, for cultural and educational purposes, and it included an archeological museum and a modern movie theater. The Center of Culture also offered professional help to the amateur societies for culture and art and other organizations.

Обновљени српски православни храм у Босанској Градишци на темељима цркве коју су усташе срушиле 1941. године

Reconstructed Serbian orthodox temple in Bosanska Gradiška on the ruins of the church that Ustashe demolished in 1941

Културно-умјетничко и забавно стваралаштво постепено се уграђивало у свакодневни живот људи. У Босанској Градишци се ствара један културни миље који има слуха и за више облике (професионалне, мимо масовне културе), па су честа гостовања позоришта из Бањалуке и других крајева.

Културни посленици Босанске Градишке чувају и истражују археолошку прошлост овог краја која је врло богата. Музејско-археолошка дјелатност остварује се на разне начине, а посебно преко сталне поставке изложбе „Путеви побједe“. Ту се излажу експонати из Другог свјетског рата – и то дио везан за херојска дјела и народа Козаре и Поткозарја, али се документовано говори о злочинима фашиста.

Археолошко богатство још није истражено, па се посебно обављају радови у оквиру пројекта *Бронзано доба Сјеверне Босне*. Истраживања ће се проширити и на остала археолошки интересантна и већ означена подручја на подручју ове општине.

НАРОДНИ УНИВЕРЗИТЕТ

Током 1955. формиране су јаке општине које су преузеле бројна привредна, културна, образовна и друга питања од срезова у своју надлежност. Тако су и послови образовања и просвјетивања одраслих постали искључиво брига општине. У ту сврху формиран је Народни универзитет. Почео је са радом 20. октобра 1955. године без професионалних лица, на аматерској основи. Главни облик дјеловања био је предавачки рад. Формиран је актив од 15 предавача из разних области (љекари, ветеринари, професори, правници, инжењери и др.). Извјестан број предавача је ангажован из Бањалуке и других средина. Предавања су била из области културе, здравства и привредног живота.

У фази аматерског дјеловања Универзитет је годишње добијао из буџета општине скромна средства, што није било довољно ни за елементарне, техничке услуге. Било је очигледно да обим послова Народног универзитета захтијева професионалан рад и организацију. На оснивачкој скупштини 1959. године закључено је да се оснује Народни универзитет као професионална културно-просвјетна и обра-

The cultural, artistic and entertainment activities were gradually becoming a part of everyday life for the local population. At the same time cultural expectations became higher and could accept and respond to professional standards, for instance, on the occasion of the visiting performances of the National Theater from Banja Luka and other cities.

People working in the centers of culture investigated the rich archaeological history of this region and protected the existing evidence about it. Diverse archaeological and historical investigations, the data processing and the arrangement the discovered evidence in the museum, resulted in the permanent exhibition entitled “Roads to Victory”. This exhibition is a rich collection of the relevant material from the Second World War, testifying both to the heroic struggle of the people of Mountain Kozara and Potkozarje, and to the well documented war crimes of the fascists at this time.

Archeological heritage had not yet been investigated, but the works are done separately within the project *Bronze Age of North Bosnia*. Investigations will be expanded on the other archeologically interesting and already marked spots on the area of this municipality.

THE ADULT EDUCATION CENTER

In 1955 the newly founded, but strong municipalities took over many of the tasks and responsibilities – in the area of economy, culture, education etc. – from the former districts. The municipalities became exclusively responsible for all the activities in the field of adult education. It was within this framework that the Adult Education Center was founded. It began to be operative on the 20th of October 1955. At this time it did not employ any professionals and depended on the work of amateurs. Organized lectures were the main form of its activity and fifteen lecturers were asked to help it in its work (physicians, veterinary surgeons, teachers, lawyers, engineers and others). Some of the lecturers were invited from Banja Luka and other towns. The lectures covered the area of culture, health care and economic activities.

In this amateur phase of its work the Center received very modest funds from the municipality budget, which could not cover even the elementary, technical services. It became clear that the extent of

зовна институција, у чији састав су ушли Градска библиотека и биоскоп „Босна“.

Универзитет усмјерава своју дјелатност на образовање одраслих путем предавања, курсева, вечерњих школа, преквалификација и других облика. Други смјер дјеловања био је подизање квалитета биоскопских услуга у граду и кинофикација села. Трећи смјер дјелатности био је библиотекарство, узимајући као основ Градску библиотеку.

Од 1959. до 1969. интензиван је рад на образовању одраслих. Осмогодишњу школу завршава 1.730 одраслих. Организована је и вечерња Средња управна школа. Образовне активности су се прошириле и на давање квалификација радницима из металске, столарске и зидарске струке.

Зграда биоскопа „Босна“ је поправљена, а избор филмова је постао разноврснији. Годишње је приказивано просјечно 150 филмова. Посебно је посвећена пажња кинофикацији села, па је поред биоскопа у два села у већину села долазио покретни биоскоп.

Библиотека се све више формирала у снажну културну институцију, па је број читалаца стално растао.

Постепено долази до опадања неких активности Народног универзитета. Одвајају се Библиотека, биоскоп, сталне изложбе и музејске поставке. Остају Центар за опште и стручно образовање и Центар за марксистичко образовање. Први је организовао разна предавања, семинаре, курсеве, инструктивну наставу од другог до петог степена стручности. Други се бавио идеолошкополитичким и друштвено-економским образовањем чланова политичких организација.

ЗДРАВСТВЕНА ЗАШТИТА

Здравствена заштита становништва спада у ред трајних задатака. Посебна се пажња посвећује очувању и заштити здравља и укупне биолошке снаге одговарајућих група становништва, а у првом реду здравља дјеце, жена, омладине, те заштита здравља радноактивног становништва.

На подручју Босанске Градишке здравствена заштита развијала се онако како је економ-

the necessary work of the Adult Education Center demanded professional work and organization. At a municipality council meeting in 1959 the Adult Education Center was founded as a professional cultural and educational organization, with the City Library and the cinema (“Bosnia”) as its constituent parts.

The education of the adult population was the primary aim of the Center and it was to be realized by organizing lectures, courses, evening classes, teaching new trades and skills, etc. The second aim was to improve the conditions for the movie performances in town and in the neighboring villages. The third aim was to develop the services in the libraries, with the City Library in the function of the central library in the area.

From 1959 to 1969 the education of the adults was intensified. Many adults (1,730) completed their primary school education. High School for Administration offered evening classes for its attendants. Courses were also organized for the prospective metalworkers, cabinetmakers and bricklayers.

The building of the movie theater “Bosnia” was repaired and the selection of films became more diversified. About 150 different films were shown approximately every year. Special care was taken for the showing of films in the villages; in most villages movies were shown from vehicles and in two villages adequate rooms were adapted for cinemas.

The Library was more and more important as a cultural institution and the number of readers was going up all the time.

On the other hand some of the activities of the Center for Adult education were on the decline. The Library, the cinema, and the Museum began to work as separate institutions and the permanent exhibitions were organized independently. What remained in the Center of Adult Education were the classes and lectures for general and professional education and the classes for Marxist studies. The Center organized lectures, seminars, courses and instruction, ranging from the second to the fifth level of professionalism. Marxist studies offered classes in the ideological, political and economic spheres for members of political organizations.

HEALTH CARE

Health care was a permanent task for the Municipality of Bosanska Gradiška. Special attention was paid to the protection of health and the total

ска снага друштва могла да издваја и улаже у развој здравства.

Након 1945. године здравственој заштити прво је становништву пружала Војна амбуланта Команде мјеста. озбиљнија обољења лијечена су у Бањалуци и Загребу. Типична послеријатна обољења становништва била су: туберкулоза, жутица, тифус, те разна обољења уrogenиталних органа (бубрежне болести, полне болести и др.), као и стомачна обољења. Значајно су се појављивала и нервна обољења.

Године 1946. формира се Среска амбуланта са болничким одјељењем у коме је било 15 болничких кревета. Од 1947. године формирају се и двије мјесне амбулантае и то у селима. Организатор здравствене службе био је један љекар са свега три здравствена радника. Стање у здравству се врло споро мијењало и напредовало.

У 1950. години осјећају се први наговјештаји бржег развоја здравствене заштите. Повећава се број постеља на 20, што је у односу на број становника и даље било веома мало.

Зубна амбуланта почела је са радом 1949. године са једним љекаром и једним зуботехничаром.

Економска основа постаје снажнија, па се стварају реалне могућности да се боље организује и брже развија здравствена заштита. Тако се у 1956. години укида Среска амбуланта и формира Дом здравља.

Значајан је и прилив младог и школованог медицинског кадра, у првом реду медицинских техничара. Они су почели промјене у здравству, како у болничком дијелу тако и општој медицини, а организовали су акције здравственог просвјештавања становништва и развили прве лабораторијске службе итд. Дом здравља има двије ординације опште медицине, савјетовалиште за дјецу и труднице, лабораторију и стационар. У оквиру Дома здравља радила је Градска апотека.

Развој здравствене службе текао је брзо и успјешно, али су још брже расле потребе становништва за квалитетнијом здравственом заштитом. Постигнути успјеси навели су на размишљање о потреби подизања здравствене службе у Бос. Градишци на ниво Медицинског

biological resources of the entire population, and particularly of children, women, young people and those who were exposed to X-rays.

The development of health care in the municipality of Bosanska Gradiška depended, like everywhere else, on the available finances, which could be invested in it.

In 1945 the population could use the services of the Military First-Aid Station. More serious cases were sent to the hospitals in Banja Luka and Zagreb. At this time the most widespread illnesses were tuberculosis, jaundice, typhus, the venereal, abdominal and urogenital diseases. Nervous disturbances were also frequent.

In 1946 the District First-Aid Station was formed and it had a hospital ward with fifteen beds. After 1947 two local health stations were formed in two villages. One physician and three medical technicians were in charge of the entire organization of health care. The improvements in this area were very slow.

In 1950 the first signs of development could be noted. The number of beds in the hospital ward of the First-Aid Station rose from fifteen to twenty, which was still inadequate considering the number of population.

The first ward for dental diseases offered its services in 1949. It had one dentist and one dental technician.

As the available finances increased, the possibilities of organizing and developing health care improved. In 1956, instead of the District First-Aid Station, the new Health Center was founded.

The arrival of new qualified people in the medical profession, and particularly medical technicians, was also important. They contributed significantly to the health care, not only by their work in the Health Center, but also by their activities in educating the population and starting the first laboratories. The Health Center had two offices for general practitioners, a consulting office for children and pregnant women, a laboratory and a ward with appropriate beds and equipment. The City Pharmacy was operative within the Health Center.

The development of health care was fast and successful, but the needs of the population for better medical treatment grew faster. So the plan was made to extend the medical services in Bosanska

центра. Са 142 радника, од чега десет љекара, 67 осталог медицинског особља и 65 других запослених радника, могао се покренути поступак прерастања Дома здравља у Медицински центар.

Период рада и развоја Медицинског центра од 1966. до 1986. представља изузетно динамичну фазу здравствене заштите у Босанској Градишци.

За само пет година изграђена је стамбено-пословна зграда са апотеком, подигнут монтажни објекат за смјештај хигијенско-епидемиолошке службе и диспанзера за жене, подигнут монтажни објекат за тим љекара опште медицине, са превијалиштем, патронажном и зубном службом, адаптирана зграда за грудни одјел и зграда за рендген и антитуберкулозни диспанзер зграда за клиничку лабораторију, уређен простор хирушке сале, адаптиран по-

Gradiška and replace the Health Center by the Medical Center. This was possible due to the fact that the Health Center already employed 142 people – ten physicians, 67 medical technicians and 65 other people.

The period from 1966 to 1986 represented an exceptionally dynamic phase in the development of the Medical Center and of the health care in Bosanska Gradiška.

In about five years a new building, including offices and a pharmacy, was put up. A prefabricated building for gynecology, epidemiological and hygienic services, was erected. At the same time another prefabricated building for a team of general practitioners, with a dressing station, dentistry services, community-health nursing was also put up. The wards for pulmonary diseases, X-ray photography and tuberculosis, as well as the surgical division, the gynecological and maternity section

Панорама Босанске Градишке, 1978. године. У првом плану: комплекс Медицинског центра на обали Саве

Panorama of Bosanska Gradiška in 1978. In the forefront: complex of Medical center on the river Sava bank

рођајно-гинеколошки одјел, за све службе на- бављена одговарајућа опрема. За пет година број запослених повећан је са 142 на 245, од тога од десет на 20 љекара, од којих су седмо- ро били специјалисти, те примљено 45 осталих здравствених радника.

Становништву се пружа примарна здрав- ствена заштита у 28 сталних амбуланти и шест амбуланти са повременим радом. Здравствена заштита уста и зуба пружа се у десет амбулан- ти са сталним радом и двјема амбулантама са повременим радом. Лијекови се обезбјеђују у двјема апотекама и трима депоима лијекова.

Смртност становништва на подручју општине износи 7,5 промила (годишње око 450 становника). Најчешће смртност проуз- рокују обољења циркулаторног система (око 43%), недовољно дефинисана стања (14%), малигне болести (9%), болести респираторних органа (4%), повреде и тровања (4%) итд.

СОЦИЈАЛНА ЗАШТИТА

По завршетку Другог свјетског рата земља је била опустошена, објекти порушени, пољо- привредна производња сведена на најнижи ниво, народ је био осиромашен, много дјеце без родитеља, много инвалида и незапослених, као и неспособних за рад. Такво стање се нај- боље осликавало на подручју тадашњег среза Босанска Градишка. Преко тога подручја пре- шла је Козарска офанзива, а многи становници настрадали су у логорима смрти, па је остао и дочекао крај рата велики број дјеце без роди- теља и велики број инвалида. Према подацима око 2/3 становништва (18 до 20 хиљада људи) тражиле су помоћ.

Утврђене су категорије којима је треба- ло помоћи: дјеца без родитеља, нарочито она чији су родитељи учесници рата или жртве фашистичког терора, затим ратни војни ин- валиди, инвалиди, болесни, стари, изнемогли, напуштени.

Извори помоћи за угрожено становништво били су у почетку разни савезни и међународ- ни фондови. Знатну помоћ пружала је УНРА као и Међународни дјечји фонд. Касније се хра- на обезбјеђивала из властитих извора.

and the clinical laboratory were adapted. Approp- riate new equipment was provided for all these medical services. During these five years the num- ber of people employed in health-care rose from 142 to 245. The number of physicians rose from ten to twenty, seven of who were specialists. For- ty-five new medical technicians were employed.

Twenty-eight full-time and six part-time health stations offered their medical services to the population in this area. Dentistry services were offered in ten full-time and two part-time stations. Two pharmacies and three depots for medicines were operative.

The death rate of the population was 7.5 per thousand (about 450 people a year). The most frequent causes of mortality were the illnesses of blood vessels (43%), insufficiently diagnosed illnesses (14%), malign diseases (9%), the pulmo- nary diseases (4%), injuries and poisoning (4%), etc.

SOCIAL SECURITY

After the end of the Second World War the country was devastated, many buildings were destroyed, agricultural production was minimal, poverty was extensive, there were many children without their parents, many invalids and unem- ployed people, as well as many people incapable of work. This was particularly the case in the district of Bosanska Gradiška. This area was exposed to the Kozara offensive, many people were killed in concentration camps, and this was how many chil- dren lost their parents and many adults became incapable of work. About two thirds of the popu- lation (about 18,000 to 20,000) appealed for aid.

The priority categories for receiving aid were defined: parentless children, particularly the chil- dren of parents who participated in war or were the victims of fascist terror, the disabled veterans, other invalids, and the ill, the old, the abandoned and the exhausted people.

At the beginning, the sources for aid were federal and international funds, in particular the United Nations Relief and Works Agency and the International Fund for Aid to Children. Food was later provided from local sources.

Considerable attention was paid to war or- phans. The foundation of Children's Home was

Социјална заштита становништва босанскоградишке општине одиграла је значајну улогу и у санирању крупних елементарних непогода које су задесиле овај крај: приликом разорног земљотреса 1969. године ...

Social welfare for population of Bosanska Gradiška played a crucial role in repairing huge natural disasters that appeared in this area: during devastating earthquake in 1969...

Знатна пажња поклањана је дјечи – ратној сирочади. За њихову заштиту био је најбољи вид домски смјештај. У јесен 1945. године формиран је Државни дјечји дом у Босанској Градишци (познат као „Дом ратне сирочади“). Био је смјештен у згради бивше болнице.

Економски развој за десет година по завршетку рата донио је побољшање општерг благостања људи, што је утицало да се број корисни-

considered the most appropriate from of providing for them. In 1945 Children's Home (better known as "War Orphans' Home") was formed as a state institution. It was situated in the building of the former hospital.

The economic development of the country after the end of war provided better living conditions for the population, and this resulted in the decline of the number of people who needed aid

... и великих поплава 1970. године.

... and great floods in 1970

ка социјалних помоћи смањи. Неке категорије потпуно нестају (као што су помоћи ратној сирочади) итд. Масовно сиромаштво људи је ишчезло, а развој пољопривреде, индустрије, занатства, трговине и других дјелатности се развија, па људи обезбјеђују егзистенцију својим радом. Међутим, остају и даље неке категорије социјалне заштите које су неизбежне и у развијеним друштвима.

Године 1977. формира се Центар за социјални рад. Он се афирмише као добро организована институција путем које се остварују сва права социјалне заштите, Кадровски је релативно добро попуњен (шест социјалних радника, педагог, социолог, економиста и девет осталих радника).

under the program of social security. Some categories, like war orphans, disappeared altogether. The development of agriculture, industry, crafts, trade and other activities enabled many people to provide for themselves by their work and the massive poverty disappeared. However, some categories still needed aid under the program of social security. This is, of course, inevitable, even in the highly developed societies.

In 1977 the Center for Social Security was founded. It was a well-organized institution, with six social workers, a sociologist, an economist and nine other employees. Its task was to help the citizens to realize their rights under social security program.

ФИЗИЧКА КУЛТУРА

Босанска Градишка спада у ред градова у којима се физичка култура почела врло рано развијати. Забиљежена су прва такмичења на Сави у пливању и веслању, још пред Први свјетски рат. У то вријеме омладина је са изузетним занимањем пратила развој фудбалске игре. Тако долази до формирања првог фудбалског клуба 1916. године под називом „Бербир“. Неколико година након формирања „Бербир“ добија стадион. Када се завршио Први свјетски рат, у Бос. Градишку је дошло неколико студената и трговаца из неких европских градова гдје се организовано играо фудбал. Клуб мијења назив и добија нови – „Вихор“, а убрзо поново мијења назив у ЛК „Сава“, а стадион се сели тамо гдје је и данашњи стадион „Козаре“.

Основан је Пливачки клуб „Делфин“, који је дјеловао само 1925. и 1926. године, а затим нестао. Ипак, фудбал је био најмасовнији. У то вријеме дјеловало је и Соколско друштво које је његовало гимнастику и неке друге спортове.

Одмах 1945. године формирана су два друштва и то Фискултурно друштво „Козара“ и Спортско друштво „Радник“. Од љета 1946. ова два друштва су се спојила у једно под називом Радничко спортско друштво „Козара“ у коме оквиру је дјеловао и ФК „Козара“.

На подручју среза Босанска Градишка током 1947. године формиран су у више насеља фудбалски клубови.

Педесетих и шездесетих година посебан допринос развоју спорта дали су студенти из Босанске Градишке који су студирали у већим центрима Југославије. Они су били покретачи многих активности и организатори окупљања омладине у разне спортске дисциплине.

Многи љубитељи фудбала везали су се за ФК „Козару“, која је била носилац развоја квалитетног фудбала на подручју општине. У својој богатој историји „Козара“ се такмичила у разним ранговима – од зонске лиге, па до друге савезне, у којој се у два наврата такмичила и постизала запажене резултате.

Када се ФК „Козара“ почео такмичити у другој савезној лиги изграђен је нови стадион. Отворен је 1972. године. Његов капацитет био је 15.000 гледалаца, од којих се око 5.000 могло

PHYSICAL EDUCATION

Bosanska Gradiška is one of the towns in which physical education had an early start. There are records of competitions in swimming and rowing on the River Sava before the First World War. Young people were very interested in football at the time and in 1916 the first football club was founded under the name of “Berbir”. After the end of the First World War several students and merchants from other European cities, where football was a popular game, came to live in Gradiška. “Berbir” changed its name to “Vihor”, and soon to FC “Sava”, and its stadium moved to what is still today the stadium of FC “Kozara”.

The swimming club “Dolphin” was founded in 1925, but its activities ended next year. Football was the most popular sport. At this time the Serbian society “Falcon”, promoting gymnastics and other sports, was also active.

In 1945 the society of physical education “Kozara” and the sport club “Worker” were founded. In summer 1946 they joined together under the name of “The Workers’ Sports Club Kozara”. The football club “Kozara” operated within this framework.

In 1947 several football clubs were founded in the Bosanska Gradiška District.

During the 50s and 60s the students from Bosanska Gradiška, who studied in major university centers in Yugoslavia, gave considerable contribution to the development of sports in their hometown. They initiated and organized the gathering of young people in various sport clubs.

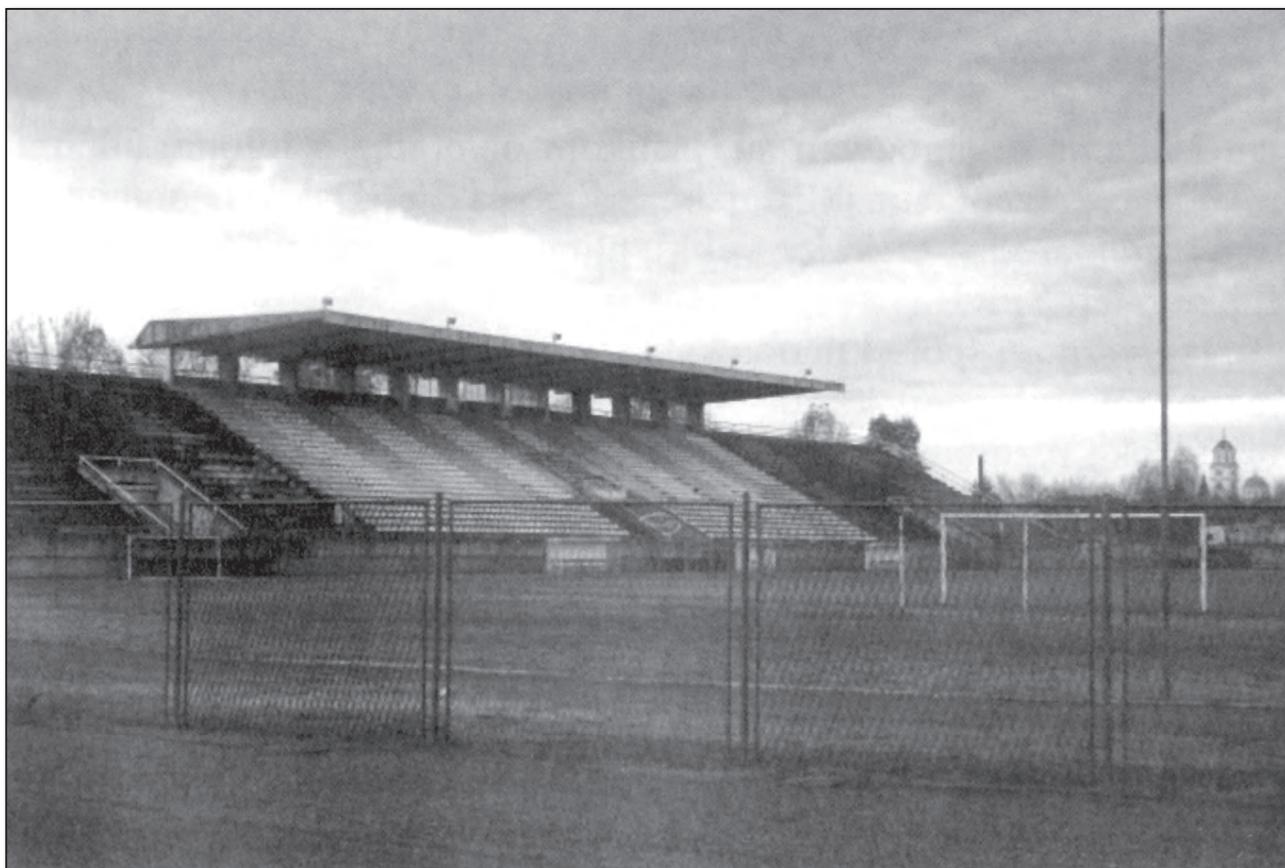
Many football fans gave their full support to FC “Kozara”, which raised the standards of football playing in this area. In its rich sport history “Kozara” took part in competitions of different levels, from the local league to the second federal league, where it played for two seasons with considerable success.

When FC “Kozara” qualified for competition in the second federal league, a new stadium was built. It was opened in 1972. Its capacity was 15,000 people; 5,000 of them could be placed under the cement roof. The stadium was a part of the Sport and Recreation Center. It had a section for track and field athletics. Offices, dressing rooms with sanitary facilities, a four-track bowling alley,

да смјести испод бетонског крова. Стадион се налази у саставу Спортско-рекреационог центра. Располаже атлетским борилиштем, а под трибином је велики затворени простор у коме су канцеларије, свлачионице са санитарјама, четворостазна куглана, бифе, велики ресторан, стадион малих игара са трибином за 1.500 гледалаца, а у близини су и два помоћна фудбалска игралишта.

a buffet and a large restaurant were situated under the stands. The adjacent small stadium had the stands for 1,500 people and two auxiliary football grounds.

From 1972 to 1988 physical education and sports in Bosanska Gradiška developed beyond all expectations. New clubs were founded and new sports introduced: apart from football, volleyball, handball, basketball, track and field athletics,

Градски фудбалски стадион изграђен 1972.године

Town football stadium built in 1972

Од 1972. па до 1988. године физичка култура у Босанској Градишци добија неслућен развој. Развијају се нови спортови и клубови: фудбал, одбојка, рукомет, кошарка, атлетика, шах, стрељаштво, куглање, џудо, карате, стони тенис, спортови на води. Физичка култура се развија у три правца и то: такмичарски спорт, спортска рекреација и школска физичка култура.

Такмичарски спорт обухвата 57 клубова и то: фудбал 35 клубова, рукомет два клуба (жене и мушкарци), кошарка (мушкарци и

chess, marksmanship, bowling, judo, karate, table tennis and water sports. In this area there were three main directions of development: competitive sportsmanship, recreation and physical education in schools.

Competitive sportsmanship included 57 clubs: football (35), handball (2 – one for men, and one for women), basketball (3 – men and women), chess (7 – for men and women), bowling (1), volleyball (6), karate (1 – for men and women), sport fishing (1 – for men and women; 900 members),

Екипа ФК „Козара“ такмичила се 1973. године у Другој савезној лиги – група Запад

Team of FC „Kozara“ competed in 1973 in the Second Federal League – group West

жене) три клуба, шах седам клубова (жене и мушкарци), куглање један клуб, одбојка шест клубова, карате клуб (жене и мушкарци), спортски риболов једна организација (жене и мушкарци), око 900 чланова и аеро – спорт један клуб (жене и мушкарци).

Фудбалски клубови у републичком рангу: ФК „Козара“, Бос. Градишка, и сеоски ФК „Слога“.

Рукометни клуб у републичком рангу је РК „Трико“.

На подручју општине постоји: 38 фудбалских игралишта, од којих су три комплетна, 12 асфалтних рукометних игралишта, од којих је једно са свим уређајима, десет асфалтних одбојкашких игралишта, девет асфалтних кошаркашких игралишта, једно комплетно борилиште за атлетiku, једно затворено стрелиште за ваздушну пушку, десет спортских дворана, једна аутоматска куглана и двије спортске дворане у граду.

piloting and parachuting (1 – for men and women).

FC "Kozara" from Bosanska Gradiška and FC "Sloga", from a neighboring village, qualified for competition in the republican league of Bosnia and Herzegovina.

Handball club "Triko" also qualified for competition in the republican league.

There are the following sports facilities in the municipality of Bosanska Gradiška: thirty-eight football grounds (three fully equipped), twelve asphalt handball grounds (one fully equipped), ten asphalt volleyball grounds, nine asphalt basketball grounds, one stadium for track and field athletics, one indoor stadium for air-rifle marksmanship, ten halls for indoor sports, one automatic bowling terrain and two halls for indoor sports in the town.

ДРУШТВЕНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ

На подручју општине Босанска Градишка информативна дјелатност је увијек представљала битан елемент демократизације и развоја. Становништво је информисано о свим битним политичким, економским, културним, образовним, здравственим и другим питањима путем разних форми.

Најстарија организована информативна служба почела је са радом 1960. године када је при Народном одбору општине уведен реферат за информисање. Информативна дјелатност се шири не само путем званичних листова и радија, већ се почиње развијати и у радним колективима. Тако се 1955. године покреће фабрички-раднички лист у Фабрици намјештаја „Радник“. Излази мјесечно или двомјесечно. Исте године почео је са излажењем и лист Пољопривредно-индустријског комбината „Младен Стојановић“. Почетком 1966. године појавио се и лист „Трико“, који спада у ред бољих фабричких листова. Излази мјесечно. Већина осталих предузећа има своје интерне билтене.

На нивоу општине формиран је у септембру 1979. године Центар за информисање. Он је конституисан као организација у којој ће се прикупљати и емитовати сви битнији подаци о животу и раду грађана, њихових организација и институција. Центар је посветио посебну пажњу изградњи и раду Радио-станице која званично ради од 22. априла 1980. године. Опремљена је потребним уређајима, а програм емитује преко средњоталасног предајника снаге 1 KW и УКТ предајника од 300 W. Стручно-техничке и остале послове обавља 15 запослених.

Године 1975. је основан Књижевни клуб „24. април“. Ради врло успјешно и има око 15 младих књижевника. До 1988. године издао је 13 наслова (књига) у тиражу од 50.000 примјера. Клуб организује књижевне вечери и представљање дјела својих чланова у школама и на градској културној трибини. Осим издавачке дјелатности и књижевних вечери Клуб учествује и на другим манифестацијама.

Схватајући значај организованог и стваралачког рада, формирано је неколико клубова и секција народне технике: Радио-клуб „М. Стоја-

SOCIAL CLUBS AND ORGANIZATIONS

In the area of the municipality of Bosanska Gradiška information services were for quite some time one of the crucial elements of democratization and development. The population was regularly informed about the essential political, economic, cultural, educational, health-care and other activities.

The oldest municipal information service became operative in 1960, when the Department of Information was founded within the People's committee of the Municipality Council. Information services were offered not only by the official local newspapers and radio, but also within various firms and workers' organizations. In 1955 the factory of furniture started publishing its own monthly (sometimes bimonthly) paper called "Radnik" ("The Worker"). In the same year the Agricultural and Industrial Combine "Mladen Stojanović" also started publishing its own informative paper. In 1966 the monthly paper "Triko" appeared and it was one of the better papers of this kind. Other enterprises and business organizations published their own internal bulletins.

The Information Center was founded by the municipality in September 1979. It was constituted as an organization, which was to provide all the essential data about life and work of citizens, their organizations and institutions. The Center paid special attention to the formation of a radio station, which was officially operative from the 22nd April 1980. It was appropriately equipped and it broadcasts its program on the middle waves transmitter (one kilowatt power) and the ultra short waves transmitter (300 watts power). Fifteen employees took care of technical and other necessary tasks.

In 1975 the Literary Society was founded under the name of "April 24th". It embraced fifteen young writers and was successful in its activities. By 1988 it published thirteen titles (books) in 50,000 copies. The club organized literary evenings and the promotion of the books of its members in schools and in the Cultural Center. Apart from publishing and literary evenings the club also participated in other cultural manifestations.

Several technical clubs and sections were also founded, which showed an awareness of the importance of creative work in this area. Radio Club "Mladen Stojanović", Piloting and Parachuting Club "Mišo Jazbec" and the Association of Innovators should be mentioned.

новић“, Ваздухопловни клуб „Мишо Јазбец“, Заједница актива иноватора и други.

Одмах послје рата формиран је Градски одбор, а убрзо и Срески одбор Црвеног крста. Он је преузео на себе велике послове хуманитарног карактера. Пружао је помоћ гладним и болесним којих је тада било много. Дијелио је помоћ која је долазила од Међународног црвеног крста или Полумјесеца. Формирани су активи, а сачињавали су их ентузијастички. Уз њихову помоћ формиране су школске кухиње у селима, те додјељивана храна и одјећа сиромашном становништву.

Од 1949. године у Среском одбору Црвеног крста ради једно лице професионално. Тек од 1955. године, када се формира Општински одбор Црвеног крста, почињу радити два лица професионално са преко 50 актива и преко 1.500 активиста. Отвара се ново подручје рада па се организују курсеви кућне његе, курсеви Црвеног крста са сеоском женском омладином, формирају се омладински и пионирски активи Црвеног крста и сл. Покреће се масовна активност на континуираном и добровољном прикупљању крви.

У 1988. години рад Општинског одбора Црвеног крста је достигао завидан ниво, пошто је организација Црвеног крста окупљала много активних чланова, а евидентирано је 1.700 добровољних давалаца крви. Редовно се организују разне сабирне акције.

Савез слијепих формиран је у Босанској Градишци 1953. године. Организација слијепих обухвата 131 члана, од чега 78 мушкараца и 53 жене.

Рад организације слијепих одвија се путем разних облика, а неки од њих су: Секција за друштвену активност жена као стална активност слијепих и слабовидних жена и мушкараца; Спортска секција организује такмичења својих чланова; Комисија за запошљавање слијепих (оспособљених чланова) годишње запосли по два до три члана; Комисија за информативну дјелатност успјешно сарађује са Центром за информисање општине Бос. Градишка.

Овој организацији пружају организациону и финансијску подршку друштвене организације и заједнице, као и тзв. придружени чланови.

Immediately after the war the town "Red Cross" and soon the district "Red Cross" organizations were founded. They were in charge of major undertakings in humanitarian activities. They offered aid to starving and ill people, who were many at the time. They distributed the aid, which was supplied by the International Red Cross and the corresponding Muslim humanitarian organization (The Crescent). Many groups of enthusiasts participated in this work. They helped in forming school kitchens in villages and in the distribution of free food and clothing to the poor population.

From 1949 one person was fully employed in the District Board of the Red Cross. In 1955 the Municipal Red Cross Board was formed and then two persons were employed with over fifty active groups, including over 1,500 activists. This opened a new field of work and courses were offered in home nursing and in the education of young village girls. Groups of children and young people also participated in the activities of the Red Cross. There were also many stations for the services of the regular blood donors.

In 1988 the work of the Municipal Red Cross Board was highly developed, as the organization of the Red Cross had many active members, and over 1,700 blood donors were registered. Many other activities for the collection of life necessities were organized.

The Association of Blind Persons was formed in Bosanska Gradiška in 1953, and it included 131 members (78 men and 53 women).

The work of this organization had many different forms, including the Section for Social Services of blind persons and persons with damaged eyesight, which developed important and permanent activities. The Sport Section organized competitions for its members; the Commission for the Employment of the Blind succeeded in employing two or three members (who had the necessary qualifications) every year. The Commission for Information Services developed successful cooperation with the Information Center of Bosanska Gradiška.

The Association of Blind Persons was helped financially and administratively by many other organizations and communities, including the so-called "associate members".

The organization of War Veterans was founded in Bosanska Gradiška in 1971. The members were

Организација цивилних инвалида рата је основана у Бос. Градишци 1971. године. Члан организације постаје грађанин који је тјелесно оштећен и постао жртва ратних догађаја, жртва заосталог ратног материјала, жртва фашистичког терора и жртва непријатељских, диверзантских акција.

Инвалиди остварују своја лична права по закону, а за рад организације добијају минимална средства од Скупштине општине и властите чланарине.

Савез пензионера је организација са око 4.500 лица, од којих је учлањено у организацију око 2.000. Пензионери су организовани у 13 мјесних организација, од којих су три у граду. Повезани су са заједницом пензионо-инвалидског осигурања у Бос. Градишци. Нарочито су заинтересовани за рад Комисије за стамбена питања и Комисије за одмор и рекреацију. Савез пензионера има своју касу узајамне помоћи и Штедно-кредитну задругу пензионера. Имају свој Дом и стално запосленог радника.

Општински ватрогасни савез Бос. Градишка је стручна организација за заштиту од пожара. У Савез се добровољно удружују индустријска и територијална ватрогасна друштва, те професионалне ватрогасне јединице. На подручју општине има око 200 ватрогасаца, од којих је мали број оперативаца. Савез ради на томе да се број способних оперативаца повећа. Средства за ватрогасце обезбјеђује Скупштина општине и остале заинтересоване организације.

Постоји Општински савез возача и аутомеханичара. Савез има око 450 чланова. Своју активност усмјерава на унапређење безбједности у саобраћају, јачање саобраћајне превентиве и подизање саобраћајне културе. Организује се општинско такмичење ученика основних школа у познавању саобраћајних прописа. Организовано је и општинско такмичење возача и аутомеханичара. Сваке године обиљежавају Дан возача – 15 јануар.

the persons who suffered bodily injuries as victims of military operations or from remnants of war materials, as well as the victims of fascist terror and the enemy's raids.

The war veterans were entitled to realize their personal rights regulated by law, and their organization depended for its work on its membership fees and minimal state funds.

There were about 4, 500 retired persons and their association had about 2,000 members. The retired persons were organized into thirteen local communities, and three of them were situated in the town itself. They were entitled to the benefits of social security program for war veterans and retired persons. They were particularly interested in the work of the commission for the allocation of apartments and the commission for recreation and holidays. The association had its own bank account for savings, credits and mutual financial aid. They had their center for the retired persons, in which one person was permanently employed.

The Municipal Association of Firemen of Bosanska Gradiška was an organization for the development of skills in the protection from fire. The industrial and territorial units of firemen, as well as professional fire brigades, were also voluntary members of the Municipal Association. There were about 200 firemen in the municipality, but only a small number of them participated in the operations of fire brigades. The Association was engaged in increasing the number of professional, fully qualified firemen. The Municipality Council and other interested organizations provided funds for firemen.

The Association of Drivers and Mechanics was also active in the municipality. It had 450 members. Higher standards of behavior in traffic, safety, and prevention of accidents were its main aims. It organized competitions in the recognition of traffic signs and understanding of traffic regulations in primary schools. It also organized competitions for its members – drivers and mechanics. The 15th of January was celebrated every year as The Drivers' Day.

Др Бајо Кривокапић

ПРИВРЕДА ОПШТИНЕ БОСАНСКА ГРАДИШКА

ПРИМАРНЕ ДЈЕЛАТНОСТИ

Укупне пољопривредне површине по катастру износе 51.084 ha (1985), или 67,1% укупне површине општине.

Релативан удио друштвеног производа од пољопривреде опадао је од 17,9% (1967) до 8,9% (1981), да би касније са промјењивим интензитетом нагло растао до 18,5% (1984).

Природну базу за ратарство чине обрадиве површине (оранице, воћњаци и виногради) које према катастру износе 39.993 ha, или 52,5%, у односу на укупну површину општине.

На основу података запажено је да су се засијане површине повећале у периоду од 1964. до 1985. године за 5%, површине под индустријским биљем повећане су за 274%, површине под поврћем 48%, и сточним и крмним биљем за 77%. Површине под житарицама су се смањиле за 14%. То смањење надокнађено је повећаним приносом по јединици површине.

Доминантне житарице су пшеница, кукуруз и јечам. Међутим, скоро искључиво се узгајају на државном сектору уљана репица и соја, а на индивидуалном кромпир, зоб и дјетелина.

Запажене су осјетне разлике у приносу појединих култура. На примјер, принос пшенице је био на индивидуалном 30, а на друштвеном сектору 46 тс/ha, кукуруза на индивидуалном 30, а на друштвеном 53 тс/ha.

На узгој доминантних култура подстицајно дјелују изграђени властити прехранбени капацитети за њихову прераду.

У периоду 1981. до 1985. године произведено је у просјеку годишње 88.017 т житарица, или 1.515 кг по становнику (1981). Највише је

Dr. Bajo Krivokapić

THE ECONOMY OF THE MUNICIPALITY OF BOSANSKA GRADIŠKA

PRIMARY ECONOMIC ACTIVITIES

The total cadastral agricultural ground covers 51,084 hectares (1985), or 67.1% of the entire municipality of Bosanska Gradiška.

The comparative participation of the agricultural produce in the entire economy decreased from 17.9% (in 1967) to 8.9% (in 1981), but kept climbing again, with varying intensity, to 18.5% (in 1984).

The natural basis for farming is provided by the cultivable land (arable land, orchards and vineyards). According to the cadastral data such land covers 39,993 hectares, which amounts to 52.5% of the terrain in the entire municipality.

In the period of twenty-one years the cultivated land increased by 5% in total: the land under the plants for industrial processing by 274%, the land with vegetables by 48%, the land with fodder by 77%. The grain growing land decreased by 14%, but this decrease was balanced by a higher output per hectare.

Wheat, maize and barley were the predominant grains. Oilseed rape and soybeans were grown only on state-owned farms, and potatoes, oats and clover on privately owned farms.

There were considerable differences in the output of grain per hectare: on state owned farms the output of wheat was 46 metric cents per hectare, and on the privately owned farms it was 30 metric cents per hectare; on the state owned farms the output of maize was 53, and on the privately owned farms it was 30 metric cents per hectare.

The production of the predominant agricultural products was stimulated by the farmers' facilities for processing them.

On an average the annual production of grain between 1981 and 1985 amounted to 88,017 tons,

произведено кукуруза, у годишњем просјеку 48.780 t, или 839 кг по становнику општине. Пшенице је произведено просјечно годишње 31.540 t, или 542 кг по становнику.

or 1,515 kg per resident (according to 1981 census). The annual production of maize was highest, with the annual average of 48,780 tons or 839 kg per resident of the municipality. The average an-

Панорама Нове Тополе са комплексом погона млинске индустрије, фабриком сточне хране и силосима за складиштење жита

Panorama of Nova Topola with complex of mill industry, factory of fodder and silos for storage of grain

У производњи индустријског биља доминира уљана репица и соја. У периоду од 1981. до 1985. године просјечна годишња производња је износила 2.761 t уљане репице, што је око 85% укупне производње индустријског биља.

У годишњем просјеку (1981 – 1985) је произведено 31.302 t поврћа, или 539 kg по становнику. Од те производње на кромпир отпада 18.082 t, или 311 kg по становнику општине.

Произведено је у годишњем просјеку од 1981. до 1985. године 68.310 t крмног биља.

Сметњу организацији савремене пољопривредне производње чини уситњен посјед и релативно велика аграрна густина (1981) у оним предјелима гдје су природни услови бољи.

Терасасто и брежуљкасто земљиште, квалитет тла и климатске прилике пружају рела-

тional production of wheat was 31,540 tons, or 542 kg per resident.

The oilseed rape and soybeans were predominant among the plants for industrial processing. The average annual production of oilseed rape between 1981 and 1985 was 2.761 tons, which amounted to 85% of the total production of plants for industrial processing.

The average annual production of vegetables between 1981 and 1985 was 31,302 tons, or 539 kg per resident. This figure includes 18,082 tons of potatoes, or 311 kg per resident of the municipality.

The average annual production of fodder between 1981 and 1985 was 68,310 tons.

The high density of the agrarian population (in 1981) in the areas of favorable natural agricultural conditions, as well as small farms, were considerable drawbacks to the organization of modern agricultural production.

тивно повољне услове за воћарство, нарочито за узгој јабука, крушака и шљива. Број стабала јабука од 1964. до 1985. године повећао се за 17 пута, крушака за 18,5 пута и шљива за 1,2 пута.

The terraced and hilly ground, the quality of the soil and the climate, offered favorable conditions for fruit growing, particularly for the growing of apples, pears and plums. From 1964 to 1985 the number of apple trees went up by 17 times, of pear trees by 18.5 times, and of plum trees by 1.2 times.

Први плантажни воћњаци у босанскоградишком крају засађени су у Горњим Подградцима 1961. године. Након тога засађени су воћњаци у Јабланици и Јурковици

First plantation orchards in the area of Bosanska Gradiška have been planted in Gornji Podgradci in 1961. After that orchards had been planted in Jablanica and Jurkovic

У годишњем просјеку од 1981. до 1985. године произведено је 15.103 t воћа, или 256 kg по становнику општине. Од тога је 49% отпадало на производњу јабука, 24% крушака и 27% осталог воћа, а највише шљива и малина.

Базу сточарске производње чини површина под ливадама и пашњацима од 10.770 ha и ратарска производња.

За десет година (1971 – 1981) број говеда је порастао за 20% и свиња за 18%. Број оваца је опао за 30%, а коња чак за 47%.

Географски размјештај узгоја свиња и говеда се знатно измијенио после 1981. го-

The average annual production of fruit between 1981 and 1985 was 15,103 tons, or 256 kg per resident of the municipality. This figure includes 49% of apples, 24% of pears, and 27% of other fruit, mainly plums and raspberries.

The basis for cattle breeding was provided by 10,770 hectares of meadows and pastures, and by fodder growing.

From 1971 to 1981 the head of cattle increased by 20%, and the head of pigs by 18%. The head of sheep decreased by 30% and of horses by 47%.

The geographical distribution of the breeding of cattle and pigs changed considerably after 1981, owing to the extension of the existing capacities

дине због извршеног проширења капацитета свињогојске и говедарске фарме. Тако је свињогојска фарма капацитета 90.000 свиња, произвела 1985. године 7.863 t меса живе ваге, а то је око 62% укупне производње свињског меса у општини.

for this purpose. The farm for the breeding of pigs had a capacity of 90,000 pigs, and in 1985 it produced 7,863 tons of meat (before being dressed), which amounted to 62% of the production of pork in the municipality.

Говедарска фарма у Новој Тополи, 1981. године

Cattle farm in Nova Topola, 1981

Од 1981. до 1985. године произведено је у годишњем просјеку 13.619 t меса, или по становнику – 234 kg (1981). Од тога отпада на свињско месо 71%, говеђе 20%, и 9% остале врсте меса.

У годишњем просјеку произведено је (1981 – 1985) 304.392 хектолитара млијека, или 521 литар по становнику општине (рачунајући број становника по попису 1981).

ШУМАРСТВО

Према шумарским критеријумима површине под шумом износе 19.302 ha.

Највеће залихе шуме су сачуване на падинама планине Козаре. То су претежно високе шуме у државној својини. У тим предјелима су еколошки и антропогени фактори омогућили њихов најоптималнији развој.

The average annual production of meat between 1981 and 1985 amounted to 13,619 tons, or 234 kg per resident (according to 1981 census). This figure includes 71% of pork, 20% of beef, and 9% of other kinds of meat.

The average annual production of milk between 1981 and 1985 amounted to 304,392 hectoliters, or 521 liters per resident (according to 1981 census).

FORESTRY

According to forestry criteria forests cover 19,302 hectares.

The largest forest reserves lie along the hillsides of Mountain Kozara. They are mainly high, state-owned forests. The ecological and anthropogenic factors explain their optimal development in this region.

Бројни топографски називи у низијском дијелу подручја показују да је високе шуме и у овим крајевима било више него данас. Гушћа насељеност у нижим предјелима и већа експлоатација земљишта у аграрне сврхе, условили су да су високе шуме претежно искрчене. Остале су скоро искључиво ниске шуме и шикаре, и то у грађанској својини.

Удио је високих шума, које претежно припадају државном сектору, у површини 75,8%, залихама 87,9%, годишњој сјечи 85,9% и годишњем прирасту 85,6%. Просјечан годишњи прираст је већи за 47% од сјече. У државном сектору је прираст већи од сјече за 51%, а у грађанској својини за 34%. Подаци показују да је боље газдовање шумом у државном сектору. То омогућује рационално и планско искоришћавање шуме у индустријске сврхе, која се заснива на релативно дугој традицији. Прва пилана подигнута је у општини Босанска Градишка 1855, што је прва пилана у Босни и Херцеговини.

Numerous toponyms in the plains of this area show that high forests used to cover much more land than they cover today. The population density in the plains and the agrarian exploitation of the soil resulted in large-scale deforestation. What remains are only small trees, shrubs and bushes, and they are in private ownership.

The predominantly state-owned high forests amounted to 75.8% of all the forests, and they represented 87.9% of all the forest reserves, 85.9% of all the cut wood, and 85.6% of the new growth. The average annual increase was 47% higher than the fell. In the state-owned sector the increase was 51% higher than the fell, and in the private-owned sector it was 34% higher than the fell. The data show that management was better in the state-owned sector. It made possible a more rational and planned use of forests for industrial purposes, which had a comparatively long tradition in this region. The first sawmill was put up in the municipality of Bosanska Gradiška in 1855, and it was the first sawmill in Bosnia and Herzegovina.

Радови у експлоатацији шуме све више се механизују

Works on forest exploitation are getting more mechanized

Шумско газдинство „Посавина“ са сједиштем у Босанској Градишци велику пажњу поклања планском пошумљавању

Forest holding „Posavina“ with headquarters in Bosanska Gradiška pays special attention to planned forestation

Удио запослених у држаном сектору шумарстава (1985), у односу на укупан број запослених у привреди, износио је 3,4%, а удио у државном производу 6,4%.

In 1985 the number of employees in the state-owned sector of forestry was 3.4% of all the employed persons, and they supplied 6.4% of the total state-owned production.

ИНДУСТРИЈА

Индустија је 1985. године заузимала друго мјесто у укупном друштвеном производу привреде, са учешћем од 37,3% долазила је одмах иза пољопривреде која је предњачила. Међутим, ако се упореди учешће у друштвеном производу само државног сектора, онда индустрија долази на прво мјесто, са удјелом од 56%.

Најважније индустријске гране су: дрвна, текстилна и металска индустрија, машиноградња, електроиндустрија и прехранбена индустрија.

INDUSTRY

In 1985 industry held the second place in total economic production, and with its 37.3% of the total produce, it was next to agriculture. However, in the total production of state-owned firms, it held the first place (56%).

The most important branches of industry were the wood, textile, food and metal industries, including the production of machinery and electrical devices.

There were three factories in the wood industry: the Factory of Upholstered Furniture, the

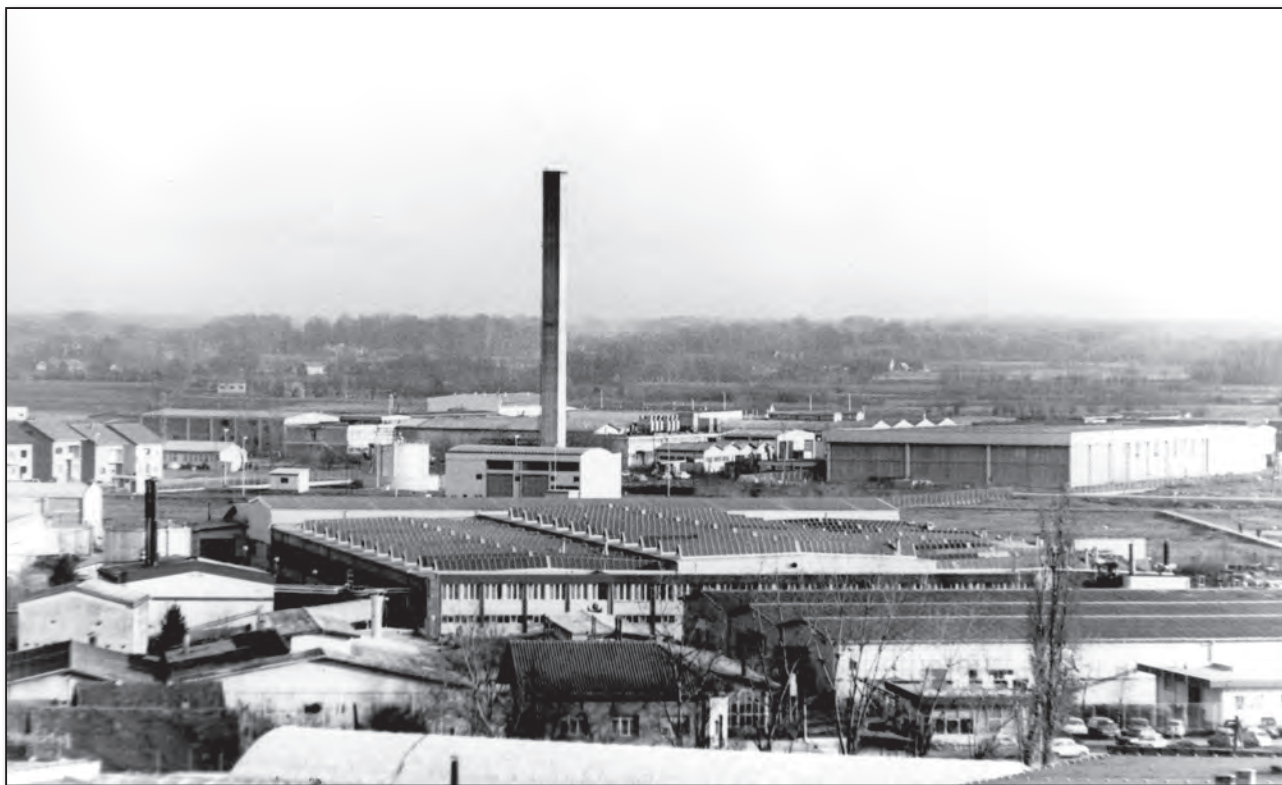

*Погони ДИ „Радник“ у Босанској Градишци
Plants of WI „Radnik“ in Bosanska Gradiška*

*Панорама обновљеног комплекса ДИ Подградци, 1978. године
Panorama of the reconstructed complex of WI Podgradci, 1978*

Поглед на савремену босанскоградишку индустријску зону: погони „Метала“, „Трикоа“, „Левите“, „Хладњаче“, „Јелшинграда“ и Градске топлане (у средини)

View on contemporary industrial zone of Bosanska Gradiška: plants of „Metal“, „Triko“, „Levita“, „Hladnjača“, „Jelšingrad“ and Town district heating plant (in the middle)

Производња у области дрвне индустрије обавља се у оквиру трију фабрика. То су: Фабрика тапацираног намјештаја, Фабрика фурнира и Дрвна индустрија. Најважнији производи су: YO-YO мадраци, тапацирани и фурнирни намјештај, разне гарнитуре квалитетног намјештаја, те резана грађа од храста, букве и меких лишћара. Најважнији дио производње се ослања на властите дрвне сировине.

У структури индустријског извоза општине ова је грана учествовала 1985. године са 31,9%, а у структури индустријског увоза са 9,2%. Вриједност властитог извоза је била 4,6 пута већа од вриједности увоза.

На подручју општине постоје три текстилне фабрике: „Трикотажа“, Фабрика спортске опреме и Фабрика „Жерсеј“.

Текстилна индустрија је произвела у 1985. години: 1.200 т жерсеј плетива, 2.000.000 комада одјевних предмета и 750.000 комада спортске одјеће.

Veneer Factory and Sawmill Center. Their most important products were: the so-called “YO-YO” mattresses, upholstered and veneer furniture, various sets of high-quality furniture, timber (of oak, beech, and other deciduous trees). The wood industry largely used the local resources of raw materials.

In 1985 the wood industry participated in the export from the municipality by 31.9%, and in the industrial import by 9.2%. The value of the exported goods was 4.6 times higher than the value of the imported goods.

There were three textile factories in the municipality: the Knitted Fabrics Factory, Sports Equipment Factory, and Jersey Factory.

In 1985 textile industry produced 1.200 tons of jersey (soft knitted fabric), 2,000,000 items of clothes and 750,000 items of sportswear.

In 1985 the export of textile industry amounted to 44.5% of the total export of the municipality, and

Извоз ове индустријске гране 1985. године учествовао је у укупном индустријском извозу општине са 44,5%, а увоз са 6,5%. Вриједност извоза је била 9,1 пута већа од увоза. По извозу је предњачила Фабрика спортске опреме. Силовину за репродукцију је претежно набављала на ширем домаћем тржишту, користећи при производњи обиље домаће радне снаге.

Металска индустрија послује у оквиру фирме „Метал“. Ова је индустрија у 1985. години произвела 6.524 t хладно обликованих цијеви, 6.741 t окова и прибора за намјештај, 1.011 t лимених цијеви за димњаке, 2.442 t дијелова за пећи, штедњаке и друго.

Удио ове индустријске гране у укупном индустријском извозу општине износио је (1985) 20,2%, а у увозу 51,4%. Покривеност увоза извозом износила је свега 52%.

У машиноградњи произведено је 1985. године 230 t вибровалака, 71 t осталих машина за сјечење лима, 112 t разних машина за савијање лима, 212 t дијелова за разне грађевинске машине и друго. Ова индустрија је учествовала у укупном индустријском извозу општине 1985. године 3,1%, а у увозу 3,7%.

Што се тиче електроиндустрије, она се одвија у оквиру фабрике „Стандард“. Запошљава око 570 радника. У 1985. години је произвела 588 t тоалетних ормарића, 376 t техничког прибора од пластике, 213 t електричних апарата за возила, 183 t амбалажног материјала, 41 t кутија за утичнице, 40 t инсталационих прекидача и друго.

ПРЕХРАМБЕНА ИНДУСТРИЈА

Индустријска производња се одвија у оквиру фирме „Левита“, која је организована у три засебне цјелине: „Протеинка“ (прерада меса), „Прехрана“ (тјестенине и зачини) и „Фабрика месно-коштаног брашна“, те у оквиру организације „Млинарство Лијевче поље“ Нова Топола (производња брашна). Већи дио производње ослања се на властиту пољопривредну производњу. Подигнути капацитети у прехранбеној индустрији су недовољно искоришћени (у месној индустрији 35–40%, у млинској – 70%).

У 1985. години прехранбена индустрија је учествовала у индустријском извозу општи-

the import was 6.5%. The value of exported goods was 9.1 times higher than the value of the imported goods. The Sports Equipment Factory was the biggest exporter. The raw materials for reproduction were purchased all over the domestic market, and the textile industry employed mostly local labor.

The metal industry was concentrated in the “Metal” business firm. In 1985 this industry produced 6,524 tons of cold processed pipes, 6,741 tons of metal links and furniture equipment, 1,011 tons of tin pipes for chimneys, 2,442 tons of parts for stoves, furnaces and other uses.

In 1985 the export of the metal industry amounted to 20.2% of the total export of the municipality, and the import was 51.4%. The value of the exported goods was only 52% of the imported goods in this industry.

In 1985 the production of machinery included 230 tons of vibrant rollers, 71 tons of other machine tools for tin cutting, 112 tons of machine tools for tin molding, 212 tons of various machinery for building and other purposes. In 1985 this industry participated with 3.1% in the export and 3.7% in the import of the municipality.

The production of electrical devices was concentrated in the “Standard” factory. The factory employed 570 persons. In 1985 it produced 588 tons of bathroom wall cabinets, 376 tons of plastic technical utensils, 213 tons of electric devices for motor vehicles, 183 tons of special packing materials, 41 tons of electric plugs, 40 tons of electric switches and circuit breakers.

FOOD INDUSTRY

The production of the food industry was concentrated in the “Levita” business firm. The production was organized in four separate units: “Proteinka” (meat processing), “Prehrana” (pasta and spices), “The Factory of Meat and Bone Flour” and “Mlinarstvo Lijeve Polje” in Nova Topola (flour). Most of the production was supplied by local agricultural produce. However, the existing capacities were only partially used: in the meat industry 35–40%, in the milling industry 70%.

In 1985 the production of the food industry amounted to only 0.3% in the industrial export and to 25.8% in the industrial import of the municipality. The value of imports was 58 times higher than the value of exports.

не свега 0,3%, а у индустријском увозу 25,8%. Вриједност увоза је била 58 пута већа од вриједности извоза.

Грађевинарство се ослања добрим дијелом на сировине из непосредне околине. Лежиште мермера је са утврђеним резервама од 3 милиона м³. Постоје резерве габра и диабаза које се користе за производњу, а у долинској равни Саве и њених притока наслаге пијеска, шљунка и глине.

Грађевинарством и производњом грађевинског материјала на подручју општине бави се фирма „Јединство“ са три засебне цјелине: „Циглана“, „Високоградња“ и „Нискоградња“. Одводњавањем и заштитом од поплава се бави фирма „Сава“. Питања водопривреде, заједно са наводњавањем, од изузетног су значаја за интензиван и хармоничан развој свих дјелатности овог краја.

Удио грађевинарства у друштвеном производу привреде (државни сектор) се кретао од 18,6% 1966. до 7,8% 1985. године, а удио запослености од 13,7% до 10,1%.

Занатство производно је у опадању, јер га потискује индустрија која се ослања на некадашњу занатску производњу.

Удио занатства у укупном друштвеном производу привреде износио је 1985. године 3,8%. У томе је судјеловао државни сектор са 1,2%, и индивидуални са 2,6%.

Развој занатстава, нарочито услужног, осјетно заостаје у односу на задовољавање потреба грађана.

ТЕРЦИЈАРНЕ ДЈЕЛАТНОСТИ

Повољан саобраћајно-географски положај подручја допринио је изградњи релативно густе мреже друмских комуникација. То је и био предуслов за интензивнији економски преображај у поратном периоду, поготово што ово подручје нема директног прикључка на жељезничку мрежу.

Природно повољна за саобраћај, ријека Сава још није довољно искоришћена за економски просперитет овог подручја.

На подручју општине изграђено је око 198 км друмских комуникација. Већина је асфалтирана. Највећи значај има транзитни пут који

Civil engineering and building firms used the local raw materials. The deposits of marble are estimated at three million m³. There are also reserves of gabbro and diabase, which are exploited, and layers of sand, gravel and clay along the valley of the river Sava.

The business firm “Јединство” has four units for production of building materials: “The Sava”, “Cigлана” (“Brick Plant”), “Visokogradnja” (“The High-rise Building”), “Niskogradnja” (“The Low Building”). “The Sava” is concerned with drainage and flood protection. Waterpower engineering, the system of drains and irrigation, are of first rate importance for the intensive and harmonious development of all economic activities in this region.

Civil engineering and the building industry participated in the production of the state-owned economy by 18.6% in 1966 to 7.8% in 1985, and it employed from 13.7% to 10.1% of the employees.

Crafts were on the decline, because of the industrial production based on the former craft skills and products.

In 1985 crafts participated by 3.8% in the economic production – the state sector by 1.2% and the private sector by 2.6%.

The development of crafts and catering services does not meet the demands and needs of the population.

TERTIARY INDUSTRY (TRAFFIC, TRADE, TOURISM AND PUBLIC SERVICES)

The geographically favorable position of this region contributed to the building of a dense network of road communications in the area. This was a precondition for the intensive economic development in the postwar years, particularly because there were no railway lines in this region.

The Sava is convenient for river traffic, but its possibilities have not been fully used for the economic prosperity of this region.

There are 198 km of roads in the territory of the municipality of Bosanska Gradiška. Most of them are asphalt roads. The most important of them is the road connecting Bosanska Gradiška with Banja Luka and with the major highway Zagreb – Belgrade.

повезује Босанску Градишку са Бањалуком, и аутопутем Загреб - Београд.

Поред друмског развијен је релативно добро и поштански саобраћај. ПТТ саобраћај успостављен је са свим већим насељима општине.

Удио саобраћаја у укупном друштвеном производу привреде износио је 1985. године 2,3%. У томе учествује државни сектор 1,3% и индивидуални 1,0%.

У оквиру терцијарних дјелатности трговина има највећи удио (5,6%) у укупном друштвеном производу привреде (1985).

Основни носилац развоја трговинске мреже је фирма „Поткозарје“ која остварује преко 70% укупног промета. Има развијену продајну мрежу на територији читаве општине. Њу сачињава 130 продаваоница и три робне куће. Прометом на велико се бави „Велетрговина“, а

The post office, telephone and telegram services also function in all the towns and bigger villages in the area.

In 1985 the participation of traffic in the economy amounted to 2.3% (1.3% by the state sector, and 1.0% by private sector).

Within the framework of tertiary industry, trade was exceptionally important. Its participation in the economy amounted to 5.6%, which was the highest figure within this framework in 1985.

“Potkozarje” was the most important business firm with a highly developed trade network, covering the entire municipality. Its participation in trade turnover amounted to 70%. It owned 130 shops and three department stores. “Veletrgovina” was also an important business firm. The “Farmers’ cooperative” had eight organized posts for the purchase of agricultural produce in bigger villages in the municipality.

Са процватом босанскоградишке привреде напредовало је и угоститељство: атрактивна љетна башта на обали Саве код старог хотела

Catering flourished with expansion of Bosanska Gradiška economy: Attractive summer garden on the river Sava bank at the old hotel

откупом пољопривредних производа Земљорадничка задруга у чијем је саставу осам испостава дислоцираних у већим насељима општине.

Транзитни саобраћајни положај општине и локални услови досад нису у довољној мјери искоришћени за развој угоститељства и туризма.

У укупном броју ноћења 1985. године домаћи гости су учествовали око 92%. У развојном периоду од 1964. до 1985. године укупан број ноћења се повећао за 3,4 пута, и то: домаћих за 3,9 и страних, за 1,5 пута. У Градишци постоји само један хотел Б категорије, са 82 лежаја.

Угоститељство је 1985. године учествовало у укупном друштвеном производу привреде са 1,9%. Од тога отпада на државни сектор 0,8% а на индивидуални 1,2%.

Комунална дјелатност одржава постојећи стамбени фонд у друштвеном власништву, водовод и канализацију, као и остале комуналне објекте.

Стамбени фонд је 1985. године располагао са 21.296 станова у приватном и друштвеном власништву. Од тога је отпадало на град 28%, а 72% на околину и укупно подручје општине.

У периоду од 1981. до 1985. године укупна стамбена површина се повећала у општини за 15%, односно у градском центру 35%, и околини за 8%.

Комунална дјелатност је учествовала у друштвеном производу привреде са свега 0,8% (1985).

ЕКОНОМСКА ТРАНСФОРМАЦИЈА ПОСЛИЈЕ ДРУГОГ СВЈЕТСКОГ РАТА

Промјене у општини у односу на БиХ показују веома динамичну, али и неуједначену и специфичну трансформацију структуре активног становништва.

Удио активног становништва примарног сектора је опао у односу на укупно активно становништво од 81,6% (1953) на 46,0% (1981), или за 35,6 процентних поена. За исто вријеме опао је удио примарног сектора у БиХ за 41,2 процентна поена. То показује да је процес деаграризације нешто брже текао у БиХ.

Удио активног становништва секундарног

The transit traffic position and the local possibilities for the development of hotels, restaurants and the tourist activities were not sufficiently exploited.

The “domestic” (Yugoslav) visitors accounted for about 92% of the total number of guest nights in 1985. From 1964 to 1985 the number of guest nights in hotels increased by 3.4 times (“domestic” guests by 3.9 times; foreign guests by 1.5 times). In Gradiška exists only one B category hotel with 82 beds.

In 1985 hotel and restaurant management participated by 1.9% in the total income of the economy (the state owned sector by 0.8; the privately owned sector by 1.2%).

Public services took care of the state owned apartment houses, water-supply engineering, sewerage system, and other communal objects.

In 1985 there were 21,296 state owned and privately owned apartments, 28% in the town of Bosanska Gradiška, and 72% in the adjoining area of the municipality.

From 1981 to 1985 the apartment housing increased by 15% (by 35% in the center of the town, and by 8% in the surroundings).

In 1985 public services participated by only 0.8% in the economy.

ECONOMIC TRANSFORMATION AFTER THE SECOND WORLD WAR

The changes in the municipality – as compared to the Republic of Bosnia and Herzegovina – show a very dynamic, but varying and specific transformation in the structure of the population.

The number of the employed in the primary sector, compared to the total number of the employed, decreased from 81.6% (in 1953) to 46% (in 1981), which is to say by 35.6%. At the same time the number of the employed in the primary sector in Bosnia and Herzegovina decreased by 41.2%. This shows that the process of the decrease of agrarian labor was faster in Bosnia and Herzegovina.

The number of the employed in the secondary sector increased in the municipality of Bosanska Gradiška from 6% (in 1953), to 34,6% (in 1981), or by 28.6, which is 9.4 points more in comparison to the entire Republic of Bosnia and Herzegovina.

сектора је порастао у општини Градишка од 6% (1953) на 34,6% (1981), или за 28,6 процентних поена, што је више за 9,4 процентна поена од пораста у БиХ. Процес индустријализације у току 28 година релативно је брже текао у општини него у Републици. На почетку овог развојног пута достигнути ниво индустријализације је био у општини нижи више него дупло, да би на крају периода био на нешто већем нивоу од онога у Републици. Подаци за секундарни сектор у цјелини показују за општину да је у секундарним дјелатностима био активно укључен сваки 17. активни становник 1953, а 1981. скоро сваки трећи. Захваљујући овако брзом развоју секундарних дјелатности на подручју Градишке и притиску трансфера из примарног сектора, долазило је и до екстензивног запошљавања у појединим гранама.

Достигнути ниво терцијаризације 1981. године је у општини на скоро дупло нижем нивоу од истог у Републици.

The process of industrialization in the course of these twenty-eight years was faster in the municipality than in the Republic of Bosnia and Herzegovina. At the beginning of this development the level of employment in industry in the municipality was less than one half as compared to Bosnia and Herzegovina, and by the end of this period it was a little above the average in Bosnia and Herzegovina. The data about employment in the secondary sector shows that one of the seventeen active employees worked in the secondary sector in 1953, whereas in 1981 almost every third employee worked in the secondary sector. Due to such fast development of the secondary sector in the municipality of Bosanska Gradiška and to the pressure of the transfer of labor from the primary sector, the actual employment in some branches of the secondary sector was extensive.

In 1981 the level of employment in the tertiary sector in the municipality of Bosanska Gradiška was almost two times lower than the level in the Republic of Bosnia and Herzegovina.

Glossary

- Asas al-Islam*** – The Principles of Islam
- AVNOJ*** – the Anti-Fascist Assembly of the People's Liberation of Yugoslavia
- Antifaštički front žena*** – the Antifascist Front of Women
- Azaps*** – light infantry
- Ban*** – Governor
- Banovina*** – Province
- Bashi-bazouk*** – plundering armed bands of discharged soldiers; the term was sometimes pejoratively applied to regular Turkish soldiers
- Buljubaša*** – an officer (at the rank of captain)
- Cemaat of azaps*** – a unit of infantry soldiers praying together
- Jumu'ah*** – Friday prayer
- Chardak or čardak*** – a summer house
- Chetnik*** – a Serbian nationalist royalist
- Čitluk*** – the estate of a landlord
- Divan*** – council
- Dizdar*** – the title of the commander of a fortress garrison
- Domobrani*** – regular soldiers in Croatian quisling army units during World War II
- Jizya*** – poll tax
- Đumruk*** – customs duty, excise tax; payable on imported goods (3 to 11 %)
- Effendi*** – master, sir, title of respect
- Erdžun*** – daily fee (which people in debt or jail would not be charged)
- Eyalet*** – province
- Ferman*** – firman, edict

Fez – a brimless cone-shaped hat that has a flat crown

Filurija – head and cattle breeding tax

Firman – edict

Frankovci – Croatian nationalists, the supporters of the nationally exclusive party founded by Josip Frank (1844–1911)

Hak – a share of the crops due to a landlord

Hakim-i örf – a civilian administrator

Harač – head tax

Harmica – see *dumruk*

Hatihumajun – firman, edict

Hatisherif – edict

Hodja – a learned person

Ibadet-hane – Muslim places of worship

Imad el-Islam – a manuscript, in Turkish, copied by Suleiman

Imadu'l-Islam – a work dealing with the dogmatics and basic principles of Islam (in 1546 the scribe Mustafa made a copy of it in Turkish)

Kaymakam – Vice Vizier

Kaymakamia – Province

Kaza – county

Knez – the village warden, the principal

Kodžabasha – the village warden

Ma'den – a foundry

Mal-kjatib – chief accountant

Mal-mudir – chief controller of the financial transactions in a county

Martolozes – irregular, paid Christian soldiers in the Turkish infantry

Mearif – education

Majlis – advisory council to the Mudir (excise and tax controller),

Mudir – local governor

Mufti – the highest ranking Muslim priest in a district who interprets Muslim religious law

Muhtar – the village warden

- Muhtesib*** – trade supervisor
- Mutesellim*** – the chief executive officer
- Mutesellimlik*** – regions under the rule of Mutesellim
- Mustahfizes*** – the person in charge of the upkeep of a fortress
- Mutesarif*** – the district governor
- Nahiya*** – sub-district
- Narodni front*** – the People's Front
- Nefers*** – ordinary soldiers
- Odžakluk*** – the sources for the wages of ordinary soldiers, regulated by the Imperial Edict of 1743
- Pasha*** – a military commander or provincial governor in Turkey
- Pashalic*** – the jurisdiction of a pasha or the territory governed by him
- Qadi*** – judge
- Qadilic*** – Judiciary District
- Ramadan*** – the ninth month of the Muslim year, during which strict fasting is observed from sunrise to sunset
- Sanjak*** – province; administrative district
- Sheriat*** – Muslim sacred law
- Sibyan-mekteb*** – religious elementary school
- SKJ*** – the League of the Communists of Yugoslavia
- SKOJ*** – the Communist Youth League of Yugoslavia
- Spahi*** – a landlord who was exempt from taxes but had to serve in cavalry in wartime
- Spahiluks*** – feudal estates of landlords, the Spahis
- Subaša*** – tax-collecting supervisors of landlords' estates
- Tahrirat-kjatib*** – the chief scribe
- Sanduk-emin*** – the head accountant who took care of tax collecting
- Šura*** – the assembly for civil affairs
- Timar*** – a fief held under conditions of military service; endowment of property to be held in trust and used for a charitable or religious

purpose; a Muslim religious or charitable foundation created by an endowed trust fund

Ustaše or Ustashe – Croatian pro-fascist chauvinists

Vali – Governor-general of a Province (vilayet) in Bosnia

Vergi – general tax, payable by all subjects

Vilayet – province

Voivoda – a military commander

Zabit – the head of a sub-district

Zaptija – policemen

Zelenaši – adherents of the anti-Serbian Montenegrin nationalists

<i>Издавачи</i>	<i>Publishers</i>
ОПШТИНА ГРАДИШКА ГРАФОМАРК, ЛАКТАШИ	MUNICIPALITY OF GRADIŠKA GRAFOMARK, LAKTAŠI
<i>За издаваче</i>	<i>For Publishers</i>
Зоран Аџић <i>Начелник Општине Градишка</i>	Zoran Adžić Mayor of Municipality Gradiška
Јелена Милинчић, Директор ГрафоМарка Лакташи	Jelena Milinčić Director of GrafoMark Laktaši
<i>Координатор пројекта</i>	<i>Coordinator of the Project</i>
Никола Крагуљ	Nikola Kragulj
<i>Превод на енглески језик</i>	<i>Translated into English by</i>
Светозар Кољевић	Svetozar Koljević
<i>Редактор енглеског превода</i>	<i>English Translation Edited by</i>
Randall A. Major	Randall A. Major
<i>Превод на енглески језик легенди илустрација</i>	<i>Translation of illustrations` legends into English</i>
Данијела Милетић	Danijela Miletić
<i>Лектор</i>	<i>Proofreader</i>
Милутин Вујић	Milutin Vujić
<i>Штампа</i>	<i>Printed by</i>
Графомарк, Лакташи	GrafoMark, Laktaši
<i>Тираж</i>	<i>Circulation</i>
1.000	1,000

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

94(497.6 Градишка)"11/19"(048.3)
930.85(497.6 Градишка)"11/19"(048.3)

ИСТОРИЈА Градишке/ Босанске Градишке и њене околине : од најстаријих времена до 1985. године : Научноистраживачки пројекат : Резимеи зборника радова = The History of Gradiška/ Bosanska Gradiška and its Surroundings : (from the earliest times to 1985) : Research Project : Summaries of Collected Papers / Бајо Кривокапић ... [и др.] ; [уредник Раде Михаљчић] ; [превод на енглески језик Светозар Кољевић]. - Градишка : Општина Градишка ; Лакташи : Графомарк, 2018 (Лакташи : Графомарк). - 288 стр. : илустр. ; 28 cm

Упоредо текст на срп. и енгл. језику. - Текст штампан двостубачно. - Тираж 1.000. - Абецедни попис мање познатих ријечи / Glossary: стр. 285-288.

ISBN 978-99976-36-34-8 (Графомарк)

COBISS.RS-ID 7614744